

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI**

**KLASİK DÖNEMDEN NİZAMNAMELER DÖNEMİNE GEÇİŞTE
GAYRİMÜSLİMLERİN DİNİ VE HUKUKİ DURUMU**

Doktora Tezi

Hüseyin ERDEM

Ankara, 2025

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI**

**KLASİK DÖNEMDEN NİZAMNAMELER DÖNEMİNE GEÇİŞTE
GAYRİMÜSLİMLERİN DİNİ VE HUKUKİ DURUMU**

Doktora Tezi

Hüseyin ERDEM

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Ahmet Hikmet EROĞLU**

Ankara, 2025

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI**

**KLASİK DÖNEMDEN NİZAMNAMELER DÖNEMİNE GEÇİŞTE
GAYRİMÜSLİMLERİN DİNİ VE HUKUKİ DURUMU**

Doktora Tezi

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Ahmet Hikmet EROĞLU

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

Prof. Dr. Ahmet Hikmet EROĞLU

Prof. Dr. Baki ADAM

Prof. Dr. Kamil ÇAKIN

Prof. Dr. Mehmet Alparslan KÜÇÜK

Doç. Dr. Mehmet ÇANAKCI

Tez Savunması Tarihi

27/01/2025

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Prof. Dr. Ahmet Hikmet EROĞLU danışmanlığında hazırladığım “**Klasik Dönemden Nizamnameler Dönemine Geçişte Gayrimüslimlerin Dini ve Hukuki Durumu (Ankara, 2025)**” adlı doktora tezimdaki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

10/02/2025
Hüseyin ERDEM

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	I
ÖNSÖZ.....	IV
KISALTMALAR.....	VI

GİRİŞ

1. Tezin Önemi ve Amacı.....	1
2. Araştırma Sorunları, Hipotezler ve Yöntem.....	3
3. Kavramsal Çerçeve.....	8
3.1. Gayrimüslim ve Azınlık.....	8
3.2. Millet Sistemi.....	16
3.3. Nizamname ve Gayrimüslim Nizamnameleri.....	18

I. BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE GAYRİMÜSLİMLERİN DURUMU

A. İSLAM ve OSMANLI HUKUKUNDA GAYRİMÜSLİMLERİN DURUMUNA GENEL BAKIŞ.....	20
B. OSMANLI DEVLETİ'NDEKİ GAYRİMÜSLİM CEMAATLER.....	32
1. Hristiyanlar.....	33
1.1. Latinler.....	33
1.2. Ermeniler.....	35
1.3. Gürcüler.....	41
1.4. Süryaniler.....	42
1.5. Kiptiler.....	45
1.6. Rumlar.....	46
2. Yahudiler.....	47
3. Sabiiler.....	54
C. KLASİK DÖNEM VE SONRASI İSLAM-OSMANLI HUKUKUNDA GAYRİMÜSLİMLER.....	56

1. Tarihsel Süreç	56
2. Zimmet Hukuku.....	58
3. Temel Hak ve Hürriyetler Bakımından Gayrimüslimler	64
4. Özel Hukuk Bakımından Gayrimüslimler	67
4.1. Şahıs (Kişiler) Hukuku.....	67
4.2. Aile Hukuku	74
4.3. Miras Hukuku.....	87
4.4. Vakıflar Hukuku.....	95
4.5. Eşya Hukuku	105
4.6. Borçlar Hukuku	112
4.7. Ticaret Hukuku.....	120
5. Kamu Hukuku Bakımından Gayrimüslimler.....	123
5.1. Anayasa Hukuku	123
5.2. İdare Hukuku.....	129
5.3. Ceza Hukuku	144
5.4. Vergi Hukuku (Mali Hukuk).....	153
5.5. Usul (Yargılama) Hukuku	165
5.6. Devletler Genel Hukuku (Milletlerarası Hukuk)	172

II. BÖLÜM

GAYRİMÜSLİM NİZAMNAMESİ VE GAYRİMÜSLİMLERİN DİNİ VE HUKUKİ DURUMLARI

1. Katolik Milleti Nizamnamesi (1850).....	189
2. Ermeni Milleti Nizamnameleri	191
2.1. Ermeni Milleti Nizamnamesi (1860)	194
2.2. Ermeni Milleti Nizamnamesi (1863)	195
2.3. Ermeni Katoğikosluk ve Patrikliği Nizamnamesi (1916)	197
3. Rum Patrikliği Nizamnamesi (1862).....	198
4. Musevi Cemaati Nizamnamesi (1865)	200

5. Protestan Cemaati Nizamnamesi (1878)	205
6. Süryani Kadim Patrikhane Nizamnamesi (1914)	206
7. Türk-Ortodoks Kilisesi Tesisi Hakkında Layiha Kanun Sureti (1921).....	207

III. BÖLÜM

GAYRİMÜSLİM NİZAMNAMESLERİNİN DİNİ VE HUKUKİ AÇIDAN KARŞILAŞTIRMASI

1. Millet Yönetimi	210
2. Merkezi Yönetim	217
3. Ruhani Reis	225
4. Ruhani ve Cismani Meclisler	231
5. Komisyonlar	237
6. Taşra Yönetimi	242
7. Vergi ve Mali Düzenlemeler	246
8. Seçimler	249
SONUÇ	260
BİBLİYOGRAFYA	269
ÖZET	291
ABSTRACT	292

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti'nin unsurlarından biri olan gayrimüslim halka Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra bizzat devlet tarafından kendi nizamnamelerini yapma imkânı verilmiş ve böylece gayrimüslimler açısından klasik dönemdeki düzensiz uygulamalardan daha kurallı bir döneme geçilmiştir. Tabi ki bu geçiş durduk yere olmamıştır. Devleti Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla değişime ve dönüşüme iten sebepler arasında gayrimüslimlere yönelik hususlar azımsanmayacak kadar fazladır. Özellikle Islahat Fermanı gayrimüslimlerin haklarının Osmanlı Devleti içindeki hâkim unsur olan Müslümanlarla eşitlenmesi bakımından oldukça detaylı hükümler içermektedir.

İşte Osmanlı Devleti'nin klasik dönemi olarak ifade ettiğimiz ekseriyetle İslam hukuku prensiplerinin cari olduğu ancak buna ilaveten padişah veya devlet adamlarının emir ve buyrukları, örf, töre, kadı uygulamaları ve içtihatlarının da katkı sağladığı bir hukuk düzleminden nizamnameler dönemi olarak isimlendirilen daha kurallı bir hukuk sistemine geçişte gayrimüslimlerin durumunun öncesi ve sonrasıyla bilinmesi, günümüzde yapılan mevzuat çalışmaları ile zaman zaman ortaya çıkan problemlere ışık tutmak adına önemlidir. Dolayısıyla bunu başarabilmek için Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslimlerin dini ve hukuki durumunu disiplinlerarası bir konu olarak ele aldık.

Özellikle çalışmamızın birinci bölümünde hukuk bilimi konularının çağdaş sınıflandırmasına biz de riayet ederek gayrimüslimlerin klasik dönemdeki dini ve hukuki durumunu her bir hukuk dalı altında İslam dininin ortaya çıktığı döneme kadar geriye götürüp inceledik. Çünkü Osmanlı Devleti klasik döneminde İslam dini esaslarını referans aldığı için İslam dininin gayrimüslimler özelinde en eski uygulamalarına kadar

gitmeden sadece Osmanlı döneminden hareket edilmesi yeterli olmayacak, konunun havada kalmasına sebep olacaktır.

Klasik dönemde gayrimüslimlerin dini ve hukuki durumu nasıldı Tanzimat'a geçince ne şekilde oldu sorularının cevabını verdikten sonra çalışmamızın ikinci ve üçüncü bölümlerinde gayrimüslim nizamnamelerini etraflıca ele alıp inceledik. Zira değişimin hangi alanlarda ve ne şekilde olduğunu bize nizamnameler göstermektedir. Her bir cemaat kendi yetkili kurullarında kendi nizamnamesini hazırlayıp Osmanlı Devleti'ne sunarak geniş manada özel işlerinde muhtariyet kazanmıştır. Bu şekilde adeta devlet gayrimüslimlere artık ulusal ve uluslar arası düzeyde suiistimal edilecek bir konunun kalmadığını göstermek istemiştir. Her ne kadar devletin onayından geçerek yürürlüğe girse de nizamnamelerin iç işleyişe dair hükümlerine devlet olabildiğince müdahale etmemiş, sadece bilgisi olmadan adım atılmamasını hedeflemiştir.

Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslim nizamnamelerini detaylıca ele alarak cemaatler arası karşılaştırmalı olarak hazırladığımız özellikle son bölümün, nizamnameleri doğrudan yorumsuz bir şekilde mevzuat olarak veren eserlere ve nizamnamelerin alt maddelerinde daha özel araştırma yapacaklara katkı sunacağına inanıyoruz.

Bu çalışmayı yaparken değerli fikirleri ve yapıcı katkıları ile desteğini esirgemeyen başta saygıdeğer danışman hocam Prof. Dr. Ahmet Hikmet EROĞLU'na ve kıymetli hocalarım Prof. Dr. Baki ADAM ve Prof. Dr. Kamil ÇAKIN'a ve ayrıca çalışmayı destek programına alarak katkıda bulunan ve gerek şahsıma gerekse benzer konularda araştırma yapacaklara ilmi gayret ve heyecan sunan TÜBİTAK kurumuna içten teşekkür ederim.

Hüseyin ERDEM

Ankara, 2025

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Anabilim Dalı
AGİT	: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
AKDITYK	: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
AÜHF	: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi
AÜİF	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
AÜSBF	: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi
AYM	: Anayasa Mahkemesi
Bkz	: Bakınız
BM	: Birleşmiş Milletler
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C	: Cilt
Ca	: Cemaziyelahir
CDAB	: Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Çev	: Çeviren(ler)
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
DVNSMHM	: Bab-1 Asafı Mühimme
E.T	: Erişim Tarihi
Ed	: Editör
H	: Hicri
Haz	: Hazırlayan(lar)
HR.TO	: Hariciye Nezareti Tercüme Odası
Hz	: Hazreti
İçt	: İçtima

İ.HR	: İrade Hariciye
İSAM	: İslam Araştırmaları Merkezi
İÜHF	: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi
İÜHFM	: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası
M	: Miladi
MKT	: Mektubi Kalemi
MSB	: Milli Savunma Bakanlığı
OTAM	: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
R	: Rumi
s	: sayfa
S	: Sayı
Sad	: Sadeleştiren
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
SBF	: Siyasal Bilgiler Fakültesi
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCK	: Türk Ceza Kanunu
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Ter	: Tercüme eden
TÜBİTAK	: Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu
USAD	: Uluslararası Sürekli Adalet Divanı
vb	: ve benzeri
vd	: ve devamı
ve başk	: ve başkaları

GİRİŞ

1. Tezin Önemi ve Amacı

3 Kasım 1839 tarihinde ilan edilen ve “Gülhane Hatt-ı Hümayunu” olarak da anılan Tanzimat Fermanı ile başlayan Osmanlı Devleti’ndeki değişim sürecinde; devletin, başlıca toplumsal, siyasal ve ekonomik açılardan karşılaştığı güçlükleri aşabilmek ve zamanın şartlarına ayak uydurabilmek için gerçekleştirilen kapsamlı kanunlaştırma hareketi ile her alanda olduğu gibi gayrimüslim cemaatlerin durumunda da birtakım değişikliklere gidilmiştir. Osmanlı toplumunun parçalarından biri olan gayrimüslim halkın nizamnameler dönemine geçişle birlikte kendilerine tanınan birtakım düzenlemeler yapma imkânı ile ne gibi hususları bünyelerine kattıklarını nizamnameler temelinde ortaya koymak, Tanzimat’tan önceki klasik dönemden başlayarak günümüze kadar tabi oldukları hukuki düzlemi gayrimüslim nizamnamelerini ele alarak hem günümüz mevzuatı ile hem de klasik dönem uygulamaları ile karşılaştırmalı bir şekilde değerlendirip gayrimüslimlerle ilgili zaman zaman ortaya çıkan problemlere disiplinlerarası bir bakış açısıyla ışık tutmak tezimizin önemini ortaya çıkaran hususlardır.

Osmanlı Devleti’nin son döneminde gayrimüslimler için hazırlanıp yürürlüğe girerek bizzat uygulanan ve günümüzde de çıkarılan tüzük, yönetmelik, genelge, tamim ve talimatname gibi mevzuatta veya Bakanlar Kurulu kararları gibi kurul kararlarında esas alınan gayrimüslim nizamnameleri günümüzde de halen önemini koruduğundan, öncelikle bu nizamnamelerin anlaşılmasına ışık tutması yönüyle tezimiz önemlidir. Ayrıca gayrimüslimler kendi iç organlarını ve idari birimlerini günümüz koşullarına uygun olarak revize ederken ve ortaya çıkan problemlere çözüm ararken de yine nizamnamelerdeki esasları göz önünde bulundurmakta ve orada geçen hükümleri dikkate almaktadırlar.

Bu çalışma ile Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslimlerin dini ve hukuki durumu disiplinlerarası bir konu olarak ele alınacaktır. Biz de çalışmamızda esasen sadece “dini durumu” veya “hukuki durumu” diye başlık atabilirdik. Ancak Osmanlı Devleti'nin klasik döneminin İslami/şer'i yani dini referanslı bir hukuk düzenine sahip olması ve Tanzimat ile başlayan kodifikasyon süreciyle dini referanslardan ziyade evrensel ve çağdaş hukuk düzenine yönelinmesi nedeniyle hem dini hem de hukuki durum başlığını tercih ettik. Zira klasik dönemde hukuk teriminden ziyade şer-i şerif, ukubat, muamelat, munekahat gibi terimler kullanılmıştır. Çağdaş anlamdaki hukuksal tasnifler daha çok Tanzimat sonrası meydana çıkmıştır.

Ayrıca Osmanlı Devleti'ndeki durum da dâhil hukuk bilimi her zemin ve zamanda bütün bütün dini endeksli değildir. Örneğin Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde şer'i şerifin yanı sıra padişah veya devlet adamlarının emir ve buyrukları, örf, töre, kadı uygulamaları ve içtihatları da Osmanlı hukukunun parçası olmuştur. Kaldı ki Tanzimat'ın ilanıyla birlikte dini referanslar giderek yerini daha batı kaynaklı çağdaş hukuk düzlemine bırakmıştır.

Ve yine buna ilaveten tezimizde incelediğimiz pek çok kavramın hem dini hem de hukuki boyutunun olduğunu belirtmemiz gerekir. Örneğin Kur'an'da emredilmesiyle birlikte İslam dininin terim ve kavramları arasına giren cizyenin muhatabının kimlerden oluşacağı dini bir hareket noktası içermekteyken; cizyenin, idareciler ve vergi tahsildarlarının uygulamaları ve içtihatlarla bir müesseseye evrilmesi (ne kadar toplanacağı, hangi bölgelerden alınacağı, muafiyetler, istisnalar vb.) hukuki bir konum arz etmektedir. Dolayısıyla hukuki durum ifadesi dini durumu da içine alır şekilde daha geniş bir çerçeve sunduğundan, tezimizin içeriğini en uygun şekilde yansıtan ifade olarak hem dini durum hem de hukuki durum ifadeleri tercih edilmiş ve disiplinlerarası bir bakış açısıyla konular incelenmiştir.

Ayrıca çalışmamızın üçüncü bölümünde gayrimüslim nizamnamelerinin maddelerini konu ve içeriklerine göre kendi oluşturduğumuz başlıklar altında sınıflandırmaya tabi tutarak ve millet yönetimi, seçimler, taşra yönetimi, komisyonlar gibi başlıklar altında karşılaştırmalı şekilde nizamnameleri değerlendirerek Türkiye’deki bu alandaki çalışmalara sistematik olarak bütüncül bir bakış açısı kazandırmış olmamız çalışmamızı önemli kılmıştır.

Çalışmamızın amacına gelecek olursak öncelikle nizamnameler öncesini veya sonrasını incelemekle yetinen araştırmalara nizamnamelere geçiş döneminin hem öncesini hem de sonrasını karşılaştırmalı şekilde bir bütün halinde ele alarak katkı sunma gayretinde olunmuştur. Bu hedef doğrultusunda, çalışmamızda, Osmanlı Devleti’nin klasik dönemindeki gayrimüslimlere yönelik idari ve hukuki yaklaşımını her bir hukuk dalının (aile hukuku, miras hukuku, ceza hukuku, eşya hukuku, vergi hukuku gibi) ayrı ayrı başlıkları altında ele alıp incelemek suretiyle “Tanzimat öncesi nasıldı sonra ne şekilde oldu” gibi sorulara cevap verilmesi amaçlanmıştır. Ayrıca Osmanlı Devleti’ndeki gayrimüslim cemaatlerin zaman zaman kendi içinde olmak da dahil cemaatler arası uygulama farkları da incelenerek hem güncel sorunlara hem de hukuki boşluklara ışık tutulması hedeflenmiştir.

2. Araştırma Sorunları, Hipotezler ve Yöntem

Çalışmamızda öncelikle gayrimüslim nizamnameleri; değişimin başlangıcını belgeleyen Tanzimat Fermanı ve onu olgunlaştıran Islahat Fermanı ve Kanun-i Esasi ile karşılaştırmalı bir şekilde analize tabi tutulmaktadır. Bu incelemede nizamnamelerin asılları ile birlikte tercümeleri ve her bir cemaat konusundaki münferit çalışmalar kullanılmıştır. Çalışmamızda öncelikle zimmi, zimmet hukuku, cizye, gayrimüslim, azınlık (ekalliyet), nizamname, gayrimüslim nizamnameleri, millet sistemi, Rumlar,

Ermeniler, Yahudiler (Museviler), Tanzimat, Islahat, Kanun-i Esasi gibi kavram ve terimler açıklanmış, sonrasında Tanzimat öncesi durum kronolojik olarak genel bir çerçevede değerlendirilmiş ve Tanzimat'ın gayrimüslim halka getirdiği değişim nizamnameler temelinde ele alınmıştır.

Bu çalışma, gayrimüslimlerin Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan XX. yüzyıla kadarki durumlarının veya bu süre içindeki değişim ve dönüşümlerinin ele alınmasından ziyade onların, Osmanlı Devleti'nin her açıdan değişime uğradığı dönem olan Tanzimat döneminde özelde ne tür değişimlere muhatap olduklarını nizamnameler ışığında ortaya koymaktadır. Ancak Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde İslam dininin gayrimüslimlere yönelik uygulamaları da referans alındığından çok fazla detaya girmeden gayrimüslimler özelinde İslam hukuku doktrini de izah edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca gayrimüslim ifadesi ile öncelikle Osmanlı Devleti'ndeki Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler kastedilmekle birlikte millet sistemi dışında değerlendirilen Protestanlar gibi cemaatler de çalışmamız sınırları içerisindedir.

Gayrimüslim nizamnamelerinin Latin harfleriyle kaleme alınmış ve sadeleştirilmiş tercümeleri ile Osmanlı Türkçesiyle yazılmış asılları kaynaklarımızın temelini oluşturmaktadır. Nizamnamelerin Latin harfleriyle tercümelerine basılı kitap şeklinde ulaşmak mümkündür. Ayrıca Osmanlı Türkçesiyle yazılmış asılları Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Milli Kütüphane, Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi ve Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) kütüphanelerinde mevcuttur. Öte yandan, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) tarafından 2008 yılında başlatılarak 2019 yılına kadar yürütülüp sonlandırılan “İstanbul Kadı Sicilleri Projesi” kapsamında İstanbul (sur içi) ve Bilâd-i Selâse (Üsküdar, Galata, Eyüp) şeklinde dört bölgeye ayrılan başşehirdeki mahkemelerin XVI. ve XVII. yüzyıllara ait yaklaşık on bin defterinden, her on yıldan

birer defter seçilerek kırk defterin günümüz Türkçesine aktarılması sonucu elde edilen kırk binden fazla mahkeme kaydı ve bu kayıtlarda gayrimüslimlere ilişkin çok sayıda hüküm, Osmanlı Devleti'nin sosyal, siyasi, kültürel, iktisadi ve hukuki durumunu analiz etme noktasında çalışmamızın temel kaynakları arasında yer almıştır. Nitekim Osmanlı Devleti'nde mahkeme defterleri, devletin yargı mekanizmasının en temel yapı taşı olan kadıların birer hâkim olmasının yanı sıra yerine göre belediye başkanı, mülki amir, noter veya vergilerin tarh ve tahsiline nezaret eden bir müfettiş gibi görev icra etmeleri nedeniyle, tutulduğu dönem ve bölgenin sadece hukuk tarihini ortaya koymamış; sosyal, siyasi, iktisadi ve kültürel tarihi bakımından da önemli bilgiler barındırmıştır. Bu defterler sayesinde piyasalar, eşya fiyatları ve bunlarda meydana gelen değişiklikler, satılan eşyalar için belirlenen standartlar, merkezi yönetimden bölge ile ilgili gönderilen fermanlar, hükümler, o bölgede yapılan imar faaliyetleri, sefere çıkan ordunun lojistik desteğiyle ilgili yapılan hazırlıklar, göçler, yerleşim sorunları, nüfus hareketleri, vakıflar, meslek kuruluşlarının faaliyetleri, alım-satım, vasiyet, vakıf kurma, bağışlama, rehin, evlenme, boşanma, kurulan ticari şirketler gibi sosyal, iktisadi, idari ve hukuki her türlü hareket ve işlemler hakkında bilgi sahibi olunmaktadır.¹ Bu temel kaynaklara ilaveten özellikle hukukçuların ilgisini her zaman çeken Tanzimat dönemi hakkında yazılmış çok sayıda temel eser, kitap, makale, araştırma tezi vb. çalışma da tezimizde başvuru kaynakları arasındadır. Tarihi kronolojik sıraya riayet edilerek bu kaynaklar ve resmi metinler arasında ilişkiler kurulmuştur.

Çalışmamız süresince aşağıdaki araştırma soruları ve hipotezler çerçevesinde hareket edilmiştir. Bu sorulara vereceğimiz yanıtlar ile hipotezler yer yer var olan değerlendirmelere katkı sağlamayı yer yer de neyi neden araştırdığımızı ve ne gibi yeni sonuçlara vardığımızı ortaya koymayı hedeflemektedir.

¹ Geniş bilgi için bkz. İstanbul Kadı Sicilleri, Proje Yönetmeni Mehmet Akif Aydın, Ed. Coşkun Yılmaz, Haz. Bilgin Aydın-Ekrem Tak, İSAM Yay., İstanbul. (İSAM tarafından 2008 yılında başlatılan proje kapsamında hazırlanıp 2019 yılında tamamlanan İstanbul Kadı Sicillerine İSAM Kütüphanesi ve <http://www.kadisicilleri.org> resmi internet sitesinden ulaşılmıştır.)

- a) Osmanlı Devleti'nde nizamnameler dönemi de dâhil gayrimüslimler azınlık/ekalliyet kavramıyla anılmamıştır.
- b) Muhatabı gayrimüslimce her ne kadar Anayasa olarak nitelense de gayrimüslim nizamnamelerine Osmanlı Devleti hiçbir zaman Anayasa statüsü vermemiş; nizamnameler, normlar hiyerarşisinde tüzük mertebesinde kalmıştır.
- c) Osmanlı Devleti, kargaşa ve ayaklanma çıkarmaya başlayan gayrimüslim toplulukları nizamnamelerle kontrol altında tutmayı ve gayrimüslimlere çeşitli haklar da sağlayarak hem genel çöküşün önünü almayı hem de gayrimüslimlerin hukuki, sosyal ve iktisadi ihtiyaçlarına cevap vermeyi hedeflese de gayrimüslimler, nizamnameleri devlete karşı imtiyaz yolu olarak görmüşlerdir. Dış devletler ise nizamnameleri Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale imkânı olarak değerlendirmiştir.
- d) Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlere yönelik İslam/Osmanlı hukukuna dayalı bir takım özel uygulamalar her dönemde aynı şekilde uygulanmamış, İslam'daki inanç hürriyeti prensibi toplumsal ve yargısal alanda tatbik edilmiştir. Aslında bu özel uygulamaların bir amacı da gayrimüslimlerin kendi varlıklarını koruyup kültürlerini unutmamalarının sağlanmasıdır.
- e) Osmanlı Devleti'nde klasik dönemde aile (ve medeni) hukukuna dair konuların cemaat ruhani reisliklerine verilme sebebi uygulamada birliğin sağlanması ve suiistimallerin önüne geçilmek istenmesidir. Cemaat ruhani reisliklerine bırakılmayan işlerde genel manada İslam hukukunun hükümleri tatbik edilmiştir. Ancak gayrimüslimlerin Müslüman olmamalarına rağmen kadı huzurunda İslam dini usullerine göre evlenip boşandıklarına dair uygulamalar da olmuştur.

- f)** Osmanlı Devleti klasik döneminde gayrimüslim cemaat mensupları arası evlilikler bizzat cemaatler tarafından yasaklanmış ve yasakların takibi noktasında devletten yardım istenmiştir.
- g)** Tanzimat ile birlikte gayrimüslimlerin ibadethanelerine vakıf yapmalarına izin verilerek Hanefilerin kurbet yani ibadet (sevap-hayır) ilkesinden ayrılmıştır.
- h)** İslam usul (yargılama) hukukunun özellikleri Osmanlı klasik dönem kadı/mahkeme kararlarına da sirayet etmekle birlikte zaman zaman buna aykırı mahkeme kararları da olmuştur.
- i)** Osmanlı Devleti'nde Katolik ve Protestanlar gibi sonradan topluluk olarak görülen gayrimüslimlere ait nizamnameler Rum, Ermeni ve Yahudi Nizamnamelerine nazaran daha dar kapsamlı nizamnamelerdir.
- j)** Nizamnamelerin içeriği sadece devletin talepleri çerçevesinde mi hazırlanmıştır yoksa gayrimüslim cemaatlerin talepleri mi etkili olmuştur? Osmanlı Devleti'nin siyasi gücü nizamnamelerin diline ve içeriğine yansımış mıdır?
- k)** Devletin etkisinin diğerlerine göre daha fazla olduğu nizamname hangisi olmuştur?
- l)** Gayrimüslim nizamnamelerinin genel ve karma meclis üye sayılarında sivillerin sayısının ruhani sayısına göre durumu nedir?
- m)** Gayrimüslim nizamnameleri ilgili cemaatin sayısına veya ruhbanlığı kabul edip etmemesine göre farklılık arz etmektedir.
- n)** Musevi Cemaati Nizamnamesi ile Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin diğer nizamnamelerde görülmeyen kendine özgü yönleri nelerdir?

3. Kavramsal Çerçeve

Çalışmamızın kavramsal çerçevesini zimmi, zimmet hukuku, cizye, gayrimüslim, azınlık (ekalliyet), nizamname, gayrimüslim nizamnameleri, millet sistemi, Rumlar, Ermeniler, Yahudiler (Museviler), Tanzimat, Islahat, Kanun-i Esasi gibi kavram ve terimler oluşturmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin bünyesinde barındırdığı Müslüman olmayan halkın durumunu incelemeden önce, devletin bu insanlara yaklaşımını ve bu insanların değişen durumlarını daha iyi anlayabilmek için bir takım kavramların açıklanması gerekmektedir. Bu nedenle kavramsal çerçevede öncelikle çoğu kez birbirlerinin yerine aynı anlamı çağrıştıracak şekilde kullanılan ancak kavram olarak hukuki ve siyasi farklılıklara sahip gayrimüslim ve azınlık kavramları incelenmektedir. Daha sonra Osmanlı Devleti'nin Müslüman olmayan bazı cemaatleri kapsayan ve bu yönüyle özel bir uygulama olan millet sistemi ele alınmaktadır. Bu bölümde son olarak Osmanlı hukuk sisteminde önemli yer tutan nizamnameler ve gayrimüslim nizamnameleri kavramsal incelemeye tabi tutulmaktadır.

3.1. Gayrimüslim ve Azınlık

Kelime olarak “Müslüman olmayan” anlamına gelen “gayrimüslim” kavramı herhangi bir ayırım yapılmadan Müslüman olmayan bütün toplulukları içermektedir. İslam hukuk doktrininde insanlar Tegabün Suresi'nin 2. ayeti ile Casiye Suresi'nin 30-31. ayetleri doğrultusunda Müslüman olanlar ve Müslüman olmayanlar (gayrimüslimler) şeklinde ikiye ayrılmıştır.

Gayrimüslimler ise inançlarına göre ve İslam devleti ile olan ilişkileri yönünden çeşitli guruplara ayrılmıştır. İnanç farklılıkları yönünden; Hristiyanlar ve Yahudiler

gibi bir dine inanan ve Allah tarafından indirilmiş bir kitap sahibi olanlarla Hz. Şit ve Hz. İbrahim peygamberlere indirilen sahife sahibi olanlar (ehl-i kitap); Sabiiler ve Mecusiler (Acemler)² gibi kitap sahibi olup olmadıklarında şüphe bulunanlar ve putperestler, müşrikler, güneşe ve yıldızla tapanlar, ateistler gibi diğer inanç sahipleri olmak üzere üç grup bulunmaktadır. Bu gruplandırmadaki ehl-i kitap tarifi Hanefilere aittir. Şafii ve Hanbeliler de dâhil diğer bir görüş ise “Bizden önce iki topluluğa kitap indirildi.” (Enam,156) ayetinden yola çıkarak sadece Yahudi ve Hristiyanlara kitap indirildiği, suhurların ahlaki prensipleri ihtiva ettiğı ve suhurların hukuki hükümlere yer vermediğı gerekçesiyle ehl-i kitap teriminden Yahudi ve Hristiyanların anlaşılması gerektiğini belirtmiştir. Gayrimüslimler İslam devleti ile olan siyasi ve hukuki bağları açısından ise dört grupta incelenmiştir. İslam devleti ile savaş halinde olan gayrimüslim bir devletin halkına “harbi” (ehl-i harb), belli bir süre barış antlaşması yapılan devletin halkına “muahid” (ehl-i hudne), eman (vize) alarak İslam ülkesine giren ve burada belli bir süre ikametine izin verilenlere “müste’men” (ehl-i eman), İslam devletinin tebaası olan gayrimüslimlere ise kelime manası olarak sahip çıkma, koruma, himaye etme mecburiyeti anlamındaki³ “zimmet” kelimesinden türetilen “zimmi” veya “ehl-i zimme” denilmiştir.⁴ İslam hukukunda, Müslüman olmayan ve fetihlerden sonra İslam topraklarında halifenin güvencesi ile dinlerini muhafaza ederek yaşayan kişilere “zimmi” adı verilmiştir. Fethedilen yerlerdeki topluluklarla İslam devleti arasında “zimmet” adı verilen sözleşme ile birtakım yükümlölükler altına giren topluluklar, dinlerini değıştirmeden İslam devleti koruması altında oturma hakkı, can ve

² Serahsi’ye göre Mecusilerden maksat Acemlerdir (Faraslardır). Ayrıca Ebu Ubeyd Mecusilerden de cizye vergisinin alındığını ve onların bazı uygulamalarda ehl-i kitap statüsünde görüldüğünü belirtir. Ayrıca Hz. Muhammet’in “Mecusiler hakkında ehl-i kitaba tatbik ettiğiniz usul ve muameleyi tatbik ediniz.” şeklindeki sözünü de nakleder. Bkz. Şeybani-Serahsi, Şerhü’s-Siyerü’l-Kebir İslam Savaş Hukuku, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2021, C.1, s. 72; Ebu Ubeyd, Kitab-ul Emval, Ter. Cemaleddin Saylık, Düşünce Yay., İstanbul, 1981, s. 51-52.

³ Osmanlı-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Haz. Ferit Devellioğlu, Ankara, 1962, s. 1429.

⁴ Ahmet Özel, “Gayri Müslim”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 13, İstanbul 1996, s. 418; Ayrıca bkz. Yavuz Ercan, Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat’a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları, Turhan Kitabevi, Ankara, 2001, s. XVII, XXIII; İbrahim Çalışkan, İslam Ceza Hukukunda Gayr-i Müslimlerin Statüsü, Ankara Üniversitesi SBE Doktora Tezi, Ankara, 1986, s. 10-20, 33.

mal dokunulmazlığı, vicdan ve ibadet hürriyeti, askerlik muafiyeti gibi imkânlarla yaşamlarını sürdürme karşılığında devlete, “cizye”⁵ adı verilen bir takım mali yükümlükler yerine getirmek zorundadırlar.⁶ Bu uygulama Bakara Suresi’nin 256. ayetinde yer alan dinde zorlama olmayacağı kuralı ve Yunus Suresi’nin 99. ayeti ve Kafirun Suresi ile Hz. Muhammet’in bu yöndeki uygulamaları⁷ gereği gayrimüslimlerin evlenme, boşanma, miras, vasiyet ve her türlü hukuki muamelelerinde kendi hukuklarına tabi olmaları imkânından kaynaklanmıştır.⁸ Ayrıca İslam hukukuna göre, yukarıda bahsedilen zimmet sözleşmesi ile İslam devletine olan bağlılığını beyan eden gayrimüslim bir kişinin, İslam hukuku hükümlerinin uygulandığı ve Müslümanların hâkimiyetindeki ülkede yani dar’ül İslam’da⁹ tıpkı Müslümanlar gibi dokunulmazlık kazanması, o kişinin, gücünü Müslümanların kuvvet ve topluluğundan alan dar’ül İslam’da bulunmasından kaynaklanmaktadır. İslam ülkesi ile savaş halinde bulunan bir ülkedeki (dar’ül harp) Müslüman’ın, Müslüman kuvvetler içinde yer almadığı için İslam hukukuna göre masum sayılmaması¹⁰, dar’ül İslam’daki bir zimminin masumiyetinin İslam ülkesine olan bağlılığından kaynaklandığını daha anlaşılır kılacaktır. Kısaca

⁵ Cizye ayeti şöyledir: “Kendilerine kitap verilenlerden Allah’a ve ahiret gününe iman etmeyen, Allah’ın ve Resulünün haram kıldığını haram saymayan ve hak din İslam’ı din edinmeyen kimselerle, küçülerek (boyun eğerek) kendi elleriyle cizyeyi verinceye kadar savaşın.” (Tevbe, 29)

⁶ Gülnihal Bozkurt, Alman ve İngiliz Belgelerinin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 7-8; Fethedilen yerlerdeki tebaanın can, mal, ibadet özgürlüğü gibi hususların korunması karşılığında cizye alınmasına rağmen bu vergi başlangıçta Hristiyan rahiplerden alınmamış, ancak bu uygulama suiistimal edilince vazgeçilmiştir. Bkz. Mustafa Emil Elöve, “Türkiye’de Din İmtiyazları”, Ankara Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 10, S.1-4, 1953, s. 310; Osmanlı Devleti’nde cizyenin toplanmasına azami derecede önem verilmiş, bu işin yerine getirilmesinde zorbalıktan, reayaya baskı kurulmasından, zulümden uzak durulması ve emniyetin elden bırakılmaması emredilmiştir. Arapgir, Evin ve diğer yerlerden İstanbul’a yerleşen Ermeni ve Rumların cizyelerinin tahsil edilmesi hakkındaki İstanbul Mahkemesi kararı için bkz. İstanbul Kadı Sicilleri, İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil, Hüküm No:723, 5 Ramazan 1027 H., C.13, s. 470. (Çalışmanın ilerleyen dipnotlarında mahkeme yanına sadece sicil numarası yazılacak ve artık “numaralı sicil” denilmeyecektir.)

⁷ Abdulkerim Zeydan’ın Suyuti’den aktarımına göre bir hadiste Hz. Muhammet’in “Bir zimmiye kim kötü davranırsa ben onun karşısındayım. Benim kendisine hasım olduğum kimse kıyamet gününde beni yine karşısında bulacaktır.” şeklindeki ifadesi ve sonraki dönemlerde bu hadisteki yaklaşıma uygun uygulamalar, İslam hukuk sisteminin zimmilere bakış açısı hakkında bilgi vermektedir. Bkz. Abdulkerim Zeydan, İslam’da Ferd ve Devlet Münasebetleri, Kayıhan Yay., İstanbul, 1995, s. 125.

⁸ M. Akif Aydın, Türk Hukuk Tarihi, Beta Yay., İstanbul, 1999, s. 150; Bilal Eryılmaz, Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi, Risale Yay., İstanbul, 1996, s. 21-22.

⁹ Dar’ül İslam ve dar’ül harp terimleri için bkz. Çalışkan, İslam Ceza Hukukunda Gayr-i Müslimlerin Statüsü, s. 34 vd.

¹⁰ İbn Kesir, Hadislerle Kur’an-ı Kerim Tefsiri, Çev. Bekir Karlığa-Bedrettin Çetiner, Çağrı Yay., İstanbul, 1991, s. 1794-1795.

zimmî bir kişinin masumiyeti öncelikle İslam devletine olan bağlılığından ve sadakatinden (zimmet sözleşmesinden) ve dar'ül İslam'da bulunmasından kaynaklanmaktadır.

Nitekim Hz. Ali'den nakledilen *“Zimmiler cizye vermekle kanlarının bizim kanımız gibi, mallarının bizim malımız gibi masum olmasını istemektedirler. Binâenaleyh onların kanı ve malı Müslüman'ın kanı ve malı gibi masumdur.”* sözü ile bir adamın İbn Abbas'a gelerek, savaşta zimmilerin tavuk, koyun gibi birtakım mallarının alınmasında sakınca olup olmadığı yolundaki sorusu üzerine İbn Abbas'ın, *“Eğer zimmiler cizyelerini veriyorlarsa onların kendi istekleri ile vermeleri hariç, bu malların helal olmayacağı”* şeklindeki rivayet¹¹ de zimmilerin cizye karşılığında canlarının ve mallarının güvence altında olduğuna yönelik uygulamalara örnek teşkil etmektedir.

Kelime olarak “Bir ülkede ayrı soydan veya inançtan olan ve sayıca az bulunan topluluk, ekalliyet”¹² anlamına gelen “azınlık” kavramının ise sosyolojik ve hukuki yönü bulunmaktadır. Sosyolojik açıdan azınlıkları Giddens; “Nüfusun çoğunluğuna göre dezavantajlı olup bir grup dayanışmasına, birbirlerine ait olma duygusuna sahip olanlar” olarak tanımlamaktadır.¹³ Hukuki açıdan ise, devletlerin, çıkarları doğrultusunda azınlık haklarının gündeme gelmesinden duydukları endişeden ve ülkelerindeki azınlıkların varlığını reddetme veya varlıkları kabul edilse de statülerini dar yorumlama gibi eğilimlerden dolayı tüm ülkeler tarafından kabul edilen bir tanıma ulaşamamakla birlikte; Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Konseyi'nin İnsan Haklarının Korunması Alt-Komisyonu Raportörü Francesco Capotorti'nin 1978'de önerdiği “Başat olmayan bir durumda olup, bir devletin geri kalan nüfusundan sayısal olarak daha az olan, bu devletin uyruğu olan üyeleri etnik, dinsel ve dilsel nitelikler bakımından

¹¹ İbn Kesir, Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri, s. 1283, 1821.

¹² Bkz. “Azınlık”, TDK Büyük Türkçe Sözlük.

¹³ Anthony Giddens, Sosyoloji, Ayraç Yay., Ankara, 2000, s. 225.

nüfusun geri kalan bölümünden farklılık gösteren ve açık olarak olmasa bile kendi kültürünü, geleneklerini ve dilini korumaya yönelik bir dayanışma duygusu taşıyan gruptur.” şeklindeki azınlık tanımı temel çerçeveyi oluşturmuştur.¹⁴ Capotorti’nin tanımından önce 1928’de Adalet Divanı’nda Yukarı Silezya Azınlık Okulları Davası’nda hukukçu Mello Toscana azınlık kavramını “Bir devletin nüfusunun belirli bir bölümüyle tarihsel olarak bağlı, kendine özgü bir kültüre sahip, ırk, dil ve din farklılığı nedeniyle devletin diğer uyruklarının çoğunluğuyla karşılaştırılması imkânsız kalıcı parçası” şeklinde tanımlarken; Hasan Tunç, 1930 yılında Uluslararası Adalet Divanı’nın pek çok tanıma kaynaklık edecek şeklinde azınlık kavramını en geniş manada şöyle tanımladığını aktarır: “Tarihsel olarak belirli bir ülkede veya bölgede yaşayan aynı ırktan dini ve dili bir, kendine özgü gelenekleri olan, ortak dil, din, gelenek ve ırk kimliğiyle dayanışma duygularıyla birbirine bağlı, geleneklerini koruma, inançlarını ve ibadet etme biçimlerini sürdürme, aynı soydan olma ruhu ve geleneğine uyumlu olarak çocuklarını eğitime ve yetiştirme haklarını güvence altına almak isteyen, karşılıklı yardımlaşma ruhuna sahip bir topluluktur.”¹⁵

Azınlık kavramının bünyesine zamanla engelliler, kadınlar, eşcinseller, yabancı işçiler gibi unsurlar dâhil edilse de kavram hukuki olarak, genellikle, ulusal ve etnik olmak üzere iki açıdan ele alınmaktadır. Bu bağlamda, bir ülkede hâkim olan gruptan farklı olarak ortak bir din, dil, soy, gelenek, coğrafi köken ve tarihe sahip; genellikle kimlik vurgusu ve aynı bölgede uzun süredir yaşama özellikleri ile öne çıkan bireylerin birlikteliği sonucu etnik azınlık oluşmaktadır. Köklü tarihsel ve kültürel farklılığa sahip,

¹⁴ Hakan Taşdemir-Murat Saraçlı, “Avrupa Birliği ve Türkiye Perspektifinden Azınlık Hakları Sorunu”, Uluslararası Hukuk ve Politika, C.2, No.8, 2007, s. 26.

¹⁵ Hasan Tunç, “Uluslararası Sözleşmelerde Azınlık Hakları Sorunu ve Türkiye”, Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. VIII, S. 1-2, Ankara 2005, s. 185.

tarihsel olaylar nedeni ile sınırın yanlış tarafında kalan, farklı bir ulusal kimliğe sahip insanların birlikteliği ise ulusal azınlığı oluşturmaktadır.¹⁶

Azınlıkların uluslararası düzeyde hukuksal düzenlemeye konu olması 1648 Westphalia Antlaşması ile başlamış ve Birinci Dünya Savaşı'na kadar önemli aşamalar kat etmiştir. Savaş yıllarına kadar yapılan düzenlemelerdeki temel unsur farklı dine mensup olanların korunması yönündedir. Savaş sonrası ise farklı etnik özelliklere sahip olanların azınlık olarak kabul edilmesi ve bu özelliklerinin korunup muhafaza edilmesi amacı esas alınmıştır. Bu bağlamda ilk azınlık tanımı Uluslararası Sürekli Adalet Divanı (USAD) tarafından, savaş sonrası belirli devletlerde kalan ve çoğunluktan ayrı ırk, dil ya da dine sahip olan toplumsal grupların korunmasını düzenleyen antlaşmaların yorumu çerçevesinde “Bir devlette yerleşmiş bulunan ve nüfusu ayrı bir ırk, dil ya da dinden oluşan toplumsal gruplar” şeklinde yapılmıştır.¹⁷

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ise Birleşmiş Milletler (BM), Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) ve Avrupa Birliği (AB) gibi uluslararası örgütlerin kavrama yaklaşımları kısmen belirleyici olmaktadır. 26 Haziran 1945 tarihli BM Antlaşması'nın birinci maddesi ile 10 Aralık 1948 tarihli BM İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nin 2. maddesinde azınlıklardan söz edilmese de ayrımcılık yasağından bahsedilmiştir. 20 Aralık 1993 tarihli Ulusal veya Etnik, Dinsel veya Dilsel Azınlıklara Mensup Olan Kişilerin Haklarına Dair Bildiri'nin birinci maddesinde “Devletler, kendi ülkeleri üzerindeki azınlıkların varlığını ve ulusal veya etnik, dinsel veya dilsel kimliklerini korur ve bu kimlikleri geliştirmeleri için gerekli şartların oluşmasını teşvik eder.” denilerek azınlık tanımından ziyade devletlerden talepler sıralanmıştır. Bununla birlikte BM tarafından azınlık kavramı daha geniş bir boyutta ele alınmakta ve göçmen işçileri ile bir ülkede geçici olarak yerleşen -Çingeneler gibi- insan gruplarını da kapsar

¹⁶ M. Çağatay Okutan, “Teori ve Uluslararası Metinlerde Azınlık Tanımı”, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 59-2, Ankara, 2004, s. 64-65.

¹⁷ Hüseyin Pazarcı, Uluslararası Hukuk, Turhan Kitabevi, Ankara, 2003, s. 206.

şekilde değerlendirilmektedir. AGİT'in 1 Ağustos 1975 tarihli Sonuç Bildirgesi, Haziran 1990 tarihli Kopenhag Belgesi gibi düzenlemelerinde de azınlık tanımı yerine katılımcı devletlerin azınlıklara yaklaşım tarzı üzerinde durulmuş, tıpkı BM düzenlemelerindeki gibi azınlıklar “ulusal azınlık” olarak nitelenmiştir. Üye ülkelerin, ülke bütünlüğünü öne çıkarmalarından dolayı AB hukukunda da ayrımcılıkla mücadelenin ve kültürel çeşitliliğin desteklenmesinin dışında azınlık kavramı konusunda özel bir düzenlemenin olmadığı görülmektedir.¹⁸

Dolayısıyla ilk başlarda sosyolojik, psikolojik ve hukuksal olarak bir karşılığı olan azınlık kavramının günümüzde daha çok düzensiz ve yasadışı göç ve mülteci sorunlarıyla uğraşan global dünyada artık yerini oturma ve çalışma izni, geçici vatandaşlık¹⁹ gibi kavramlara bıraktığı, hatta yer yer kimi ülkelerin yöneticilerinin dahi baskın ırktan değil de daha göçmen ve azınlıktaki ırklardan seçildiği de göz önüne alındığında azınlık kavramının artık devletlerin problem alanından çıkmış şekilde bir görünüm arz ettiği anlaşılmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde ise gayrimüslimlerin statüsü azınlık olarak görülmemiştir. Zira hiçbir Osmanlı arşiv belgesi ile kadı sicillerinde gayrimüslimler için azınlık, ekalliyet gibi kavramlara yer verilmemiştir. Bunun sebebi ise çok uluslu bir devlet olan Osmanlı'nın gerek idari gerek hukuki sisteminin azınlık kavramını karşılayacak bir yapıda olmamasıdır. Nitekim Osmanlı Devleti'nde pek çok ulus ve pek çok din sahibi insan yaşamaktadır. Hâkim unsur olan Müslümanlarla her manada eşitlik var diyememekle birlikte Müslüman olmayanların “azınlık” kavramından ziyade “anasır-ı gayrimüslime”, “sair-i mille”, milel-i gayrimüslime”, “tebaa-i sadıka” veya doğrudan hangi milletse onun ismi verilerek (Rum Milleti gibi) bahsedildiği görülmektedir.

¹⁸ Okutan, “Teori ve Uluslararası Metinlerde Azınlık Tanımı”, s. 67-72.

¹⁹ Çalışmamızda yer yer Osmanlı Devleti tebaası olan kimseleri ifade etmek için günümüzde neye karşılık geldiğinin daha anlaşılır olması adına terim anlamını değil de gerçek anlamını kastederek Osmanlı vatandaşı ifadesini kullandık. Dolayısıyla Osmanlı vatandaşı dediğimizde modern anlamdaki vatandaş teriminden ziyade Osmanlı toplumu üyesi bir kimse, reaya, tebaa kastedilmektedir.

Klasik dönemde bu şekilde olan durum, nizamnameler dönemine geçişte de aslında değişikliğe uğramamıştır. Gayrimüslimlerle ilgili nizamnamelerin hiçbirinde azınlık statüsü veya ekalliyet kavramı yer almamaktadır. Tam tersine gerek Tanzimat Fermanı gerek Islahat Fermanı Osmanlı Devleti bünyesindeki tüm halklara eşit statü getirilmesini amaçladığı için bu doğrultuda hazırlanan nizamnamelerde de aksi bir durum sergilenmemiştir. Ancak Osmanlı Devleti’nde gayrimüslimler için ilk “azınlık” nitelemesinin Islahat Fermanı’nın ilanından önce 1855 yılında Sadrazam Ali Paşa’nın Clarendon Kontu’na (İngiltere) gönderdiği memorandumda (diplomatik nota) Osmanlı tebaası gayrimüslimlerinin dini imtiyazlarından bahsederken kullanıldığı görülmektedir. Sadrazam Ali Paşa’nın böyle bir tanımlama yapma sebebinin ise Tanzimatla başlayan değişimin zihin yapısını batılı devletlere göstermek ve Osmanlı gayrimüslimlerinin statüsünü batılı devletlerin anlayacağı bir terimle ifade etmek çabası olduğu dile getirilmektedir. Sadrazamın bu ifadesi genel devlet politikası olmasa da gayrimüslimlerin Tanzimat sonrası kanunlaşma hareketlerinde kendilerini azınlık statüsünde görerek her alanda eşitlik talebinde bulunmalarına zemin hazırlamıştır. Her ne kadar gayrimüslimler dış devletlerin de desteğiyle kendilerine azınlık ve eşitlik kavramları altında alan açmaya gayret etmişlerse de Osmanlı Devleti merkezileşme (merkezden kontrol) adımı olarak gördüğü millet nizamnamelerinde kontrolü elden bırakmamıştır. Örneğin gayrimüslimler çıkarılan nizamnamelere kendi aralarında ve dillerinde anayasa diye isimlendirme yapsa da Osmanlı belgelerinde hiyerarşik olarak “tüzük” mertebesinde olan “nizamname” terimi kullanılmıştır.

1920 yılında son Osmanlı Mebusan Meclisi’nde kabul edilen Misak-ı Milli’nin 5. maddesinde²⁰ gayrimüslimlerden ekalliyet olarak bahsedilinceye kadar kuruluştan bu

²⁰ 28 Ocak 1920 tarihli Misak-ı Milli’nin 5. maddesi şu şekildedir: “Düvel-i itilafiye ile muhasımları ve bazı müşarikleri arasında takarrür eden esasat-ı ahdiye dairesinde ekalliyetler hukuku memalik-i mütecaviredeki Müslüman ahalinin de aynı hukuktan istifade etmeleri emniyesiyle tarafımızdan teyid ve temin edilecektir.” Orijinal Osmanlıca metin için bkz. <https://ttk.gov.tr/misak-i-milli-beyannamesi/> (E.T: 17.11.2024)

yana Osmanlı Devleti’nde gayrimüslimler azınlık statüsünde görülmemiştir. Bu metin üzerine artık Meclis gayrimüslimlerden azınlık olarak bahsetmeye başlamış ve Meclis-i Mabusan’ın kapatılıp yerine açılan Türkiye Büyük Millet Meclisi de gayrimüslimlerden azınlık olarak bahsetmiştir.²¹

3.2. Millet Sistemi

Osmanlı Devleti, gerek fetihlerden sonra bünyesine kattığı gayrimüslimler itibariyle gerek yaşadıkları ülkelerde dinlerinden dolayı gördükleri baskı ve zulümden kaçarak sığınma talep eden gayrimüslimler itibariyle daima çeşitli grupları barındıran bir devlet olmasından dolayı gayrimüslimlere yaklaşımı yönüyle doktrinde millet sistemi olarak isimlendirilen bir sistem geliştirmiştir. Hâkim unsurun dışındaki toplulukların hukuki durumları yaşadıkları ülkenin hukuk sistemi ile belirlendiği için Osmanlı Devleti de ülkesinde referans aldığı İslam hukuk sistemine ve yukarıda bahsedildiği şekliyle azınlık kavramının Birinci Dünya Savaşı’na kadar devletler tarafından din unsuru ön plana çıkarılarak değerlendirilmesi anlayışına uygun olarak, gayrimüslimleri etnik kökenlerinden ziyade tabi oldukları din veya mezhep esasına göre gruplandırıp, Arapça “din veya mezhep” anlamına gelen “millet”²² kelimesi ile birlikte Katolik Milleti, Yahudi Milleti gibi isimlerle adlandırmıştır.²³ Osmanlı Devleti’nin

²¹ Bkz. Ramazan Erhan Güllü, “Osmanlı Devleti’nde Azınlık Var mıydı? Osmanlı Devleti’nin Gayrimüslim Vatandaşlarının 19. Yüzyılda Değişen Hukuki Statüleri Hakkında Bir Değerlendirme”, Bilig Dergisi, S. 95, Güz, 2020, s. 149-176.

²² Bkz. Temel Türkçe Sözlük, Sadeleştirilmiş ve Genişletilmiş Kamus-i Türki, C. 3, İstanbul, 1986, Tercüman Gazetesi Yay., s. 881; Kökü “mille” olan bu kelime, dilimize Arapçadan geçmiştir. Sözlük anlamı “herhangi bir dine veya mezhebe ait topluluk” olan bu sözcük, Osmanlı Devleti’nin son yıllarında kısmen, Cumhuriyet döneminde ise tamamen ırka dayalı bir anlam kazanmıştır. Nizamnamelerin adlarında görüldüğü gibi, bu terim Osmanlı Devleti zamanında çeşitli din ve mezhep gruplarını ifade etmek için kullanılmıştır. Bkz. Yavuz Ercan, “Türkiye’de Azınlık Sorununun Kökeni (Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Gayrimüslimler)”, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi ve Uygulama Merkezi tarafından düzenlenen 19 Mart 2008 tarihli konferansta yazarın sunduğu metinden alınmıştır; Detaylı bilgi için bkz. Ümit Eser, “Millet Sisteminin Tarihi Arka Planı: Gayrimüslim Cemaatler İçin Özerk Bir Alan”, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C. 13, S. 24, Aralık 2010, s. 205-207.

²³ Abdurrahman Küçük, Dini Azınlıklar ve Türk Hoşgörüsü, Ed. Mehmet Alparslan Küçük, Berikan Yay., II. Baskı, Ankara, 2019, s. 454-455; Gülnihal Bozkurt, “Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 43, S. 1-4, Ankara 1993, s. 49-50; Ayrıca “millet sistemi” tanımlamasına

güçlü zamanlarında dini açıdan değerlendirilen millet kavramı, devlet güç kaybetmeye başladıkça asıl anlamından sıyrılıp etnik bir hale dönüşmüştür. Dilini, kültürünü, geleneklerini Osmanlı tebaası olmalarına rağmen kaybetmeyen zimmiler, zamanla muhafaza ettikleri ulusçuluk bilinciyle ulusal devlet isteğini gündeme getirmiş ve ayaklanmalar neticesinde devletten bölünmeler meydana gelmiştir.²⁴

Esas itibarıyla hukuk sistemi İslam hukukundan (şer'i şerif) oluşan ancak zamanla İslam hukukunun devlet başkanına tanıdığı alanlarda dönemin gerektirdiği düzenlemeleri yaparak şer'i ve örfi olmak üzere ikili bir yapıya sahip Osmanlı hukukunu meydana getiren Osmanlı Devleti²⁵, bünyesinde yer alan gayrimüslimleri de yönetim ve haklar bakımından, Ortaylı'ya göre kendine özgü (suigeneris) bir sistem²⁶ içinde değerlendirmiştir. Ana kaynağını İslam hukukundaki zimmet kurumundan alan millet sisteminde, her dini grubun en yüksek rütbeli din adamlarından biri o grubun reisi olarak seçilmiş ve kendi topluluğunu yönetmekle görevlendirilmiştir. Ayrıca bu reisler toplulukların yönetiminden sultana karşı sorumlu tutulmuşlardır. Bu sistem ile gayrimüslimlerin Müslüman topluluktan ayrılmaları sağlanarak, dini hassasiyet korunmakla birlikte, gayrimüslimlere din ve özel hukuk işlerinde de büyük kolaylık sağlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altında yaşayan gayrimüslim unsurlar Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, Katolikler ve Protestanlar olmalarına rağmen Katoliklerle Protestanlar Osmanlı Devleti'nin son zamanlarına kadar millet sisteminin

yöneltilen eleştiriler hakkında bkz. Canan Seyfeli, *Millet Sistemi mi?*, Çizgi Kitabevi, Ankara, 2019, s. 25 vd.

²⁴ Bozkurt, Alman ve İngiliz Belgelerinin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu, s. 10-11.

²⁵ Osmanlı Devleti'nin hukuk sistemi gerek kamu hukuku gerek özel hukuk alanlarında esas itibarıyla İslam hukukuna (şer'i hukuk) dayanmakta olup neşet ettiği ve geliştiği dönemlerin siyasi ve hukuki durumunun ve kamu hukukunun özel hukuka oranla daha değişken yapıda olmasının sonucu olarak kamu hukuku alanından ziyade özel hukuk alanında gelişme göstermiş, kamu hukuku alanında süre gelen bu tutumdan kaynaklı boşluk ile İslam hukukunun açık bir hüküm ortaya koymadığı alanlar ise pozitif hukuk halini alan padişah irade, ferman ve uygulamalarıyla doldurularak örfi hukuk meydana getirilip şer'i ve örfi hukuktan oluşan hukuki bir yapı oluşturulmuştur. Bkz. M. Akif Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul, 1985, s. 59-60; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 67.

²⁶ İlber Ortaylı, "Osmanlı Millet Sistemi", *Uluslararası Türk Arşivleri Sempozyumu*, İstanbul, 2006, s. 151.

içinde yer almamıştır. Katoliklere millet statüsü verilmeme sebebi olarak nüfus²⁷ azlığı ve Papa gibi dış bir otoriteye bağlı oluşları gösterilmektedir. Devlet nazarında Osmanlı tebaası olan bu grupların yargılama, maliye, eğitim örgütleri olup idari ve hukuki statüleri bulunmaktadır.²⁸

3.3. Nizamname ve Gayrimüslim Nizamnameleri

Kelime olarak tüzük anlamına gelen nizamname, Tanzimat'ın ilanından sonra Osmanlı hükümetlerince daha sonra da 1961 Anayasası'na kadar Cumhuriyet hükümetlerince yasaların uygulanışını göstermek için çıkarılan tüzüklere verilen isimdir. Ayrıca bir cemiyetin (meclisin, kurulun veya şirketin) kuruluşuna ve işleyişine yönelik esaslı hükümleri ihtiva eden hukuki vesikalara da nizamname (iç tüzük-dahili nizamname) denilmiştir.²⁹

²⁷ Örneğin 1893 yılı nüfus sayımına göre Edirne Merkez Sancak nüfusunun din/mezhep olarak kişi dağılımı aşağıdaki tablodaki şekildedir: (Bkz. Oğuzhan Samıkıran, 138 Numaralı Edirne Şer'iyye Sicilli H. 1119-1161/M.1707-1748, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2006, s. 685)

	Kadın	Erkek
Müslüman	57.162	60.046
Rum	37.449	40.381
Ermeni	1.917	1.924
Bulgar	14.708	16.213
Katolik	136	173
Yahudi	4.370	4.548
Protestan	18	24
TOPLAM	115.760	123.309
GENEL TOPLAM	239.069	

²⁸ Bozkurt, Alman ve İngiliz Belgelerinin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu, s. 10; Ahmet Hikmet Eroğlu, Osmanlı Devleti'nde Yahudiler, Seba Yay., Ankara, 1997, s. 66-69.

²⁹ Bkz. Türk Hukuk Lügati, "Nizamname", Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1991, s. 271; AnaBritannica Genel Kültür Ansiklopedisi, "Nizamname", Ana Yay., C. 16, İstanbul 1989, s. 557; Büyük Lügat ve Ansiklopedi, "Nizamname", Meydan Yay., C. 9, İstanbul, 1972, s. 380.

Osmanlı Devleti hâkimiyetindeki farklı din ve mezhep taraftarları Tanzimat'tan önce bir bütün halinde gayrimüslim kavramı altında toplanmaktayken Tanzimat'tan sonra din ve mezhepler ayrı ayrı ele alınıp değerlendirilmeye başlandığı için Osmanlı Devleti kendine özgü sisteme geçerek her dini topluluk için nizamnameler düzenlemiş ve daha önceki dağınık durumu sistematik hale getirmiştir.³⁰

Gayrimüslim nizamnameleri ise Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslimlerin iç işlerini düzenlemek amacıyla çıkarılan nizamnamelerdir. 28 Şubat 1856 yılında ilan edilen ve hukuki olarak devlet iktidarını düzenleyip sınırlandırdığı ve diğer yandan padişah fermanı olması hasebiyle tek yanlı bir işlem olarak halka birtakım hak ve özgürlükler verdiği için maddi anlamda Anayasa olarak kabul edilen³¹ Islahat Fermanı'nın “...gayrimüslim cemaatlerinin milletçe olan maslahatlarının idaresi her bir cemaatin ruhban ve avamı beyninde müntehip azadan mürekkep bir meclisin hüsnü muhafazasına havale kılınması...”³² hükmü uyarınca her gayrimüslim cemaatin kendi işleri için seçecekleri meclisler tarafından hazırlanmıştır.³³

³⁰ Yavuz Ercan, Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Azınlık Sorunu, Turhan Kitabevi, Ankara, 2011, s. 312.

³¹ Kemal Gözler, Türk Anayasa Hukuku, Ekin Kitabevi, Bursa, 2000, s. 17-18, 22.

³² Şeref Gözübüyük-Suna Kili, Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006, s. 17.

³³ Bozkurt, Alman ve İngiliz Belgelerinin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu, s. 170.

I. BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE GAYRİMÜSLİMLERİN DURUMU

A. İSLAM ve OSMANLI HUKUKUNDA GAYRİMÜSLİMLERİN DURUMUNA GENEL BAKIŞ

Osmanlı Devleti pek çok konuda İslam hukukunu referans alan bir devlet olduğu için öncelikle gayrimüslimlerin İslam'ın ortaya çıktığı ilk dönemlerdeki konumunu kısaca bilmekte fayda vardır. İlk dönemde gayrimüslimler, ehl-i kitap olanlar ve müşrikler olmak üzere ikiye ayrılmış ancak “*Sizin dininiz size, benim dinim bana.*” (Kafirun,6) düsturu izlenerek din özgürlüğü hâkim kılınmış, Müslümanlar dışında Yahudiler, Hristiyanlar ve putperestler olmasına rağmen Müslüman-gayrimüslim ayrımı yapılmamıştır. İslam'ın yayılması ile birlikte de gayrimüslimlere karşı takınılan durum giderek kurumsallaştırılmış ve Hz. Muhammet'in yaptığı antlaşmalarla zimmet hukuku ortaya çıkmıştır. İlk dönemde, kamu hukuku (anayasa hukuku, idare hukuku, ceza hukuku, vergi hukuku, devletler hukuku vb.) alanında barındırdığı hükümlerle büyük bir hukuk belgesi olan bununla birlikte zimmet hukukunun oluşmasında büyük önem taşıyan ve bu hükümlerle anayasal bir belge olan Medine Vesikası'nda -Medine Anayasası olarak da bilinir- Yahudiler bir topluluk olarak kabul edilmiş (Madde 25)³⁴, “*Yahudilerden bize tabi olanlar, zulme uğramaksızın ve aleyhlerine olan kişilerle yardımlaşmaksızın, bizim yardım ve desteğimize hak kazanırlar.*” (Madde 16) ve “*Yahudilerin dinleri kendilerine, Müslümanların dinleri kendilerinedir.*” (Madde 25)

³⁴ Madde 25- Avf oğulları Yahudileri, mü'minlerle birlikte bir ümmet (bir topluluk) oluştururlar. (Takip eden maddelerde diğer Yahudi grupların da aynı durumda oldukları belirtilmiştir.) Bkz. Muhammet Hamidullah, İslam'ın Hukuk İlmine Katkıları, Ed. Vecdi Akyüz, Beyan Yay., İstanbul, 2012, s. 275; Mustafa Kelebek, “İslam Hukuk Felsefesi Açısından Medine Vesikası”, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 4, S. 1, 2000.

denilerek ihtilaf edilen hususlarda Hz. Muhammet'e müracaat istisna tutulmak suretiyle din özgürlüğüne dayalı bir ortam öngörülmüştür.³⁵

Hamidullah'a göre, bu özgürlüğü Kur'an emretmektedir³⁶ ve bunun gereği olarak da Araplar ile Yahudilerin Medine'de Hz. Muhammet başkanlığında kurdukları devlette, Yahudilere, yargı bağımsızlığı (adli muhtariyet) ve kendi hakemlerine müracaat gibi imtiyazlar sağlanmıştır. Bunun yanı sıra gayrimüslimlerin kendi iradeleriyle bağlı oldukları cemaat mahkemeleri yerine Müslüman mahkemelerini tercih edebilmelerine de imkân sağlanmıştır. Ancak farklı cemaate mensup olanlara ait uyuşmazlıklarda mümkün olduğu ölçüde Müslüman hâkimlerin davayı çözüme kavuşturması tercih edilmiştir. Ayrıca yazarın aktarımına göre, bu türden imtiyazların çok eski dönemlerde de siyasi ve ticari gibi bir takım saiklerle de olsa örnekleri bulunmaktadır. Hz. İsa'dan altı asır önce yaşamış Mısır Firavunu Amesese'in, Yunanlıların Nil Deltası'na yerleşmelerine ve aralarındaki uyuşmazlıkları kendi yasalarına göre kendi hâkimleri tarafından herhangi bir müdahalede bulunulmaksızın çözüme kavuşturmalarına izin verildiği aktarılmaktadır.³⁷

Ayrıca İslam hukukunda insanlar arasında ırk, renk, cinsiyet, makam, akrabalık, soy hatta inanç ayrımı olmaksızın herkesin kanun önünde eşit olduğu prensibi hâkimdir. Hz. Ömer döneminde Mısır Valisi'nin oğlu Abdullah'ın bir yarışta kendisini geçen Kıpti bir kişiye attığı tokadı bu şahsın Hz. Ömer'e şikâyet etmesi üzerine, Hz. Ömer tarafından Abdullah getirtilerek Kıpti'nin de ona vurmasının istenmesi, inanç farkı gözetilmeksizin adaletin uygulandığını göstermektedir.³⁸

³⁵ Bkz. Eroğlu, Osmanlı Devleti'nde Yahudiler, s. 3-4.

³⁶ Maide, 42-50; 66-69.

³⁷ Muhammet Hamidullah, İslam'da Devlet İdaresi, Çev. Hamdi Aktaş, Beyan Yay., İstanbul, 2012, s. 177,404.

³⁸ Zeydan, İslam'da Ferd ve Devlet Münasebetleri, s. 119-120.

Yahudilerin Medine Vesikası ile kurulan karşılıklı güven ortamını bozup Mekkeli müşriklerle ittifak yapması ve İslam coğrafyasının Hayber, Fedek, Teyma, Necran³⁹ ve Bahreyn gibi Yahudi, Hristiyan ve Mecusilerin yoğun olduğu bölgelere genişlemesi, daha önce Müslümanlarla eşit haklara sahip olan -başta Yahudiler olmak üzere- Müslüman olmayan gruplara genel bakışı değiştirmiştir. Artık “zimmi” tabiriyle nitelendirilen Müslüman olmayan gruplar, her türlü din ve inanç hürriyeti ile birlikte can ve mal emniyeti altında cizye denilen vergi ile karşılaşmışlardır. Hz. Muhammet'ten sonra Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer dönemlerinde İslam coğrafyası fetihlerle genişlemeye devam etmiş; Nasturi, Keldani, Süryani, Sabii, Kıpti gibi yeni gayrimüslim kitleler İslam devletine dâhil olmuştur. Hz. Ebubekir Filistin'e sefere çıkarken insanlara verdiği emirlerin arasında kiliselerin tahrip edilmemesi ve manastırlarda inzivaya çekilmiş insanlara ilişilmemesi yer almaktadır. Aynı talimatın komutan Yezid bin Süfyan'a verildiği de aktarılmaktadır.⁴⁰

Hz. Ömer de gayrimüslimlerle yapılan anlaşmalara sadık kalınmasını, cizye dışında fazla bir vergi ile vergilendirilmemelerini ve gayrimüslimlerin haklarına riayeti sonraki halifelere vasiyet etmiştir. Ayrıca onun döneminde binlerce gayrimüslimin hazine, maliye ve devletin diğer birimlerinde istihdam edildiği, gayrimüslimlerin bizzat ona şikâyetlerini rahatça iletebildikleri ve bu müracaatların çabucak sonuçlandırıldığı belirtilmektedir. Arsası bir Yahudi'den zorla alınarak oraya cami yapılması üzerine camiye yıktırıp arsayı sahibine iade edenin de yine aynı halife Hz. Ömer olduğu Belazuri'den aktarılmaktadır. Irak, Suriye ve daha sonra Mısır'daki fetihler neticesinde

³⁹ Hz. Muhammet Necran'ın Hristiyan ahalisine Necran'ın fethinden sonra Amr Bin Hazm'ı tayin etmiş ve Necran ahalisine eman veren bir de mektup göndermiştir. Hz. Muhammet mektubunda; Necran ahalisinin bütün mallarının her sene alınacak verginin dışında kendilerine bırakılacağını, Necran ahalisinin canlarının, mallarının, ibadetlerinin ve ibadethanelerinin Allah'ın Resulü'nün zimmetinde olduğunu, ayınlarının metropolitler tarafından icra olunacağını, hiç kimse tarafından değiştirilemeyeceğini ve engel de olunamayacağını, arazilerinin istila edilemeyeceğini beyan etmiştir. Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali de Hz. Muhammet'ten sonra Necran halkına aynı şekilde eman vermiş, kendilerine hiçbir şekilde zarar verilmeyeceğinin teminatını vermiştir. Bkz. Ebu Yusuf, Kitabü'l Haraç, (Ter. Muhammet Ataullah Efendi, Sad. İsmail Karakaya), Akçağ Yay., Ankara, 1982, s. 194-199.

⁴⁰ Hamidullah, İslam'da Devlet İdaresi, s. 383-384.

elde edilen gayrimüslimlere ait toprakların dağıtımında izlenecek yöntem de Hz. Ömer döneminde tartışılmış ve bu hususta toprakların yerli halka bırakılması yönündeki Hz. Ömer'in görüşü benimsenmiştir.⁴¹ Dolayısıyla dört halife döneminde her dini cemaatin bağımsız bir birim olarak tanındığı, dinlerine karışılmadığı, dini inanç ve ibadet yerlerinin muhafaza edildiği ve ruhani reislerine önemli ölçüde dünyevi ve adli yetkilerin verildiği görülmektedir.⁴²

Dört Halife döneminden sonra İslam devletine egemen olan Emeviler ve onları takip eden Abbasiler döneminde gerek doğuda gerek batıda fetihler hızla yayılmış, Emeviler tarafından gerçekleştirilen Endülüs, Horosan, Merv, Buhara, Sind, Rur vb. gibi yerlerin fethiyle yeni Hristiyan kitlelerle birlikte Budistler de İslam devletine dâhil olmuştur. Fetihlerden sonra Budistlerle yapılan antlaşmalarda Budist tapınakları (puthaneleri/pagoda)⁴³ devlet güvencesine alınıp Yahudilerin havraları, Hristiyanların kiliseleri ve Mecusilerin ateşgedeleri ile aynı statüde kabul edilerek, bu yerlere dokunulmayacağı teminatı verilmiştir. Keşmir ve Hindistan'ın fethini gerçekleştiren ve Hinduları da bünyesine katarak yeni bir gayrimüslim tebaa ile karşılaşan Abbasiler ile kendisinden koparak devletler haline gelen Tolunoğulları, Fatimiler ve bunları takip eden büyük Türk devletleri Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular ve Osmanlı Devleti'nde de gayrimüslimlere yaklaşım ilk dönem İslam toplumundan farklı bir

⁴¹ Mehmet Mahfuz Söylemez, "İlk Dönem İslam Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri: Haklar ve Hoşgörü", İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 22, 2010, s. 100-102; Hz. Ömer'in, toprakların yerli halka bırakılmasına ilişkin görüşünün gerekçeleri ve geniş bilgi için bkz. Mustafa Fayda, Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler, Marmara Üniversitesi Yay., İstanbul, 1989, s. 1-20, 195-196; Hamidullah, İslam'da Devlet İdaresi, s. 405-406.

⁴² Hamidullah, İslam'da Devlet İdaresi, s. 179.

⁴³ Budizm'de mabed "putevi" anlamındaki "pagoda" kelimesiyle belirtilir. Pagodalarda Budda'nın heykelleri bulunur ve onlara çeşitli hediyeler takdim edilir. Bkz. Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, Dinler Tarihi, Ocak Yay., II. Baskı, Ankara, 1993, s. 470; Ayrıca Belazuri'ye göre, Emevi komutanlarından Muhammet bin Kasım Sind bölgesi şehirlerinden olan Rur'u birkaç ay kuşatmış, daha sonra ahaliyi öldürmemek ve put ve puthanelerine dokunmamak garantisi vererek barış yoluyla fethetmiştir. Bu kaynakta Müslümanların doğu bölgelerine seferlerinde karşılaştıkları Budist heykelleri put, Budist mabetleri de puthane olarak nitelendirilmiştir. Bkz. Belazuri, Fütühü'l-Buldan, II. Cilt, Ter. Zakir Kadiri Ugan, Maarif Basımevi, İstanbul, 1956, s. 301, 326, 330.

durum sergilenmemiştir.⁴⁴ Örneğin Abbasiler döneminde yaşamış ve uzun süre kadılık yapmış, aynı zamanda Ebu Hanife'nin de öğrencilerinden olan Ebu Yusuf'un, dönemin Abbasi halifesi Harun Reşid'e isteği üzerine verdiği tavsiyeler arasında gayrimüslim zimmîlere zulmetmeden vergilerini toplaması özellikle belirtilmiştir.⁴⁵

1071 yılında Büyük Selçuklu Devleti'nin kazandığı Malazgirt Savaşı'ndan sonra birçok Türk aşireti doğudan batıya doğru sevk edilmiş ve yerleştikleri yerlerde gayrimüslim halkla karışarak birlikte yaşamaya başlamışlardır. Selçuklular ve Anadolu'daki diğer Türk devletleri toplum düzenini ve sosyal yapıyı korumak için gayrimüslim tebaayı kollamış, Hristiyan çiftçiler himaye edilmiştir. Bizans baskısından kurtulmak isteyen birçok gayrimüslim de Selçuklu Devleti'nde yaşayan dindaşlarının özgürlüğünü ve refahını görünce, Selçukluların idaresine göç etmiştir. Bunda Büyük Selçuklu Devleti'nin Anadolu'da varlığını devam ettiren Anadolu Selçuklu Devleti'nin, zimmî politikasını daha esnek uygulamasının da etkisi vardır. Örneğin; ayırıcı işaret taşıma ve farklı kıyafet giyme uygulamasına itibar edilmemiş, bürokraside gayrimüslim halka görevler verilmiş, sultanlar, emirler, beyler ve halktan diğer kesimler gayrimüslim kadınlarla –zaman zaman bu kadınların Müslüman olmaya zorlanmadığı ve kendi dinleri üzere öldükleri de görülmüştür- evlenmiş, fethedilen yerlerdeki gayrimüslimlerin günlük yaşam tarzına dokunulmamıştır. Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu Kutalmışoğlu Süleyman Şah Hristiyan Antakyalıları; Süleyman Şah'ın oğlu olan I. Kılıç Arslan da Malatya'da yaşayan Hristiyanları dönemin idarecilerinin baskı ve zulmünden kurtarmış; böylece gayrimüslim halkın hoşgörü, sevgi ve güvenini kazanmışlardır. I. Mesud iyi idare ve adaleti sayesinde Rum tebaasının tercihini kazanmış, II. Kılıç Arslan da Ermeniler ve Süryaniler tarafından hami ve kurtarıcı olarak nitelendirilmiştir. Bu yaklaşım nedeniyle Anadolu'nun yerli gayrimüslim

⁴⁴ Belazuri, Fütühü'l-Buldan, II. Cilt, s. 330; Ayrıca bkz. Söylemez, "İlk Dönem İslam Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri: Haklar ve Hoşgörü", s. 102-103.

⁴⁵ Zeydan, İslam'da Ferd ve Devlet Münasebetleri, s. 47.

halkının savaşlarda da Türklerin tarafında yer aldığı ve her fırsatta Türkleri Bizanslılara tercih ettikleri görülmektedir. Karşılıklı sevgi ortamında gayrimüslimlerin sosyal, ekonomik ve kültürel yaşamlarına müdahalede bulunulmadığından Anadolu'daki ticaret de canlanmıştır. Selçukluların ticaret yapan gayrimüslimlerin çalınan veya yağmalanan mallarını tazmin etmesi, ülkenin giriş ve çıkış limanlarında ticari mübadeleyi kolaylaştırmak ve geliştirmek için bu yerlere büyük sermayeli tüccarlar yerleştirilmesi, yabancı tüccarlara az oranda gümrük tarifesini uygulanması ve her dinden insanın rahatlıkla konaklayıp barınabileceği içlerinde mescit ve kilisenin bir arada bulunduğu han ve kervansarayları inşa etmesi pek çok gayrimüslimin Anadolu'da güven içinde ticaret yapmasını sağlamıştır.⁴⁶

Türkiye Selçuklularının mirasını devralan Osmanlı Devleti de, çevresinde yer alan Rum tekfurları nedeniyle henüz kuruluşunda izlediği gayrimüslimlerle iyi ilişkiler kurma, fethedilen yerin halkına hoşgörü ile muamele edip onlara bulundukları yerlerde yaşama imkânı sağlama, herkese adil davranarak kendi düzenine tabi milletlerin uyumunu sağlama politikası -“Osmanlı barışı” diye de tabir edilen bu politika özellikle batılı tarihçiler tarafından “Pax Ottomana” olarak nitelendirilmiştir⁴⁷- sayesinde genişleyerek büyümüş, ülkesinde yaşayan azımsanmayacak sayıdaki⁴⁸ gayrimüslim halkın rahatlığı ve can ve mal güvenliğinin garanti altına alınması sayesinde “*N’olaydı, kadim zamandan bunlar bize beg olalar idi.*” dedirtecek seviyede savaşız kazanımlar

⁴⁶ Geniş bilgi için bkz. Mehmet Şeker, Anadolu'da Bir Arada Yaşama Tecrübesi - Türkiye Selçukluları ve Osmanlılar'da Müslim Gayrimüslim İlişkileri-, DİB Yay., Ankara, 2012, s. 28-49, 73-77.

⁴⁷ İlber Ortaylı, Osmanlı Barışı, Timaş Yay., İstanbul, 2007, s. 11.

⁴⁸ Osmanlı Devleti'nde 1520-1535 yılları arasında tahrir defterlerine dayanılarak yapılan ilk nüfus tahminine göre Anadolu'da 517.813 Müslüman hane bulunurken 8.511 adet Hristiyan hane bulunmaktadır. İstanbul'da ise 400.000 olan toplam nüfusta 46.000 Müslüman 25.000 Hristiyan hane bulunmaktayken, Rumeli'de 194.958 hanenin Müslüman 862.707 hanenin ise Hristiyan olduğu tahmin edilmiştir. 1844 yılında ise Osmanlı Devleti'nin 35.350.000 olan toplam nüfusunda Ermenilerin sayısı 2.400.000, Yahudilerin sayısı 150.000, Süryani-Keldanilerin sayısı 235.000, Slavların sayısı 6.200.000, Dürzilerin sayısı 30.000'dir. 1872-1874 yılları arasında ise tahmini olarak Avrupa'da 3.841.174 Müslüman, 10.911.646 gayrimüslim yaşamıştır. Asya'da ise 11.426.057 Müslüman, 2.854.234 gayrimüslim nüfusun olduğu tahmin edilmiştir. Bkz. Cem Behar, Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927, Devlet İstatistik Enstitüsü Tarihi İstatistikler Dizisi, C. 2, Ankara, 2011, s. 4-6, 28, 38.

elde etmiştir. Osmanlı Devleti bünyesindeki gayrimüslimler cizye⁴⁹ ile ilgili yükümlülüklerini yerine getirmek suretiyle öncelikle devlet koruması ve savunması altında olmuşlar; yaşam stillerine, süregelen geleneklerine, ibadet yerlerine, mallarına, canlarına, kölelerine, çocuk, kadın ve cariyelerine dokunulmayacağı, seyahat özgürlüklerinin bulunduğu, zorla çalıştırılmayacakları ve din özgürlüklerinin olduğu hususları kanunname, ahitname, adaletname, nizamname, berat, nişan, tevki ve ferman gibi hukuki ve resmi metin ve belgelerle güvence altına alınmış⁵⁰, günlük işlerini, alış

⁴⁹ Osmanlı Devleti'nde cizye ilgili yükümlülükler adalet ve hakkaniyet çerçevesinde belirlenmiştir. Bu bağlamda cizye gayrimüslimlerin mali gücüne göre berat şartları çerçevesinde alınmış, verilen cizye makbuzu sayesinde mükerrer cizye alımının önüne geçilmiş, yaşlılar gibi bir takım kimseler cizyeden muaf tutulmuş, cizyesini ödemeyenler hapis gibi yaptırımlarla cezalandırılmış, cizyedarlar ise denetim altında tutularak teftiş edilmiştir. Bkz. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (CDAB), Maliyeden Müdevver Defteri (Kuyud-ı Tezakir-i Ahkâm Defteri), Gömlek No:9929; Ayrıca Osmanlı Devleti'nde zimmilerin tabi oldukları cizye miktarına ve uygulanan şahsi vergilere karşı oturdukları yerleşim yeri kadısı aracılığıyla itiraz edebilme hakkı da bulunmaktaydı. Buna ilaveten zimmilerin bir kısmı yaptıkları hizmet karşılığı cizye ve diğer birtakım vergilerden muaf tutulmuşlardır. (Vergiden muaf olarak yapılan atamalara örnek için bkz. CDAB, Müzehheb Fermanlar, 19.3.1194 (H.), No:318/2; Müzehheb Fermanlar, 5.3.1189 (H.), No:265/2; CDAB, Maliyeden Müdevver, No:13857 vb.) 1830'lu yıllarda da Hristiyanların cizyedarlardan şikâyetleri üzerine zimmilerin ilk defa cizye toplama işine katıldıkları bir sisteme geçilmiştir ki bu şekilde her kazada başında kadının bulunduğu vali, ayan ve zimmi şeflerden kurulu bir komisyon aracılığı ile cizyenin toplanması sağlanmıştır. Bkz. Bozkurt, Alman ve İngiliz Belgelerinin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu, s. 26-29.

Osmanlı Devleti'nin cizye için getirmiş olduğu kriterler günümüz vergi hukuku bağlamında değerlendirilecek olursa; 1982 Anayasası'nın 73'üncü maddesi herkesin mali gücüne göre vergi ödemekle yükümlü olduğunu, vergi yükünün adaletli ve dengeli olması gerektiğini ve verginin ancak kanunla konulup kanunla kaldırılacağını veya değiştirileceğini, 125'inci maddesi de idarenin her türlü eylem ve işlemlerine karşı yargı yolunun açık olduğunu ve idarenin kendi eylem ve işlemlerinden doğan zararı ödemekle yükümlü olduğunu hüküm altına almıştır. Bu bağlamda, klasik dönemde toplumsal bir sözleşme olan Anayasa ile kendini sınırlamayan ancak ferman, berat, kanunname gibi İslam hukuku kaynaklı ve tek taraflı emir ve hükümleri içeren işlemlerle halkını idare eden Osmanlı Devleti'nde, berat şartları çerçevesinde cizye alınması vergilendirme ilkelerinden belirlilik ve kanunilik ilkesiyle, mali güce göre cizye alınması veya yaşlılardan cizye alınmaması veya bazı kimselere tanınan muafiyet sosyal devlet ilkesiyle, mükerrer vergilendirmeyi önleme, denetim, vergi miktarına itiraz, fazla alınan verginin tazmin anlamında iadesi ve yaptırımlar da ölçülülük ve hukuk devleti ilkeleriyle bağdaşmaktadır. Örneğin III. Selim döneminde Hicri 1208 yılının Cemazeyilevvel ayında çıkarılan bir fermanla İstanbul ve çevresinde oturan Rum ve Ermenilerin evlenecek olanlarından eskiden beri alınmakta olan meblağdan fazla vergi alınmamasının, fakir halkın korunmasının ve gözetilmesinin istenmesi Osmanlı Devleti'nin, devlet idaresinde yukarıda sayılan evrensel ilkeleri esas aldığını göstermektedir. Ferman için bkz. CDAB, Müzehheb Fermanlar, No: 449/4.

Osmanlı Devleti'nde zimmiler; kayıkcılık, kiremitçilik, kuyumculuk, terzilik, fırıncılık, kasaplık, kunduracılık, bakırcılık, bakkallık, değirmencilik, sütçülük, pazarcılık, çobanlık ve daha sayamadığımız pek çok ticari alanda tıpkı Müslümanlar gibi faaliyette bulunmuşlar, uyuşmazlıklarını da Osmanlı Devleti mahkemelerinde çözüme kavuşturmuşlardır. Birkaç örnek için bkz. İstanbul Kadı Sicilleri, İstanbul Mahkemesi 24, Hüküm No:295, C.21, s. 257; İstanbul Mahkemesi 24, Hüküm No:80, C.21, s. 141; İstanbul Mahkemesi 3, Hüküm No:36, C.13, s. 80; Hasköy Mahkemesi 5, Hüküm No:216, C.23, s. 190; Üsküdar Mahkemesi 56, Hüküm No:67, C.9, s. 72; Galata Mahkemesi 90, Hüküm No:488, C.40, s. 371; Eyüb Mahkemesi 74, Hüküm No:127, C.28, s. 145; Bab Mahkemesi 3, Hüküm No:111, C.17, s. 158.

⁵⁰ Galata'daki gayrimüslimlere Fatih Sultan Mehmet tarafından hicri 857 yılının Cemaziyevvel ayının sonlarında verilen Galata Ahidnamesi için bkz. Murat Bebiroğlu, Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim

verişlerini, ticaretlerini rahatlıkla yapmış, çalışma hürriyeti kapsamında farklı muameleye tabi tutulmaksızın ve saray içi ve dışı görevlerde inanç farkı gözetilmeksizin çalışmış⁵¹, borçlanma, kefil olma, veraset, vesayet ve vekâlet gibi işlemlerini, yer yer

Nizamnameleri, Akademi Matbaası, İstanbul, 2008, s. 14-15; Balkanlarda Ortodoks ve Katolik mezhepleri arasında kalan Bosna Hersek bölgesinin 1463 yılında Fatih Sultan Mehmet tarafından fethedilmesi üzerine bölge halkına dini serbestinin tanınmasına ilişkin Fatih Sultan Mehmet'in Latin papazlarına; "Ben ki Sultân Mehmed Hanım. Cümleavâm ve havâssa ma'lûm ola ki, isbudârendegân-ı fermân-ı hümayûn Bosna ruhbânların amezîd-i inâyetim zuhûra gelüp buyurdum ki, mezbûrlara ve kiliselerine kimse mâni' ve müzâhim olmayıp ihtiyâtsiz memleketimde duralar. Ve kaçup gidenler dahi emn ü emânda olalar..." şeklindeki fermanı, Osmanlı Devleti'nin hem Müslüman olmayanlara tanıdığı din hürriyetini hem de adil ve hoşgörölü bir yönetim anlayışına sahip olduğunu göstermiştir. Bkz. Bosna-Hersek ile İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu:7, Ankara, 1992, s. 7-9; Yavuz Sultan Selim tarafından 1516 yılında Kudüs fethedilince, Ermeni Patriği III. Serkis ile birlikte diğer rahiplerin Yavuz Sultan Selim'i karşılamaya geldikleri ve Yavuz Sultan Selim'in de onlara eskiden beri var olan ibadethanelerinin ve kutsallarının devam ettiği, Hz. Ömer ve Selahattin Eyyûbi tarafından verilen ahitnamenin kendisi tarafından da yenilendiği, ayinlerine ilişkin işlerde patriklerin yetkili olduğu ve bunlara kimsenin müdahale etmemesi gerektiği yolunda ferman vermiştir. Ferman Sarkis Karakoç'un Külliyyat-ı Kavanin eserinde 2599 numaradadır. Bkz. Sarkis Karakoç, Külliyyat-ı Kavanin Fihrist-i Tarihi, Haz. M. Akif Aydın...(ve başk.), C.1, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006, s. 3; Ayrıca bkz. Ercan, Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler, s. 109; M. Macit Kenanoğlu, Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek, Klasik Yay., İstanbul, 2012, s. 112-113; İspanya'dan Anadolu'ya İspanya Kralı'nın zulmünden kaçarak göç eden Yahudilere Osmanlı padişahı Sultan II. Bayezid merhametle yaklaşmış, vilayetlere yazdığı mektupla (adaletname) yüksek memurlardan hiçbirinin Yahudileri kovmaya kalkışmamasını ve onları güler yüzle ve iyi kabulle karşılamalarını ve aykırı hareket edenlerin ölümle cezalandırılacağını emretmiştir. Fatih Sultan Mehmet de İstanbul'u fethettikten sonra Yahudilerin önceden var olan halleri üzre yaşamaya devam edecekleri, kimsenin onların yapa geldikleri ibadetlerine dokunmayacağı yolunda çıkardığı fermanla Yahudilere din ve vicdan hürriyeti sağlamıştır. Bkz. Avram Galanti, Türkler ve Yahudiler, Gözlem Yay., İstanbul, 1995, s. 41-43; Hicri 1077 yılının Şaban ayında Kudüs Ermeni Patrikliğine Martaros isimli rahibin tayin beratında, Martaros'un Kudüs'teki Ermeni taifesine olagelen adet ve kanun üzre patrik ve nazır olduğu, eskiden Ermeni Patrikliğine bağlı kilise, manastır, mabed ve sair ziyaretgahlara, panayırlara dokunulmayacağı, patrikliğe bağlı kiliselere vakfedilen bağların, bahçelerin, değirmenlerin, çayırıların, çiftliklerin, manastırların, ayazmaların (kutsal su kaynakları ve pınarlar) ve diğer eşyaların önceden nasıl kullanılıyorsa o minval üzre kullanılmaya devam olunacağı ve dokunulmayacağı ferman edilmiştir. Bkz. İstanbul Kadı Sicilleri, Bab Mahkemesi 3, Hüküm No:1080, C.17, s. 828; II. Mahmut döneminde 1230 yılında ise Zeytun Kazası'ndaki Penali Eksene Manastırı rahiplerine yapılan zulmün önlenmesine ilişkin ferman çıkarılmıştır. Bkz. CDAB, Müzehheb Fermanlar, No:586/2.

⁵¹ Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'a kadar –Tanzimat'tan sonra bakanlık da dâhil çoğu görevde bulunmuşlardır- zimmiler, devletin egemenlik hakkını kullanma manasını ifade eden devlet başkanlığı, ordu komutanlığı, valilik, sancak beyliği, kadılık gibi görevlere getirilmemekle birlikte diğer alanlarda Müslüman gayrimüslim ayrımının yapılmadığına çok sayıda örnek vermek mümkündür. Ayrıca günümüzde de devletlerin hassas gördüğü birtakım görevler noktasında seçici davrandığı ve o göreve talip olanlar arasında çeşitli kıstaslar çerçevesinde eleme yaptığı aşikârdır. Osmanlı Devleti'nin de ülke yönetimi ve bürokrasisinde Müslümanları tercih etme güdüsünün bu bağlamda makul karşılanması gerekmektedir. Kaldı ki Osmanlı Devleti'nde belirtilen görevlerde dahi pek çok gayrimüslimin yer aldığını ifade etmek gerekmektedir.

Osmanlı Devleti'nde Müslüman gayrimüslim ayrımının yapılmadığı çeşitli görevlere ilişkin örnekler: XVI. yüzyılda inşa edilen Süleymaniye Camisi'nin yapımında çalışan 3523 ustanın % 51'i Hristiyan iken % 49'u Müslüman'dır. Bkz. Şeker, Anadolu'da Bir Arada Yaşama Tecrübesi, s. 144; Ayrıca 1582 yılında Hassa Mimarları Ocağı'ndaki 17 hassa mimarının 9'u gayrimüslim olup bu durum İmparatorluğun son günlerine kadar devam etmiştir. Kayseri'den gelerek İstanbul'da hassa mimarı olan Bali Kalfa'nın oğlu Kirkor Balyan, II. Mahmut döneminde Ermeni cemaatinin saraydaki yegane temsilcisi olmuş; kendisine vergi muafiyeti, her türlü ulaşım aracını serbest kullanma gibi bir takım imtiyazlar verilmiştir. Bunun yanı sıra İstanbul'da 1700'lü yıllarda iki Ermeni hastanesi bulunmakta, Yahudiler ve Ermeniler darphanenin idaresinde aktif rol oynamakta ve İstanbul'da bankacılık ve sarraflık yapmakta, Ermeni Düzyan ailesi önce

Müslümanların da şahitliğinde ve şer'i mahkemelerde çözümlenmiş⁵², kısasın uygulanmadığı durumlarda suçlu zimmilere, yüklendikleri haraç ve cizye de düşünülerek, bu gibi durumlarda Müslümanlara tayin edilen diyet miktarının yarısı

saray kuyumcubaşılığına daha sonra da Darphane-i Amire Eminliği'ne atanmakta, Yeşilköy Baruthanesi barutçubaşısı Ermeni Dadyan ailesinden olup Bakırköy ve Azadlı Baruthanesi'nin de idaresini bu aile yürütmekte, Babialı ve tersane tercümanlığı gibi görevlere "Fenerli Beyler" olarak isimlendirilen Rum aristokratlar atanmakta, gayrimüslim pek çok zanaatkar ve tekniker devletin çeşitli birimlerinde istihdam edilmekte, Katolik Ermeni olan Limonciyan musiki alanında ön sıralarda yer almaktadır. Geniş bilgi için bkz. Saro Dadyan, Osmanlı'nın Gayrimüslim Tarihinden Notlar, Yeditepe Yay., İstanbul, 2011; Ayrıca Fatih Sultan Mehmed döneminden 1950'li yıllara kadar Türk devlet hizmetinde çeşitli görevlerde bulunan Ermeniler için bkz. Y. Çark, Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler (1453-1953), Yeni Matbaa, İstanbul, 1953; Bunların yanı sıra Kanuni Sultan Süleyman'ın hekimi Yusef Hamon, III. Murad'ın müşaviri Salamon AbenYaes, III. Ahmed'in müşaviri Daniel Fonseka, hekim diplomatlardan ve II. Selim döneminde saray hekimi unvanı alan Musevi Salamon Naten Eşkenazi, 1478'de Rodos'a elçi olarak gönderilen ilk diplomatlardan Demeyrius Sofyan saray içi ve dışı inanç farkı gözetmeyen Osmanlı Devleti'nde çeşitli kademelerde görev almış kimselerdir. Tanzimat öncesi için verilen bu örneklerin çoğaltılması mümkün olmakla birlikte özellikle Tanzimat'tan sonraki süreçte Osmanlı Devleti'nde milletvekilliği, müfettişlik, rütbeli askerlik, üst düzey müdürlük, emniyet amirliği, hâkimlik ve yüksek mahkeme üyeliği, doktorluk, eczacılık, okullarda ve üniversitelerde öğretmenlik, gazetecilik, fotoğrafçılık, ressamlık, tercümanlık, müzisyenlik, tiyatroculuk, futbolculuk ve sporculuk gibi her türlü iş alanında gayrimüslimlerin faaliyette bulunduğu görülmektedir. Geniş bilgi için bkz. Yalçın Öcal, Tarihin Işığında Gayrimüslim Türkler, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2004; Avram Galanti'ye göre Fatih Sultan Mehmet, Rodos'u kuşatmadan önce Lepant şehrinin kendisine verilmesi koşuluyla barışa girebileceklerini Venedik'e bildirmek için Musevi bir elçi göndermiştir. Ayrıca Tanzimat öncesinde; II. Murad zamanında padişahın hizmetine girip Fatih Sultan Mehmed'in de özel doktorluğunu yapan hekimbaşı Yakup, III. Mehmed ve I. Ahmed dönemlerinde devlet hizmetinde bulunan Gabriel Buenaventura, XVII. yüzyılda İsveç'te kurulan elçiliğe atanan Moiz Beberi, XVI. yüzyılda bankacılık faaliyetlerinde bulunan Yusuf Nasi, III. Selim'in şehzadeliğinde tambur hocalığını yapan İshak Fresko Romano, III. Murad ve III. Mehmed zamanlarında yaşayan ve sadaret kaymakamlığı yapan Halil Paşa ve Tanzimat'tan sonra da artarak devam eden çok sayıda Yahudi Osmanlı Devleti'nde yüksek memurluk görevlerinde bulunmuştur. Bunlara ilaveten reayadan da çok sayıda da çeşitli mesleklerde faaliyet gösteren Yahudi bulunmaktadır. Bkz. Avram Galanti, Türkler ve Yahudiler, Gözlem Yay., İstanbul, 1995, s. 134-163.

⁵² Örneğin İstavroz Köyü'nden Kosta b. Helvacı ismindeki zimmi, Süleyman b. Ebri'ye olan yüz akçe borcunu Üsküdar Mahkemesi huzurunda beyan etmiş ve Mahkemece söz konusu tutar mübaşir tarafından havale edilmiştir. Üsküdar Mahkemesi kararı için bkz. İstanbul Kadı Sicilleri, Üsküdar Mahkemesi 14, Hüküm No:106, C.5, s. 108; Hicri 925 yılının Ramazan ayının başlarında zimmi olan İrinabt. Todoroz'un Luka'daki alacağı için Murad Bey'i vekil tayin etmesine ilişkin Üsküdar Mahkemesi sicili için bkz. İstanbul Kadı Sicilleri, Üsküdar Mahkemesi 2, Hüküm No:309, C.2, s. 172; Eyüp Kadılığı yetkisindeki Cebeci Köyü sakinlerinden Nikola v. Yorgi isimli zimminin ölmesi üzerine mirasının oğulları ve kızı arasında paylaştırılmasına ilişkin karar için bkz. İstanbul Kadı Sicilleri, Eyüb Mahkemesi 74, 5 Zilhicce 1072 H., Hüküm No:442, C.28, s. 417; Hicri 925 yılının Cemaziyel-ahir ayında Mihal isimli kişiye, zimmi Dimitri v. Manol'un kefil olduğuna ilişkin Üsküdar Mahkemesi sicili için bkz. İstanbul Kadı Sicilleri, Üsküdar Mahkemesi 1, Hüküm No:622, C.1, s. 348; Yorgi v. Pavel isimli zimminin, ölen Todor'un kızı Erine'ye vasi olarak tayin edilen Yorgi v. Korma'nın yapacağı tasarruflara nezarete bulunmak üzere nazır olarak atanmasına ve vasinin, nazırın izni olmaksızın vesayetle ilgili tasarrufla bulunmamasına ilişkin hicri 1029 yılının Safer ayının son günü verilen karar için bkz. İstanbul Kadı Sicilleri, Eyüb Mahkemesi 19, Hüküm No:62, C.24, s. 101.

Günümüz hukuk sisteminde vesayet makamı olan sulh hukuk hâkiminin küçükler, kısıtlılar gibi kimselere vasi atamasına ve asliye hukuk mahkemesinin de denetim makamı olarak vasinin faaliyetlerini denetlemesine benzer şekilde, Osmanlı Devleti'nde de Müslüman gayrimüslim ayrımı yapılmaksızın vesayet altına alınması gerekenlere kadı tarafından vasi ataması yapıldığı ve vasinin de faaliyetlerinin denetim altında tutulduğu görülmektedir.

tatbik edilmiş⁵³, mahkeme huzurunda kendi kutsallarına yemin etmiş⁵⁴, ölülerine hürmet gösterilerek kendi mezarlarında defin imkânı sağlanmış⁵⁵, evlenme ve boşanma işlemlerini kendi ibadet yerlerinde hatta zaman zaman istemleri halinde şer'i mahkemelerde rahatça yapmış⁵⁶, ibadetlerini serbestçe yerine getirip⁵⁷ ibadet yerleri ile ilgili gerek tamir ederek⁵⁸ gerek vakıflar kurarak tasarrufta bulunmuş ve çeşitli bağışlarla da bu vakıfların işlevinin devamını sağlamışlardır.⁵⁹

Bununla birlikte Osmanlı Devleti İslam hukuku hükümleri ile İslam tarihindeki çeşitli uygulamaları örnek alarak dönemine uyarladığından, devletin, İslam toplumunun birer ferdi olmayan ancak İslam hukukuna göre hoşgörü ile muamele edilmesi gerekip şer'i hükümlere riayette kendilerine baskı kurulması engellenen zimmileri Müslümanlardan ayıran birtakım uygulamaları ve sınırlamaları da var olmuştur. Ancak

⁵³ Bozkurt, Alman ve İngiliz Belgelerinin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu, s. 25; Ayrıca Nuriş v. Asvader'in, sol gözünü bir kemikle hataen çıkaran Dolder v. Haçador'dan şeri olarak icap eden "nısf diyet"i talep etmesine ilişkin davadan aralarında anlaştıkları ve sulh oldukları için vazgeçtiğine dair Galata Mahkemesi sicili için bkz. İstanbul Kadı Sicilleri, Galata Mahkemesi 90, 23 Recep 1073 (H.), Hüküm No:25, C.40, s. 64.

⁵⁴ Hicri 957 senesinin Recep ayının başlarında Levend Yani b. Manol isimli şahsın iki zimmiyi ekilmiş bostan içine girdikleri için dövdüğünü belirtmesine karşın dayak yiyen iki zimminin bostana girmediklerini "İncile" yemin ederek şahitler huzurunda beyan etmesi hususunda Üsküdar Mahkemesi sicili için bkz. İstanbul Kadı Sicilleri, Üsküdar Mahkemesi 17, Hüküm No:452, C.6, s. 205.

⁵⁵ Hasköy'deki Rum mezarlığının yıkılan duvarının tamirinin yapılması için yerinde yapılan keşfe ilişkin Eyüb Mahkemesi sicili için bkz. İstanbul Kadı Sicilleri, Eyüb Mahkemesi 90, Hüküm No:726, C.31, s. 570.

⁵⁶ Her ne kadar Tanzimat'ın ilanından sonra 1850 yılında alınmış bir karar olsa da zimmilerin evlenme ve boşanma işlemlerinin kiliselerde yapılmasına mani olunmaması hakkında bkz. CDAB, Sadaret Divan (Beylikçi) Kalemi Evrakı, 10.M.1267 (H.), Dosya No:65, Gömlek No:23; Zimmilerin boşanma işlemlerinin şeri mahkemelerde yapılmasına ilişkin İstanbul Abdi Subaşı mahallesinde ikamet eden Trandafilo v. Yani'nin karısı Afendire bt. Vasil'den 7 Cemaziyel-ahir 1077 (H.) tarihinde talak-ı bayinle boşanması hakkındaki örnek için bkz. İstanbul Kadı Sicilleri, Bâb Mahkemesi 3, Hüküm No:243, C.17, s. 249; Paroş v. Niko adlı zimminin karısı Kabaneht. Dimo'yu talâk-ı selâse ile boşadığına ilişkin sicil için bkz. İstanbul Kadı Sicilleri, Eyüb Mahkemesi 19, Hüküm No:175, C.24, s. 181.

⁵⁷ Örneğin; Galata Ahitnamesi'nde ibadet serbestisi tanıyan maddeye göre Galata'daki Müslüman olmayan halkın kiliseleri ellerinde kalacak ve halk, ayınlerine uygun olarak dualarını okuyacaktır. Bkz. Bebiroğlu, Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Nizamnameleri, s. 15; İncil okunması için yaptırılan evin kim tarafından kullanılacağı hususunda evi yaptıran zimmiler arasındaki anlaşmazlığı çözüme kavuşturan Üsküdar Mahkemesi kararı için bkz. İstanbul Kadı Sicilleri, Üsküdar Mahkemesi 84, Hüküm No:517, C.10, s. 314.

⁵⁸ III. Mehmed tarafından İstanbul'da yaşayan Yahudilerin yanan ibadethanelerinin tamiri ile icra ettikleri ibadetlerine ilişilmemesi gerektiğine dair hicri 1011 yılının Şevval ayında ferman verilmiştir. Bkz. Karakoç, Külliyyat-ı Kavanin Fihrist-i Tarihi, s. 9; III. Selim döneminde 1208 yılında Eğin'deki Hızır İlyas Kilisesi'nin harap olan yerlerinin eski şekliyle tamir edilmesine dair ferman için bkz. CDAB, Müzehheb Fermanlar, No: 449/3; Balat'taki harap olan Aya Yani Kilisesinin tamirine izin verildiğine ilişkin ferman için bkz. İstanbul Kadı Sicilleri, Bâb Mahkemesi 46, 5 Şaban 1097 (H.), Hüküm No:535, C.19, s. 453.

⁵⁹ Anadolu Selçuklu Devleti ile Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslimlerin kendi aralarında, Müslümanlarla ve devletle olan ilişkileri hususunda geniş bilgi için bkz. Şeker, Anadolu'da Bir Arada Yaşama Tecrübesi.

bazı devlet adamlarının bireysel tutumları ile devletin iç ve dış siyasetin etkisi ile takındığı tavra ilişkin istisnalar var olmakla birlikte genel itibarıyla bu uygulamaların İslam hukukunun esaslarından veya Hz. Muhammet devrinde uygulanmasa bile daha sonraki dönemlerde halifelerin eylemlerinden kaynaklandığı ve İslam dininin diğer dinlere göre, Müslüman'ın ise diğer din mensuplarına göre daha üstün ve mümeyyiz olduğunu ortaya koyma gayesi ile gerçekleştirildiğini belirtmek gerekmektedir.

Bu bağlamda zimmi bir erkeğin Müslüman bir kadınla evlenmesinin engellendiği, zimmilerle Müslümanların birbirlerine mirasçı olamadıkları, Müslümanlar lehine vakıf kurulması için yapılan vasiyetler geçerli olmakla birlikte cami inşası için vakıf kuramadıkları, Müslüman köle satın alamadıkları ve Müslümanlarla domuz eti ve şarapla ilgili sözleşme ve bu konularda imalat ve ticaret yapamadıkları ancak ellerinde bulundurabildikleri, yaptıkları ayinlerin Müslümanları rahatsız etmesinden ve Müslüman mescit ve okullarının giderek zimmi evleri arasında kalmasından dolayı zimmilerin Müslüman evlerinden ve kutsal yerlerden daha uzakta yaşamaları ile birlikte renk ve yükseklik olarak da evlerinin farklı olmasının (daha alçak) dönem dönem devletçe tercih edildiği, yine İslam hukukunun gereği olarak zimmilerle Müslümanlar arasında kıyafet farklılıklarının belirlendiği ve Müslümanların sarı, Ermenilerin kırmızı, Rumların siyah, Yahudilerin mavi başlık ve ayakkabı giymelerinin fermanlarla kurala bağlandığı, zimmilerin bazı kumaşlardan elbise giyemeyip sarık saramadıkları yönünde uygulamalar olduğu⁶⁰, kendi dinlerini istedikleri gibi yaşayıp muhafaza etme hakkına

⁶⁰ Osmanlı Devleti'ndeki zimmilerin farklı giyim uygulamasına tabi tutulmasının arka planının anlaşılabilmesi için İslam tarihindeki uygulamalara da bakılmasında yarar vardır. İslam hukukçularına göre zimmilerin, gerek elbise gerek binek hayvanı gerekse şekil ve görünüşlerinde Müslümanlara benzememeleri gerekmektedir. Aynı şekilde Müslümanların da zimmilere benzer kıyafetler giymemeleri ve onlara benzememeleri gerekmektedir. Osmanlı Devleti'nde hakim unsur Müslümanlar olduğu için onların ikaz edilmesine yönelik bilahare fermanlar yayınlanmamıştır. Ancak zimmiler zaman zaman giyim konusundaki kurallara uymadıkları için kadınlara ve subaşılar gönderilen hükümlerle ikaz edilmişlerdir. Gayrimüslimlere giyim konusunda sınırlama getirilmesindeki gerekçe ise kolayca ayırt edilmelerinin sağlanması, İslam'a göre yasak olup kendi din ve adetleri için yasak olmayan fiilleri yapmaları durumunda rencide edilmelerinin önüne geçilebilmesidir. Bu şekildeki ayırt edici uygulamalar aynı zamanda gayrimüslim tebaa ve onların ruhani reisleri tarafından da onaylanmış ve desteklenmiştir. Ayrıca gayrimüslimlere yönelik Osmanlı Devleti'ndeki benzer kıyafet uygulamalarının başka devlet ve

sahip olmakla birlikte İslamiyet’i seçmeleri halinde İslam dininin kurallarının gereği olarak eski dinlerine dönüşün mümkün olmadığı, İslamiyet’in din olarak dayatılmasına devletçe müsaade edilmediği gibi diğer din ve mezhep mensuplarının zimmilere misyonerlik faaliyetleri ile baskı kurmalarının da yasaklandığı, cizye karşılığı askerlikten sağlanan muafiyetin ise, zimmilerin giderek ticaret ve sanat gibi alanları ele geçirmelerinden dolayı bir yasaklamadan ziyade imtiyaza dönüştüğü değerlendirilmekle birlikte bu muafiyetin katı bir şekilde uygulanmadığı ve baruthanenin korunmasının zimmi ailelere verilmesi, askeri inzibat hizmetinin bazı yerlerde zimmilerce görülmesi ve Hristiyan tımarlı sipahilerin bulunması gibi örneklerin var olduğu, Müslümanlardan toprak ve ürün üzerinden öşür vergisi alınması gibi gayrimüslimlerden de haracın alındığı, bazı yer ve dönemlerde de devletin ihtiyaçlarına göre yerel halkın önceden tabi olduğu vergilerin alınmaya devam ettiği veya elbise vergisi, şarap vergisi gibi yeni vergilerin alındığı veya gümrük, kahve gibi bazı vergilerin oranlarının zimmilere biraz daha yüksek uygulandığı görülmektedir.⁶¹

Dolayısıyla dört halife döneminden sonra İslam hukuku esaslarını devlet idaresinde referans alan Emeviler ve Abbasiler ile Tolunoğulları, Fatimiler ve bunları

milletlerde de uygulandığına dair örnekler mevcuttur. Geniş bilgi için bkz. Ahmet Hikmet Eroğlu, Osmanlı Devleti’nde Yahudiler, Berikan Yay., Ankara, 2013, s. 20-24;

Tıpkı Osmanlı Devleti’nde olduğu gibi İslam tarihinde de zimmilerin neler giyinmeleri gerektiği ve şekillerinin nasıl olacağı hususunda çeşitli uygulamalar mevcuttur. Bu bağlamda zimmilerin bellerine dolayacakları “zünnar” adı verilen kuşağın şekil ve içeriğinden başlarına takacakları “kalansüve” diye adlandırılan serpuşlarının mahiyetine kadar, bineklerine konulacak eğerin şeklinden ayakkabılarının bağcıklarına kadar giyim ve kuşamları detaylı olarak ele alınmış ve Müslümanlar gibi olmamasına özen gösterilmiştir. Hz. Ömer zimmilerin kılık ve kıyafetleriyle Müslümanların kılık ve kıyafetlerinin belirgin olmasını istemiş, bu hususun uygulanması konusunda valilerine emir vermiştir. Osman bin Affan da cizyelerin toplanması sırasında zimmilerin boyunlarına kurşundan mühür asılması, sonrasında ise isterlerse çıkarabileceği yolunda işlem yapmıştır. Ömer bin Abdülaziz ise valisine yazdığı mektupta Yahudi ve Hristiyanların eğerli bineğe binmeyeceklerini, kaftan ve ipekli elbise giymelerinin men edilmesi gerektiğini, Müslümanlar gibi giyinip kuşanmamalarını ve şekil olarak da Müslümanlara benzememeleri gerektiğini emretmiştir. Bkz. Ebu Yusuf, Kitabü’l Haraç, s. 293-294; Muhammet Hamidullah zimmilerin farklı giyinmeleri hususunda Kur’an’da ve sünnette herhangi bir hüküm bulunmadığını, bu anlayışın dönemsel olarak sosyal ve siyasal şartlar çerçevesinde şekillendiğini belirttikten sonra bu uygulamaların onların temel hak ve özgürlüklerini kısıtlama amacıyla yapılmadığını, bilakis onların varlıklarını ve kültürlerini devam ettirmelerini sağladığını ifade etmektedir. Bkz. Hamidullah, İslam’da Devlet İdaresi, s. 147.

⁶¹ Geniş bilgi için bkz. Bozkurt, Alman ve İngiliz Belgelerinin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu, s. 14-29.

takip eden Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular ve Osmanlı Devleti gibi büyük devletlerde gayrimüslimlerin dinlerine karışılmadığı, dini inanç ve ibadet yerlerinin muhafaza edildiği ve ruhani reislerine önemli ölçüde dünyevi ve adli yetkilerin verildiği görülmektedir. Osmanlı Devleti de devlet idaresinde İslam hukuku esaslarını tatbik etmeye çalışan bir devlet olduğundan, bu başlık altında, İslam'da gayrimüslimlerin durumunu, konunun anlaşılması adına, ilk İslam doktrininin ortaya çıktığı dönemlere kadar geriye giderek genel hatlarıyla vermeye çalıştık. Gelen başlık altında ise öncelikle Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslim cemaatler hakkında genel ve özetleyici bilgiler verip daha sonra, Tanzimat dönemi ile getirilen değişikliklerin daha iyi anlaşılabilmesi için, Osmanlı Devleti'nin Tanzimat öncesi klasik dönemindeki hukuk yapısının gayrimüslimlere yaklaşımını onun yapı taşı olan İslam hukuku çerçevesinde değerlendirecek ve yine bu bölüm altında son olarak Tanzimat sonrası durumu inceleyeceğiz.

B. OSMANLI DEVLETİ'NDEKİ GAYRİMÜSLİM CEMAATLER

Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan gayrimüslimlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun himayesi altında güvende yaşadıklarından⁶² önceki bölümlerde bahsetmiştik. Aşağıda değineceğimiz çeşitlilik ve sayıdaki dini topluluğun Osmanlı Devleti çatısı altında yaşam alanı bulması da Osmanlı Devleti'nin gayrimüslimlere güvenli bir ülke sağladığının bir başka delilidir.

Osmanlı Devleti'nde yer alan topluluklar etnik bakımdan birçok gruba ayrılmasına rağmen bu etnik gruplar mensup oldukları din ve mezhep açısından genel itibariyle Hristiyan, Yahudi (Musevi) ve Sabii oldukları için çalışmamızın sistematığı

⁶² Fatih Sultan Mehmet'in Galata zimmilerine verdiği ahitnamede; kendileri, eşleri, çocukları, ayinleri, ibadetleri, kiliseleri, malları, bağları, erzakları, gemileri, sandalları, işleri garanti altına alınmıştır. Ahitname için bkz. Sultan Fatih Mehmet Han Hazretlerinin Galata Ahalisine Verdiği Ahitnamenin Sureti, Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası, 1 Nisan 1330, 5. Sene, Sayı: 25, s. 52-53, (Milli Kütüphane Dijital Arşivi)

yönüyle bu toplulukları din ve mezheplerine göre aşağıdaki kısımda üç temel başlık altında inceleyeceğiz.

1. Hristiyanlar

1.1. Latinler

Osmanlı Devleti'ndeki Latinler, ilk başta, 1204 yılında İstanbul'a karşı düzenlenen IV. Haçlı Seferi'nden sonra İstanbul'u ele geçiren Latinler tarafından İstanbul'da kurulan Latin Patrikliğince kontrol edilmiştir. İstanbul'un 1261 yılında tekrar Bizans hâkimiyetine girmesi üzerine Latin Krallığı sona ermiş fakat Latinler dini varlıklarını sürdürmüşlerdir. İstanbul'un fethinden sonra ise Fatih Sultan Mehmet Latinlere şehri terk etmemelerini ve Bizans tarafından verilen imtiyazların yenileneceğini bildirmiş ve bu bağlamda Galata'da yaşayan Latin Cenevizlilere Galata Ahitnamesi⁶³ ile bir takım imtiyazlar vermiştir. Bu ahitname 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar Osmanlı Devleti'ndeki Latin cemaatinin dininde ve ibadetinde serbest kalmasının hukuki zeminini teşkil etmiştir.⁶⁴

Ahitnamede Latin cemaatinin fetih esnasında zorluk çıkarmayıp kalelerinin anahtarını göndermelerinin de bir karşılığı olarak ayin ve rükünlerini eskiden beri süregeldiği şekilde serbestçe yerine getirebilecekleri, kiliselerine ve ibadethanelerine karışılmayacağı ancak yeni kilise yapamayacakları, canlarına, evlatlarına, mallarına, bağlarına, gemilerine, sandallarına dokunulmayacağı, ticaretlerini serbestçe yapabilecekleri, istedikleri gibi seyahat edebilecekleri, kimse tarafından mani olunmayacağı, cizye karşılığı güven içinde yaşayacakları, gümrük vergilerini de adet

⁶³ Galata Ahitnamesi için bkz. Sultan Fatih Mehmet Han Hazretlerinin Galata Ahalisine Verdiği Ahitnamenin Sureti, Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası, 1 Nisan 1330, 5. Sene, Sayı: 25, s. 52-53, (Milli Kütüphane Dijital Arşivi)

⁶⁴ Rinaldo Marmara, Bizans İmparatorluğu'ndan Günümüze İstanbul Latin Cemaati ve Kilisesi, Çev. Saadet Özen, Kitap Yay., İstanbul, 2006, s. 22, 48-49.

üzere verecekleri, zorla dinlerine müdahale edilmeyeceği, kendi aralarından seçecekleri bir temsilci (kethüda) ile maslahatlarını bildirecekleri kayda alınmıştır.

Osmanlı Devleti'nde Levanten⁶⁵ olarak isimlendirilen Latinler; İstanbul, Selanik, İzmir, Sayda, Trablusşam, Halep gibi şehirlere yerleşmiş ve millet statüsünde yer almamıştır. Etnik birlikleri olmayan ve Almanca, Macarca, Çekçe, Fransızca, İtalyanca gibi dilleri konuşan bu grup Roma Katolik ritüellerine tabidir. İstanbul'un fethinden sonra Ceneviz ahalisine zimmi statüsünde belirli haklar tanınmış, Galata'daki çok sayıda kilisede ibadetlerine izin verilmiştir. İstanbul'daki Latin cemaatin çoğalması üzerine 1656 yılında Roma Kilisesi (Papalık) tarafından halkın dini işlerinin yürütülmesi amacıyla piskoposluk kurulmasına izin verilmiş ve patrik vekili tayin edilmiştir.⁶⁶

Latin cemaatini temsil eden ruhani reis veya milletbaşı bulunmamış, devletle ilişkiler bu patrik vekili aracılığı ile sağlanmıştır. Her ne kadar Latin cemaati Bab-ı Ali'den vekilin diğer cemaatlerin din adamları gibi atanmasını ve berat almasını istese de Bab-ı Ali bu talepleri reddetmiştir. Osmanlı Devleti; Latinlerin sayılarının azlığı, ruhani olarak Osmanlı Devleti sınırları dışında bir makama (papalık) bağlı oluşları ve papanın üstünlüğünü kabul edenler etrafında Hristiyan tebaanın birleşmesini önleme gibi nedenlerle en baştan beri Latinlere ayrı bir millet statüsü vermemiştir. 1830 yılında Sultan II. Mahmut'un iradesiyle, Katolik Ermeniler Osmanlı İmparatorluğu'nda ayrı bir millet olarak kabul edilince Osmanlı Devleti'ndeki tüm Katolik toplulukların iş ve işlemleri, tıpkı Katolik Protestanlarda da olduğu gibi, Katolik Ermeni Patrikhanesi aracılığıyla yürütülmeye başlanmıştır. Bu bağlamda Latin Katolik cemaati de Katolik

⁶⁵ Fransızca "Lever" sözcüğünden türeyen Levanten, Avrupalı bir aileden gelerek, bir Doğu Akdeniz ülkesi olan Türkiye'de İzmir'e-İstanbul'a yerleşenleri ifade etmektedir. Levantenler, Osmanlı İmparatorluğu'nun son zamanlarında hem devlet işlerinde hem de ticari hayatta oldukça yönlendirici etkiye sahip bir topluluktur. Bkz. Raziye Oban Çakıcıoğlu, "Levanten Kavramı ve Levantenler Üzerine Bir İnceleme", Türkiye Araştırmaları Dergisi, S. 22, 2007, s. 338.

⁶⁶ M. Süreyya Şahin, Fener Patrikhanesi ve Türkiye, Ötüken Yay., İstanbul, 1980, s. 13.

Ermeni Patrikhanesi aracılığıyla idare edilmiştir. Ancak Bab-ı Ali'nin Katolik Ermeni Patrikhanesi'ne 9 Ocak 1841 tarihinde yazdığı “Bildiginiz üzere, baştan beri Latin reaya özel bir idareye tabi olmuştur...” şeklindeki tebliğden de anlaşılmaktadır ki Latin cemaati baştan beri özgün bir karaktere sahiptir.⁶⁷

Osmanlı Devleti'nde daha çok Suriye, Lübnan ve Avrupa bölgelerinde yaşayan Katolikler arasında Avrupa ulusları bakımından büyük çoğunluğu oluşturan Latinlerin başını Romenler ve Macarlar çekmiştir. Avrupa'nın dışında sayıları az olsa da Anadolu, Kuzey Afrika gibi yerlerde de Latin gruplar yaşamıştır.⁶⁸

1.2. Ermeniler

Ermenilerde Kilise ezeli ve ebedi kurtuluş yolu olup, kuruluşu Eçmiyazin'de başlamaktadır. Eçmiyazin ayrıca Ermenilere göre yeryüzünde inşa edilmiş bilinen Hristiyan kiliselerinin en eskisine sahiptir. Ermeniler kiliselerini etnografik isim olarak Hay Kilisesi (kavim adından dolayı) şeklinde nitelerken diğer Hristiyanlar Ermeni Kilisesi'ne doktrin ismi olarak Gregoryen Ermeni Kilisesi adını vermiştir. Çünkü bu kilisenin kurucusu ve ilk katoğikos unvanlı temsilcisi Aziz Kirkor (Gregor) olup, Ermeni Kilisesi'nin günümüze ulaşan kuralları ve liturjisi Gregor tarafından oluşturulmuştur. 451 tarihli Kadıköy Konsili Ermeniler açısından dönüm noktası olmuş ve kendi inanç ve ibadet esasları içinde kalan Ermeni Kilisesi'nin açıkça sahneye çıkmasını sağlamıştır. VI. yüzyılın başlarına kadar Kadıköy Konsili tartışmalarının dışında kalan Ermeni Kilisesi daha sonra bu Konsil kararlarını benimsemeyerek monofizit çizgide devam etmiştir. Ermeniler içinde en fazla mensubu olan grup Ermeni

⁶⁷ Marmara, Bizans İmparatorluğu'ndan Günümüze İstanbul Latin Cemaati ve Kilisesi, s. 48-57; İlber Ortaylı, “Millet (Osmanlılarda Millet Sistemi)”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 30, 2005, s. 68.

⁶⁸ Ercan, Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler, s. 55-57.

Kilisesini kuran Gregor'un taraftarlarını niteleyen Gregoryanlar olup (%90) onları az sayıdaki Katolik (%7) ve Protestan (%3) Ermeniler takip etmektedir.⁶⁹

IV. yüzyılın başından X. yüzyıla kadar Gregoryan Ermenilerin tek dini merkezi olan Eçmiyazin'den sonra Sis (veya Kilikya) ve Ahtamar'da da Ermeni Katoğikosluk merkezleri bulunmuştur. Bunun sebebi ise Eçmiyazin bölgesinin işgallere uğraması nedeniyle katoğikosun bir takım kutsal emanetleri de alarak Eçmiyazin'den ayrılarak Adana'nın Kozan İlçesindeki Sis'te karar kılıp, orada kilise inşa ederek Sis'i merkez haline getirmiş olmasıdır.⁷⁰ Daha sonra tekrar Eçmiyazin'e dönmüş olsa da Sis yine Katoğikosluk olarak varlığını korumuştur. Ancak günümüzde Ermeni Kilisesi'nin Eçmiyazin (Ermenistan'ın başkenti Erivan yakınlarında) ve Antelias'ta (Lübnan) iki katoğikosluğu; İstanbul ve Kudüs'te ise iki patriklik merkezi vardır. Geçmişte Sis (veya Kilikya) Katoğikosluğu olarak bilinen merkez bugün Antelias/Lübnan'da faaliyet halindedir. Sis (Adana/Kozan'da) ve Ahtamar (Van'da) Katoğikosluğu XX. yüzyılın başına kadar Osmanlı Devleti sınırları içinde varlığını devam ettirse de Sis Katoğikosluğu günümüzde Kilikya Kilisesi olarak Antelias'ta varlığını sürdürmektedir. Ahtamar Katoğikosluğu ise cemaati olmadığı için merkeziliğini ve varlığını yitirmiştir. Her ne kadar Antelias'taki Katoğikosluk ile teoride aynı konumda olsa da Eçmiyazin Katoğikosluğu bu hiyerarşide birincil yerini muhafaza etmekte olup bütün Gregoryan Ermenileri kuşatmaktadır.⁷¹

Osmanlı Devleti döneminde 1916 yılından 1918 yılına kadar yürürlükte kalan Ermeni Katoğikosluk ve Patrikliği Nizamnamesi'yle Sis ve Ahtamar Ermeni Katoğikoslukları birleştirilip İstanbul ve Kudüs Ermeni patriklikleri birleşen Katoğikosluğa ilave edilmiş, ruhani reislik de bu Katoğikosluğa verilmiş, tüm Osmanlı

⁶⁹ Derlenmiş bilgiler için bkz. Abdurrahman Küçük, Ermeni Kilisesi ve Türkler, Andaç Yay., Ankara, 2003, s. 127-169; Ayrıca bkz. Hratch Tchilingirian, Ermeni Kilisesi, Aras Yay., İstanbul, 2019.

⁷⁰ Ermeni Katoğikosluklarına Dair Malumatı Tarihiyye ve Resmîyye için bkz. CDAB, Yıldız Esas, Kısım 18, Evrak 530, Zarf 13, Karton 31.

⁷¹ Küçük, Ermeni Kilisesi ve Türkler, s. 169 vd.

topraklarını kapsayan yetki alanı içinde merkez olarak da Kudüs belirlenmiştir. I. Dünya Savaşı yıllarında doğrudan Adliye ve Mezahip Nezareti tarafından hazırlanıp yürürlüğe konulan bu Nizamname, 1918 yılında kaldırılarak tekrar 1863 Ermeni Milleti Nizamnamesi yürürlüğe konulmuş; İstanbul Ermeni Patrikliği ile Sis Katoğikosluğuna tekrar yüksek rütbe verilmiştir.⁷²

Ermenilerin Katoğikosluklara ilaveten tarihte iki de patrikliği olmuştur. Bunlar Kudüs ve İstanbul Patriklikleridir. Kudüs Patrikliği, XIV. yüzyılın başlarında ortaya çıkan Sis Katoğikosluğu ile anlaşmazlık üzerine Kudüs piskoposlarının şahsında vücuda gelmiş olup 1917 yılına kadar yönetim bakımından İstanbul Patrikliğine bağlı olarak faaliyet yürütmüştür. Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethinden sonra Rumlara tanıdığı imtiyazları Ermenilere de vermek istemesi üzerine Bursa Gregoryen Ermeni Metropolit'i Havakim'i Rum Ortodoks Patriği'ne verdiği yetki ve haklarla İstanbul Ermeni Patriği olarak 1461 yılında fermanla tayin etmiş ve Ermeni cemaatine yönelik önemli yetkilerle donatmıştır. Bu Patriklik Osmanlı Devleti bünyesindeki tüm başpiskoposlukların birincisi konumundadır ve günümüzde de Türkiye'deki tüm Ermenileri (daha sonra ortaya çıkan Katolik ve Protestan Ermeniler hariç) kuşatır şeklindeki yargı alanı ile varlığını sürdürmektedir.⁷³

Tanzimat dönemine gelirken Osmanlı Devleti bünyesinde özellikle batıda eğitim alan Ermeniler kilisede bazı değişiklikler olması gerektiğini ileri sürerek Ermeni Patrikliğinin birkaç nüfuzlu kişinin elinden kurtarılması gerektiğini öne sürerek başlattıkları baskılar neticesinde önce Patriklikte hem sivil hem de dini işleri yürütmek amacıyla iki meclis oluşturulmuş daha sonra da 1860 ve 1863 yıllarında yürürlüğe giren

⁷² 1916 yılı Ermeni Katoğikosluk ve Patrikliği Nizamnamesi'nin aslı için bkz. Düstur, Tertip 2, C. 8, Evkaf Matbaası, İstanbul, s. 1240-1250 (TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Koleksiyonu); Ayrıca bkz. Murat Bebiroğlu, Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Ermeni Nizamnameleri, Ohan Matbaacılık, İstanbul, s. 215 vd; Ayrıca bkz. Canan Seyfeli, İstanbul Ermeni Patrikliği, Aziz Andaç Yay., Ankara, 2005.

⁷³ Küçük, Ermeni Kilisesi ve Türkler, s. 169-192.

Ermeni Milleti Nizamnamesi'yle sivillerin daha etkin olduğu bir yapı kurulması sağlanmıştır.⁷⁴ 1860 tarihli Nizamname devletin onayından geçmemiş ve bu Nizamname'nin devletin istekleri doğrultusunda 1863 tarihinde yeniden düzenlenmesi üzerine Sultan Abdulaziz tarafından onaylanarak 17 Mart 1863 tarihinde yürürlüğe girmiştir. II. Abdulhamit'ten sonra Nizamname'de bazı değişiklikler yapıp 1916 tarihinde yeni şekli yürürlüğe konulsa da 1916 tarihli Nizamname mülga Nizamnamesi'yle kaldırılarak tekrar 1863 tarihli Ermeni Milleti Nizamnamesi'ne dönülmüştür. Günümüzde de İstanbul Ermeni Patrikliği bu Nizamname hükümleri gözetilerek yönetilmektedir.⁷⁵

Osmanlı Devleti'ndeki Katolik Ermenilere de kısaca değinmekte fayda vardır. 1740 yılına kadar müstakil bir Katolik Ermeni Patrikliği bulunmayan Osmanlı Devleti'nde bu tarihten itibaren Katolik Ermeniler daha fazla görünür olmaya başlamışlar, müstakil bir ruhani yönetime sahip olma isteklerini Roma'ya bildirmişler; ancak bölünüp parçalanma endişesiyle Papalık tarafından bu istek uygun görülmemiştir. Daha sonra Fransa'nın da Osmanlı Devleti'ne baskıları sonucu 1830 yılında Sultan II. Mahmut'un iradesiyle Katolik Ermeniler ayrı bir millet olarak tanınmıştır. Bu şekilde Katolik Ermenilere İstanbul'da patriklik ve piskoposluk ihdas etme ve kilise inşa etme hakkı verilip ayrıca din görevlileri imtiyazlı kılınmıştır. Bu cemaatin kendilerine seçtikleri ve Padişah II. Mahmut tarafından da onaylanan ruhani reise İstanbul Ermeni Patrikliğinin de tepkilerini bastırmak için ilk başlarda Osmanlı Devleti patriklik unvanı vermemiş, Katolik Ermeni Başpiskoposu olarak rütbe tayin edilmiştir. Ancak daha sonra patrik unvanı 1835 yılında yeni atanan kişiye verilerek Ermeni Patriği'ne uygulanan resmi törenin aynısı uygulanmıştır. Bu şekilde Katolik Ermeniler, İstanbul Ermeni Patrikliğinden ayrılarak günümüze kadar da gelecek şekilde dini özgürlüklerini

⁷⁴ Mehmet Alparslan Küçük, Türkiye Protestan Ermenileri, Berikan Yay., Ankara, 2009, s. 62.

⁷⁵ Bkz. Küçük, Ermeni Kilisesi ve Türkler, s. 189-190.

elde etmişlerdir. Ayrıca Katoliklere ayrı bir millet statüsü verilince Osmanlı Devleti'ndeki bütün Katolik unsurların işleri (Protestanlarda da olduğu gibi) Katolik Ermeni Patrikliği bünyesinde toplanmış ve bu merci kanalıyla yürütülmüştür. Örneğin Katolik Süryaniler de Katolik Ermeni Patrikhanesi şemsiyesi altına girmişlerdir.⁷⁶

Tanzimat'ın ilanından sonra Katolik Ermeniler Tanzimat Fermanı'nın gereklerini yerine getirmesi için Devlet-i Aliye'ye taleplerde bulunmaya başlamıştır. Kendi meclislerini kurma, kendi ruhani reislerini seçme gibi isteklerini Hariciye Nezareti kanalıyla Bab-ı Ali'ye ileten Katolik Ermeni Patriğinin isteği kısa süre içinde onaylanınca Katolik Ermenilerin ileri gelenleri bir araya gelerek bir taslak nizamname hazırlayıp patriğe sundular. Patrik tarafından uygun bulunan Katolik Milleti Nizamnamesi taslağı Bab-ı Ali'ye Patrik tarafından sunulmuş ve 1850 yılında onaylanarak yürürlüğe girmiştir. Böylece Osmanlı Devleti'ndeki Katolikler bu Nizamname esaslarına göre yönetilmişlerdir.⁷⁷

Son olarak Osmanlı Devleti'nde Protestanların misyonerlik faaliyetleri sonucu Protestanlaşan Ermenilere değineceğiz. Protestanlık dünyanın her tarafında taraftar edinme gayesiyle Anadolu'yu da ihmal etmemiştir. Ermeniler için açılan okullar, Ermenice diline yönelik çalışmalar, ABD'ye ve Avrupa'ya gönderilen öğrenciler ve kurulan enstitüler Ermeniler arasında Ermeni Kilisesi'nde reform hareketi yapılması fikrini uyandırmıştır. Ancak Ermeni Kilisesi'nin böyle bir reformu yapma düşüncesi olmadığı gibi Ermeni halkının da böyle bir eğilimi yoktur. Ancak baskılar neticesinde önce Ermeni Kilisesi'nde sivillerin de rol aldığı meclisler oluşturulmuş sonra da Ermeni Milleti Nizamnamesi çıkarılarak sivillerin daha fazla ön planda olması sağlanmıştır. Tabi bu durum Protestan hareketi için de son derece elverişli bir zemin oluşturmuştur. Protestan misyonerlerin eğitimden sağlığa kadar hemen her alanda yaptıkları

⁷⁶ Ahmet Türkan, Osmanlı Papalık İlişkileri, Kitabevi, İstanbul, 2012, s. 11 vd.

⁷⁷ Türkan, Osmanlı Papalık İlişkileri, s. 29-49.

misyonerlik faaliyetleri neticesinde Ermeni Kilisesi mensupları arasından taraftar kazanmaya başlamaları üzerine Ermeni Patrikliği bu durumdan rahatsız olarak önlem alınması amacıyla konuyu Bab-ı Ali'ye iletmıştır. Osmanlı Devleti bu konuda Patrikliği desteklemiş ve mezhep geçişlerini yasaklayan bir ferman yayınlamış, ayrıca dış devletlerden de misyonerlik faaliyetlerinin durdurulmasını istenmiştir. Ancak tüm bunlara rağmen misyonerler faaliyetlerine devam etmişler ve ilk başta 1838 yılında “The Society of The Pious” (Evanjelik Dindar Topluluk/Cemaat) adında Protestan bir Ermeni cemaati meydana getirmişlerdir. 1846 yılına kadar Ermeni Kilisesi'nin baskı ve afarozlarına maruz kalan Protestan Ermeniler bu tarihte Protestan Ermeni Kilisesi Anayasası olarak isimlendirdikleri bir metin hazırlayarak ilk kiliselerini İstanbul Beyoğlu'nda bir cemaat mensubu evinde faaliyete geçirmişlerdir. Kongregasyonalist ve Presbiteryanist kilise arasında bir yapı teşkil eden Protestan Ermeni Kilisesi resmen 25 Ağustos 1846 tarihinde kamuoyuna duyurularak hem Türkiye'de hem de dünyada ilk Protestan Ermeni Kilisesi olmuştur. Bu Kilisenin günümüzdeki ismi ise “Aynalıçeşme Protestan Ermeni Kilisesi”dir. Ana Kilise kurulduktan sonra Erzurum, Gaziantep, Bursa, İzmit, Trabzon gibi Türkiye'nin çeşitli illerinde de Protestan Ermeni Kiliseleri açılmıştır. Protestan Ermenilerin millet olarak Osmanlı Devleti tarafından tanınma istekleri ve girişimleri 27 Kasım 1850 tarihinde karşılık bulmuş ve Sultan Abdülmecit tarafından verilen bir fermanla resmen tanınarak Protestan Ermenilere millet statüsü verilmiştir. Cemaatin başına da Stepan Seropyan getirilerek Ermeni olan ve olmayan tüm Protestanları temsil etme hakkına kavuşmuştur. Ermeni Patriği'ne verilen tüm haklar Protestan Ermenilerin reisi için de geçerli olmuştur. Ermeni olan olmayan tüm Protestanları temsil eden Ermeni Protestan Kilisesi aracılığıyla Protestanlar için 1878 yılında “Protestan Cemaati Nizamnamesi” hazırlanarak yürürlüğe girmiş ve Ermeni

Protestanlar da dâhil Osmanlı Devleti'ndeki tüm Protestanlar bu nizamname esasında idare edilmişlerdir.⁷⁸

1.3. Gürcüler

Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan bir başka gayrimüslim topluluk da Gürcülerdir. Henüz I. yüzyıllarda Hristiyanlıkla tanışan ve 317 yılında Hristiyanlığı resmi din olarak kabul eden Gürcüler, V. yüzyılda Gürcü Kilisesi'ni oluşturmaya başlamışlardır. Papalıkta 1054 yılında yaşanan ayrışmaya kadar Bizans'ın etkisiyle Ortodoks Hristiyanlığın nüfuz ettiği Gürcüler arasında, papalığın doğusundaki bölgelerde daha çok Ortodoks Hristiyanlık batısındaki bölgelerde ise Katolik Hristiyanlık yayılmıştır. 1453 yılında İstanbul'un fethi üzerine Roma ile irtibatı kesilen Gürcistan Katolik Kilisesi zayıflamaya başlamış, Katolik propagandalarla zaman zaman canlandırılmaya çalışılsa da 1500'lü yıllarda Osmanlı Devleti'nin bölgeyi hâkimiyeti altına alması ile artan Müslümanların ve Ortodoksların tepkisi nedeniyle başarılı olamamıştır.⁷⁹

Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altına giren Gürcülerin fetihten sonra baskı ve zulüm gördükleri, dinlerine ve ritüellerine müdahale edildiği, ibadetlerinin engellendiği, İslam dinini zorla kabule zorlandıkları ve geçmişten beri süregelen yaşam yerlerinden edildikleri gibi çeşitli iddialar öne sürülse de ele geçirilen her bölgeye farklı muamelede bulunarak bölgesel kanunnameler çıkaran Osmanlı Devleti'nin, Gürcülerin dini, iktisadi, sosyal ve kültürel yaşantılarına karışmadığı ve Gürcüleri de diğer topluluklar gibi koruyup kolladığı belgelerle ortaya konulmaktadır.⁸⁰

⁷⁸ Küçük, Türkiye Protestan Ermenileri, s. 46 vd.

⁷⁹ Sami Kılıç, "Gürcülerin Dini Tarihçesi", Dini Araştırmalar Dergisi, C.8, S.22, Mayıs-Ağustos 2005, s. 68-71.

⁸⁰ Bkz. Şinasi Altundağ, "Osmanlı İdaresi ve Gürcüler", IV. Türk Tarih Kongresi (1948), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1952, s. 317-325.

1.4. Süryaniler

Süryani dini inançlarına bağlı olan ve Süryani ayinlerini yerine getiren kiliselerin genel adı Süryani Kilisesi olmakla beraber bu tabirin içerisinde Süryani Ortodoks (Kadim), Nesturi, Maruni, Keldani, Katolik, Melkit ve Protestan kiliseler gibi gruplar yer almaktadır. V. yüzyıla kadar tek bir Süryani Kilisesi çatısı altında bir araya gelen Süryaniler bu yüzyıldan itibaren, önce Ortodoks ve Nesturi Kiliseleri olmak üzere ikiye, daha sonra da Bizans ve Sasani gibi devletlerin siyasi faaliyetleri ile misyonerlik çalışmaları neticesinde yukarıda anıldığı gibi pek çok gruba ayrılmıştır. Osmanlı Devleti sınırları içinde genellikle Mardin, Midyat, Diyarbakır, Erzurum, Suriye'nin kuzeyi ve Antakya gibi yerlere yerleşen Süryanilerin dini ve dünyevi reisi olarak kabul edilen patrik, Osmanlı döneminde fermanlar vasıtasıyla halkları üzerinde çeşitli yetkilerle donatılmıştır.⁸¹

XII. yüzyıldan itibaren genişleyerek büyüyen Süryani Ortodoks Kilisesi⁸² XVII. yüzyıldan itibaren Katolik Süryanilerle⁸³ Protestan Süryanilerin faaliyetleri, Süryanilerin bir kısmının İslamiyet'i seçmesi gibi etmenlerle giderek küçülmüştür. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde I. Dünya Savaşı sırasında Patriklik merkezi Mardin'den Deyru'l Zafaran Manastırı'na, daha sonra 1932 yılında Suriye'deki

⁸¹ Yakup Bilge, Geçmişten Günümüze Süryaniler, Zvi-Geyik Yay., İstanbul, 2001, s. 72, 99, 107; Bkz. Mehmet Alparslan Küçük, "Türkiye'nin Turistik Dini Mekânlarına Bir Örnek: Süryani Dinî Merkezleri", Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl: 12, S. 33, Aralık 2019, s. 485-488.

⁸² Kadıköy Konsili'nde aforoz edilenler üzerindeki Bizans baskısının arttığı VI. yüzyılda bitme noktasına gelen Süryani Ortodoks Kilisesi'ni yeniden canlandıran Yakub Bardasyan ismindeki bir piskoposun dolayısıyla bu kiliseye Yakubi Kilisesi de denilmektedir. Bkz. Canan Seyfeli, "Osmanlı Devlet Salnamelerinde Süryaniler", Süryaniler ve Süryanilik-I, Haz. Ahmet Taşgün, Eyyüp Tanrıverdi, Canan Seyfeli, Orient Yay., Ankara, 2010, s. 55.

⁸³ Osmanlı Devleti'nde Katolik Ermenilere 1830 yılında ayrı bir millet statüsü verilmesinin ardından Osmanlı Devleti'ndeki tüm Katolik unsurların işleri Katolik Ermeni Patrikliği altında toplanmıştır. Bu doğrultuda Osmanlı Devleti'ndeki Katolik Süryaniler, Katolik Ermeni Patrikliğine bağlanmıştır. Ancak daha sonra ortaya çıkan mezhep değiştirmeler, cemaat mülklerinin sorunları vb. nedenlerle asayiş konusu haline gelmesi üzerine Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye'de alınan karar doğrultusunda Süryaniler devlet tarafından Süryani milleti olarak tek bir sınıf kabul edilmişler, Yakubi ve Katolik gibi sınıflandırmalardan vazgeçilmiştir. Bkz. Türkan, Osmanlı Papalık İlişkileri, s. 26-27.

Humus'a, oradan da 1959 yılında günümüzde de halen Patriklik merkezi olan Şam'a taşınmıştır.⁸⁴

1780'li yıllarda Kudüs Süryanilerinin Kudüs Ermeni Patrikliğine ve Mardin Deyru'l Zafaran merkezli ve çevresindeki Süryanilerin, Ankara ve İstanbul çevresini de kapsayacak şekilde, İstanbul Ermeni Patrikliğine bağlı olduğu hususu Osmanlı devlet salnamelerinde aktarılmaktadır. Salmelere göre Tanzimat dönemi de dâhil 1897 yılına kadar bu şekilde İstanbul Ermeni Patrikliğine bağlı olan Süryanilerin, İstanbul'da ayrı bir Süryani patrik vekili ile temsiline imkân tanındığı bilgisinin aktarılmasına karşın, salnamelerde net olarak Süryanilerin hangi tarihte İstanbul Ermeni Patrikliğinden ayrıldığı ortaya konulmamıştır.⁸⁵ Ancak 1914 yılında yürürlüğe giren Süryani Kadim Patrikhane Nizamnamesi'yle Osmanlı idaresinde bulunan Süryanilerin ruhani reisi Antakya Patriği olarak anılacak ve merkezi Deyrü'z-Zaferan olacaktır. Ayrıca patriğin sadece Osmanlı Devleti'ndeki Süryanilerin değil Hindistan, Amerika ve diğer ülkelerdeki Süryanilerin de ruhani reisi olacağı, Nizamname'nin daha ilk maddesinde zikredilmektedir.

Hız. İsa'nın insan olarak doğduktan sonra Tanrı tabiatını kazandığını ve bir insan olan Meryem'in, Tanrı'nın değil de insan anası olduğunu savunan Süryani Nasturiler, Bizans döneminde sürekli baskı altında tutulduklarından Sasani ile savaş esnasında bu İmparatorluğun sınırları içine çekilerek kiliselerini İran ve Irak'ta örgütlemişlerdir. Nasturiler de diğer azınlık gruplar gibi Müslümanlar tarafından zimmlere ait hükümlere tabi tutulmuşlardır.⁸⁶

Tanzimat öncesinde farklı inanca sahip olmalarına rağmen Nasturilerin devletle olan ilişkilerinde kendilerine yakın bölgelerde yaşayan Deyru'l Zafaran merkezli

⁸⁴ Nihat Durak, Süryani Ortodoks Kilisesi'nde İbadet, Rağbet Yay., İstanbul, 2011, s. 27-29.

⁸⁵ Seyfeli, "Osmanlı Devlet Salmelerinde Süryaniler", s. 58-73.

⁸⁶ Bkz. Kadir Albayrak, Keldaniler ve Nesturiler, Vadi Yay., Konya, 1997, s. 72-92.

Süryanilere bağlı oldukları, dolayısıyla da Ermeni Patrikliği tarafından Osmanlı Devleti nazarında temsil edildikleri şeriye sicillerinden hareketle aktarılmıştır.⁸⁷

XI. yüzyıldaki haçlı seferlerine kadar Roma ile herhangi bir bağ kuramayan ve Lübnan'da kapalı bir toplum halinde yaşayan Marunîler, haçlı seferleri ile birlikte Romalılarla ve Katolik Hıristiyanlıkla tanışmışlar, Katolikliği benimsemişler, Osmanlı Devleti'nin Suriye ve Lübnan'ı fethetmesi ile de Osmanlı'nın idaresi altına girmişlerdir. Osmanlı Devleti diğer etnik gruplarda olduğu gibi Marunîlere de din özgürlüğü tanımış, devletin güvenliğini tehlikeye düşürmeden özgür yaşama imkânı sağlamıştır. Marunîler de hemen hemen bütün azınlık gruplarına uygulanan genel politika gereği kelle vergisini verip dış güçlerle ittifak etmedikleri sürece içişlerine karışılmamıştır. Kişisel ve özel hukuka dair davalarda kendi inanç, örf ve adetlerine göre karar vermeleri sağlanmıştır.⁸⁸

Osmanlı Devleti'nde başta Bağdat olmak üzere Diyarbakır, Mardin, Musul, Siirt, Maraş, Urfa, Van, Bitlis, Hakkâri, Halep, Süleymaniye, Kerkük gibi yerlerde yaşamış olan Keldaniler de diğer cemaatler gibi dini ve bazı idari ve hukuki konularda bağımsız olan topluluklardandı. Osmanlı Devleti ile Keldaniler arasındaki yazışmalar genellikle patrik ve din adamlarının atanması, ölen patriğin yerine yenisinin seçilmesi, Patriklik beratının verilmesi, kiliselerin tamiri gibi hususlarda olmuştur.⁸⁹

Bahsedilen Süryani gruplara ilaveten, 451 yılında gerçekleşen Kadıköy Konsili'nde İsa'nın tabiatı konusunda monofizit görüşü destekleyenler Bizans İmparatoru'nun tarafını tuttuklarından dolayı "melik taraftarları" manasında Melkitler olarak adlandırılmış ve Melkit adı İskenderiye, Kudüs ve Antakya Patrikliklerinde

⁸⁷ Seyfeli, "Osmanlı Devlet Salnamelerinde Süryaniler", s. 70.

⁸⁸ Ramazan Işık, Maruni Kilisesi, Ankara Üniversitesi SBE Felsefe ve Din Bilimleri Dinler Tarihi ABD Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2003, s. 99 vd.

⁸⁹ Albayrak, Keldaniler ve Nesturiler, s. 137-140.

Bizans âyin usulüne tâbi olan Ortodoks Hristiyanları ifade etmeye başlamıştır. 1054 yılına gelindiğinde ise Roma-Bizans içerisinde yer alan Süryani Kilisesi olarak kabul edilmişlerdir.⁹⁰ Öte yandan, Süryani Ortodoks Kilisesi'nde 1662 yılında ilk patriklerini seçen, 1773 yılında ise Papa'ya bağlılıklarını bildiren Süryani Katolik Kilisesi ve Osmanlı Devleti hâkimiyetinde yaşayan Süryaniler arasında XIX. yüzyıl başlarında misyonerler vasıtasıyla yayılmaya başlayan Protestanlık sonucunda ortaya çıkan Süryani Protestanlar da Osmanlı topraklarında var olan Süryani topluluklardır.⁹¹

1.5. Kıptiler

Mısır'ın Hristiyanlaşmış yerli halkı olarak nitelenen Kıptilerin, Hristiyanlıkla ilk iki yüzyıl içinde tanıştıkları ve dördüncü yüzyılla birlikte de din özgürlüğüne sahip olarak teşkilatlandıkları kabul edilmektedir. Kadıköy Konsil kararlarını kabul etmeyerek monofizit⁹² inanca sahip doğu kiliseleri arasında yer alan Kıpti Kilisesi, baskı ve zulüm anlayışına sahip Bizans idaresinden 640'lı yıllarda Müslümanların Mısır'ı fethi ile kurtularak İslam'ın hoşgörü ve adalet anlayışı içinde gelişme ve kuvvetlenme imkânını yakalamıştır. Fetihten sonra Kıptiler, can ve mal güvenliğinin idare tarafından sağlanması ve askerlikten muaf tutulmaları karşısında cizye verme ile sorumlu tutulmuşlardır.⁹³ Kıptiler Mısır'ın Müslüman devletler tarafından fethinden sonra buldukları hoşgörü, adalet ve huzur ortamını Osmanlı Devleti döneminde de aynı şekilde yaşamışlardır. Yavuz Sultan Selim'in 1517'de Mısır'ı fethinden sonra Memlüklerden Osmanlı hâkimiyetine geçen Kıptilere kiliselerini tamir veya yeniden

⁹⁰ Bkz. Mustafa Sinanoğlu, "Melkâiyye", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/melkaiyye> (05.10.2024).

⁹¹ Bkz. Bilge, Geçmişten Günümüze Süryaniler, s. 95-96.

⁹² İsa'da ilahi ve insani iki tabiatın tam olarak birleştiği yönündeki inanç.

⁹³ Anadolu, Karaman, Rum ve Trabzon vilayetlerindeki Kıptî ve âzatların cizye ve diğer vergilerini toplaması için Bayram b. İlyas'a berat verilmesi hakkındaki Üsküdar Mahkemesi kararı için bkz. İstanbul Kadı Sicilleri, Üsküdar Mahkemesi 5, Hüküm No:278, 4 Cemaziyelevvel 931 H., C.3, s. 196.

inşa izni verilmiş, maliyeye çok sayıda Kıpti görevli alınmış, kendi bayramlarının idarecilerin de katılımıyla serbestçe kutlanması sağlanmıştır.⁹⁴

1.6. Rumlar

Romalı anlamındaki Romaio isminin Arapça şekli olan Rûm kelimesi kaynaklarda Romalılar, Bizanslılar ve İslam topraklarında hayat süren Rumlar için kullanılmıştır. Arap kaynaklarında ise Rum ismi daha çok Bizanslılar'ı ve Bizans Devleti'ni nitelemektedir. Nitekim Roma İmparatorluğunun 395 yılında Doğu ve Batı Roma İmparatorluğu olarak ikiye bölünmesi sonrası doğudaki devlet Bizans İmparatorluğu olarak 1453 yılına kadar devam ettiğinden, Bizanslılar da aslen Roma kökenlidirler. Ayrıca Kur'an'da bir sureye ismini veren Rum kelimesi içerik yönünden de Kur'an'da Bizanslılar için kullanılmış ve onların Sasanilerle mücadelesine değinilmiştir.⁹⁵

Rumlar, Osmanlı Devleti hâkimiyetindeki bir başka Hristiyan topluluktur. Roma İmparatorluğu İstanbul'u başkent yaptıktan sonra Roma, İskenderiye ve Antakya Patrikliğine ilaveten İstanbul⁹⁶ ve Kudüs de Patriklik merkezi yapılmış; İstanbul, 451 yılında düzenlenen Kadıköy Konsili ile Roma'dan sonra ikinci konuma getirilmiştir. Pentarşi denilen bu beşli yapı 1054 yılında Doğu ile Batı Hristiyanlığının bölünmesi sonucu bozulmuş, Roma'nın Hristiyanlığın merkezi olduğu yönündeki baskısı üzerine doğu kiliseleri Ortodoks inanç doğrultusunda şekillenmiştir. İstanbul'un Fatih Sultan

⁹⁴ Mustafa Erdem, "Kıpti Kilisesi Üzerine Bir Araştırma", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 36, S.1, 1997, s. 148-161; Ayrıca bkz. Aziz S. Atiya, Doğu Hristiyanlığı Tarihi, Çev. Nurettin Hiçyılmaz, Doz Yay., İstanbul, 2005.

⁹⁵ Bkz. Casim Avcı, "Rum", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/rum> (E.T:22.10.2024).

⁹⁶ İstanbul Fener Rum Patrikhanesi ilk haliyle piskoposluk düzeyinde olup sadece Rum milletin dini ihtiyaçlarını karşılayan bir kurum şeklindeyken 325 yılında yapılan İznik Konsili sonrası Patriklik seviyesine çıkarılmıştır. İmparator Konstantin döneminde İstanbul Doğu Roma İmparatorluğunun merkezi haline geldikten sonra Papalık makamına karşılık gelecek şekilde bir dini merkez kurulması öngörülünce daha önce var olan Piskoposluk, Patriklik haline getirilmiştir. Bkz. Şahin, Fener Patrikhanesi ve Türkiye, s. 15.

Mehmet tarafından fethi ile birlikte Rum Milleti olarak kabul edilen Ortodoks Hristiyanlar üzerinde Katolik Kilise ile birleşmeye sıcak bakmayan “Gennadios” ünvanıyla Georgios Skolarios milletbaşı olarak yetkili kılınmış, ona Ortodoksların dini işleri, aile, miras gibi konularda yetkili olduğunu belirten bir berat verilmiştir. Bu şekilde kurulan sistem Osmanlı Devleti’nde yaşayan gayrimüslimler hakkında nizamnamelerin düzenlendiği Tanzimat dönemine kadar devam etmiştir. 25 Nisan 1861 tarihinde yürürlüğe giren Rum Patrikliği Nizamnamesi ile Rum milletinin dini ve dünyevi işleri çeşitli esaslara bağlanmıştır. Ayrıca, Rum milletinin öteden beri var olan ruhban yetiştirme düzeni Sultan Abdülmecit döneminde sistemli bir yapıya kavuşturulmuş, Aya Triada Manastırı (Heybeliada Ruhban Okulu) ruhban yetiştirmek üzere Sultan oluruyla 15 Eylül 1844 tarihinde resmen açılmıştır.⁹⁷

Osmanlı Devleti içinde yaşayan ve ibadetleri ile günlük yaşantılarında Türkçe’yi kullanan ve Karamanlılar olarak bilinen bir grup daha mevcuttur. Örf ve adetleriyle dini inançlarında Rumlara benzeyen bu insanlar bağlı oldukları Fener Rum Patrikhanesi’nden ayrılarak 1921 yılında Türk Ortodoks Patrikhanesi’ni kurmuşlardır.⁹⁸

2. Yahudiler

Yahudiler tarih boyunca İbrani, İsrail, Yahudi ve Musevi gibi çeşitli isim ve terimlerle anılmışlardır. İlk atalar olarak kabul edilen Hz. İbrahim, Hz. İshak ve Hz. Yakup ile onların çocuklarını tanımlamak için İbrani terimi kullanılmıştır. İlk ataların sonuncusu kabul edilen ve İsrail lakabını alan Hz. Yakup’un soyuna ise İsrail ve İsrailoğulları denmiştir. Hz. Yakup’tan Babil sürgününe kadar İsrail olarak anılan halk, Filistin’de yerleştikleri bölgeye nispeten Yahudalılar anlamındaki Yahudi adını almıştır. Musevi terimi ise Osmanlı’nın son zamanlarında kullanılmaya başlanmıştır. Osmanlı

⁹⁷ Ahmet Hikmet Eroğlu, Ökümenizm ve Fener Patrikhanesi, Aziz Andaç Yay., Ankara, 2005, s. 166-177.

⁹⁸ Mustafa Baş, Türk Ortodoks Patrikhanesi, Aziz Andaç Yay., Ankara, 2005, s. 28, 49.

Devleti'nin bazı belgelerinde Musevi ismi tercih edilmiştir. Günümüzde Türkiye Yahudileri kendilerini Musevi olarak adlandırmaktadır ve Osmanlı döneminde de Musevi cemaati olarak isimlendirilmişlerdir. Yahudi kelimesi genellikle entrikacı, hileci, yalancı, sözünde durmayan, ihanet gibi çağrışımlar akla getirdiğinden Hz. Musa'nın şeriatına bağlı, zararsız kişiler anlamındaki daha olumlu bir imaja sahip Musevi kelimesinin tercih edilmiş olabileceği düşünülmektedir.⁹⁹

Hangi ırktan olursa olsun insana insan olduğu için değer veren Osmanlı Devleti'nin Yahudilere karşı bu yöndeki tutumu hakkındaki bilgiyi henüz göç etmeden önce bir takım mektuplaşma girişimi neticesinde öğrenen Yahudiler, Osmanlı Devletine yerleşmeye XIV. yüzyıldan itibaren başlamışlardır. Selçuklu Devleti döneminde Anadolu'da varlığına rastlanan Yahudiler¹⁰⁰, Osmanlı Devleti'nin kurulması ile Anadolu topraklarında yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Bunların yanı sıra 1490'lı yıllarda gördükleri baskı sonucu Almanya, Fransa, Orta Avrupa, Macaristan, Morova, İspanya, Sicilya, Portekiz gibi yerlerden dalga dalga gelerek Osmanlı topraklarına sığınan Yahudiler, gerek kendi dindaşları gerek Osmanlı Devleti tarafından hoşgörü ve iyilikle karşılanmış, maddi katkıda bulunulmuş ve Selanik, İstanbul, Edirne, İzmir, Manisa, Bursa, Gelibolu, Amasya, Manastır, Patras, Safed, Valona, Arta, Larisa, Korfu gibi yerlere yerleştirilerek sinagoglar kurmalarına izin verilmiştir. Göç sonucu Osmanlı topraklarına gelip yerleşen Yahudiler köklerine veya terk ettikleri bölge ve şehir isimlerine göre adlandırılan cemaatlere (Kahal) ayrılmış, bunlar da kendi dini kuruluşları ve heyetleri bakımından özerk tutulmuşlardır.¹⁰¹

⁹⁹ Baki Adam, "Yahudilik", Dinler Tarihi El Kitabı, Ed. Baki Adam, Grafiker Yay., IV. Baskı, Ankara, 2017, s. 62-63.

¹⁰⁰ Geniş bilgi için bkz. Galanti, Türkler ve Yahudiler; Naim Güler, Türk Yahudileri Tarihi-I, Gözlem Yay., İstanbul, 1993.

¹⁰¹ Eroğlu, Osmanlı Devleti'nde Yahudiler, s. 51-64; Ayrıca bkz. Yusuf Besalel, Osmanlı ve Türk Yahudileri, Gözlem Yay., İstanbul, 2004, s. 33.

Yahudiler Osmanlı Devleti'nde altın çağlarını yaşadıkları yükselme döneminde, padişah Yavuz Sultan Selim'in görevlendirmesiyle sarraflık, para basımı gibi işlerde vazife almışlar, Kanuni Sultan Süleyman devrinde de ticaretin yanı sıra Osmanlı dış siyasetinde, tıpta, matbaa ve edebiyatta faaliyet göstermişlerdir.¹⁰² Kanuni döneminde Avrupa devletleri ile Osmanlı arasında imzalanan kapitülasyonlar sonucu Yahudiler, yabancı ülke vatandaşlarına tanınan ekonomik ve siyasal statüden yararlanmaya başlamışlardır. Ancak Osmanlı Devleti'nin XVII. yüzyılla birlikte duraklama dönemine girmesi neticesinde devletin ekonomik yönden zayıflamaya başlamasıyla birlikte Yahudiler de ekonomik bakımından gerilemeye gitmiştir. Bu gerilemenin sebepleri arasında Osmanlı Devleti'nde diğer gayrimüslim cemaatlerin, Yahudilerin tekelinde bulunan meslekleri öğrenmeleri, Yahudiler içinde önde gelenlerin bireysel başarı elde etmelerine rağmen bunu kalıcı hale getirememeleri, Sebatay Sevi'nin ortaya çıkması sonucu Yahudilerin bu hadise ile meşgul olmaları gibi etmenler gösterilmektedir. Osmanlı Devleti'nin bir takım ıslahatlarla gerilemeden kurtulmaya çalıştığı XVIII ve XIX. yüzyıllarda ise Yahudiler sarrafbaşılık, mali danışmanlık, maliyecilik, darphane müdürlüğü, bankacılık, yeniçeri ocağının para işlerini takip etme gibi faaliyetlerle önceki döneme göre daha aktif tavır takınmışlardır.¹⁰³

Tanzimat'a kadar Osmanlı Devleti'nde, Müslümanlara tanınan konum tanınmasa da Avrupa'daki gettolarda yaşatılmak suretiyle tecrit edilen Yahudilerden daha iyi imkânlar sunulan, yer yer vergi muafiyeti, ata binme hakkı, normal giyim özgürlüğü tanınan, birçok sinagog inşa edilmesi suretiyle din özgürlüğü sağlanan Yahudiler, gayrimüslimlerin statülerinde köklü değişiklikler yapılan Tanzimat ve Islahat Fermanı döneminde; din ve mezhep özgürlüğü, memurluklara atanma, eyalet meclislerinde ve Meclis-i Vala'da temsil hakkı elde etme, askerliğe ve askeri okullara girme, vergide

¹⁰² Osmanlı Devleti'ndeki Yahudilerin faaliyetleri ve iş alanları hakkında geniş bilgi için bkz. Galanti, Türkler ve Yahudiler.

¹⁰³ Besalel, Osmanlı ve Türk Yahudileri, s. 28-47.

eşitlik, ulusal başlık olan fesi giyme, küçültücü söylemlerin dışında tutulma gibi zimmi statüyü sona erdiren kazanımlar elde etmişlerdir. Sultan Abdülmecit döneminde Yahudiler bu kazanımlar sonucu kendi hastanelerini, kendi basın yayın organlarını ve okullarını kurmaya başlamışlardır.¹⁰⁴

Osmanlı Devleti'ndeki Yahudiler genel olarak Rabbani Yahudiler ve Karailer olmak üzere iki grupta ele alınabilir. Bunlara ilaveten Müslüman olmuş gibi görünen ancak Yahudiliğin bir takım kurallarına bağlı kalarak varlıklarını sürdüren Dönmeler bulunmaktadır.

Talmud'u esas alan ve Osmanlı Yahudilerinin büyük çoğunluğunu oluşturan Rabbani Yahudiler Romaniot (Romalılar), Eşkenazlar, Sefaradlar ve Musta'ribeler şeklinde gruplara ayrılmaktadırlar. Romaniotlar Roma döneminden kalan, Grek kültürünü devam ettiren, Grekçe konuşan grup olmuştur. Çoğunlukla Almanca konuşulan bölgelerden göç ederek Osmanlı topraklarına gelen Eşkenezlar Avrupa'da diğer insanlardan tecrit edilmiş bir şekilde Gettolarda yaşadıklarından Yahudi dini ritüellerine sıkı sıkıya bağlı kalmışlar, Osmanlı Devleti'nin mahkemelerine müracaat edenleri cemaat dışı bırakmışlar, Almanca'ya birçok İbranice kelimenin dâhil edilmesi ile ortaya çıkan Yiddişçe konuşmuş ve diğer Yahudi gruplara göre dini geleneklerini günümüze kadar devam ettirebilmişlerdir. Rabbani Yahudilerin en önemli ve kalabalık grubunu oluşturan Sefaradlar ise XV. yüzyıla kadar İspanya ve Portekiz'de çeşitli baskılara maruz kaldıktan sonra buralardan kovularak Osmanlı Devleti'ne göç eden, Osmanlı Devleti'ndeki diğer Yahudi gruplara nazaran daha kültürlü olan, devlet adamları ile daha sıkı ilişkiler geliştiren gruptur. Rabbani Yahudiler içinde Arapların yaşadıkları bölgelerin fethi ile Osmanlı topraklarına dâhil olan bir grup daha bulunmaktadır. Araplaşmış manasında Musta'ribe olarak isimlendirilen bu Rabbani

¹⁰⁴ Besalel, Osmanlı ve Türk Yahudileri, s.47-50.

Yahudiler Arapça konuşmuş ve Suriye, Filistin, Mısır, Kuzey Afrika ve Mezopotamya gibi yerlerde yaşamışlardır.¹⁰⁵

Tora'yı tek geçerli kaynak ve Yahudiliğin temeli sayan Karailer (Karaylar) ise Osmanlı Devleti'ndeki bir diğer Yahudi gruptur. Talmud'un yanında Tora'yı da kutsal kitap olarak kabul eden Rabbanilerden farklı olarak Karailer sadece Tora'yı kutsal kitap olarak tanımaktadırlar. Anan Ben David'in kurucusu olduğu kabul edilen Karailik VIII. yüzyılda Irak'ta ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti ise Karailerle Edirne'nin fethi ile tanışmıştır. İstanbul'un fethi ile Karailiğin merkezi İstanbul olmuştur. İstanbul'un değişik yerlerinde yaşayan Karailerden varlığını sürdürebilenler Hasköy'deki Karai cemaati olmuştur. Osmanlı Devleti topraklarında İstanbul'un dışında Kudüs, Şam gibi yerlerde de varlığı bulunan Karailere Osmanlı Devleti, Rabbanî Yahudilere göre kendilerine has sinagoglarının, nikâh usullerinin ve bayramlarının bulunması gibi farklılıklarını göz önüne alarak cemaatbaşı seçme hakkı tanımış, bu kişiye berat verilerek cemaatin devlet huzurundaki temsili sağlanmıştır.¹⁰⁶

Osmanlı Devleti'ndeki bir diğer Yahudi grup ise dönmelerdir. XVII. yüzyıldan itibaren başta Selanik olmak üzere Osmanlı Devleti'nin çeşitli şehirlerinde Müslüman şeklinde ve Müslüman giysileriyle yaşam süren Müslüman-Musevi cemaati fertlerine Osmanlı Devleti'ndeki Müslümanlar tarafından bunların Yahudilikten Müslümanlığa döndüklerini (avdet ettiklerini) belirtmek için dönme/avdeti denilmiştir. 1648 yılında Yahudilikteki beklenen mesihin kendisi olduğunu ileri sürerek ortaya çıkan ve Yahudiler üzerinde etkili olmaya çalışan Sabatay Sevi'nin faaliyetlerini Yahudilerin iç meselesi olarak görüp ses çıkarmayan Osmanlı Devleti, bu mesele İmparatorluğun çeşitli yerlerinde karışıklıklara yol açınca duruma müdahale etmiş ve Sabatay Sevi, divan huzuruna çıkarılarak sorgulanmış, basit bir hahamdan başka bir şey olmadığını

¹⁰⁵ Eroğlu, Osmanlı Devleti'nde Yahudiler, s. 76-79.

¹⁰⁶ Eroğlu, Osmanlı Devleti'nde Yahudiler, s. 81-86.

söyleyen Sevi, Müslümanlığı tercih etmiş ve Mehmet ismini almıştır. Kendisi gibi pek çok taraftarının Müslüman olmakla birlikte davalarını Müslüman kisvesi altında devam ettirerek Yahudi inanç ve adetlerini sürdürdükleri yönünde oluşan kanıdan dolayı diğer dinlerden ayrılarak Müslüman olanlar için kullanılan “ihtida”, “mühtedi” gibi kavramlar yerine bu gruba mensup olanlara “dönme” veya “sabatayist” denilmiştir. Sevi’nin ölümünden sonra da Selanik merkezli olarak devam eden hareket, çıkan anlaşmazlıklar neticesinde Yakubiler/Hamdi Beyler, Karakaşlar ve Kapancılar şeklinde üç temel gruba ayrılmıştır.¹⁰⁷

Kaynaklarda Yahudi dini grupları içinde yer verilen ancak Yahudilere göre etnik olarak herhangi bir Yahudi kabilesi soyuna mensup olmayan Samiriler, İsrail Krallığının başkenti Samaria’ya farklı şehirlerden getirilerek yerleştirilen putperest Asurların soyundan gelen ve eski inançlarını kaybetmeksizin Yahudi kültürünü benimseyen topluluktur. Geldikleri bölgeye nispeten onlara “Kutim”, Şomron şehrinde oturmaları nedeniyle “Şomronim”, Batı kaynaklarında “Samaritan”, Arap kaynaklarında ise “Samiriyyun” denilmiştir. Samiri kaynaklarında ise bu grup kendilerinin Efraim ya da Manesseh adlı İsrail kabilelerinin soyundan geldiklerini, Yasa’nın (yada Hz. Musa dininin) hakiki koruyucuları olduklarını iddia etmektedirler. Kutsal kitap olarak sadece Tevrat’ı kabul eden ve bütün Yahudilerden farklı olarak tek kutsal yerin Gerizim Dağı olduğuna inanan Samiriler günümüzde bin kadar olan sayılarıyla Batı Şeria’daki Nablus’ta ve İsrail Holon’da yaşamaktadırlar. Dini merkezleri ise Nablus olup, kibleleri Nablus’taki Gerizim Dağı’dır.¹⁰⁸

Osmanlılar, 1517 yılında Yavuz Sultan Selim’in Şam’ı fethetmesiyle birlikte, ilk kez Samiriler ile karşılaşmışlardır. Osmanlı Devleti Samirileri, Yahudilerden ayrı bir

¹⁰⁷ Geniş bilgi için bkz. Abdurrahman Küçük, Dönmeler (Sabatayistler) Tarihi, Berikan Yay., Ankara, 2010, s. 178-181,300.

¹⁰⁸ Adam, “Yahudilik”, s. 112-113; Fuat Aydın, Dinler Tarihi, Sakarya Üniversitesi Yay., Sakarya, 2012, s. 5-6.

dini cemaat olarak kabul etmiştir. Osmanlı Devleti'nin 1596/1597 Şam Mufassal Defteri'nde Samiri erkeklerin isimlerinin not edildiği, sayılarının çok az olduğu, bunların Şam Beytü'l-Lihye Mahallesi'ne bağlı oldukları, defter tutmayı bildikleri için kâtiplik gibi birtakım idari işlerde çalıştırıldıkları, şehirli ve entelektüel oldukları bilgilerine yer verilmiştir.¹⁰⁹

Kur'an'da yer alan Samiri isimli şahıs ile Samiriler olarak isimlendirilen grup arasında herhangi bir ilişkinin bulunup bulunmadığı hususu tartışmalıdır. Kur'an'daki anlatıma göre Samiri, Hz. Musa'nın Tur'a gitmesinin ardından ziynet eşyalarından böğüren bir buzağı yapmış, insanlar da bu buzağıyı ilah edinmişlerdir. Samiri'nin yaptıklarının Allah tarafından haber verilmesi üzerine kavmine öfkeli ve üzgün bir şekilde dönen Hz. Musa Samiri'ye bu işi neden yaptığını sormuş, böyle yapmasını nefsinin güzel gösterdiği cevabını alınca Samiri'yi kovmuş ve hayatı boyunca hastalanacağı ve “*Bana dokunmayın.*” diyeceğini belirtmiştir.¹¹⁰ Tevrat'ta ise buzağıyı yapan Samiri değil Hz. Harun'dur.¹¹¹

Kur'an'da herhangi zaman ve mekan mefhumu bulunmaksızın anlatılan Samiri ve taraftarları ile “Samiriler” arasında ilişki bulunduğunu savunan kaynaklara göre, Samiriler tarafından Kur'an'da belirtildiği üzere “*Bana dokunmayın. (Lâ misâse)*” geleneğinin asırlarca devam ettirilmesi, inşa edilen mabetlere altın buzağı yerleştirilmesi, Samiri ile Samirilik arasında herhangi bir bağın kurulmamasının sebebinin Tevrat'ta altın buzağıyı Hz. Harun'un yaptığı yönündeki ifadeden kaynaklandığı gibi hususlar değerlendirilerek ırken olmasa bile dini ve kültürel anlamda Samiri ile Samirilik arasında ilişki bulunduğu öne sürülmektedir.¹¹²

¹⁰⁹ Mehmet Akif Erdoğan, “On Altıncı Yüzyılda Osmanlı İdaresinde Şam Vilayetinde Samiriler”, XVIII. Türk Tarih Kongresi, III. Cilt, Haz. Semiha Nurdan-Muhammed Özler, TTK Yayını, 2022, s. 881-885.

¹¹⁰ Bkz. Araf Suresi, 148-154; Taha Suresi, 85-98.

¹¹¹ Bkz. Mısır'dan Çıkış, Bölüm 32.

¹¹² Bkz. Nuh Arslantaş, İslam Dünyasında Samiriler, İz Yay., İstanbul, 2010, s. 55-57.

Samirilerle Müslümanlar arasında Hz. Muhammet döneminde irtibat kurulduğuna ilişkin herhangi bir rivayet olmamasına karşın, Samiri kaynaklarına göre, Samirilerin emanlarını bizzat Hz. Muhammet'ten aldıklarına dair rivayetler bulunmaktadır. Samirilerle Müslümanlar dört halife döneminde Filistin'e yapılan seferler sırasında karşılaşmıştır. Gazze, Sebastiya ve Nablus fethinden sonra bu yerlerde yaşayan ve aralarında Samirilerin de bulunduğu şehir sakinlerine cizye karşılığında can, mal ve mesken garantisi verilmiştir. Ayrıca Samiri kaynaklara göre, gerek fetihler sırasında gerekse fetihlerden sonra Müslümanlar tarafından Samirilere ve diğer ehl-i kitaba zarar verilmediği özellikle belirtilmiştir.¹¹³

3. Sabiiler

Işık ve karanlık ya da iyilik ve kötülük şeklideki iki asli ilke arasındaki karşıtlığa ve mücadeleye dayalı Gnostik bakış açısına sahip olan Sabii teolojisi; insan bedeni de dâhil maddi olan her şeyin karanlık ve kötülük âleminin bir parçası olduğu, ruhun ise bedene atılan bir ışık olarak beden hapisanesinden kurtuluşunun, Tanrı'ya, evrene ve kendisine yönelik hakikati kavraması ve ilahi olarak seçilmesi neticesinde mümkün olacağı yönündeki prensiplere dayanmaktadır. Bulundukları coğrafya gereğince çeşitli inanç gruplarıyla ilişki kuran Sabiiler, Kur'an'da üç ayette bahse konu edilmesi (Bakara, 62; Maide, 69; Hac, 17) ve Mekke döneminden itibaren Hz. Muhammet ve müminler için müşriklerce Sabii nitelemesi yapılmasından dolayı Müslümanlar tarafından ilgi konusu olmuştur. Özellikle üçüncü hicri yüzyıldan itibaren ise Sabii adı altında İslam dünyasında ortaya çıkan, yıldız ve gezegen kültüne dayalı politeist ve pagan inanç sistemleriyle İslam şehirlerinde, saraylarında ve bilim meclislerinde boy gösteren Harraniler nedeniyle İslam âlimlerinin Sabiilere olan ilgisi devam etmiştir. İslam alimlerince Harranilerin ne zaman Sabii ismini aldıkları, Kur'an'da anılan

¹¹³ Bkz. Arslantaş, İslam Dünyasında Samiriler, s. 57-60.

Sabiiler olup olmadıkları, güney Mezopotamya’da yaşamış, çoktanrıçılık ve paganizmden uzak yapıları ile bilinen Sabiilerden farklılıklarının neler olduğu noktalarında çalışmalar yapılmıştır.¹¹⁴

Sabiilerin ehl-i kitap olup olmadıkları hususu da İslam bilginleri tarafından tartışılmıştır. Ebu Hanife, Abu’l Aliyeh, Suddi, Rabi; Sabiileri kitap verilenlerden kabul ederken, Ebu Yusuf ve Muhammet kabul etmemektedir. Hz. Ömer Sabiilerin cumartesi gününü kutsal saydıklarını, Mücahid ise onların Yahudi ile Hristiyanlar arası bir inanca sahip olduklarını söylemiştir. Şafii ise Sabiilerin ve Samirilerin İsrailoğulları’ndan olduklarını ve Yahudi ve Hristiyan dinlerini kabul ettiklerini belirtmiştir. Bu görüşlerin yanı sıra Kerhi gibi bilginler ise, Harran Sabiilerini Sabiilerden ayırarak, onların yıldıza taptıkları için ehl-i kitap sayılamayacağını, ehl-i kitap sayılabileceklerin Mesih’in dinine inanan İncil okuyanlar olduğunu savunmuşlardır.¹¹⁵

Filistin-Ürdün bölgesindeki Yahudi akımları arasında ortaya çıkan ve Kur’an-ı Kerim’de de üç ayette adı zikredilen Sabiiler (kendileri için Mandaye ve Nasuraye isimlerini kullanmakta ve Batı’da da Mandeizm olarak adlandırılmaktadırlar), Güney Mezopotamya’nın Hz. Ömer tarafından fethi ile o yörede yaşayan Hristiyanlar ve Mecusiler gibi ehl-i zimmet statüsünde ve cizye karşılığında İslam egemenliğinde varlıklarını sürdürme hakkı elde etmişlerdir. Erken dönemden itibaren Osmanlı dönemi de dahil, şiddetten uzak duran Sabiilere İslam toplumunda barış içinde yaşamlarını sürdürme ve belirli bir vergi karşılığı askerlik görevinden muaf tutulma imkanı tanınmıştır.

Günümüzde genellikle Güney Irak’ta Fırat ile Dicle’nin birleştiği bataklık bölgelerde, Basra ile Bağdat gibi şehirlerde ve İran’da Kârûn nehri boyunca yer alan

¹¹⁴ Bkz. Şinasi Gündüz, “Sabii Kaynaklarında İslam ve Müslümanlar”, Milet ve Nihal, C.9, S.1, 2012, s. 8-12.

¹¹⁵ Sabiilerin ehl-i kitap olup olmadıkları hususunda geniş bilgi için bkz. Çalışkan, İslam Ceza Hukukunda Gayr-i Müslimlerin Statüsü, s. 14-17.

yerleşim birimlerinde yaşayan Sabiilere İsveç, Danimarka, Amerika Birleşik Devletleri, Avustralya ve Kanada olmak üzere birçok Batı ülkesinde de rastlamak mümkündür.¹¹⁶

C. KLASİK DÖNEM VE SONRASI İSLAM-OSMANLI HUKUKUNDA GAYRİMÜSLİMLER

1. Tarihsel Süreç

İslam ülkesinde yaşayan Müslümanlar, Kur'an'da belirtilen adalet, eşitlik, doğruluk gibi ahlaki değerleri benimseyip hayatlarında tatbik ettikleri ölçüde gayrimüslimlerin hakları da garanti altına alınmış olacağından, İslam hukuk ve ahlak sisteminin bu konudaki öznesi Müslümanlar, nesnesi de gayrimüslimler olmuştur. Müslümanların İslami esasları yaşamlarına tatbik ettikleri ölçüde gayrimüslimlerin de bu dini anlama ve Müslümanlarla dini esaslar çerçevesinde kaynaşma gayesini taşıyan İslam hukuk sistemi, Müslüman olmayan tebaaya da bu bağlamda birçok avantaj sağlamıştır.¹¹⁷ Doğudan batıya kuzeyden güneye geniş topraklar elde eden ve birçok milleti bünyesinde barındıran Osmanlı Devleti'nin; sosyal, siyasal, ekonomik ve askeri gücüne rağmen fethettiği bölgelerdeki insanlara zulmetme veya asimile etme yerine, onları bünyesinde yüzyıllarca tutmasına vesile olan hukuki ve idari sistemin başarısının altında yatan İslam hukuk esasları ile onun bir çeşit yansıması olan Osmanlı hukuk yapısının, gayrimüslimlere özgü yönleri açısından anlaşılması gerekmektedir.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan XVII. yüzyıla kadarki süreç İncalcık tarafından klasik dönem olarak isimlendirilmiştir ve doktrinde de bu şekilde yer etmiştir. Devletin yapı ve kurumlarıyla birlikte tam bir İmparatorluğa evrilmesi XVI.

¹¹⁶ Sabiilerle ilgili geniş bilgi için bkz. Gündüz, "Sabi Kaynaklarında İslam ve Müslümanlar", s. 8-21; Şinasi Gündüz, "Sabiilik", TDV İslam Ansiklopedisi, C. 35, 2008, s. 341-344.

¹¹⁷ Bkz. Çalışkan, İslam Ceza Hukukunda Gayr-i Müslimlerin Statüsü, s. 12.

yüzyılın bitimi ile gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti, devlet ve hükümet gelenekleri, maliye politikaları, toprak düzeni ve askeri örgütüyle Ortadoğu imparatorluklarının en gelişmiş örneğini sergilemiştir. Ancak Avrupa'nın askeri ve ekonomik üstünlüğü, Osmanlılara, Ortadoğu devlet geleneğinin zamanının geçtiğini, bunların yeni döneme uygun olmadığını göstermiştir. Bundan dolayı da XVII. yüzyıl başları Osmanlı tarihindeki temel ayrım çizgisini belirlemiş ve Ortadoğu devlet yolundaki gidişatın yeniçağa uyarlanmaya başladığı noktayı teşkil etmiştir.¹¹⁸ Klasik dönemde uygulana gelen İslam hukuk esaslarının bir takım değişim ve dönüşümlere uğradığı klasik dönem sonrasında devlete hukuki, iktisadi ve sosyal alanlar gibi birçok alanda batılı bir çehre ve yapı verilmeye çalışıldığından Tanzimat ile başlayan sürece etki eden etmenlerin ve bu etki sonrası meydana gelen hukuki durumun da yine Müslüman olmayan Osmanlı tebaası bakımından irdelenmesi önem arz etmektedir.

Tanzimat döneminde yeni hukuki normların ortaya çıktığı kanunlaşma hareketleriyle¹¹⁹ birlikte mahkemelerin de yeniden düzenlendiği görülmektedir. Klasik dönemde tek hâkimli ve tek dereceli Osmanlı mahkemeleri/kadılikları mevcut iken Tanzimat döneminde bu yapının alanı şeriyye mahkemeleri olarak daraltılmış, bunun yanı sıra azınlıkların cemaat mahkemeleri ve konsolosluk mahkemeleri ile heyet halinde karar veren ticaret ile birlikte ceza ve hukuk davalarına bakan nizamiye mahkemeleri kurulmuş, ayrıca istinaf ve temyiz mahkemeleri de oluşturularak tek dereceli yargı

¹¹⁸ Halil İnalcık, Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600), Çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2005, s. 9-10.

¹¹⁹ Tanzimatla başlayarak Cumhuriyet döneminde de devam eden kanunlaştırma hareketleri, (kodifikasyon-düzenleme) genel olarak üç devreye ayrılmıştır. İlki, Yerli Kanunlar Devri olup yabancı devletlerin kanunları örnek alınmaksızın doğrudan doğruya yerli unsurlar baz alınarak yapılan kanunlar devridir. Bu kanunlara 1840 ve 1851 tarihli Ceza, 1858 tarihli Arazi Kanunları ile Mecelle örnek olarak verilebilir. Daha sonraki devir ise Fransız kanunları örnek alınarak hazırlanan kanunlar devri olup 1850 tarihli Ticaret, 1864 tarihli Ticaret-i Bahriye, 1858 ve 1880 tarihli Ceza, 1862 tarihli Ticaret ve 1881 tarihli Hukuk Usulü Muhakemeleri Kanunları Fransız menşeli kanunlara örnektir. Son grupta ise Cumhuriyet'in ilanı ile başlayan ve çeşitli ülkelerdeki değişik alanlardaki kanunlar iktibas edilerek hazırlanan ancak günümüzde toplumsal ihtiyaçlar ve değerler doğrultusunda yeniden uyarlanan kanunlar yer almaktadır. Bunlara örnek olarak medeni, borçlar, ticaret ve ceza kanunları verilebilir. Bkz. Mehmet Ünal, "Medeni Kanunun Kabulünden Önce Türk Aile Hukukuna İlişkin Düzenlemeler ve Özellikle 1917 Tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi", Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C.34, S.1, 1977, s. 204.

sisteminden çıkmıştır. Kanunlaşma hareketlerinin yoğunlaştığı bu dönemde ceza, arazi, ticaret, medeni, hukuk muhakemeleri, ceza muhakemeleri, deniz ticareti kanunu gibi yeni kanunlar ve nizamnameler Osmanlı hukuk sisteminde yerini almıştır. Bu yeniliklerin meydana gelmesinde hukuki, sosyal ve iktisadi ihtiyaçlar –ki buna toplumsal ihtiyaçlar göz önünde bulundurularak yapılan arazi ve 1840 ve 1851 tarihli Ceza Kanunları ile Mecelle örnek olarak verilebilir- etkili olduğu gibi Batı’nın, Osmanlı Devleti’nin doğrudan iç işlerine müdahalesi de önemli rol oynamıştır. Batı bu tesirini özellikle gayrimüslimlerin hak ve ayrıcalıklarının ön plana çıkarılması ile göstermiştir. Bu şekilde hem gayrimüslimler nezdinde itibar edinilmeye çalışılmış hem de devletin iç işlerine karışarak onun üzerinde nüfuz oluşturma amaçlanmıştır. Ayrıca gelişen sanayileri sonucu ürettikleri emtiayı pazarlayacak uygun bir ortam arayan batılı devletler ile Osmanlı Devleti’nin uyumlu bir ticaret zemini oluşturması adına Osmanlı ticaret hukukunun uyarlanması gerektiği yolunda izlenen tutum da Tanzimat’ın altında yatan etmenlerdendir.¹²⁰

2. Zimmet Hukuku

Sözlükte “antlaşma, ahid, taahhüt altına girme, eman, güvence” gibi anlamlara gelen zimmet, Kur’ân-ı Kerîm’de (*Tevbe Suresi 9/8, 10*) “antlaşma ve antlaşmadan doğan yükümlülük” anlamında kullanılmıştır.¹²¹ İslam hukukunda Müslüman olmayanlarla ilgili hükümlerin ortaya çıkması genel olarak Hz. Muhammet’in Medine’ye göç etmesiyle başlamıştır. Medine’de Hz. Muhammet putperestler ve Musevilerle karşılaşmış, putperestler ya Müslümanlığı kabul etmişler ya da Medine’den ayrılarak gitmişlerdir. Hristiyanlık ise o dönemde daha çok Medine dışında özellikle Kuzey Arabistan bölgelerinde yaygın şekildedir. Hz. Muhammet

¹²⁰ Aydın, İslam-Osmanlı Aile Hukuku, s.127-131.

¹²¹ Eyyüp Said Kaya-Hasan Hacak, “Zimmet”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 44, 2013, s. 424.

Medine'deki Yahudilerle barış içinde yaşamak istese de bu kesimin Müslümanlar aleyhine eylemlerde bulunmaları nedeniyle onlara karşı savaşmak durumunda kalmıştır. İlk olarak Benu Kaynuka sonra Benu Nezir ve üçüncü olarak da Benu Kureyze kabileleriyle mücadelesi neticesinde bunlardan bir kısmı Medine'den gidince onlara ait mal ve topraklar Müslümanların eline geçmiş, Medine'den gitmeyenler ise ehl-i zimmet olarak kalmışlardır. İşte bu olaylardan ve Hz. Muhammet'in yaptığı anlaşmalardan kaynaklanarak İslam hukukunun Müslüman olmayanlarla ilgili hükümleri "zimmet hukuku" olarak yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlamıştır. En sade şekliyle İslam devleti tebaası olan ehl-i kitaba zimmi denilmiştir.¹²² Hamidullah ise "zimmi" terimini kısaca "İslam devletinin gayrimüslim vatandaşlarına zimmi denir." şeklinde tanımlamıştır. Zimmi statüsü kazanılmasını da gayrimüslim kalmaya niyetli vatandaş ile İslam toplumu arasında karşılıklı düzenleyici bir sözleşme olarak değerlendirmiştir. Buna göre zimmi, samimi olarak devlete bağlılığını kabul edecek ve cizye denilen himaye vergisini verecek; bunun karşılığında da İslam ülkesinde oturma (ikamet), din ve vicdan hürriyeti (ibadet ve ifade özgürlüğü), can, mal ve namusunun korunması (güvenlik) temel haklarını elde edecektir.¹²³

Hukuksal bakımdan zimmet, Müslüman ile Müslüman olmayan arasında yapılan, yazılı olmayan bir tür anlaşmadır. Yazılı bir metni yoktur. Anlaşmanın yapılabilmesi için Müslüman olmayanların ehl-i kitap olmaları ve İslam ülkesinde oturmaları şarttır. Zimmet anlaşmasının taraflarından birisi devlet diğeri ise halktır. Bu anlaşma süreli olmayıp, süresizdir. Bireysel olmayıp, bakmakla yükümlü olunan aileyi de kapsar. Yani bir kişi zimmi olmayı kabul ettiği zaman ailesinin bütün bireyleri de zimmi olarak kabul edilir. Ayrıca zimmet anlaşmasını gerçek bir anlaşmadan ziyade toplumsal bir sözleşme olarak nitelendirmek daha doğru olur. Zimmete giren ehl-i

¹²² Ercan, Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Azınlık Sorunu, s. 43-44.

¹²³ Hamidullah, İslam'da Devlet İdaresi, s. 402-403.

kitabın önce hukuki olarak kişiliği tanınır. Yasaklanmış alanlar dışında her türlü ticari faaliyeti yürütebilir. Satın almak, satış yapmak, tasarruf etmek, evlenmek, miras bırakmak, mahkemeye erişmek gibi haklara sahip olur. Ancak siyasal hakkı yoktur.¹²⁴ Ayrıca askerlik yapmama imkânı da verilmiş olmaktadır. Bir zimmi askeri bir görev yapıyorsa bu kez cizye ödemeyecektir.¹²⁵

Zimmi, zimmilik koşullarına riayet etmediği zaman bu sözleşme bozulur. Bu sözleşmeyi bozacak hususlar ise şunlardır:

- a) İsyan
- b) Cizyeyi ödemeyi reddetmek
- c) Devlete itaati kabul etmemek
- d) Kasten bir Müslüman'ı öldürmek
- e) Hür bir Müslüman kadınla zina yapmak veya evlenmek
- f) Düşman devletine casusluk ve mensuplarına yardım ve yataklık yapmak veya dar'ul harbe gidip Müslümanlara karşı savaşmak
- g) Allah'a, Resulüne ve Kitaplarına hakarete bulunmak
- h) Bir Müslüman'ın irtidadına sebep olmak
- i) Eşkîyalığa teşebbüs etmek ve soygunculuk yapmak
- j) İslam'ın yüce saydığı prensiplerle açıkça mücadele etmek
- k) Aşırı derecede tefecilik yapmak¹²⁶

Görülmektedir ki yasaklanan eylemler genel olarak devletin düzenine karşı işlenecek fiiller ile İslam toplumunun bütünlüğüne ve saygınlığına karşı gelinecek fiiller çerçevesinde düzenlenmiştir. Casusluk, vergi vermeme, baş kaldırma, isyan gibi devletin kamu düzenini tehdit eden davranışların zimmet hukuku bağlamında kurulan

¹²⁴ Ercan, Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Azınlık Sorunu, s. 53-54.

¹²⁵ Bozkurt, Alman ve İngiliz Belgelerinin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu, s. 8.

¹²⁶ Bkz. Hamidullah, İslam'da Devlet İdaresi, s.402-403; Ercan, Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Azınlık Sorunu, s. 53-54.

sözleşmeyi ortadan kaldırdığını ifade etmek gerekir. Yoksa zimmilerin kendi aralarındaki özel hukukuna ilişkin eylemleri ve Müslümanlarla olan günlük ilişkilerine dair fiilleri zimmi statüsünün kaybedilmesini gerektirir düzlemde değildir. Örnek verecek olursak; Sürücübaşı Yorgaki isimli zimminin casusluk yaptığı ortaya çıktığından, hapis edilerek mallarına el konulmasına ve alacak vereceklerinin de devlet tarafından takip edilmesine karar verilmiştir.¹²⁷ Ancak uygulamalarda her zaman olduğu gibi istisnaların da bulunduğunu, uygulayıcı hukukçuların teoriye göre daha esnek davrandıklarını belirtmekte fayda vardır. Misal olarak cizye vermesi gerekenlerden olup da fakir olan zimmilerden cizye talebinde bulunulmamasına ilişkin mahkeme kararlarının olduğunu belirtmek gerekir.¹²⁸

Buna karşılık İslam toplumuna mensup bireylerin de zimmilere kasten zarar vermesi bizzat Hz. Muhammet tarafından yasaklanmıştır. Hz. Muhammet'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: *“Bir Müslüman’a veya zimmiye kasten zarar veren melundur.”* Hz. Ömer de valisi Ebu Ubeyde’ye gönderdiği mektubunda Ona; Müslümanların, zimmilerden herhangi bir kimseye haksızlık ve zulüm etmelerine mani olmasını emretmiştir.¹²⁹

Zimmilerin Müslümanlardan farklılıklarını ortaya koyacak şekilde uymak zorunda oldukları bir takım kurallar da zamanla ortaya çıkmıştır. Bunlar;

- a) Müslümanlardan farklı giyinilmesi
- b) Oturdukları binaların Müslümanlarınkinden yüksek olmaması
- c) Çan çalınmaması ve yüksek sesle ibadet edilmemesi
- d) Umuma açık alanlarda şarap içilmemesi ve haç ve domuz gösterilmemesi
- e) Ölülerin gizli gömülmesi ve arkasından ağlanılmaması
- f) Ata binilmemesi, silah taşınmaması ve kullanılmaması

¹²⁷ İstanbul Kadı Sicilleri, İstanbul Mahkemesi 22, Hüküm No:559, C. 57, s. 719.

¹²⁸ İstanbul Kadı Sicilleri, Bab Mahkemesi 172, Hüküm No:546, C. 69, s. 450.

¹²⁹ Ebu Yusuf, Kitabü'l Haraç, s. 243.

- g) Saçlarının ve isimlerinin Müslümanlara benzememesi, saçlarını önden tıraş etmeleri
- h) Binek hayvanları için eyer kullanılmaması, hayvanlara yan binilmesi ve süslü kemerler takılmaması, bellerine geniş kemer (zünnar) ve kalınca bir ip bağlamaları.

Bu kurallardan bazılarının uyulamaması bazı İslam hukukçularına göre ayrıca zimmetin bozulmasını da gerektirmektedir. Zimmilerin kişisel özgürlükleri olmasına rağmen Hz. Muhammet ve dört halife döneminde de birtakım kısıtlamalara tabi tutulduklarını belirtmek gerekir. Örneğin Ramazan ayında Müslümanlar oruç tuttuklarından onların önünde rahatça yiyip içemezler, meclislerde başköşede oturamazlar, yüksek sesle ve birbirleriyle toplu şekilde konuşamazlar, tebrik edilemezler, Müslüman selam vermeden ona hitap edemezler. Kendilerinden cizye alınırken ikramda bulunulmazlar, küçümsenirler, yer yer boyunlarına mühür asılır veya vergiyi toplayan otururken onlar ayakta beklerler. İslam hukukçuları arasında daha birçok konuda çeşitli uygulamaların geliştirildiği, kimi İslam ülkelerinde aşırı ölçüde sıkı şekilde kısıtlamaların uygulandığı, kimi ülkelerde ise daha esnek davranıldığı görülmüştür. Mesela; Hz. Ömer döneminde Müslümanlarla zimmiler arasında yapılan bir anlaşmaya zimmilerin Kur'an öğrenemeyecekleri hükmü konulmuşsa da bu yasağı Malikiler uygularken, Hanefi hukukçular uygulamamıştır.¹³⁰ Gülnihal Bozkurt'a göre ise bu kısıtlamalardaki amaç Müslümanların huzurunu korumak, devletin güvenliğini tesis etmek ve belki de zimmilere güven duyulmamasıdır.¹³¹

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi bu maddelerin genel geçer kurallar olduklarını ve her dönemde katı şekilde uygulandığını belirtmek zordur. Osmanlı Devleti'nde 18.

¹³⁰ Yukarıda numaralanan derlenmiş kurallar (sınırlamalar) ve devamı için bkz. Ebu Ubeyd, Kitab-ul Emval, s. 74-75; Ercan, Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Azınlık Sorunu, s. 53-56, 62.

¹³¹ Bozkurt, Alman ve İngiliz Belgelerinin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu, s. 9.

yüzyılda ata binen zimmiilere herhangi bir yasal işlem uygulanmadığını görmekteyiz. İlyos v. Konilo isimli zimminin 1704 (M.) yılında, bindiği atla Bekfeti bt. Dimitri isimli zimmi kadını ezerek öldürmesi üzerine mirasçuları olan çocukları tarafından diyet davası açılmıştır.¹³² Anılan kararda yasak olmasına rağmen zimmi bir kimsenin ata binebildiği bir süreç aktarılırken bazı kararlarda ise yukarıdaki kısıtlamaların birebir uygulandığı görülmektedir. Örneğin Galata Mahkemesi'nin 1724 yılında verdiği bir kararda İstinye'de Meryemzade Abdalbâki Çelebi'nin yaptırdığı mescidin yakınında çan çalmaya başlayan Rumların men edilmeleri yolunda karar verilmiştir.¹³³ Yine Yani v. Yorgi isimli zimminin evinde marangozluk yaptığı Yusuf isimli yeniçeriye ait börkü (şapka) giyerek kiliseye gittiği sırada subaşılar tarafından yakalanarak kadı huzuruna çıkarıldığı mahkeme kayıtlarına girmiştir.¹³⁴

Dolayısıyla zimmet hukukunun bir bütün halinde yeknesaklık gösterdiği, belli bir temele oturtulup doktrininin oluşturulduğu ve her yerde ve dönemde aynı şekilde uygulandığından bahsedilemeyecektir. İslam ülkelerinin coğrafi şartları, demografik yapıları, tehdit algıları, hukuki ve siyasi sistemleri ile idarecilerinin donanımlarıyla dünya görüşleri ve bakış açıları gibi pek çok konu zimmet hukukunun uygulama koşul ve kaidelerini etkilemiştir.

Zimmet hukukuna göre zimmi din değiştirebilir ve kitabi dinlerden herhangi birini seçebilir. Şafililer ve Hanbeliler zimminin din değiştirirken sadece İslam'ı seçebileceğini savunmuşlardır. Hanefi ve Malikiler ise Müslüman olma zorunluluğu olmayacağını dile getirir. Kitabi dinler dışında yapılacak bir tercih ise müşriklik

¹³² İstanbul Kadı Sicilleri, Rumeli Sadareti Mahkemesi 161, Hüküm No:459, C.59, s. 446.

¹³³ İstanbul Kadı Sicilleri, Galata Mahkemesi 259, Hüküm No:422, C.63, s. 378.

¹³⁴ İstanbul Kadı Sicilleri, Üsküdar Mahkemesi 84, Hüküm No:825, C.10, s. 445.

olacağından, İslam hukukunun müşrik hakkındaki hükümlerine tabiiyet başlanacak olup zimmet hukuku dışında kalınacaktır.¹³⁵

3. Temel Hak ve Hürriyetler Bakımından Gayrimüslimler

İslam dini, her şeyden önce, inanç hürriyetini tam olarak tanımıştır. Nitekim Kur'an'da *“Sizin dininiz size, benim dinim de banadır.”* (Kafirun, 6), *“Dinde zorlama yoktur.”* (Bakara, 256), *“Eğer Rabbin dileyseydi, yeryüzünde bulunanların hepsi elbette topyekûn iman ederlerdi. Böyle iken sen mi mümin olsunlar diye, insanları zorlayacaksın?”* (Yunus, 99), *“Artık sen öğüt ver! Sen ancak bir öğüt vericisin. Sen, onlar üzerinde bir zorba değilsin.”* (Ğaşiye, 21-22), *“‘Allah'a itaat edin, peygambere itaat edin’ de. Eğer yüz çevirirseniz bilin ki ona yüklenen sorumluluğu ancak ona ait; size yüklenen görevin sorumluluğu da yalnızca size aittir. Eğer ona itaat ederseniz doğru yola erersiniz. Peygambere düşen ancak apaçık bir tebliğdir.”* (Nur, 54) ayetleri ile Hz. Muhammet'in yukarıdaki ayetleri açıklayıcı mahiyetteki *“Allah'ın ve Resulünün zimmeti üzerinde olan bir zimmiyi öldüren kimse, Allah'ın zimmetini bozmuş olur. Bu kişi cennet kokusunu duymaz. Muhakkak ki onun kokusu; yetmiş yıllık yoldan duyulur.”*¹³⁶ hadisinde de inanç hürriyetinin günümüzde de kabul edilen evrensel niteliklerinden dinde zorlama olamayacağı, herkesin istediği inanca sahip olabileceği, kimsenin başka bir inancı benimsemeye veya inancını açıklamaya zorlanamayacağı ilkeleri ortaya konulmuştur.¹³⁷

¹³⁵ Ercan, Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Azınlık Sorunu, s. 63-64.

¹³⁶ İbn Kesir, Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri, s. 2864.

¹³⁷ İnanç hürriyeti, Kanun-ı Esasi'nin 11'inci, 1924 Anayasası'nın 75'inci, 1961 Anayasası'nın 19'uncu, 1982 Anayasası'nın ise 24'üncü maddesinde garanti altına alınmıştır. Günümüzde evrensel hukuki normları barındıran ve Avrupa Konseyi üyesi devletlerce imzalanan Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 9'uncu maddesi de “Düşünce, vicdan ve din özgürlüğü” başlığı altında herkesin düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahip olduğunu, bu hakkın, din veya inanç değiştirme özgürlüğü ile tek başına veya topluca, kamuya açık veya kapalı ibadet, öğretim, uygulama ve ayin yapmak suretiyle dinini veya inancını açıklama özgürlüğünü de içereceğini hüküm altına almıştır.

İslam'ın Müslüman olmayanlara yaklaşımında inanç hürriyeti ilkesinden bahsedilirken bu yaklaşımla zıtlık içeren “harp ve cihad” anlayışının da irdelenmesi gerekmektedir. Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki siyasi ve hukuki ilişkilerde adalet, mütekabiliyet, ahde vefa gibi evrensel ilkelerle birlikte özellikle inanç hürriyetini koruma prensibi esas alınmıştır. Bu ilişkilerde Müslüman olmayan kesimlerin İslamiyet'i kabul etmelerine kadar asıl olanın “savaş hali” olduğunu savunan İslam hukukçuları bulunmakla birlikte İslam hukukunun genel prensipleri ele alındığında, günümüz modern hukukunun da kabul ettiği gibi asıl olarak “sulh halinin” muteber olduğu görülmektedir. Bu bağlamda gayrimüslimlerle savaşın; meşru müdafaa, İslam'a inanıldığı için yapılan zulmü defetmek, İslam'ı himaye etmek ve fitneyi ortadan kaldırmak gayesiyle yapılabileceği ortaya konulmuştur. Aksi halde İslam'da inanç hürriyeti ve dinde zorlama olmayacağı gibi prensipleri ihlal eder şekilde İslam'ın zor ve baskıyla yayılması veya İslam'a inanmayan kimsenin kalmaması için savaşın emredilmesinin kabul edilmesi halinde; savaşta kadınların, çocukların, yaşlıların, din adamlarının, hastaların hatta bitkilerin ve hayvanların öldürülmesinin yasaklanmaması ve sayılan grupların davetten muaf tutulmaması gerekmektedir. Oysa inanma olgusu, diğer dinlerde de olduğu gibi kalbi bir faaliyet olarak baskıya kapalı olduğundan İslam'a davette de, Kur'an'daki pek çok ayette belirtildiği gibi, asıl ve normal olan sulh halidir.¹³⁸

İslam'daki inanç hürriyetinin, Osmanlı Devleti tarafından da toplumsal ve yargısal alanda tatbik edildiği görülmektedir. İslam'da etkin bir konuma sahip olan, şer'i bir meselenin fıkıh bilgini tarafından çözümlenmesi yani içtihadın ifade şekli olarak nitelendirilen ve Osmanlı Devleti tarafından hem eğitim alanında hukuk doktrini olarak hem de yargılama sürecinde kadılar tarafından hüküm kurulması noktasında yararlanılan fetvalar literatüründe, din ve inanç özgürlüğüne vurgu yapan çok sayıda

¹³⁸ Geniş bilgi için bkz. Çalışkan, İslam Ceza Hukukunda Gayr-i Müslimlerin Statüsü, s. 20-33.

fetva bulunmaktadır. Nitekim 21 Şubat 1674 tarihinde Sultan IV. Mehmet tarafından 43'üncü şeyhülislam olarak tayin edilen Çatalcalı Ali Efendi; zimmi bir babanın Müslüman olduğunda mümeyyiz olan oğluna da Müslüman olması hususunda baskı yapamayacağı, zimminin evini kiremitle örtmek istediğinde Müslümanlarca toprakla örtülmesi hususunda baskı yapılamayacağı, zimmi, bir yerde bakkallık yapmak istediğinde Müslümanlarca bakkallık yapamayacağı noktasında zorlanamayacağı, zimmi bir köyün ahalisinin kendi aralarında bağlarından içki yapıp satabileceği, ahalisi zimmi olan bir yerde oturan gayrimüslimlerin kilise yapmalarına engel olunamayacağı (ancak bu izin ahalisi Müslüman olan yerler için kamu düzeninin gereği olarak sınırlamalara tabi tutulmuştur), var olan mabetlere ise dokunulamayacağı, mabetlerin - eklenti yapılmaksızın- onarılabileceği veya yıkılan mabedin yerine aslına uygun olarak yenisinin inşa edilebileceği, Müslümanların da oturduğu ve içinde caminin de bulunduğu şehir büyüklüğünde bir yerde yine kamu düzeni için dışarıdan duyulacak şekilde çanın çalınamayacağı, gayrimüslimlerin yaşamış olduğu ve zamanla İslam'a girmiş oldukları bir yerde bulunan ve boş olup kullanılmayan ve yıkılmaya yüz tutan bir ibadet mekânının Sultan'ın (idarenin) izniyle camiye dönüştürülebileceği yolunda fetvalar vermiştir.¹³⁹

Rumeli'deki Hristiyan nüfusunun çokluğunu gören ve bu durumdan hoşnut olmayarak bunların cebren Müslüman edilmesini düşünen Yavuz Sultan Selim'e Şeyhülislam Zenbilli Ali Efendi'nin vermiş olduğu cevap da gayrimüslimler bakımından Osmanlı Devleti'nin izlediği politikanın yukarıda meallerine yer verdiğimiz ayetlerle örtüştüğünü göstermiştir. Zenbilli, Yavuz Sultan Selim'e şöyle der: *"Mademki onlar raiyyetliği kabul etmişler dinimizin iktizasınca onların can ve ırz ve malları kendi*

¹³⁹ Bkz. Muharrem Kılıç, "Osmanlı Fetva Literatüründe Gayrimüslimlere Tanınan Din ve İbadet Özgürlüğü: Fetava-yi Ali Efendi Örneği", İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, S.13, 2009, s. 63-82.

can ve ırz ve malımız gibi muhafazaya borçluyuz. Bu yolda onlara cebretmek esası dine dokunur.”¹⁴⁰

Temel hak ve hürriyetler; yaşam, düşünce ve inanç, çalışma, mesken, seyahat, sosyal sigorta, seçme ve seçilme, basın hak ve hürriyetleri gibi başlıklar altında incelenen çok yönlü bir anayasal konu olarak anayasa hukuku alanında incelendiğinden, konunun detayları çalışmamızın Anayasa Hukuku başlığı altında irdelenecektir.

4. Özel Hukuk Bakımından Gayrimüslimler

4.1. Şahıs (Kişiler) Hukuku

Şahıs (kişiler) hukuku, medeni hukukun odağını oluşturmakta olup, kişilerin hukuki durumunu düzenler. Kişi ise hak sahibi varlık anlamına gelmektedir. İnsanlar gerçek kişi, belli bir amaç için bir araya gelmiş insanların meydana getirdiği topluluklar da tüzel kişi olarak nitelendirilir.¹⁴¹

İslam şahıs hukukunda gayrimüslimler, bazı hukuk sistemlerinde örneklerine rastlandığı üzere köleler, ruhban sınıfına girenler, küreğe ve sürgüne mahkûm olanlar, yabancılar gibi şahıs kavramının dışında tutulmak suretiyle yok sayılmamışlardır. Bilakis onların maddi ve manevi kişiliklerine, şeref ve haysiyetlerine önem verilmiş, dini ayin ve törenlerine göre hareket etmeleri sağlanmış, onlara tecrit uygulanmadığı gibi bulundukları yerlerde de muhafaza edilmişlerdir. İslam hukukunda doğrudan veya dolaylı olarak Müslümanları ilgilendiren ve muamelata ilişkin hususlarda gayrimüslimlere ilişkin konulara müdahale edilmekle birlikte özellikle dini konularda gayrimüslimlere hukuki hürriyet sağlamıştır. Bunun dışında, İslam dininde temel düstur barış olmakla birlikte dinin emniyette olmadığı, taarruzlara ve tehditlere maruz kalındığı

¹⁴⁰ Osman Nuri, Mecelle-i Umur-ı Belediye, Matbaa-i Osmaniye, I. Cilt, İstanbul, 1922/1338, s. 218.

¹⁴¹ Kemal Oğuzman-Özer Seliçi-Saibe Oktay Özdemir, Kişiler Hukuku, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2011, s. 1-2.

durumlarda müdafaa gayesiyle cihada başvurulmasından kıyasla gayrimüslimlere İslam hâkimiyetini tanımaları (ehl-i zimmet) halinde devlet himayesinin sağlanması, İslam'ın, asıl olarak kendini emniyete alma refleksiyle gerçekleşmektedir. Bu noktadan hareketle gayrimüslimler, zimmet akdiyle pek çok hak elde ettikleri gibi birtakım mali sorumluluklar da üstlenmektedirler. Eman alarak İslam ülkesine giren müste'menlerin de şahıs hukuku bağlamında değerlendirilecek olan birtakım hak ve yükümlülükleri vardır.¹⁴²

Çalışmamızın zimmet hukuku ile gayrimüslimlerin hukuki durumlarına ilişkin diğer bölümlerde zimmî ve müste'menlerin hak ve sorumlulukları detaylı anlatıldığından burada içeriğine değinilmeyecektir. Ancak zimmet akdi İslam devletinin vatandaşlığını kazanım yollarından biri olduğundan, şahıs (kişiler) hukuku başlığı altında aşağıdaki kısımlarda bu yönüyle ele alınacaktır.

İslam şahıs hukukunda -medeni hukukta olduğu gibi- kişilerin hak ve borç edinmeleri ehliyet kavramı çerçevesinde değerlendirilir. Söz konusu ehliyet vücûb (hak) ehliyeti ve eda (fiil) ehliyeti olmak üzere iki kısımdır. Vücûb ehliyeti yönünden İslam'da insan kural olarak hürdür, esaret veya kölelik geçicidir. Bu ehliyet türlerinin gayrimüslimler için de geçerli olduğunu belirtmek gerekir. Örneğin, ergenliğe girmemiş bir küçük çocuğun Müslüman ve zimmî bir kişinin zilyetliğinde bulunması halinde Müslüman'ın o çocuğun kendi kölesi, zimmînin ise o çocuğun öz çocuğu olduğunu iddia etmesi durumunda karine olarak zimmînin iddiası muteberdir. Çünkü hür olmak çocuk lehinedir ve her zaman Müslüman olma imkânı vardır.¹⁴³

¹⁴² Bkz. Sabri Şakir Ansay, Hukuk Tarihinde İslam Hukuku, Turhan Kitabevi, Ankara, 2002, s. 85-89; Joseph Schacht, İslam Hukuna Giriş, Çev. Mehmet Dağ-Abdulkadir Şener, AÜİF Yay., Ankara, 1986, s. 133; İbrahim Kâfi Dönmez, "Şahıs", TDV İslam Ansiklopedisi, C.38, 2010, s. 270-273; Hüseyin Tekin Gökmenoğlu, İslam'da Şahsiyet Hakları, TDV Yay., Ankara, 1996, s. 131.

¹⁴³ Bkz. Ansay, Hukuk Tarihinde İslam Hukuku, s. 69.

İslam hukukunda vatandaşlık, dar'ul İslam'da İslam'ı benimseme veya inkâr ile belirlenmekte, kişilerin Suriyeli, Mısırlı, Iraklı olmalarının hukuki hiçbir değeri bulunmamaktadır. İslam diyarında, İslam'a inananlar olarak Müslümanlar ve İslam hükümlerini sayıp karşı çıkmamakla birlikte bu hükümlere inanmayanlar olarak da zimmiler yer almaktadır. Bunların dışındakiler ise dar'ul harp ehli olup yabancı (harbi) konumundadır. Vatandaşlık bu esaslardan hangisine dayanıyorsa o esasın değişmesi ile değişmekte, yabancı'nın vatandaşlığı ya bulunduğu yerde Müslüman olması ya da İslam'a inanarak Müslümanlarla zimmet anlaşması yapıp İslam hükümlerini iltizam etmesi sonucu, İslam ülkesine göç ederek gerçekleşmektedir. Göçün istisnası ise, yabancı'nın Müslüman olması veya memleketinin bütünüyle zimmi olup İslam hükümlerini tanıması ile İslam ülkesine dönüşmesidir. Vatandaşlık bakımından kadın ise kocasına tabidir. Kocasını Müslüman veya zimmi dahi olsa kendisinin dar'ul İslam'a girmesi ile (Müslüman veya zimmi olması) vatandaşlığı başlar. Kocasının durumunun değişmesi de –harbi olması gibi- kadına etki etmemektedir. Mümeyyiz olmayan çocuklar da Ebu Hanife, Şafii ve Ahmed bin Hanbel'e göre Müslüman veya zimmi olana (yalnız anne, yalnız baba veya her ikisi) tabidir. Müslüman karı-kocanın dinden dönmesi mümeyyiz olmayan çocukların Müslümanlığına etki etmemektedir.¹⁴⁴

İslam ceza hukukunda ve İslam'ın diğer birçok alanında, dini esasların uygulanması hususunda, adaletin gereği olarak, zimmilerle Müslümanlar arasında eşitlik gözetilmemiş, İslam'ın yasak kıldığı içki içmek, domuz eti yemek gibi suçlar Müslümanlar için uygulanmıştır.¹⁴⁵ Zimmiler de kendi din ve inançlarının suç saydığı

¹⁴⁴ Bkz. Abdulkadir Üdeh, Mukayeseli İslam Ceza (Suç) Hukuku-Genel Hükümler, Çev. Ali Şafak, Kayıhan Yay., İstanbul, 2012, s. 332-334.

¹⁴⁵ Osmanlı Devleti'nde Müslümanlarla gayrimüslimlere karşı muamelelerde eşitlik yerine adaletin sağlandığına örnek olarak şarap vergisi verilebilir. İslam hukukuna göre alkollü içki olan şarap (hamr), Müslümanlar bakımından "mal" niteliğinde bulunmayıp hukuki işlemlere konu olmamış ve haksız fiillere karşı da korunmamışken gayrimüslimler bakımından şarap mal niteliğinde kabul edildiğinden devletin bu mala ilişkin kişilerin mülkiyet hakkını koruması karşılığında ve haksız rekabetin önlenmesi nedeniyle Osmanlı Devleti tarafından şaraptan (ve domuzdan) vergi alınmıştır. Bkz. Fethi Gedikli, "Osmanlı Devleti'nde Şaraptan Alınan Vergiler", Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, S.7, 2009, s. 8-9.

fiillerle genel ahlakı ve kamu düzenini bozan –sarhoş olup çevreyi rahatsız etmek gibi¹⁴⁶ - eylemler neticesinde cezalandırılmıştır. Ancak burada zimmilerin, kendilerine yasak olmayan davranışlar sonucu cezalandırılmamalarından, Müslüman ile zimmi arasında farklı ceza hukukunun uygulandığı anlamı çıkarılmamalıdır. Kasten adam öldürme, zina ve zina iftirası suçlarında, suçluda bulunması gereken şartlar açısından İslam mezhepleri arasında fikir ayrılığı bulunsa da hadd, kısas, ta’zir cezalarında fail ister Müslüman olsun ister gayrimüslim olsun işlediği suçun cezasını çekecektir.¹⁴⁷

İslam hukukuna göre, dar’ul İslam’da İslam’ın hükümlerinin uygulanmasını kabul ederek yaşayabilmenin iki şartı vardır: Bunlar Müslüman olmak veya eman sahibi olmaktır. İslam devleti ile anlaşmaya varma anlamındaki “eman” ise devamlı veya geçici olmak üzere ikiye ayrılır. İslam ülkesinde geçici bir süre ikamet etmek üzere verilen izin geçici eman olup bu şekilde ikamet edene de müste’men denilmektedir. Müste’menin canı ve malı İslam ülkesinde bulunduğu süre zarfında güvence altındadır. Kalma süresi¹⁴⁸ dolarak İslam ülkesinden ayrılan müste’men harbi olur. Devamlı eman ise, dar’ul İslam’da herhangi bir süre sınırı olmaksızın ikamet etmek üzere yapılan anlaşma şeklidir. Bu izne sahip kimseler de “zimmi” diye nitelendirilmekte olup zimmiler tarafından devletle yapılan devamlı emana ise zimmet anlaşması veya sözleşmesi denir.¹⁴⁹ Günümüz uluslararası hukuk sisteminde de birbirlerini tanıyan devletlerin vatandaşlarının karşılıklı olarak (mütekabiliyet ilkesi-reciprocity)¹⁵⁰

¹⁴⁶ Müslüman ve zimmiler genel ahlak ve kamu düzeni noktasında eşit muamelelere tabi tutulmuştur. Nitekim Hasköy’de evlerinde çalgı eşliğinde içki içerek taşkınlık yapan bazı Müslüman, zimmi ve Yahudilerin mahalle imamları ve cemaat tarafından uyarılmasına rağmen bu davranışlardan vazgeçmemesi üzerine mahkeme huzuruna çıkarılması gerektiği yolundaki fermanın duyurulmasına ilişkin Hasköy Mahkemesi sicili için bkz. İstanbul Kadı Sicilleri, Hasköy Mahkemesi 10, Hüküm No:231, C.30, s. 173.

¹⁴⁷ Bkz. Üdeh, Mukayeseli İslam Ceza (Suç) Hukuku-Genel Hükümler, s. 354-355, 360.

¹⁴⁸ Bu süre ilk asır halifeleri zamanında bir yıl olup bu sürenin aşılması durumu ise orada kalma niyetini göstereceğinden gayrimüslim vatandaşların tabi oldukları vergi ve sorumluluklara riayeti gerektirmekteydi. Bu sürenin zamanla verilen imtiyaz ve kapitülasyonlar sonucu on yıla kadar uzatıldığı belirtilmektedir. Bkz. Hamidullah, İslam’da Devlet İdaresi, s. 402.

¹⁴⁹ Bkz. Çalışkan, İslam Ceza Hukukunda Gayr-i Müslimlerin Statüsü, s. 38.

¹⁵⁰ Bkz. Şeref Ünal, Uluslararası Hukuk, Yetkin Yay., Ankara, 2005, s. 228.

bulundukları ülkelerdeki can ve mal güvenliği, bulunulan ülkenin sorumluluğu ve güvencesi altındadır. Bu husus devletlerin yaptıkları antlaşmalar ile uluslararası sözleşmelerden kaynaklandığı gibi devletlerin kendilerinden başka herhangi bir otoriteye bağımlı olmaması ve ülkesi üzerinde münhasır yetkiye sahip olmasını ifade eden egemenlik¹⁵¹ hakkında kaynaklanmaktadır.

Fethedilen yerlerde İslam devleti ile “zimmet” adı verilen sözleşme yaparak birtakım yükümlülükler altına giren topluluklar, dinlerini değiştirmeden İslam devleti koruması altında oturma hakkı, can ve mal dokunulmazlığı, vicdan ve ibadet hürriyeti, askerlik muafiyeti gibi imkânlarla yaşamlarını sürdürme karşılığında devlete, “cizye” adı verilen bir takım mali yükümlükler yerine getirmek zorundadırlar. Zimmet sözleşmesinin amacı salt cizye tahsili de değildir. Bilakis zimmet akdi ile gayrimüslimlerin Müslümanlarla bir arada yaşamalarına imkân sağlayarak İslam dininin esaslarını yakından görmeleri sonucu İslam dinini kabul etmelerine vesile olmak amaçlanmıştır.¹⁵² İbn Kesir ise cizyenin, Müslümanların yoksul kalmaktan korktuğu esnada onların fakirlik endişesini gidermek ve Allah’ın müşrikler sebebiyle Müslümanların kesilen rızıklarını ve kazançlarını (verdikleri zekata da karşılık gelecek şekilde) telafi etmek maksadıyla getirildiğini söyler.¹⁵³

Zimmet hukukunun Mekke’nin fethinden sonra ortaya çıktığı söylenebilir. Fetihten önce Hz. Muhammet ile müşrikler arasında yapılan antlaşmalarda müşrikler İslam’ın hukuki güvencesi ve teminatı altına girmemişlerdir. Zimmet akdini ihtiva eden cizye ayeti de (Tevbe Suresi, 29) Mekke’nin fethinden sonra nazil olmuştur.¹⁵⁴

¹⁵¹ Bkz. Pazarcı, Uluslararası Hukuk, s. 148-150.

¹⁵² Çalışkan, İslam Ceza Hukukunda Gayr-i Müslimlerin Statüsü, s. 49.

¹⁵³ İbn Kesir, Tefsiru’l Kur’an’ıl Azim, Ter. Savaş Kocabaş, Polen Yay., C. 5, İstanbul, 2011, s. 151.

¹⁵⁴ Bkz. Çalışkan, İslam Ceza Hukukunda Gayr-i Müslimlerin Statüsü, s. 49.

Zimmet hukukunda temel öğeler gayrimüslim tebaa ve zimmet aktidir. Bu bağlamda zimmet akdinin temel unsurlarını ise taraflar, ön kabul, devamlılık ve cizye oluşturmaktadır.

Zimmet hukukuna göre zimmet akdinin tarafları devlet ve gayrimüslimlerdir. Ancak buradaki gayrimüslimler, birtakım görüş ayrılıkları var olmakla birlikte, ehl-i kitap ve Mecusilerdir. Zimmet akdi bu bağlamda İslam dininden dönen mürtetlerle yapılmaz.¹⁵⁵ Gayrimüslimlerle zimmet akdi yapmaya ise sadece devlet başkanı yetkili olup bu yetkisini Hanefi İslam hukukçularına göre başkasına devredebilir. Zimmet akdi hususunda bir gayrimüslimden istem gelmesi halinde İslam devleti ve toplumu için sakıncalı bir durumun bulunmaması koşulu ile bu istemin yerine getirilmesinin gerektiği konusunda Hanefi, Hanbeli ve Zeydiler arasında ittifak vardır.¹⁵⁶

Zimmet akdi yazılı olarak yapılabileceği gibi tıpkı günümüz hukuk sisteminde vatandaşlığın kazanımı yollarından evlenme, telsik (sonradan vatandaşlık kazanımı) yolu gibi birtakım uygulamalar sonucu da karine olarak ortaya çıkmaktadır. Buna göre İslam ülkesinde ikamet edilmesi ve orada haraç arazisi satın alınması, Müste'men bir kadının İslam devleti tebaasından bir kişi ile evliliği gibi durumlarda zimmet akdinin yapılmasının dolaylı olarak talep edildiği varsayılır.¹⁵⁷

Zimmet akdinin hukuki sonuçları olarak da şunlar ifade edilebilmektedir: Zimmet akdi ile öncelikle zimmet akdini yapan taraf ve onların gelecek nesilleri herhangi bir süre ile sınırlı olmaksızın –ahde vefa gösterildiği sürece- İslam devletinin tebaası halini almaktadır. Bu şekilde zimmiler Müslümanların sahip oldukları hakları

¹⁵⁵ İrtidat, Müslüman olduktan sonra İslam'dan dönmeyi, mürtet ise irtidat eden kimseyi ifade eder. Mürtede ne eman verilir ne de zimmi olmasına yani devletin himayesi karşılığında vergisini vererek hayatını devam ettirmesine müsaade edilir. İslam hukukuna göre mürtet hukuken ölüdür. Bu nedenle İslam'a tekrar dönmeyip kaçması halinde malları mirasçıları arasında bölüştürülür. Bkz. Hamidullah, İslam'da Devlet İdaresi, s. 217-221.

¹⁵⁶ Bkz. Çalışkan, İslam Ceza Hukukunda Gayr-i Müslimlerin Statüsü, s. 49-50.

¹⁵⁷ Bkz. Çalışkan, İslam Ceza Hukukunda Gayr-i Müslimlerin Statüsü, s. 50.

elde edip Müslümanların yerine getirmek zorunda oldukları sorumlulukları üstlenirler. Zimmet akdi ile gayrimüslim taraf, devlete cizye verme yükümlülüğü altına girdiği gibi İslam dini hükümlerinin kendilerine tatbik edilmesine razı olduklarını da beyan etmiş olmaktadır. Bununla birlikte zimmet akdiyle İslam devletine karşı gelinmeyeceği, bozgunculuk yapılmayacağı ve kamu düzeninin ortadan kaldırılması adına girişimlerde bulunulmayacağı gayrimüslim tarafça teminat altına alınır. Buna karşılık İslam devleti de tıpkı kendi vatandaşlarına yaptığı gibi gayrimüslim tarafın öncelikle can ve mal güvenliğini teminat altına almak, hatta sosyal yardımlaşma gereği olarak yardıma muhtaç zimmilere devlet hazinesinden yardım etmek, onların İslam ülkesinde serbestçe ikamet edip dolaşımını sağlamak, kendi ibadethanelerinde özgürce ibadet edebilmelerini güvence altına almak gibi bir takım görev ve sorumlulukları yüklenir. Zimmet akdi sonucu zimmiler kendi dinlerinin meşru kılmadığı hususlarda tamamen sorumsuz değillerdir. Bu sözleşme ile kendi dinlerinin yasak kıldığı konuların devletçe de yasaklandığı kabul edilir. Özel hukuk alanında da zimmilerin Müslümanlar gibi bireysel ve toplumsal özelliklerinin korunması amaçlanır. Bu bağlamda zimmilerin gerek varlıklarını koruyabilmelerini gerek kültürlerini devam ettirmelerini sağlamak adına Müslümanlar gibi giyinmemeleri ve şekil olarak da onlara benzememeleri yolundaki çeşitli uygulamalar Hz. Muhammet döneminde var olmasa bile çeşitli dönemlerde uygulana gelmiştir. Kural olarak zimmîler, devletin egemenlik hakkını kullanma manasını ifade eden devlet başkanlığı, ordu komutanlığı, valilik, sancak beyliği, kadılık gibi görevlere getirilmemekle birlikte daha alt görevler olan yardımcı hizmetlerde yer almışlardır.¹⁵⁸

Osmanlı Devleti'ndeki uygulamaya bakıldığında da yukarıda bahsedilen yaklaşımdan farklı bir yaklaşım tarzı karşımıza çıkmaz. Bu bağlamda Osmanlıda da zimmet akdiyle devlete bağlı olan gayrimüslimlerin kişiliklerine önem verilmiş, cizye

¹⁵⁸ Bkz. Çalışkan, İslam Ceza Hukukunda Gayr-i Müslimlerin Statüsü, s. 50-51, 58-62.

gibi birtakım sorumlulukları yerine getirmeleri halinde can ve mal güvenlikleri sağlanmıştır. Devlet pek çok uygulamasında, zimmîlere iyi davranılmasını, cizye toplarken aşırılıklardan uzak durulmasını istemiştir. Ayrıca zimmîlerin özellikle özel hukuka dair meselelerde kendi ayinlerine göre hareket etme serbestîsi tanınırken, kamu hukukuna ilişkin konularda şer'î mahkemelere müracaat etme imkânı sağlanmıştır. Öyle ki zimmîlere yapılan hukuk dışı muameleler nedeniyle Müslüman vatandaşların cezalandırılmasından geri durulmamıştır.¹⁵⁹

Bununla birlikte zimmîlerin Müslümanlara göre birtakım farklı uygulamalara da tabi tutuldukları görülmektedir. Zimmîlerin farklı elbiseler giyinmeleri, evlerine belirli işaretler konulması, Müslümanlara göre daha yüksekte oturamamaları, silah taşıyamamaları bunlara örnektir.¹⁶⁰ Çalışmamızın ilgili bölümlerinde bu hususlar detaylandırılacağından burada ayrıntıya girilmeyecektir. Ancak kısaca Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslimlerin birtakım sınırlamalar olmakla birlikte genel manada hiçbir zaman yok sayılmadıkları, şahıs hukuku bağlamında hem hak (vücub) ehliyetine hem de fiil (eda) ehliyetine sahip oldukları, ayrımcılığa ve kötü muameleyle tabi tutulmadıkları hatta bu türden eylemlerin yasaklandığı, oturma (ikamet) ve mülkiyet haklarının bulunduğu görülmektedir. Tanzimat ile başlayan süreçte de Müslüman gayrimüslim arasında eşitliğin sağlanması adına adımlar atılmıştır. Bu dönemde gayrimüslimler Müslümanların sahip olduğu haklara sahip olmuş, cizye gibi yükümlülükleri de ortadan kaldırılmıştır.

4.2. Aile Hukuku

¹⁵⁹ Bkz. CDAB, İbnülemin Dahiliye, 5.Z.1082 (H.), No:4/386; Cevdet Adliye, 29.R.1190 (H.), No:80/4816.

¹⁶⁰ Schacht, İslam Hukuna Giriş, s. 131.

Çağdaş hukuk tasnifinin özel hukuk kısmında önemli bir yere sahip olan aile hukuku, Osmanlı Devleti'nin hukuk sisteminde örfi değil de şer'i hukukta yer almakta olup İslam hukuku doktrini doğrultusunda oluşturulmuştur.¹⁶¹

İslam hukukuna göre, din ayrılığı evlenme engeli oluşturur ve bu engel geçici ya da nispi olabilir. Bu çerçevede, Müslüman bir kadının veya erkeğin putperest bir kişiyle evlenmesi mutlak butlan (geçersiz) olarak kabul edilir. Ayrıca, Müslüman bir kadının ehl-i kitap (Yahudi veya Hristiyan) bir erkekle evlenmesi de yasaktır.¹⁶² Müslüman erkeklerin, ailenin reisinin erkek olması, kadın üzerinde etkisinin bulunması, çocukların babanın dini üzere yetiştirilmesi ve İslamiyet'in ehl-i kitap bir kadın aracılığıyla yayılmasının sağlanması gibi nedenlerle, İslam hukukuna göre ehl-i kitap bir gayrimüslim kadınla evlenmelerinde sakınca bulunmamaktadır.¹⁶³ Burada, ehl-i kitap olan kadının zimmî veya harbi olmasına dair bir ayırım yapılmamış ve her iki durumda da evlenilebileceği belirtilmiştir. İslam hukuku, bu tür evliliklere izin verirken, Müslüman ve ehl-i kitap eşler arasında herhangi bir ayırım yapmamış; kadınların haklarının eşit olduğunu ve erkeğin, Müslüman ve ehl-i kitap kadına karşı sorumluluklarının da eşit olduğunu vurgulamıştır. Din ayrılığının, evlenme engellerinden geçici bir engel olarak kabul edilmesinin nedeni, bu engelin dini farklı olan tarafın İslamiyet'i kabul etmesiyle ortadan kalkabilmesidir.¹⁶⁴

¹⁶¹ Aydın, İslam-Osmanlı Aile Hukuku, s. 65-66.

¹⁶² Bkz. Bakara, 221; Mümtehhine 10.

¹⁶³ Bkz. Maide, 5; Her ne kadar İslam'da Müslüman erkeklerin ehl-i kitap kadınlarla evlenmelerine bir engel bulunmasa da Hz. Ömer'in bu uygulamaya müsaade etmediği de aktarılmaktadır. Hz. Ömer'in buna karşı çıkma sebebi ise annelerin farklı din mensubu olması ile İslam aile yapısının değişme ihtimali ve önceleri az olan Müslüman kadın sayısının artmasıyla artık gayrimüslim kadınlara ihtiyaç kalmamasıdır. Bkz. Hayri Erten, "Hz. Ömer Döneminde Toplumsal Değişme", Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.6, 1996, s. 307. (<http://dergipark.ulakbim.gov.tr/>; E.T:27.9.2015); Ayrıca en çok hadis rivayet eden sahabelerden Abdullah bin Ömer, Emeviler döneminde yaşamış Zühri ve günümüze yakın bir dönemde yaşamış Mısırlı müfessir Seyyid Kutup gibi İslam hadis ve hukuk âlimleri, Müslüman erkeklerin gayrimüslim kadınla evliliğini uygun görmezken, Maliki mezhebinin kurucusu İmam Malik mekruh olarak değerlendirmiştir. Bkz. Hüseyin Yılmaz, Kur'an'ın Işığında Müslim-Gayrimüslim Münasebetleri, Kayıhan Yay., İstanbul, 1997, s. 111-114.

¹⁶⁴ Bkz. Halil Cin, İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., Konya, 1988, s. 111-114.

Din ayrılığı, İslam hukukunda önemli bir sonuç doğurur ve bu sonuç özellikle “veraset” konusunda kendini gösterir. Müslüman bir erkek, ehl-i kitap bir kadınla evlenebilir, ancak bu çift birbirine varis ya da mirasçı olamaz. Çünkü kadının mirası, Müslüman kocayı, çocukları ve diğer akrabalarını dışarıda bırakarak, kadının dindaşları olan akrabalarına, yani baba, anne ve kardeşlerine gider. Bu durum, din ayrılığının eşler arasında miras hükümlerinin uygulanmasını engellediğini gösterir. Bununla birlikte, vasiyet yoluyla bırakılan miras, yasal amaçlar doğrultusunda başka dine mensup olanlara ve farklı ülkelere de geçebilir.¹⁶⁵

Evlenilecek ehl-i kitap kadında İslam, Maide Suresi’nin 5’inci ayeti doğrultusunda birtakım özellikler de aramaktadır. Buna göre, kadının namuslu, zina etmemiş, gizli dostlar tutmamış, iffetli kimselerden olması gerekmektedir. Ayrıca erkeğin, Müslüman kadınlarda olduğu gibi mehri ödemesi şart koşulmuştur.

İslam hukukuna göre, evli olan gayrimüslim bir erkek ve kadından, kadının sonradan Müslüman olması durumunda, erkek Müslüman olmaya davet edilir. Eğer erkek Müslüman olursa, evlilik devam eder. Ancak erkek bu teklifi reddederse, kadın evliliği fesheder. Ters durumda ise, evlilik devam eder. Eğer kadın ehl-i kitap değilse, İslam’a davet edilir; kabul etmezse, evlilik kadı kararıyla feshedilir. Gayrimüslim eşlerin her ikisi de Müslüman olursa, evlilik, İslamiyet’i kabul ettikten sonra diğer evlilik engelleri ortaya çıkmadıkça devam eder; aksi takdirde, kadı evliliği fesheder.¹⁶⁶

Örneğin, kendi kız kardeşi veya kızlarıyla evlenen (kan akrabalığına dayalı) Mecusiler, dörtten fazla kadınla ve mehirsiz evlenebilen Animistler, birden fazla koca ile evlenebilen Hindistan’daki Nairler gibi toplulukların İslamiyet’i kabul etmeleri

¹⁶⁵ Bkz. Cin, İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme, s. 111 vd.; Hamidullah, İslam’da Devlet İdaresi, s. 404-405.

¹⁶⁶ Bkz. Cin, İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme, s. 114-115;

durumunda, nikâhlarının geçerli olarak devam etmesi, bu evliliklerin İslam'a uygun hale getirilmesi koşuluna bağlıdır. Aksi takdirde, bu evlilikler geçerli sayılmaz.¹⁶⁷

Zeydan, sonradan İslamiyet'i kabul eden kişinin diğer eşine ilişkin olarak yukarıda belirtilen durumun, İmam Şafii'ye göre geçerli olmadığını belirtmektedir. Bunun nedeni, İslam'daki geniş inanç özgürlüğüdür. İslam'a göre, dinde zorlama yapılmaması gerektiği ve zimmîlerin zimmet sözleşmesiyle dini konularda zorlama yapılmayacağının garanti altına alındığı için, böyle bir teklifin zorlama mahiyetinde olmaması gerektiği ifade edilmektedir.¹⁶⁸ Bu yaklaşım İslam hukukunun genel olarak temel hak ve özgürlüklere bakış açısını, özel olarak ise din ve inanç özgürlüğündeki hassasiyetini de göstermektedir.

İslam aile hukukunun evlilikte erkeğe bağladığı hususların vatandaşlık hukukunda da geçerli olduğu görülmektedir. İslam hukukuna göre kadın, kocasının yaşadığı ülke vatandaşlığını doğrudan kazandığından,¹⁶⁹ gayrimüslim bir kadın Müslüman bir erkekle evlendiğinde İslam devletinin bir vatandaşı haline gelir. Ancak bunun tersi durumda yani gayrimüslim bir erkeğin Müslüman bir kadınla evliliği, erkeğin doğrudan vatandaşlık elde etmesini sağlamadığı gibi kadının İslam ülkesinden ayrılması durumunda vatandaşlık hakkını kaybetmesine de yol açar. İslam hukukunda, çocuğun milliyet veya vatandaşlığını belirlemede, çocuğun çıkarına en uygun olan uyrukluğa tabi olacağına dair genel bir kural bulunmaktadır. Bununla birlikte, İslam topraklarında terk edilmiş bir bebek ile Müslüman bir babadan doğan bir çocuk, Müslüman sayılacaktır. Ana babadan birinin İslam devletinin gayrimüslim vatandaşı

¹⁶⁷ Bkz. Hamidullah, İslam'da Devlet İdaresi, s. 410-411; Ayrıca Mecusilerin evlilikleri için bkz. Cahid Kara, "İslam Coğrafyasında Mecusiler", dergiabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi), Güz 2013, Cilt:1, Yıl:1, Sayı:2, s. 28, 43.

¹⁶⁸ Zeydan, İslam'da Ferd ve Devlet Münasebetleri, s. 127-128.

¹⁶⁹ Günümüz uluslararası hukuk sisteminin de kabul ettiği bu usulün Osmanlı hukukunda da geçerli olduğu arşiv belgelerinden görülmektedir. Tebaa-i Devlet-i Aliyye'den olan bir kadının ecnebi birisiyle evlenmesi durumunda kocasının mensup olduğu devlet tebaasından sayıldığına ilişkin belge için bkz. CDAB, Dahiliye Mektubi Kalemî, 15.N.1304 (H.), No:1424/75.

(zimmi) ve diğlerinin yabancı (gayrimüslim olup da vatandaş olmayan) olduğu durumlarda ise, çocuk İslam devletinin gayrimüslim vatandaşı olarak kabul edilmektedir.¹⁷⁰

İslam aile hukukunda, din farkının etki etmediği nadir durumlardan biri, boşanmış bir kadının başka bir evlilik yapmadan önce beklemesi gereken iddet süresidir. İslam, iddeti tabiatın bir gerekliliği olarak kabul eder ve bu konuda din farklılıklarına göre bir ayırım yapmaz. Bu nedenle, gayrimüslim kadınların da iddet sürelerine uymaları gerektiği kabul edilmiştir.¹⁷¹

İslam'a göre, vekâletle nikâh akdi geçerli olduğundan, bu konu gayrimüslimler açısından da ele alınmalıdır. İslam hukukunda, gayrimüslimlerle Müslümanlar arasında vekâlet genel olarak caizdir. Hanefî mezhebine göre, vekâlet ilişkisi, vekilin yerine getireceği fiilin asıl sahibinin müvekkil olması prensibine dayanır. Bu nedenle, vekil, akıllı bir Müslüman ya da gayrimüslim olabilir. Bu anlayışla, bir Müslüman erkeğin Müslüman bir kadınla evliliğinde, gayrimüslim bir kişi vekil olarak bulunabilir. Ancak tersi durumda, yani gayrimüslim bir erkeğin Müslüman bir kadınla evliliğinde, evlilik geçerli olmadığından Müslüman'ın vekâleti kabul edilemez.¹⁷²

İslam hukukunda olduğu gibi, Osmanlı aile hukukunda da Müslüman kadınların gayrimüslim erkeklerle evlenmesi yasaklanmış ve bu tür evlilikler hemen geçersiz sayılmıştır. Gayrimüslim din adamları bu tür nikâhları kıymaları durumunda ise, görevlerinden alınarak hapis veya sürgün gibi cezalarla cezalandırılmışlardır.¹⁷³ Şeriyye sicillerden, sonradan Müslüman olan mühtediye kadınların, İslam'a çağrılmalarına

¹⁷⁰ Hamidullah, İslam'da Devlet İdaresi, s. 149,401.

¹⁷¹ Ahmet Yaman, İslam Aile Hukuku, Post Yay., Konya, 1998, s. 116, (https://www.mehir.org/kitaplar/islam_Aile_Hukuku_1998.pdf; E.T:27.9.2015)

¹⁷² Abdülkerim Zeydan, Ahkamu'z Zimmiyyin ve'l Müste'minin fi Dari'l İslam, Müessesetü'r Risale, II. Baskı, Şam, 2014, s. 451.

¹⁷³ Bkz. CDAB, Hattı Hümayun, 29.Z.1250 (H.), No:779/36501; Sonradan Müslüman olan Ayşe bt. Abdullah'ın, Miha b. Todora ile nikâhının fesh olduğuna ilişkin sicil için bkz. İstanbul Kadı Sicilleri, Üsküdar Mahkemesi 26, 20 Şaban 971 (H.), Hüküm No:848, C. 7, s. 376.

rağmen kabul etmeyen kocalarından boşandıkları ve bazı durumlarda çocuklarının bakımını ve sorumluluğunu mahkeme kararıyla üstlendikleri anlaşılmaktadır.¹⁷⁴ Bu tür boşanmalarda, devletin, Müslüman olduktan sonra gayrimüslim eşinden boşanan mühtedi kadınlara destek sağladığı, barınma ve geçimlerini temin ettiği, ilgili belgelerden açıkça görülmektedir.¹⁷⁵

İslam hukukuna göre, herhangi bir engel bulunmadığı takdirde, Müslüman bir erkeğin zimmî bir kadınla evlenmesi mümkündür ve bu durum Osmanlı aile hukukunda da geçerlidir. Ancak bu uygulama her dönemde ve tüm bölgelerde yaygın bir şekilde görülmemiştir. Çoğunlukla olağanüstü dönemlerde, dul gayrimüslim kadınların gazilerle evlenmesinin sağlanması, fethedilen bölgelerde Müslüman nüfusunun artırılması amacıyla devletin desteğiyle veya Müslümanlarla gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşadığı yerlerde bu tür evliliklere izin verilmiştir. Ayrıca, İslam'ı kabul eden erkeklerin, din değiştirmeden önceki evliliklerini sürdürmeleri de bu uygulamanın bir başka şekli olarak karşımıza çıkmıştır.¹⁷⁶ Şeriyeye sicillerinde, İslamiyet'i kabul eden erkeklerin, Müslüman olmayan nişanlıları veya eşlerinden ayrıldıkları da kaydedilmiştir. Örneğin, hicri 1048 yılı muharrem ayının sonunda, mühtedi Mustafa b. Abdullah'ın, Müslüman olduktan sonra nişanlısı Yakob b. Murad'ın kızıdan ayrıldığına dair mahkeme tutanakları bulunmaktadır.¹⁷⁷

İslam dinine göre, bir Müslüman erkek ile ehl-i kitap bir kadın arasında evlilik yapılmasında herhangi bir engel yoktur. Bu nedenle, Ercan'a göre, bu tür boşanmalar dürüst ve gerçekçi olabilir. Ancak, boşanmanın zorlu olduğu Katoliklik gibi bazı mezheplerde, bu uygulamanın kötüye kullanılabileceği ve gayrimüslim erkeklerin

¹⁷⁴ İstanbul Kadı Sicilleri, Eyüb Mahkemesi 61, 13 Zilhicce 1066 (H.), Hüküm No:298, C.27, s. 264; Bab Mahkemesi 3, 11 Cemaziy-el evvel 1077 (H.), Hüküm No:114, C.17, s. 160.

¹⁷⁵ CDAB, Dahiliye Mektubi Kalemî, 16.M.1308 (H.), No:1756/85.

¹⁷⁶ Nevin Ünal Özkorkut, "2014 Tarihli Meryem Yahya İbrahim İshak Davası'ndan Hareketle İslam Hukukunda Bir Evlenme Engeli Olarak 'Din Farkı' ve Osmanlı Uygulamasına Yansımaları", OTAM, 37/Bahar, 2015, s. 294-295.

¹⁷⁷ İstanbul Kadı Sicilleri, Hasköy Mahkemesi 5, Hüküm No:198, C.23, s. 177.

karılarından ayrılmak için bu durumu bahane edebileceği göz önünde bulundurulmalıdır.¹⁷⁸

Yukarıda verilen örneklerde olduğu gibi, mühtedi kadın ve erkeklerin gayrimüslim eşleri veya nişanlılarıyla yaşadıkları ailevi anlaşmazlıkların şer'i mahkemelerde çözüme kavuşturulmasının yanı sıra, bazı durumlarda zimmi erkeklerin, yine zimmi olan eşleriyle İslam dini çerçevesinde şahitler huzurunda nikah kıydıkları ve mehr-i müeccel verdikleri, ya da İslam hukukuna uygun olarak şer'i mahkemelerde talak-ı bayin ve selase ile boşandıkları da kayıtlarda yer almaktadır. Örneğin, Preşkova bt. Kino adlı gayrimüslim kadın, Kirko b. Duka ile Eyüp Mahkemesi'nde kadı huzurunda üç bin beş yüz akçe mehr-i müeccel ile evlenmiş, Lanirebni bt. Nikola ise Andon b. Kin ile İslam dini esaslarına göre nikâhlanmak için Yorgi'yi vekil tayin etmiştir. Ayrıca, Todorı b. Yani adlı bir zimmi, karısı Kirana'yı kadı önünde İslami usullere göre talak-ı bayin ile boşamıştır.¹⁷⁹

Osmanlı hukukunda, Tanzimat öncesi klasik dönemde, gayrimüslimlerin evlilik, boşanma, arabuluculuk (ıslah), drahoma ve nafaka gibi ailevi meseleleri dini esaslara göre çözülmüyordu. Bu tür davalar, ilgili cemaatin dini reislerine verilen yetkiler çerçevesinde, fermanlar ve beratlarla yürütülüyordu.¹⁸⁰ Hatta zaman zaman –ki bu hususta çok sayıda ferman, emir, mahkeme kararı, berat, dilekçe vb. belge mevcuttur– zimmîlerin evlenme ve boşanma gibi işlemlerini imam ve mahkemeler aracılığıyla gerçekleştirdiğinden dolayı kadı ve naiplerin bu gibi işlere karışmamaları, iki zimmî arasındaki nikâh akdi veya feshinin beratla ruhani reise verildiğinin hatırlatıldığı

¹⁷⁸ Ercan, Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler, s. 205.

¹⁷⁹ İstanbul Kadı Sicilleri, Üsküdar Mahkemesi 84, Hüküm No:731, C.10, s. 406; Eyüp Mahkemesi 19, Hüküm No:444, C.24, s. 355; Eyüp Mahkemesi 19, Hüküm No:331, C.24, s. 283.

¹⁸⁰ Bkz. CDAB, Cevdet Adliye, 8.Ş.1123 (H.), No:51/3102; 1077 yılının Şaban ayında Kudüs Ermeni Patrikliğine tayin edilen Martaros'a verilen tayin beratı için bkz. İstanbul Kadı Sicilleri, Bâb Mahkemesi 3, Hüküm No:1080, C.17, s. 828; Haslar Kazasına bağlı yerlerdeki Hristiyanlara metropolit olarak tayin edilen Atanasyos'a verilen berat için bkz. İstanbul Kadı Sicilleri, Eyüp Mahkemesi 61, Hüküm No:336, C.27, s. 289.

sabittir.¹⁸¹ Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin aile hukukuna ilişkin iş ve işlemlerinde yetkinin bütünüyle cemaatlerin ruhani reislerine verilmesinin sebebi ise, gayrimüslimlerce imam veya mahkemelere başvurularak evlenme veya boşanmaların, eşi olmasına rağmen tekrar evlenmek isteme, mensubu olduğu din gereği evlendikten sonra boşanamama gibi durumlarla istismar edilmesi ve dolayısıyla ailelerin özellikle de kadın ve çocukların mağdur olmalarıdır.¹⁸² Bu yetki ruhani reislere verilmekle birlikte Osmanlı Devleti'nin de kadılar aracılığı ile bir takım hususları denetim altında tuttuğu verilen emirlerden görülmektedir. Örneğin, II. Mahmud döneminde Ermeni kadınları nikâh düşmeyen erkeklerle evlendirmeleri yönünde ruhani reislere baskı yapılamayacağı hususu bizzat kadılara bildirilmiştir.¹⁸³

Osmanlı Devleti'nde ruhani reislerin, millet sistemindeki farklı cemaatlere tabi kadın ve erkeklerin karşılıklı evlenmelerinin dini ayinlerine aykırı olduğu gerekçesiyle yasaklanması istemli dilekçelerle idareye başvurdıkları, dolayısıyla bu tip evliliklere müsaade etmek istemedikleri de anlaşılmaktadır. Nitekim Erzurum ve çevresi metropoliti Kilarkos'a bağlı Rum ve Ermeni erkek ve kadınların karşılıklı evlenmekte olduklarından ve bu durumun ayinlerine aykırı bulunduğundan bahisle yasaklanması hakkında Antalya Patriği İntemyus imzası ile bir dilekçe verildiği belgelerden

¹⁸¹ Bkz. CDAB, Cevdet Adliye, 21.S.1248 (H.), No:85/5135; CDAB, Cevdet Adliye, 12.L.1122(H.), No:67/4047; CDAB, Cevdet Adliye, 28.Ş.1155 (H.), No:89/5374; CDAB, Hattı Hümayün, No:386/20667; III. Mustafa döneminde 4 Recep 1172 (H.) tarihinde Ermenilerin nikah işlerine imamların müdahale etmemesi gerektiği bir emirle yeniden duyurulmuştur. I. Abdulhamid döneminde 11 Receb 1191 (H.) tarihinde çıkarılan bir fermanla aynı hususun tekrarlandığı, gelen padişahların da bu hususta ferman veya emir verdikleri görülmektedir. Ayrıca sonradan verilen emir ve fermanlarda önceki emir ve fermanlara atıf yapılarak mevzuat arasında uyumun gözetildiği anlaşılmaktadır. Bkz. Karakoç, Külliyyat-ı Kavanin, s. 54,64,87; Zimmilerin evlenme ve boşanma işlemlerinin şeri mahkemelerde yapılmasına örnek olarak İstanbul Mahkeme kararları için bkz. İstanbul Kadı Sicilleri, Bâb Mahkemesi 3,7 Cemaziyelahir 1077 (H.) Hüküm No:243, C.17, s. 249; İstanbul Mahkemesi 3, Hüküm No:96, C.13, s. 112; Eyüp Mahkemesi 19, Hüküm No:175, C.24, s. 181; Eyüp Mahkemesi 37, 13 Zilkade 1047 (H.), Hüküm No:478, C.25, s. 372. (Söz konusu kararda nikahın, dini engellerden riayet edilmesi gereken hususlar gözetilerek kıyıldığına ilişkin not düşülmüştür.)

¹⁸² Bkz. CDAB, Cevdet Adliye, 21.C.1230 (H.), No:68/4077; CDAB, Sadaret, Mühimme Evrakı, 10.M.1265 (H.), No:6/89.

¹⁸³ Bkz. Karakoç, Külliyyat-ı Kavanin, s. 92.

görülmektedir.¹⁸⁴ Yine II. Mahmud döneminde 12 Zilkade 1234 (H.) tarihinde verilen bir emirde Bağdat'ta bulunan Ermenilerin nikâh, vefat ve sair durumlarda mahalli Katolik rahiplerine müracaat etmelerinin yasaklanması istenmiştir.¹⁸⁵ Ancak cemaatler veya mezhepler arasındaki geçişler sonucu yapılan evliliklerde herhangi bir sakıncanın bulunmadığı da kayıtlara geçmiştir.¹⁸⁶ Ayrıca Osmanlı Devleti'nin, ruhani reisler aracılığıyla gayrimüslimlerden nikâh ve talak gibi işlemler için bir takım vergi, resim ve harç tahsil ettiği veya gayrimüslimlerin evlilik işlemleri için günümüzde de olduğu gibi çeşitli mercilerden izin alırken harç ve resim (arusiye resmi) ödedikleri de görülmektedir.¹⁸⁷

Klasik dönemde gayrimüslimler açısından bu şekilde olan aile hukuku, Tanzimat ile başlayan kanunlaştırma sürecinde ise ilk etapta kanunlaştırma faaliyetinin dışında kalmıştır. Fransız medeni kanununun alınması yerine özgün Osmanlı medeni kanununun amaçlanması sonucu ortaya çıkan Mecelle'de (Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye/1869-1876) aile hukukunun –aynı şekilde miras hukukunun da- yer almadığı görülmektedir. Bunda Mecellenin hazırlandığı dönemde acil ihtiyaç duyulan borçlar, ticaret, hukuk usulü gibi alanlara öncelik verilmesiyle birlikte Osmanlı Devleti'nde çeşitli din ve mezheplerden insanların yaşaması ve bu dini çeşitlilikten dolayı hepsini kapsar şekilde aile hukukunun hazırlanmasının zorluğu rol oynamıştır. Zira aile hukukuna ilişkin uyuşmazlıklarda, aile hukukunu düzenleyen normların ilahi kaynaklı olması ön kabulünün etkisiyle, gayrimüslim tebaanın -istemeleri halinde- mensubu oldukları cemaat mahkemelerine, Müslüman Osmanlı tebaasının ise şer'iyye

¹⁸⁴ Bkz. CDAB, Cevdet Adliye, 10.R.1214 (H.), No:11/723.

¹⁸⁵ Bkz. Karakoç, Külliyyat-ı Kavanin, s. 95.

¹⁸⁶ Bkz. CDAB, Hariciye Nezareti, Mektubi Kalemî, 14.Ş.1272 (H.), No:143/7.

¹⁸⁷ Bkz. CDAB, Yabancı Arşivler, 29.Z.1080 (H.), No:2/93; CDAB, Cevdet Adliye, 8.Ş.1123 (H.), No:51/3102; CDAB, Cevdet Adliye, 22.Ca.1207 (H.), No:69/4142; Örneğin Ermenilerden düğün yapacakların saraçbaşından alacakları izin için yirmi altı kuruş otuz paradan fazla meblağ alınmamasına dair belge için bkz. CDAB, Cevdet Adliye, 29.R.1226 (H.), No:44/2700.

mahkemelerine başvurmaları nedeniyle, bu alanda diğer alanlarda olduğu kadar karışıklık görülmemiştir.¹⁸⁸

Mecelleden sonraki süreçte ise aile hukuku alanında, 8 Muharrem 1336/25 Ekim 1917 tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi'ne kadar çeşitli tarihlerde birtakım düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemeler, konumuz gereği gayrimüslimler özelinde kısaca incelenecek olur ise; 2 Eylül 1881 tarihli Sicil-i Nüfus Nizamnamesi'nin 23'üncü maddesinde, gayrimüslim nikâhlarının ruhani cemaat reisleri tarafından verilen izinnameler üzerine icra olunacağı ve nikâhı kıyan papaz, haham gibi ruhani kişinin bunu sicil-i nüfus müdürüne sekiz gün içerisinde ilmühaberle bildirmesi gerektiği kurala bağlanmıştır. Bu uygulama ile eski uygulamadan farklı olarak sicil-i nüfus müdürüne bildirim şartı getirilerek evlilik kayıtlarında düzen sağlanmaya çalışılmıştır. Söz konusu nizamnameden kısa bir süre sonra 19 Aralık 1881 tarihinde çıkarılan bir kararname ile izinnamelerin bir de belediyelerce onaylanması aksi halde nikâhların geçersiz olacağı kuralı getirilmiştir. Ayrıca nikâh için getirilen düzenlemelerin boşanma (talak) için de geçerli olduğunu belirtmek gerekmektedir. Hukuk-ı Aile Kararnamesi'ne kadar bildirim süresinin on beş güne çıkarılması veya nikâhı kıyan tarafından tasdik edilmek suretiyle nikâhı bildirim sorumluluğunu kocaya yüklenmesi gibi değişikliklerle birlikte genel anlamda uygulama bu şekilde devam etmiştir.¹⁸⁹

İlk etapta kanunlaştırma hareketi içerisinde yer almayan aile hukuku, İslam hukukunun egemenliğini koruduğu ülkeler bağlamında aile hukuku alanında ilk kanun olarak nitelendirilen, ayrıca 19 Haziran 1919 tarihinde ilga edilmesine rağmen Medeni Kanunu'nun kabulüne kadar kanuni boşluğu, yürürlüğe konulamayan bir takım çalışmalara kaynaklık ederek doldurmayı başaran Hukuk-ı Aile Kararnamesi (1917) ile

¹⁸⁸ Bkz. Cihan Osmanağaoğlu Karahasanoğlu, "Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye'nin Yürürlüğe Girişi ve Türk Hukuk Tarihi Bakımından Önemi", OTAM, S.29, 2011, s. 105-107.

¹⁸⁹ Bkz. Aydın, İslam-Osmanlı Aile Hukuku, s. 136-139, 142.

hem dağınık yapıdan sıyrılarak toplu bir hal almış hem de böylece gayrimüslimlere ilişkin esaslar tespit edilerek müstakil cemaat mahkemelerinin yargılama yetkisine son verilmiştir. Buna göre devletin genel görevli mahkemeleri olan ve Müslümanların ve başvurmaları halinde gayrimüslimlerin aile, miras ve kişiler hukukuna ilişkin davalarına bakan şer'iye mahkemeleri, gayrimüslimlerin kendi cemaat mahkemeleri ve tebaaların medeni ve cezai davalarına bakan konsolosluk mahkemelerinden oluşan Osmanlı klasik yargı sistemi, 1914 yılında kapitülasyonların kaldırılması ile son bulan konsolosluk mahkemelerine ilaveten Hukuk-ı Aile Kararnamesi ile cemaat mahkemelerinin de kaldırılması ile teke indirilmiş ve gayrimüslimlerin aile hukuku davalarının görüm yeri olarak şer'iye mahkemeleri görevli kılınmıştır.¹⁹⁰

Kararnamenin hazırlanması aşamasında oluşturulan Hukuk-ı Aile Komisyonu tarafından öncelikle Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler için ayrı ayrı hükümler tespit edilmiş, sonra bunlar bir araya getirilerek esas olarak Müslümanlara ait hükümler ortaya konulmuş, bunlarla bağdaşmayan Hristiyan ve Musevi aile hukuku esasları ayrıca kurala bağlanmıştır. Kararname'nin genel olarak göze çarpan yönü gayrimüslimler için ayrı hükümlerin getirilmiş olmasıdır.¹⁹¹

Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nde¹⁹² gayrimüslimlere ilişkin hükümler kararnamenin ilk faslında başlamakta ve 3'üncü madde ile Müslüman tarafların nişanlanma sürecinde mihre mahsuben veya hediye olarak verdiklerine ait düzenlemelerin gayrimüslimlerdeki buna karşılık gelen drahomada da uygulanacağı hüküm altına alınmıştır. Nikâh ehliyeti bakımından da 12'nci maddede Hristiyanlar için

¹⁹⁰ Bkz. Aydın, İslam-Osmanlı Aile Hukuku, s. 206-212, 221.

¹⁹¹ Bkz. Aydın, İslam-Osmanlı Aile Hukuku, s. 156, 163, 182.

¹⁹² Kararname'nin aslı için bkz. Düstur II. Tertip, C.9, s. 762-781. (Düsturun orijinal metnine, Türkiye Büyük Millet Meclisinin resmi internet sitesi olan <http://www.tbmm.gov.tr> adresinden ulaşılmıştır. E.T:3.2.2015)

bir ayırım getirilmiş ve yirmi iki yaşını tamamlamayan erkeklerle yirmi yaşını tamamlamayan kadının nikâhında velinin rızası aranmıştır.

Kararname'nin ikinci babında yer alan “evlenme yasağı olanlara” ilişkin kısımda, din farkı, evlenmeye engel bir durum olarak değerlendirilmeyip 58'inci maddede “nikahın fesad ve butlanı”¹⁹³ bölümünde, klasik dönemde olduğu gibi batıl olarak nitelendirilmiştir. Buna göre bir gayrimüslimin Müslüman bir kadınla evliliği, evlenme akdinin esas unsurlarının yokluğu olarak değerlendirilerek batıl kabul edilmiş ve hukuki olarak herhangi bir sonuç doğurmaması ön görülmüştür. 77'nci maddede de batıl nikâhın yaptırımına değinilerek bu evliliğin yasak olduğu ve tarafların ayrılmamaları halinde mahkeme kararıyla ayrılmalarının sağlanacağı hükme bağlanmıştır. Hristiyanlarda ise fasid bir nikâhın feshi için dava şart koşulmuş ve dava hakkının fesadın öğrenilmesinden itibaren bir yıl olduğu belirtilmiştir. Nikâhın butlanı bilinmeyerek yapılan nikâh sonucu doğan çocuk da Kararname'nin Hristiyanlara ait hükümlerine göre meşru kabul edilmiştir.

Klasik dönemde nikâhların kısılmasını cemaatlerin ruhani reislerini muhatap olarak devlet kontrolünde tutmaya çalışan ve aile hukukuna ilişkin iş ve işlemlerin dini karakterini ön plana çıkararak bu alanı gayrimüslimlerin ruhani reislerine bırakan Osmanlı Devleti'nin, Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nde daha sıkı devlet gözetimini esas aldığı görülmektedir. Yahudilerle Müslümanların aynı koşullara sahip olduğu, Hristiyanların nikâh akdinin ise ayrı bir başlık altında düzenlendiği Kararnamenin üçüncü bölümündeki nikâh akdinde, nikâhtan önce durumun ilan edilmesi koşulu getirilmiş ve evlenecek erkek veya kadının ikametgâhının bulunduğu yer hâkimi veya

¹⁹³ Hanefilere göre hukukî işlemdeki eksikliğin esasa ilişkin olmasıyla olmaması arasında fark vardır. Eksiklik esasla ilgili olduğunda hukukî işlem hiç doğmamış kabul edilir ve butlanla malul addedilir. Hanefiler rükün ve şartları tamam olan, ancak harici vasıflarında herhangi bir eksiklik bulunan hukukî işlemi bütünüyle yok saymamakta, “fasit” dedikleri bu işleme butlandan ayrı bazı sonuçlar bağlamaktadırlar. (Hukuk-ı Aile Kararnamesi de şekli olarak bu ayırımı esas almıştır.) Bkz. Ali Bardakoğlu, “Butlan”, TDV İslam Ansiklopedisi, C.6, 1992, s. 476-478.

naibi tarafından düzenlenecek akidname ile evliliğin tescil edilmesi kurala bağlanmıştır. Ancak Kararnamenin 40 ve devamı maddelerinde Hristiyanların nikah akdinin özel olarak düzenlendiği görülmektedir. Buna göre Hristiyanların nikâhları ruhani memurlar tarafından kendi dini ayinleri çerçevesinde icra olunacak, ancak ruhani memurlar keyfiyeti yirmi dört saat öncesinden yerel mahkemeye bildireceklerdir. Hâkim de nikâh sırasında göndereceği bir memurla nikâhı kayıtlara alacak ve tescil edecektir.

Kararname'nin boşanmaya ilişkin kısmında Hristiyanlara ait düzenlemelere yer verildiği görülmektedir. Buna göre taraflardan birinin zinası, üç yıl devam eden cinnet hali, beş yıldan fazla mahkûmiyeti, beş yıl süren gaipliği, beş yıldan fazla terki ve hayatı tehlikeye sokacak fiillerde bulunulması gibi hallerde hâkime başvurularak boşanma istenebilecektir. Ayrıca Müslümanlarda da olduğu gibi Mahkemece, boşanma davasına başlamadan önce tarafların ailelerinden veya din adamlarından seçilecek hakem ile tarafların barışmaları sağlanmaya çalışılacak, bu mümkün olmadığı takdirde dava aşamasına geçilecektir.

Boşama kararı verilmiş olsa bile evliliğin devamı adına bir takım hükümler getirildiği de görülmektedir. Buna göre, boşama kararından itibaren üç ay içinde ruhani reise başvurularak nikâhın feshi için dini tören istenebileceği, bu halde boşama kararının bu süre içinde uygulamaya girmeyeceği, sürenin dolması üzerine yirmi gün içinde lehine karar verilen tarafından boşama kararının uygulanmasının istenmemesi halinde mahkeme kararının yok hükmünde sayılacağı kurala bağlanmıştır. Erkek tarafından yapılan başvuru üzerine hâkimin boşama kararı vermesi durumunun Yahudiler için de geçerli olacağı belirtilmiştir.

Kararname'nin son hükümlerden oluşan kısmında, Kararname'nin gayrimüslimler açısından yürürlüğü hususunda önemli maddelerin ihdas edildiği görülmektedir. Buna göre gayrimüslimler için özel olarak getirilen yukarıda değinilen

hükümlere aykırı olmayan maddelerin, ayrı bir açıklama olmadıkça, gayrimüslimler hakkında da uygulanacağı belirtilmiştir. Ancak Kararname'ye bakıldığında hemen hemen her maddede Yahudi ve Hristiyanlar için istisnai hükümlerin düzenlendiği görülmektedir. Osmanlı Devleti'nde Müslüman olmayan grupların Sabiler dışında Yahudi veya Hristiyan olduğu ve istisnai hükümlere aykırılık teşkil etmeme kıstasının varlığı da göz önüne alındığında sözü edilen maddenin işlevselliğinin bulunmadığı açıktır. Ayrıca son hükümlerle, gayrimüslim ruhani reislerin aile hukukuna ilişkin geleneksel kazai yetkileri ellerinden alınıp Osmanlı Devleti'nin şeriyeye mahkemelerine verilerek çok başlı yargı sisteminin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Günümüzde laik perspektifle oluşturulan medeni kanunların aile hukukuna ilişkin hükümleri de dikkate alındığında, Tanzimat sonrası gayrimüslimlere tanınan ayrıcalıkların bir şekilde hukuki metinlere yansıtılması yönündeki tutum göz önünde bulundurularak hazırlanan Kararname'nin, dönemin ihtiyaçlarına hem Müslümanları hem de gayrimüslimleri gözeterek getirdiği hukuki çözümler noktasında önemli bir metin olduğu yadsınamaz bir gerçektir.

4.3. Miras Hukuku

İslam miras hukukunu, ölüme bağlı tasarruflardan olan vasiyet ve miras (feraiz)¹⁹⁴ olmak üzere iki başlık altında değerlendirmek gerekmektedir. Bu bağlamda öncelikle vasiyet konusunda daha sonra da miras bakımından gayrimüslimlerin durumu üzerinde durulacaktır.

¹⁹⁴ Kelime olarak paylar anlamına gelmekte olup mirasın şeri hükümlere göre paylaştırılmasıdır. Daha geniş olarak, ölen bir insanın hak ve vecibeleri ile mallarına taalluk eden haklardan ve mirasçılarının hisselerinin miktar ve taksim şekliinden bahseden fıkıh ilminin bir parçasıdır. Bkz. A. Mümin Kavalalı, Miras Hukuku (Feraiz-Arazi-Vakıflar), Mute Basımevi, Ankara, 1978, s. 64.

Vasiyetin belirli bir şekil şartı bulunmasa da Maide Suresi'nin 106'ncı ayetine göre vasiyet esnasında iki şahidin bulunması, vasiyet hakkında çıkabilecek ihtilafı önleme adına şarttır. Bu kimselerin gayrimüslim olmasında da bir sakınca yoktur.¹⁹⁵

İslam hukukuna göre miras engelleri mirasçılık vasfını tamamen ortadan kaldırmaktadır. Bunlardan ilki olan din ayrılığı (ihtilaf-ı din) İslam hukukuna göre miras engellerinden olup mirasçılığı ortadan kaldırır.¹⁹⁶ Yani bir Müslüman gayrimüslimin, bir gayrimüslim de Müslüman'ın mirasçısı olamamaktadır. Hz. Muhammet'in "*Müslüman kimse kâfir kimseye varis olamaz; kâfir de Müslüman'a varis olamaz.*"¹⁹⁷ şeklindeki hadisi de din ayrılığının miras engeli olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bir Müslüman'ın ehl-i kitap bir kadınla evliliği geçerli olmakla birlikte bunlardan birinin vefatı halinde diğeri ona mirasçı olamamaktadır. Bu evlilikten doğan çocuk din olarak İslam üzere olup babasına varis ise de annesinin vefatı halinde annesinin mirasçısı olamaz. İhtilaf-ı dar denilen tabiiyet ayrılığı da Hanefî hukukçulara göre mirasçılığa engel bir durumdur. Buradaki tabiiyet ayrılığından maksat savunmaları, orduları, toprakları, yönetimleri ayrı olup aralarında güvenlik bulunmayan (doğrudan veya hükmen savaş hali) ülkelere mensup olunmasıdır. Ancak mirasçılık sebeplerinden güvenlik gereği iki ülke arasında savunma ve yardımlaşma birliği var ise bu iki ülke bir ülke olarak kabul edilir. Buna göre İslam ülkesi vatandaşları İslam ülkesi hangisi olursa olsun –ümmeî fikri gereği- kendi aralarında mirasçı olabilmekte iken dar'ül harp sayılan

¹⁹⁵ Şakir Berki, "Kur'an'da Miras Hukuku", Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C.38, S.1-4, 1981, s. 117.

¹⁹⁶ Medeni Kanuna göre din ve tabiiyet ayrılığı mirasçılığa engel değildir.

¹⁹⁷ Buhari, Feraiz 26; Müslim, Feraiz 1, (1614); Muvatta, Feraiz 10, (2, 519); Ebu Davud, Feraiz 10, (2909); Tirmizi, Feraiz 15, (2108); Başka bir hadiste de "İki farklı din mensupları birbirlerine varis olamazlar." şeklinde ifade edilmiştir. Ebu Davud, Feraiz 10, (2911); Tirmizi, Feraiz 16, (2109); Ancak Hz. Muaz'a Yahudi bir kimsenin miras meselesi getirildiğinde onun mirasından Müslüman olan oğluna pay verdiği ve İslam'ın galebe çalacağını, ona galebe çalınmayacağını ifade ettiği de aktarılmaktadır. Bkz. Ebu Davud, Feraiz 10, (2912, 2913). Buna göre Müslüman olmayanın Müslüman'a mirasçı olamamasının icmaen sabit olduğu, ancak bunun tersi yani Müslüman'ın Müslüman olmayana mirasçı olamaması hususunun ise sahabelerin çoğu, dört mezhep, İbn Hazm ve büyük fıkıhçılar tarafından kabul edildiği belirtilmektedir. Diğer bir deyişle bir kısım İslam hukukçusu Müslüman'ın gayrimüslime mirasçı olabileceğini savunmaktadır. Bkz. Haseneyn Muhammet Mahluf, İslamda Miras Hukuku, Ter. Ali Hastaoğlu-Tahsin Feyizli, Nur Yay., Ankara, s. 37.

yerlerin vatandaşları ile mirasçı olamamaktadırlar. Bu her iki engel gayrimüslimler arasında mirasçılık hususunda engel teşkil etmez. Nitekim bir Yahudi, Hristiyan veya Mecusi arasında mirasçılık geçerlidir.¹⁹⁸

Din ayrılığı hususunda ölüm zamanındaki duruma itibar edilmekte olup sonradan meydana gelen değişikliğin bir etkisi bulunmamaktadır. Örneğin bir gayrimüslim öldükten sonra oğlunun Müslüman olması halinde ölüm anındaki mirasçılığına bir zarar gelmemekte ve mirasçılığı devam etmektedir.¹⁹⁹

İslam hukukuna göre bir kimsenin alt soyundan biri dinini değiştirir irtidat ederse bu kişi artık vatansız-tabiiyetsiz sayıldığından, Müslüman veya gayrimüslim üst soyunun mirasçısı olamaz. Bu durumun tersinde ise Müslüman hısımlar irtidat eden kimsenin Müslüman iken iktisap ettiği mallara mirasçı olabilirler. Ancak İslamiyet'ten çıkan kişi kadın ise hem İslamiyet'ten önceki hem sonraki mallarına yalnızca Müslüman olan hısımları mirasçı olabilmekte erkek olması durumunda da mallar hazineye kalmaktadır.²⁰⁰

Bir kadının kendi çocuğu ile bir gayrimüslim çocuğu birlikte emzirerek büyütmesi ve sonra da bu çocukların birbirinden ayırt edilememeleri halinde bu

¹⁹⁸ Kavalalı, Miras Hukuku, s. 63, 67-68; Şakir Berki-Hayrullah Hamidi, İslam Hususi Hukukunun Ana Prensipleri, Güzel Sanatlar Matbaası, Ankara, 1956, s. 78; Halil Cin'in aktarımına göre; Maliki, Hanbelî ve Zahiriler tabiiyet ayrılığını Müslümanlar arasında miras engeli olarak saymamışlardır. Şafiler ise bunu miras engeli olarak kabul etmekte ve gayrimüslimler arasında ise verasete engel görmemektedir. Ayrıca Cin, ehl-i kitap olmayanlar arasında hem adi hem de şeri intikalin olmadığını aktarmaktadır. Yani bir Mecusi ile bir Hristiyan arasında mirasçılık yoktur. Bkz. Halil Cin, Eski ve Yeni Türk Hukukunda Tarım Arazilerinin Miras Yoluyla İntikali, AÜHF Yay., Ankara, 1979, s. 7,44; Mahluf ise Hanefi ve Şafilerin gayrimüslimlerin birbirlerine mirasçı olacaklarını kabul ettiğini, Malikilerin her milletin birbirinden ayrı olduğu, nitekim Yahudilerin bir millet Hristiyanların başka bir millet olduklarından hareketle yek diğerine mirasçı olamayacaklarını kabul ettiğini belirtmektedir. Ayrıca yukarıda değindiğimiz iki farklı din mensubunun birbirine mirasçı olamayacağı şeklindeki hadis de bu görüşe kaynaklık etmektedir. Ancak cumhurun görüşüne göre farklı din mensupları inkârda birleştiğinden bir millet olarak görülüp birbirlerine mirasçı olacaklarına kanaat getirilmiştir. Bkz. Mahluf, İslamda Miras Hukuku, s. 38-42; Hayreddin Karaman, Mukayeseli İslam Hukuku, İrfan Yay., İstanbul, 1974, s.372.

¹⁹⁹ Ali Himmet Berki, İslam Hukukunda Feraiz ve İntikal, DİB Yay., Ankara, 1986, s. 33.

²⁰⁰ Kavalalı, Miras Hukuku, s. 68; Cin, Eski ve Yeni Türk Hukukunda Tarım Arazilerinin Miras Yoluyla İntikali, s. 52; İmam Ebu Yusuf ve Muhammet'e göre gerek kadın gerek erkek olsun irtidat ettikten sonraki mallarının Müslüman mirasçılara verilmesi gerekir. Ancak Şafilerle Malikiler malın hazineye kalacağını savunurlar. Bkz. Mahluf, İslamda Miras Hukuku, s. 39.

çocuklar Müslüman sayılır ancak babalarına mirasçı olamazlar. Bu durum da "cehalet-i varis" halidir.²⁰¹

Din ayrılığı, mirastan noksan bırakma veya hissesini azaltma gibi durumlarda (mirasta hacb ve mahrumiyet) da karşımıza çıkmaktadır. Buna göre bir Müslüman ölüp de yalnız gayrimüslim kız kardeşi ile onun Müslüman olan oğlunu geride bırakırsa kız kardeşinin oğlu olan yeğeni ona mirasçı olmaktadır. Burada gayrimüslim olan kız kardeş mirastan tamamen men edilmektedir. Yani mirasçılığa engel durumlarda mirastan mahrumiyet kişiseldir.²⁰²

Osmanlı Devleti'ndeki uygulamada miras konusu da ahval-i şahsiyeden sayıldığından, bu husustaki uyuşmazlıkların -aile hukuku kısmında da bahsedildiği üzere- devlet tarafından cemaatlerin ruhani reislerine verildiği görülmektedir. Ancak zaman zaman miras ihtilaflarının şeriye mahkemelerinde kadılar tarafından çözümlendiğine de rastlanmıştır. Bu durum genellikle cemaat reislerince çözümlenemeyecek karışıklıktaki uyuşmazlıklarda kendini göstermiştir. Örneğin Ovannes isimli zimmi bir kimsenin terekesine haricen dahil olmak isteyen kişi ile mirasçılar arasında şer'i yargılamanın yapılması ve bunun sonucuna göre adaletin tesisine dair ferman verilmiştir.²⁰³

Ayrıca Osmanlı Devleti'nde ilk defa 1536 yılında Fransa'ya verilen kapitülasyonlar sonucu Fransız tüccarlarının yargılanmasıyla göreve başlayan, ilerleyen süreçte de yabancılara ilişkin uyuşmazlıklar noktasında görevli ve yetkili olan ve 1914 yılında tüm imtiyazların kaldırılması ile faaliyetlerine son verilen konsolosluk mahkemelerinde müste'menlerin (yabancılar), gerek ceza gerek hukuk davalarına

²⁰¹ Kavalalı, Miras Hukuku, s. 69.

²⁰² Kavalalı, Miras Hukuku, s. 169; Berki, İslam Hukukunda Feraiz ve İntikal, s. 34.

²⁰³ Bkz. CDAB, Cevdet Adliye, 29 B. 1137 (H.), No:61/3655; Ayrıca şeri yargılamalara örnek olarak kadı sicili için bkz. İstanbul Kadı Sicilleri, Eyüb Mahkemesi 74, 5 Zilhicce 1072 (H.), Hüküm No:442, C. 28, s. 417.

bakılmasına karşın Osmanlı tarafından gayrimenkul ve gayrimenkullere ilişkin miras davalarında görev ve yetkinin şer'iye mahkemelerine verildiği de aktarılmaktadır. Osmanlı Devleti'nde yabancıların gayrimenkul edinmelerinin ilk defa resmi olarak yolunu açan 1284/1867 yılı Ecanibin Hakk-ı İstimlak Nizamnamesi'nin -Safer Kanunu da denilmiştir- 2'nci maddesinde de bu konuda görevli ve yetkili mahkemelerin Osmanlı şer'iye mahkemeleri olduğu hüküm altına almıştır.²⁰⁴

Osmanlı Devleti'nde şer'i ve örfi olan ikili hukuk sistemi gereği olarak miras konusu ikili yapıda değerlendirilmiştir. Buna göre şer'i miras hukuku –feraiz, şer'i intikal, irs, tevarüs, veraset gibi isimler de verilmektedir- yanı sıra ulul emre örfi hukuk çerçevesinde tanınan yetkilerle şekillenen adi intikal müessesesi yer almaktadır. Osmanlı'da mülkiyeti devlete ait olan ancak tasarruf hakkının reayaya verildiği miri arazilerde miras hükümleri geçerli olmamakla birlikte bu alanda örfi hukuk çerçevesinde tasarruf hakkının intikaline ilişkin birtakım hususlar belirlenmiştir. İşte idarecilerin kamu yararı ve örfi kaideleri de dikkate alarak tasarruf hakkının nasıl intikal edeceğine dair hususları belirledikleri alan da adi intikalin konusunu oluşturmaktadır.²⁰⁵

Bu çerçevede değerlendirecek olur isek her şeyden önce Osmanlı Devleti vatandaşı gayrimüslimlerin mülk sahibi olmaları ve bunları da yine Osmanlı tebaasından olan gayrimüslim mirasçılarına hem şer'i hem de örfi miras hukukuna göre intikal ettirmeleri önünde herhangi bir engel bulunmamaktadır. Gayrimüslimler arasındaki din ve mezhep farklılığı da hem adi hem de şer'i mirasçılığa mani değildir. Ancak mirasçıların Müslüman olması (din ayrılığı) veya yabancı bir ülkenin vatandaşı olması (vatandaşlık-tabiiyet ayrılığı) durumunda Osmanlı miras hukukuna göre çeşitli sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Buna göre Osmanlı Devleti'nde din ayrılığının hem şer'i

²⁰⁴ Gül Akyılmaz, "Osmanlı Hukukundaki Düzenlemeler Çerçevesinde Yabancı Ülke Vatandaşlığına Geçen Ermenilerin Gayrimenkullerinin Hukuki Statüsü", Yeni Türkiye, 60/2014, s.19; Ayrıca Ecanibin Hakk-ı İstimlak Nizamnamesi için bkz. Düstur, I. Tertip, I. Cilt, s. 230-231.

²⁰⁵ Bkz. Ali Himmet Berki, Miras ve Tatbikat, Yargıçoğlu Matbaası, Ankara, s. 9-10,132.

hem de adi intikale engel teşkil ettiğini belirtmek gerekir. Yani bir gayrimüslim ile Müslüman arasında İslam hukukunda olduğu gibi hem şer'i hem de adi intikal mümkün değildir. Ayrıca bir Müslüman'ın gayrimüslime mirasçı olabileceği tartışılmış ise de genel görüşe göre bu halde de mirasçılık geçerli değildir. Öte yandan tabiiyet ayrılığı konusunda ise Müslüman olsun gayrimüslim olsun Osmanlı tebaasından olan bir kimsenin malları, arazisi veya gelir getiren vakfiyesi (müstegallat-ı vakfiyye), genel görüşe göre, yabancı bir devlete tabi olan mirasçılarına hem şer'i hem de adi olarak intikal etmez ve Osmanlı tabiiyetinde başkaca bir mirasçısı da yoksa devlete kalır. Fakat bunun tersi durumunda yani yabancı bir ülke tabiiyetinde iken vefat eden birisinin Osmanlı tabiiyetinde bulunan mirasçılarına "adi intikalin" geçerli olduğu savunulmaktadır. Genel görüş bu olmakla birlikte, tabiiyet ayrılığı olsa dahi "Müslümanlar arasında" İslam hukukuna ilişkin hükümler ortak olduğundan, "şer'i intikal"ın mümkün olduğu yolunda görüşler de bulunmaktadır. Emin Efendizade Ali Haydar, Osmanlı Devleti fetva dairesinin de görüşünün bu şekilde olduğundan bahsetmektedir. Buna göre yabancı devlet vatandaşı olan bir Müslüman'a Osmanlı vatandaşı olan bir Müslüman şer'i mirasçı olabilecektir ve bunun tersi de geçerlidir.²⁰⁶ Bu durumun Tanzimat dönemiyle birlikte aşağıda değineceğimiz bir takım esnekliklere tabi tutulduğunu da belirtmek gerekmektedir.

Osmanlı Devleti'ndeki müste'menler bakımından İslam-Osmanlı miras hukuku çerçevesinde birtakım özellik arz eden durumlara da değinmek gerekmektedir. Buna göre bir müste'men ile Müslüman din ayrılığı nedeniyle birbirlerine mirasçı olamazken bir müste'men ile bir zimmî ise din ayrılığı olmasa dahi tabiiyet ayrılığı nedeniyle

²⁰⁶ Emin Efendizade Ali Haydar, Tavzihi'l Müşkûlat fî Ahkamü'l İntikalat, Hukuk Matbaası, İstanbul, 1329 (H.), s. 33-34,41; 1274/1858 yılı Osmanlı Arazi Kanunnamesi'nin 109 ve 110'uncu maddeleri "Müslimin arazisi gayrimüslim olan evladına ve babasına ve anasına ve gayrimüslimin arazisi Müslim olan evladına ve babasına ve anasına intikal etmez. Ve Müslimin arazisinde gayrimüslimin hakkı tapusu ve gayrimüslimin arazisinde Müslimin hakkı tapusu olamaz. Tebeâ-yı Devlet-i Âliyye'den olan kimsenin arâzisi tebeâ-yı ecnebiyyeden olan evlâdına ve bababsına ve anasına intikal etmez ve Tebeâ-yı Devlet-i Âliyye'den olan kimsenin arazisinde tebeâ-yı ecnebiyyeden olan kimsenin hakkı tapusu olamaz." şeklindedir. Bkz. Düstur, I. Tertip, I. Cilt, s. 193.

birbirlerine mirasçı olamamaktadırlar.²⁰⁷ Ayrıca Osmanlı Devleti'nde ölen bir müste'menin ülke dışında mirasçısı bulunmuyorsa terekisi hazineye kalır. Terekeden kasıt menkul mallardır. 1284/1867 yılı Ecanibin Hakk-ı İstimlak Nizamnamesi'ne kadar gayrimenkul edinme imkanı bulunmayan²⁰⁸ –müste'menlerin gayrimenkul edinmesi halinde zimmet akdini kabul ederek zimmi statüsüne geçtiği kabul edilmiştir- bir müste'menin ölmesi ve mirasçısının da bulunması halinde ise elçilik ve konsolosluk marifetiyle terekisi, alacaklı ve borçlulara ilişkin işlemler yapıp cenaze masrafları ve birtakım harçlar düşülerek mirasçılara teslim edilmiştir. Müste'menlerin gayrimenkul edinmelerine izin verilmemiş ise de²⁰⁹ müstear isimle veya zimmi ya da Müslüman bir kimsenin adına satın alma²¹⁰, zimmi bir kişiyle evlenme, borç karşılığı teminat gösterilen emlake el koyma, okul veya hastane yaptırmak suretiyle mülk edinme, gerçek dışı beyan²¹¹ gibi birtakım yollarla edindikleri gayrimenkullerin doğrudan mirasçılara intikaline devlet tarafından müsaade edilmemiş, bu taşınmazlar satılarak ancak bedelleri yabancı olan mirasçılara nakledilmiştir. Klasik dönemdeki bu uygulama Ecanibin Hakk-ı İstimlak Nizamnamesi'nin birinci maddesiyle değişmiş ve yabancıların Osmanlı

²⁰⁷ Müste'men ile zimmi arasındaki durum Islahat Fermanı sonrası değişiklik göstermiş olup ilgili değişikliklere ilerleyen kısımlarda yer verilmiştir.

²⁰⁸ Yabancıların menkul mal edinip miras bırakmalarına bir engel bulunmaz iken gayrimenkul mal edinmeyip miras da bırakamamalarının sebebi, İslam hukukuna göre yabancıların daimi bir şekilde İslam ülkesine yerleşmelerinin kabul edilmemesi ve kapitülasyonlarda gayrimenkul edinimine ilişkin bir imtiyazın verilmemiş olmasındandır. Bkz. Hicri Fişek, "Türkiye'de Yabancıların Aynı Haklardan İstifadesi", AÜHF Dergisi, C.7, S.3-4, 1950, s. 427-428; Müste'menlerin emlak sahibi olmalarının yasak olduğuna ilişkin belge için bkz. CDAB, Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî, 8.Ş.1272 (H.), No:142/62. Söz konusu yasağa rağmen yabancıların emlak edindiğine dair çok sayıda tespit ve belge bulunmaktadır. Devletin elektronik ve teknik kayıt sisteminin bulunmadığı dönemlerde bu ve buna benzer ihlalleri kontrolde yetersiz kalması da makul karşılanması gereken bir husustur. Ayrıca devletin bu yasağı titizlikle uygulatma gayreti içinde olduğu da anlaşılmaktadır. Bkz. CDAB, Cevdet Hariciye, 6.R.1173 (H.), No:119/5931; CDAB, Hatt-ı Hümayün, 29.Z.1248 (H.), No:335/19204.

²⁰⁹ Genel olarak müste'menlerin gayrimenkul edinmeleri yasaklanmış ise de devletin yeknesak şekilde bunu uyguladığından söz etmek de pek mümkün değildir. Nitekim devletin bazı durumlarda buna göz yumduğu veya müsaade ettiği de belgelerden görülmektedir. Örneğin, David Galevayn isimli bir yabancıların ölen annesinden kalan evin, gayrimenkul sahibi olan yabancılar hakkında önceden bir Kanun bulunmadığından, Anna bt. Berdanci'nin üzerine geçirilmesinde bir sakınca bulunmamıştır. Bkz. CDAB, Sadaret Amedi Kalemî Evrakı, 29.Z.1267 (H.), No:32/90.

²¹⁰ Bkz. CDAB, İradeler Hariciye, 27.Z.1255 (H.), No:3/116.

²¹¹ Bkz. CDAB, Sadaret Umum Vilayat Evrakı, 9.L.1266 (H.), No:25/69.

Devleti’nde toprak edinmelerine imkan sağlanmıştır.²¹² Nizamname’nin 4’üncü maddesiyle de yabancıların, devletçe vasiyet, intikal ve hibesine müsaade edilen gayrimenkullerini vasiyet, intikal ve hibe etme yetkisine sahip oldukları hükme bağlanmıştır. Ancak söz konusu Nizamname’de bu yabancı kimselere kimlerin mirasçı olabileceğine dair açıklama getirilmediğinden, Osmanlı vatandaşı veya başka ülke vatandaşı olan yakınlarının mirasçı olup olamayacağı konusu tartışmalı kalmıştır ve hicri 21 Cemaziyevvel 1326/1908 tarihine kadar teamüllerle yürütülmeye çalışılmıştır. Bu tarihte verilen bir irade-i seniyye ile öncelikle Osmanlı tebaasından, yabancılara gayrimenkul intikal edemeyecek iken yabancılardan Osmanlı tebaasına ve yabancılardan yabancılara gayrimenkul intikal edebilecektir. Şura-yı Devlet (Danıştay) kararları²¹³ da bu yöndedir. Osmanlı tebaasının yabancılara –gelir getiren (akar) mallar hususunda şer’i hükümler geçerli olduğundan, bu mallar hariç- mirasçı olması, hiçbir devletin yabancıya kendi tebaasından daha fazla hak vermeyeceğinden hareketle ortaya konulmuştur. Ayrıca yabancıdan Osmanlı tebaasına intikal mümkün iken Osmanlı tebaasından yabancılara intikale izin verilmemesi tartışılmış ise de miras hakkının sadece vatandaşlara tanınması, aksi durum için birtakım şart ve yasaklarla birlikte

²¹² Ancak Nizamname’nin 1’inci maddesine göre yabancıların gayrimenkul ediniminin iki istisnası vardır ki ilki Hicaz arazisidir, ikincisi ise aslen Osmanlı vatandaşı iken izinsiz vatandaşlık değiştirenlerdir. Bu istisnalara ilişkin 1883 yılında "Ecanibin Hakk-ı İstimlak Kanunu’nun Birinci Maddesinde İstisna Olunan Eşhasın Emlak ve Arazisine Mahsus Kanun"un 1’inci maddesine göre; 1285/1869 yılı Tabiiyeti Osmaniye Kanunu’nun yayımından önce tabiiyetini değiştirmiş olup da bu değişikliği Osmanlı Devleti’nce kabul edilenler ve bu Kanun’un yayımından sonra da Kanun’a uygun şekilde tabiiyetini değiştirenler, tabii oldukları devletin İstimlak Kanunu’nu tanıyarak imzalamış olması şartıyla, Ecanibin Hakk-ı İstimlak Kanunu’ndan faydalanacaklardır. Yani bahsedilen şartları taşıyan yabancılar Osmanlı Devleti’nde toprak sahibi olabileceklerdir. 2’nci maddesinde ise Osmanlı Devleti’nden izin almaksızın tabiiyetini değiştirerek Osmanlı vatandaşlığı düşürülenlerin, Osmanlı ülkesinde gayrimenkul edinme ve miras bırakma hakkından mahrum olacakları hükme bağlanmıştır. 3’üncü maddeye göre de gayrimenkul edinemeyecek ve miras da bırakamayacak bu kişilerin Osmanlı ülkesindeki var olan mülk taşınmazları Osmanlı tebaası olan mirasçıları arasında tıpkı taşınır malları gibi paylaştırılır. Ancak 1858 yılı Arazi Kanunnamesi’nin 110 ve 111’inci maddeleri gereğince bu kimselerin ister tabiiyet değişikliğinden önce ister sonra olsun miri ve vakıf arazileri üzerinde intikal ve tapu hakkı kalmamaktadır ve bu edinimler mirasçıları bulunmayanlarda olduğu gibi doğrudan hazineye kalır. 21 Rabiulahir 1300 (H.) kabul tarihli Kanun metni için bkz. Düstur, I. Tertip, 3. Cilt Zeyl, s. 96.

²¹³ Berki, İslam Hukukunda Feraiz ve İntikal, s. 172; Cin, Eski ve Yeni Türk Hukukunda Tarım Arazilerinin Miras Yoluyla İntikali, s. 46,48.

karşılıklılık (mütekabiliyet) esaslarının aranması, günümüz hukuk sistemlerinin de gözettiği unsurlardır.²¹⁴

İrade-i seniyye bu sayılanlara ilaveten Osmanlı Devleti'ndeki yabancıların tasarrufu altındaki emlakın (mukataalı arazi veya mukataalı vakıf gibi) yabancı bir mirasçıya şer'i (irs) intikalinin geçerli olduğunu belirtmiştir. Örneğin Osmanlı Devleti'ndeki bir Rus'un tasarrufundaki bir emlakın Almanya vatandaşı oğluna verileceği düzenlenmiştir. Ancak bu uygulamanın Osmanlı Devleti'nin de tabi olduğu Hanefi fihhına uygun olmadığı, zira Hanefilerin iki değişik devletin vatandaşları arasında tevarüsün (şer'i intikal) bulunmadığını savundukları görülmektedir. Söz konusu irade-i seniyyenin, Hanefi fihhına uygun olmasa da Şafi yaklaşımına göre geçerli olduğu da ifade edilmiştir. Nitekim Şafilere göre bu durum tevarüse engel değildir.²¹⁵

Osmanlı Devleti, son döneminde, yukarıda kısaca açıklamaya çalıştığımız üzere yabancılara verilen gayrimenkul edinme ve miras bırakma, konsolosluk mahkemeleri gibi adli ve idari tüm ayrıcalıkları, Meclis-i Mebusan'ın 12 Teşrinievvel 1331 tarihli 41'inci birleşiminde kabul ettiği "Kavanini Mevcudedde Uhudu Atıkaya Müstenit Ahkamın Lağvine Dair Kanunu Muvakkat" (1913) ile kaldırmıştır.²¹⁶

4.4. Vakıflar Hukuku

Vakfın menşei hakkında çeşitli görüşler bulunmakta ise de doğruluğu tamamen kanıtlanmış ve ortak nazariye olarak kabul edilmiş bir fikir mevcut değildir. Bir kısım

²¹⁴ Bkz. Ali Haydar, Tavihi'l Müşkûlat fi Ahkamü'l İntikalat, s.35-39; Akyılmaz, "Osmanlı Hukukundaki Düzenlemeler Çerçevesinde Yabancı Ülke Vatandaşlığına Geçen Ermenilerin Gayrimenkullerinin Hukuki Statüsü", s. 15,20-21,28-29; Ayrıca bkz. Yılmaz Kurt, "Osmanlı Devleti'nde Yahudilerin Filistin'de Toprak Edinmesi", Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi Bildirileri, Cilt 1, Ankara, 2013, s. 96; Cin, Eski ve Yeni Türk Hukukunda Tarım Arazilerinin Miras Yoluyla İntikali, s. 46-47.

²¹⁵ Bkz. Ali Haydar, Tavihi'l Müşkûlat fi Ahkamü'l İntikalat, s. 39-40.

²¹⁶ Bkz. Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 3, Cilt 1, İctima Senesi 1, s. 575.

görüşler vakıf müessesinin İslamla ortaya çıktığını savunurken bir kısım görüşler de bu müessesenin İslam'dan önce de var olduğunu ileri sürmektedir. Vakıflar hukukunda gayrimüslimlerin durumunu değerlendirebilmek açısından vakfin menşei hakkındaki bu iki görüşe kısaca değinmekte fayda vardır.

Vakfı, kökü İslam hukukuna dayanan bir sosyal yardım kurumu olarak görenler, Kur'an'da yer almayan bu kavramın menşei, hadislerdeki vakıf ve vakfiye örnekleriyle açıklamaktadırlar. Ancak ayetlerde yardımlaşma, infak, sadaka, hayır ve hasenatın teşvik edilmesini de vakfin menşei ile dolaylı olarak ilişkilendirmektedirler. Bu görüşe göre vakıf kurumu, hadislerde geniş bir şekilde yer almakta ve pek çok hadiste insanlar hayır yapmaya, infakta bulunmaya sevk edilmektedir. Ayrıca Hz. Muhammet ve ashabı da zaman zaman en değerli mülklerini vakfetmişler, yer yer de vakfettikleri mülkleri için vakfiye yazdırmışlardır.²¹⁷ Dolayısıyla İslam hukukundaki sahih senetli metinler ve uygulamalara bakılarak vakfin kökeninin İslam'a dayandığı belirtilmektedir. Ayrıca Anayasa Mahkemesinin 4.12.1969 tarih ve E:1969/35, K:1969/70 sayılı kararında da vakıf, kökü İslâm hukukuna dayanan bir sosyal yardım kurumu olarak tanımlanmıştır.²¹⁸

Vakıf müessesinin münhasıran İslam dini esaslarına özgü bir müessese olmadığını savunan görüş ise vakfı, genel olarak Müslümanların fethettikleri yerlerde örneklerine rastladıkları veya Roma hukukunda da var olan bir olgu olarak değerlendirir. Köprülü'ye göre Müslümanlar karşılaştıkları topluluklarda vakıfların taşıdığı şartlarla idare edilen zengin oluşumlar görmüş –Bizans'taki typica²¹⁹ gibi- ve bunları kendi bünyelerinde tesis etmişlerdir. İslam fetihlerinin hızlı bir şekilde yayılması

²¹⁷ Bkz. Buhari, Şurut 19, Vesaya 28, İman 33; Müslim, Vasiyet 15, (1632); Ebu Davud, Vesaya 13, (2878-2879); Tirmizi, Ahkam 36, (1375); Nesai, Ahbas 1, (6, 230); İbnu Mace, Sadakat 4, (2396).

²¹⁸ Bkz. Nazif Öztürk, Menşei ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., Ankara, 1983, s. 40-51.

²¹⁹ Bizans devrine ait elde bulunan vakfiyelerdir. Bkz. M. Fuad Köprülü, Vakıfların Hukuki Mahiyeti, Haz. Yahya Kemal Taştan, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., Ankara, 2013, s. 200.

neticesinde elde edilen servet ve refah, vakıfların kurulmasında itici unsur olmuştur. İslam'daki hayır, yardımlaşma, infak gibi kavramlar da İslam medeniyetinde vakıf unsurunun benimsenmesine uhrevi ve ahlaki zemin hazırlamıştır. Dolayısıyla bu görüşe göre vakıf müessesesi İslam'dan önce de var olan ancak İslam tarafından tam manasıyla ele alınarak geliştirilmiş bir olgudur.²²⁰

Burada şunu ifade etmek gerekir ki yapı ve idare olarak İslam hukukundaki vakıflara bütün bütün benzerlik göstermemekle birlikte vakıf türü oluşumlara ya da başka bir deyişle hayır için verilen birtakım mallara İslam'dan önce de rastlamak mümkündür. Örneğin milattan önce 4'üncü asırda Kralın Brahminlara yiyeceklerini karşılamaları için vergiden muaf olan ekilmiş araziler verdiği, bu arazileri köylülerin işleyerek gelirini Brahminlara bıraktığı, bu hayır işlerinin bakırdan levhalara kazılarak muhafaza edildiği, diğer taraftan Orissa'daki bir kralın milattan sonra 4'üncü asırda bir azize manastır vakfettiği ve bunun madeni levhaya yazıldığı, aynı şekilde Bengal Kralı Dharmapala'nın milattan sonra 8'inci asırda Vikramaşila Üniversitesi'ni orada mukim yüz sekiz keşişe verilen vakıf sayesinde kurduğu, milattan önce 3'üncü asırdan itibaren Buda'nın kutsal sayılan saç, diş, kemikleri üzerine inşa ettirilmiş mabetlere ait küçük kitabelerde, mabetlerin bazı bölümlerini vakıf olarak inşa ettirenlerin isimlerinin yazılı olduğu ve bu mabetlerin tamirinin de yine vakıflarca yapıldığı aktarılmaktadır.²²¹

Vakıf müessesesi Emeviler döneminde genişlemiş ve kişilere veya onların soylarına da tahsis edilmeye başlamıştır. Bu şekildeki vakıflara da adi veya ehl-i vakıflar (evkaf-ı ehliyye) denilmiştir. Abbasiler döneminde ise adi vakıflar Ebu Yusuf gibi Hanefi İslam âlimleri tarafından hukuki zemine oturtularak İslam dünyasında hızla yayılmasına vesile olunmuştur. Bu şekilde hem İslam coğrafyasında geniş hayri

²²⁰ M. Fuad Köprülü, İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1983, s. 368 vd.

²²¹ Bkz. W. Ruben, "Buddhist Vakıfları Hakkında", Vakıflar Dergisi, S.II, Ankara, 1942, s. 173-181.

faaliyetlere imza atılmış hem de büyük ailelerin servetlerinin dağılmadan aile bireylerine intikali sağlanmıştır. Abbasilerden sonra Büyük Selçuklu Devleti ve sonrasında kurulan diğer devletler de vakıf müessesesine büyük önem vermiştir. Osmanlı Devleti'nde devletin siyasi ve mali gücüyle orantılı bir şekilde sürekli gelişme gösteren vakıfların idaresi veya denetimi, 1242 (H.) yılında Evkaf Nezaretinin kurulmasına kadar kadılık, sadrazamlık, şeyhülislamlik, yeniçeri ağalığı, sekbanbaşılık, kaptanpaşa gibi değişik kişi veya kurumlarca sağlanmıştır. Tanzimat ve meşrutiyet dönemlerinde ise çeşitli ıslahatlara tabi tutulan müessese daha sonra Evkaf Nezaretinin genel müdürlüğe dönüştürülmesi ve 2762 sayılı Vakıflar Kanunu'nu ile yeni bir yapıya bürünmüş ve dönem dönem yapılan yasal değişikliklerle de günümüze kadar gelmiştir.²²²

Vakıf müessesesinin gayrimüslimler çerçevesinde değerlendirilmesine gelecek olur isek Hanefilere göre –diğer görüşler de aynı doğrultudadır- vakfeden (vâkıf) ile ilgili olarak gayrimüslimler cihetiyle herhangi bir şart bulunmamaktadır. Yani gayrimüslimler ister zimmî olsun ister müste'men olsun vakfedebilir. Ancak kendisine vakıf yapılan (mevkufunaleyh) noktasında bir takım özel hususlar bulunmaktadır. Buradaki ölçü ise hem zimmîlere hem de İslam'a göre ibadet (kurbet-hayır-sevap) kastının bulunup bulunmadığıdır. Yani hem vakfeden hem de İslam çerçevesinde hayır-sevap penceresinden herhangi bir engelin bulunmaması gerekir. Buna göre bir zimmînin bir zimmî veya Müslüman fakire veya evladına, bir Müslüman'ın da bir zimmî veya Müslüman fakire veya evladına ve ayrıca her ikisinin de Beyt'ül Makdis'e vakfi caizdir. Çünkü bu ikisi için de hayır hasenat hükmündedir. Ancak ikisi için de ibadet (hayır) olmayan vakıflar ile Müslümanlara göre ibadet olan fakat zimmîlere göre ibadet olmayan veya tam tersi durumlardaki vakıflar geçerli değildir. Örneğin; gayri meşru

²²² Köprülü, İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi, s. 368-374; Ayrıca aynı yazarın Vakıflar Dergisi'nde yayımlanan makalesi için bkz. M. Fuad Köprülü, "Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü", Vakıflar Dergisi, S.2, Ankara, 1942, s. 1-35.

amaçlar için yapılan vakıflar batıl olup hem zimmîler hem de Müslümanlar için hayır çerçevesinde kabul edilemez. Diğer taraftan bir zimmînin kilise gibi ibadethane inşasına vakıf yapması zimmîler için ibadet olup Müslümanlar için ibadet olmadığından Hanefiler tarafından kabul edilmez. Aynı şekilde bir zimmînin mescit inşasına yaptığı vakıf da zimmîler nezdinde hayır kabul edilmediğinden geçerli görülmez. Fakat bir zimmî bir kiliseye vakıfta bulunursa ve kilise de yıkılacak duruma gelirse bu vakıf sonuç olarak fakirlere yapılmış sayılır ve geçerli olur. Diğer mezheplerden Şafii, Hanbeli, Maliki ve Şiilere göre de bir zimminin bir zimmiye veya Müslüman'a vakfının geçerli olduğu gibi bir Müslüman'ın veya gayrimüslimin de zimmiye vakfı geçerlidir. Bununla birlikte birtakım özellik arz eden hususlar bulunmaktadır. Şafiler, Hanefilerin inançlara göre kurbet-hayır ölçütü yerine İslam bakımından masiyet (İslam'a göre yasak-haram-günah) ölçütünü esas almışlardır. Bu doğrultuda da zimmînin mescide ve müste'mene vakfını kabul etmişlerdir. Çünkü İslam'a göre kurbet-hayır olarak görülen mescitler gibi yerlere vakfın yapılmasında sakınca bulunmayıp, zimmîlerin bu yerleri nasıl değerlendirdiğinin İslam açısından önemi olmaması gerekir. Bu bakış açısıyla da kilise gibi ibadethanelere yapılan zimmî vakıfları, bu yerler İslam'a göre masiyet sayıldığından, geçerli görülmemiştir. Hanbeliler de Şafiler gibi İslam bakımından masiyet çerçevesinde bu konuya yaklaşmaktadırlar. Şiiler ise zimmîler nazarından konuyu ele almışlardır. Buna göre zimmîlerin itikatları gereği kiliseler masiyet olmadığından, zimmîlerin kiliselere vakfını caiz görmektedirler. Malikiler ise vakfın güdüldüğü, tahsis edildiği hususlar üzerinde durmuş ve buna göre yol, köprü, çeşme, su yolu gibi kamunun hizmetine olan zimmî vakfının geçerli olduğunu ancak bizzat İslam dinine mahsus olan mescit gibi yerlere yapılan zimmî vakfının geçerli olmadığını kabul etmişlerdir. Bu noktada Malikiler, Hanefilere yakın görüşe sahiptirler.²²³

²²³ Zeydan, Ahkamu'z Zimmiyyin, s. 394-397.

İslam hukukunda müste'menlerin (yabancı) vakıflar hukuku karşısındaki durumuna bakılacak olur ise Hanefiler, müste'menlerin tıpkı zimmîler gibi İslam ülkesinde (dar'ul İslam) vakfetmelerini caiz görmüşlerdir. Bir müste'menin İslam ülkesinde bir evi satın alıp onu vakfetmesinden sonra İslam ülkesinden ayrılması veya İslam ülkesinde vefat etmemesi veya geri de dönmemesi durumlarında vakfı batıl olmaz. Müste'menlerin vakfedeceği yerler (mevkufunaleyh) noktasında da Hanefiler yine zimmîlerde olduğu gibi hem İslam'a göre hem de müste'menlerin itikadına göre kurbet ilkesini gözetmişlerdir. Zimmînin müste'mene vakıf yapmasına gelince tıpkı Müslüman'ın müste'mene vakıf yapmasının caiz olmaması gibi zimminin de müste'mene vakfı Hanefilerce caiz görülmemiştir. Müste'menin müste'mene vakfı da aynı şekilde caiz değildir. Ancak bu hususta Şafiler Hanefilerden ayrılarak müste'menler eman sahibi olduklarından onlara da vakfın caiz olduğunu savunurlar. Diğer konularda ise zimmîlerin vakfındaki gibi düşünmektedirler. Hanbeli ve Malikilerin ise müste'menler bakımından herhangi bir hükmü yoktur. Zimmîlerin vakfı hususunda son olarak şu da belirtilmelidir ki bir zimmînin vakfına Müslümanlarda olduğu gibi bir takım şartlar koşması da geçerlidir.²²⁴

Osmanlı Devleti'nin uygulamalarına bakıldığında da gayrimüslimlerin vakıf yapabildikleri belgelerden anlaşılmaktadır. Örneğin, İsayi v. Ovanes isimli bir zimmînin tasarrufundaki icareteynli (kiralanan vakıf akarı) evinin, ölümünden sonra mirasçıları tarafından vakıf mütevellisinin izni ile başka bir zimmîye mahkemede devredildiği sicillerde kayıtlıdır.²²⁵ Yine Erhandepola isimli Yahudinin evlatları ve Edirne'deki Karay Yahudilerinin fakirleri için para vakfı kurduğu da görülmektedir.²²⁶ Ayrıca gerek zimmîler gerek Müslümanlar tarafından doğrudan kiliselere yapılan

²²⁴ Zeydan, Ahkamu'z Zimmiyyin, s.394, 398-399.

²²⁵ İstanbul Kadı Sicilleri, Bab Mahkemesi 54, 15 CA 1102 (H.), Hüküm No:363, C.20, s. 303; Başka bir örnek için bkz. Eyüb Mahkemesi 74, 20 Recep 1072 (H.), Hüküm No:56, C.28, s. 89.

²²⁶ İstanbul Kadı Sicilleri, Hasköy Mahkemesi 10, 22 CA 1090 (H.), Hüküm No:161, C.30, s. 138; Aynı şekilde Lazari v. Yasef isimli Yahudi de evini evlatlarına ve Karay fakir Yahudilere vakfetmiştir. Bkz. Eyüb Mahkemesi 74, 7 Şevval 1072 (H.), Hüküm No:211, C.28, s. 211.

vakıflar İslam hukukunda caiz görülmediğinden, Osmanlı uygulamasında bu şekildeki vakıflara rastlanmamakta ise de belgelerdeki "... kiliseleri fukarası vakfına..." gibi ifadelerden doğrudan kiliselere değil de kilise fakirlerine yapılan vakıfların var olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte tayin olunanlara idarece verilen ferman ve berat gibi belgelerde önceden kiliseye vakfolunan bağ, bahçe, ayazma, eşya, hayvan vb. şeylere dokunulmamasının istenmesinden ve "kiliseye vakfolan bağın satılması" gibi örneklerden kiliselerin de vakıflara sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu örneklerde kiliselere (manastırlara, İncil'e)²²⁷ gerek zimmi gerek Müslümanlarca doğrudan vakıf yapıldığına dair herhangi bir bilgiyle karşılaşılmamıştır.²²⁸ Bilakis kilise ve manastır gibi yerlere vakıf yapmanın yasaklandığına dair kayıtlar vardır. Örneğin hicri 1225 yılında Üsküdar kadısına verilen bir buyruğa göre Rumeli, Anadolu ve Akdeniz Adalarındaki zimmîlerin manastır ve kiliselere ev, dükkân ve sair emlak ve akar vakfetmemeleri ve yasak olan bu hususun icrasına itina gösterilmesi istenmiştir.²²⁹

Osmanlı Devleti yabancıların vakfı noktasında da Hanefilerin görüşlerinden hareketle kurbet prensibini uygulamış ve yabancıların kiliselere ve manastırlara vakfına müsaade etmemiştir. Örneğin Hicri 1206 senesinde verilen bir hükümde ecnebilerin emlak ve arazi satın almalarına ve kilise, manastır gibi yerlere vakfeylemelerine izin verilmemiştir.²³⁰

²²⁷ Kiliselere, İncil'e vakıftan kasıt, kilise, havra, manastır gibi gayrimüslimlere ait ibadet yerlerinin inşa edilmesi veya İncil gibi semavi kitapların basımının, yayımının ve propagandasının yapılması adına kurulabilecek vakıflardır.

²²⁸ Bkz. İstanbul Kadı Sicilleri, İstanbul Mahkemesi 3, Hüküm No:615, C.13, s. 408; Üsküdar Mahkemesi 51, Hüküm No:176, C.8, s. 133; Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivlerinde rastladığı 29 numaralı "Evkaf-ı Hristiyan" isimli defterdeki 1728-1912 yılları arasında kurulan gayrimüslimlere ait 31 adet vakfiyeyi inceleyen Öztürk, bu vakfiyelerde de görüldüğü üzere İslam Hukukundaki kilise, manastır ve İncil hakkında vakıf kurulamaması yasağının tam olarak uygulandığını belirtmektedir. Bkz. Nazif Öztürk, Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi, TDV Yay., Ankara, 1995, s.338-339.

²²⁹ CDAB, Cevdet Adliye, 22.R.1225, No:58/3498; Ayrıca bazı gayrimüslimlerin Sakız'daki emval, eşya ve emlakının ve bazı kilise için vakf ve hapsettiği meblağın zabtına ait belge için bkz. CDAB, Hatt-ı Hümayun, 29.Z.1203 (H.), No:19/849.

²³⁰ CDAB, Cevdet Hariciye, 29.S.1206 (H.), No:38/1886.

Osmanlı Devleti'nde Medeni Kanun'un yürürlüğe girmesinden önce tesis edilmiş vakıflar; mahiyetleri itibarıyla hayri ve zürri (gelirin tamamı vakfın evlatları ve onların soyuna tahsis edilmiş), mülkiyetleri itibarıyla sahih (mülkiyetin tüzel kişiliğe ait olduğu) ve gayr-ı sahih, idaresi itibarıyla ise mülhak (mütevellileri tarafından idare edilenler) ve mazbut (idaresi devlete ait), kiraya verilme şekilleri itibarıyla da icare-i vahideli (tek seferlik kiraya verilen), icare-i vahide-i kadimeli (daimi olarak kiraya verilen), mukataalı (arsası vakfa ait, üzerindeki ise şahsi mülk olan ve yıllık kiraya tabi), icareteynli (bir akarın süresiz kiraya verilmesi) olmak üzere çeşitli sınıflara ayrılmıştır. Medeni Kanun'un Sureti Meriyet ve Şekli Tatbikatı Hakkındaki Kanun'un 8'inci maddesiyle vakıflara dair yeni bir düzenlemenin yapılması öngörüldüğünden, 5.6.1935 tarih ve 2762 sayılı Vakıflar Kanunu yapılmış ve buna göre de Medeni Kanun'dan önceki vakıflar yeni bir tasnife tabi tutularak mazbut ve mülhak vakıflar olmak üzere ikili sınıflandırmaya gidilmiştir. Cemaat vakıfları ise mülhak (mütevellileri tarafından idare olunan) vakıflar arasında sayılmıştır. Osmanlı Devleti'nde ilk başta cemaat vakfı diye bir müessese bulunmazken zamanla Rum, Ermeni veya Yahudi gibi cemaatlerin mülk arsalar üzerinde ibadethanelerini yapabilmelerine fermanlarla izin verilmiş, bu türden ibadet inşa edilen gayrimenkuller ise zamanla çoğalmıştır. Bu gayrimenkullerin ibadethane olarak tapuya kaydı mümkün olmadığından cemaatin önde gelenleri veya hayali şahıslar adına tescil edilmiştir. 21 Şubat 1328 (R.)/22 Rabiülevvel 1331 (H.) tarihli "Eşhası Hükmiyenin Emvali Gayrimenkuleye Tasarruflarına Mahsus Kanunu Muvakkatin"²³¹ yürürlüğe girmesi ile de gayrimüslimlere ait ibadethanelerin (ve okul, hastane gibi diğer müesseselerin) gayrimenkul iktisap etmelerinin önü yasal olarak açılmıştır.²³² Böylece Kanunu Muvakkatinin verdiği yetki uyarınca gayrimüslim cemaatler, mülkiyetleri yukarıda belirttiğimiz üzere takma ve hayali kişilere ait taşınmazların kendi tüzel kişiliklerine kaydedilmesi için defter-i hakani idarelerine birer

²³¹ Düstur, II. Tertip, C.5, s.114-115.

²³² Kavalalı, Miras Hukuku, s. 223-230.

beyanname ile başvurmuşlar ve vakfiyeleri olmadığı halde vakfiye yerine geçen bu beyannamelerle vakıf statüsü kazanmışlardır.²³³

Gayrimüslimlere ait ibadethanelere yasal olarak gayrimenkul iktisap hakkı 1913 yılında verilmiş ise de gayrimüslimlerin Tanzimat dönemi ile birlikte ibadethanelerine gayrimenkul vakfedebildikleri belgelerden görülmektedir. Örneğin 1848 yılında Kostantin isimli gayrimüslim, Manisa'da kiliseye vakfettiği emlakını geri istemiş, 1905 yılında Maryobenet Apostol isimli gayrimüslimin Tekirdağ'daki yarı hisseli evini Ayayorgi Kilisesine vakfetmiştir. Yine 1911 senesinde Yunan tebaasından Almandaros Yaka, Ortodokslara ait kiliseye arsasını vakfetmiştir.²³⁴

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Anadolu'da faaliyete geçen gayrimüslim okullarının da vakıf arazilerde kurulduğunu belirtmek gerekir. Gayrimüslimlerin okul, hastane, kilise gibi hayri ve sosyal hizmet binalarını genellikle vakıf arazilerine inşa ettiği aktarılmaktadır. Özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı ülkesinin çeşitli yerlerinde gayrimüslimlerin, kilise, manastır, okul, hastane, huzurevi, yemekhane, misafirhane yaptırmak için devlete çokça başvurduğu çeşitli belgelerle ortaya konulmuştur. Bu yapılar yer yer vakıf arazilerine inşa edilmiş yer yer de devlet tarafından gayrimüslimlerce satın alınan arazilere yapılmasına izin verilmesi sonucu inşa edilerek çeşitli vakıflara teslim edilmiştir. Ancak devlet, birtakım gözden kaçan veya elçiliklerin müdahalesi gibi istisnai durumlar olsa da gerek izin verirken gerek sonrasında takip, kontrol ve denetimi elden bırakmamıştır.²³⁵

Son olarak bu başlık altında gayrimüslimler bakımından önemli tarihi nüans içeren “1914 tarihli Evkaf Bankası Kanunu’nun dördüncü maddesinin tadili sürecinde

²³³ Öztürk, Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi, s. 339-340.

²³⁴ Bkz. CDAB, Sadaret Mektubi Kalemî Evrakı, 11.R.1265 (H.), No:179/37; Şura-yı Devlet, 2.M.1323 (H.), No:60/7; Şura-yı Devlet, 10.Ca.1329 (H.), No:78/32.

²³⁵ Bkz. Öztürk, Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi, s. 324-334.

Meclis-i Mebusan'daki özellikle Müslüman ve gayrimüslim milletvekilleri arasındaki tartışmalara" kısaca değinmek istiyoruz. Bu banka Evkaf Bakanlığı tensibiyle açılmakla birlikte vakıf malları ve vakıf işleriyle ilgili olacağından, ihraç olunacak hisse senetleri sayesinde tedarik olunacak bankanın sermayesi sadece Müslümanlara tahsis edilmiştir. Diğer bir deyişle bankanın çıkaracağı hisse senetleri sadece Müslümanlara verilecek, dolayısıyla bankanın sermayedarı sadece Müslümanlar olabilecektir. Bu durum da Kanun'un 4. maddesiyle hüküm altına alınmıştır. Ancak maddenin kanunlaşması aşamasında önce hisse senedatının "ashabı Müslim yahut Osmanlı" olması gerektiği teklif edilmiş, sonra hisse senedatının Müslüman olması gerektiği fikri ağır basınca "Osmanlı ve Müslim" olanlar olarak tartışılmış; akabinde "Osmanlı Müslim" denilmiş ve en nihayetinde de hisse senedatının sadece Müslümanlardan müteşekkil olabilmesi ve her koşulda o şekilde anlaşılması için "ashabı Müslim" olarak kanunlaştırılmıştır. Yani maddenin son hali "Hisse senedatı nama muharrer ve ashabı Müslim olacaktır." şeklinde yayımlanıp yürürlüğe girmiştir. Burada önemli olan husus şudur ki tartışmalar esnasında hayratı İslamiyyenin idaresi için var olan Evkaf Nezaretinin kurmak istediği bankanın da bir İslami müessese olması gerektiğini gayrimüslim milletvekilleri de kabul etmiş; ancak bankanın geleceği açısından duygusal bakılmaması gerektiği, iktisadi ve evrensel düşünülmesinin icap ettiği, sadece Müslümanlara açık bir bankanın gelişemeyeceği, madem sadece Müslümanlarla alış veriş etmeyip gayrimüslimlerle de banka işlemleri yapacak olan bu bankanın sermayesinde sadece Müslümanların yer almasının çelişki oluşturduğu, bankanın sermayesinden %20 gibi küçük bir hissenin gayrimüslimlere verilmesi gerektiği, bu %20'lik hisse nedeniyle bankanın idaresinin azınlıkta olan gayrimüslimlere geçmiş olmayacağı, çoğunluğun ve yönetimin yine Müslümanlarda olacağı, bu şekilde bankanın amacına ulaşabileceği ileri sürülerek itiraz edilmiştir. Tüm bu itirazlara rağmen bankanın Müslüman vasfının olması gerektiği fikri

ağır basarak yapılan oylama neticesinde gayrimüslimlere hisse verilmeyecek şekilde kanunlaşmıştır.²³⁶

4.5. Eşya Hukuku

Çalışmamızın önceki kısımlarında da ifade edildiği üzere kural olarak İslam ülkesinde yaşayan gayrimüslimlerin can, namus, din, vicdan hürriyetleri güvence altında olduğu gibi "mal" güvenliği de garanti altındadır.²³⁷ Diğer bir deyişle İslam hukukuna göre gayrimüslim vatandaşlar ile yabancıların eşya hukuku kapsamındaki varlıkları da tıpkı Müslüman vatandaşlarda olduğu gibi hukuki işlemlere konudur.

Şey kelimesinin çoğulu olan eşyanın İslam hukukundaki karşılığı "mal" olup, a'yan (maddi eşya) ve menafi (menfaatler) kısımları altında ele alınmaktadır. Hanefiler bir nesnenin mal niteliği taşıması için iki temel unsura sahip olması gerektiğini savunurlar. Bunlardan ilki ilgili nesnenin bir ihtiyacı gidererek fayda sağlaması, yani iktisadi bir kıymete sahip olmasıdır. Bu yaklaşımdan hareketle Müslümanlar tarafından yararlanılması caiz olmasa da gayrimüslimlerce yararlanılan varlıkların da mal olduğu kabul edilir. Örneğin, şarap ve domuz bu bağlamda mal olup, gayrimüslimlerin kendi aralarındaki her türlü ayni haklara ve hukuki işlemlere konudur. Ancak bir gayrimüslimin sonradan Müslüman olması halinde, İslam hukukuna göre caiz olmayan bu türden mallar hukuken koruma altında değildir. Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki; bir Müslüman'ın şarap, domuz gibi şeyleri mülk edinmesi yasak olduğundan, bu husus Müslüman bir kimsenin mülkiyet hakkının sınırlandırıldığı alanlardan birisidir. Bir nesnenin mal olarak değerlendirilmesi için gerekli olan ikinci unsur ise fiziken var

²³⁶ Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 3, C. 2, İct. Senesi 1, 28 Haziran 1330 (1914), s. 130-140. (<https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MECMEB/mmbd03icf01c002/mmbd03icf01c002ink030.pdf>, E.T: 29.09.2024)

²³⁷ Hz. Muhammet bir hadisinde "*Bir Müslüman'a veya zimmîye kasten zarar veren melundur.*" şeklindeki ifadesiyle zimmilere bakış açısını ortaya koymuştur. Bkz. Ebu Yusuf, Kitabul Harac, s. 243.

olmasıdır ki bu unsurdan dolayı Hanefiler hak ve menfaatleri mal olarak nitelememektedirler. Barındırdığı hükümler bağlamında Osmanlı Devleti'nin borçlar, eşya ve usule ilişkin önemli bir kanunu olan Mecellenin ise ilgili maddelerindeki tadiller sonucu, Şafî mezhebinin görüşü doğrultusunda, hak ve menfaatleri de mal kapsamına aldığı söylenebilir.²³⁸

İslam hukukunda mal genel olarak, mütekavvim-gayrimütekavvim, misli-gayrimisli, menkul-gayrimenkul, özel-kamu, sahipli-sahipsiz gibi birtakım sınıflara ayrılmıştır. Bu ayırımı gayrimüslimlere bakan yönlerde değinmek gerekmektedir. Dinen kullanılmasına izin verilen (intifası mübah olan) ve ihraz edilmiş (elde edilmiş-kazanılmış-temevvül) olan mallara mütekavvim mal denilmiştir. Bu bakımdan - yukarıda da belirtildiği üzere- şer'i olarak yasaklanan domuz, şarap gibi şeyler Müslümanlar için gayrimütekavvim mal olmakla birlikte gayrimüslimler için mütekavvimdir. Gayrimüslimlerin kendi aralarında hukuki işlemlere konu olabilen ve kendi dini inançlarına göre yasak olmayan mallar bu türdendir. Buna göre bir Müslüman bir gayrimüslim vatandaşın şarap ve domuz gibi bir malına zarar verirse bu kişinin zararını tazmin etmek durumundadır. Ancak hem gayrimüslimler hem de Müslümanlar açısından edinim ve yararlanmaya konu olamayacak leş, kan gibi nesneler mal olarak kabul edilmez ve hukuken korunmaz.²³⁹

²³⁸ H. Mehmet Günay, İslam Hukukunda ve Osmanlı Uygulamasında Kamu Malları, Şule Yay., İstanbul, 2001, s. 35-40; Mal kavramı Mecelle'nin 126'ncı maddesinde "Mal, tab-ı insani mail olup da vakt-i hacet için iddihar olunabilen şeydir ki menkule ve gayr-ı menkule şamil olur." şeklinde tarif edilmiş olsa da 125'inci maddede "Mülk, insanın malik olduğu şeydir; gerek a'yan olsun ve gerek menafi olsun." denilmiştir. Ayrıca 126'ncı maddenin ilerleyen yıllarda ortaya çıkan ihtiyaçlara göre değiştirilmesi için tadil komisyonunca yapılan çalışmalarda tadil gerekçelerine bakıldığında; malın tarifine düyun (borçlar) ve menafinin (menfaatler) eklenme sebebi olarak, zamanla gerek düyunun gerek menafinin mal addolunması gösterilmektedir ve bu hususta Şafî mezhebinin görüşünün tercih edildiği belirtilmektedir. Mecelle için bkz. Düstur, I. Tertip, C.1, "Mecelle Komisyonunca Kitabul Buyu'un Tadiline Dair İhzar Olunan Layiha Kanuniye ile Esbab-ı Mucibesi" ve "tadil sureti" için bkz. Ceride-i Adliye, Sayı:2, Sene:1, Şubat 1338, s. 92-93 ve Sayı:3, Sene:1, Mart 1338, s. 143; Hasan Hacak, "Mal", TDV İslam Ansiklopedisi, C.27, 2003, s. 461-465.

²³⁹ Bkz. Fahri Demir, İslam Hukukunda Mülkiyet Hakkı ve Servet Dağılımı, DİB Yay., Ankara, 2012, s.37-44.

Gayrimenkul mallara bakacak olur isek İslam hukukunda gayrimenkul denilince arazinin akla geldiğini ifade etmek gerekir. Hem özel hem de kamu mülkiyetine konu olabilen araziler genel olarak ahalisi Müslüman olan, sulh veya savaş yoluyla elde edilen ve ahalisi sürgün edilen araziler şeklinde sınıflandırılmaktadır. Barış veya savaş yoluyla elde edildiği halde gazilere dağıtılmayıp yerli gayrimüslimlere bırakılan arazilere araziye haraciyye denilmiştir. Müslüman olmamakla birlikte İslam devleti ile barış yaparak tebaa olmayı kabul eden insanlardan barış yoluyla alınan arazilerin mülkiyet durumu bu insanların Müslümanlarla yaptıkları sulh akdinin hükümlerine tabidir. Hanefilere göre bu tür araziler gayrimüslim sahiplerine bırakılmakta ve araziden haraç alınabilmektedir. Ebu Yusuf Kitabı'l Harac'ında Hz. Ömer'in bir kavimle sulh yapıp kendilerini cizyeye bağlayınca her yıl belli bir miktar şeyin haraç olarak verilmesini emrettiğini aktarmaktadır. Hz. Ömer'in Arap yarımadasındaki büyük Arap kabilelerden birisi olan Tağlib (Beni Tağlib) Hristiyanları ile yaptığı sulh akdine bakıldığında da bu kimselerin arazileri ellerinde kalmış ancak haraç kabilinden bir takım mali yükümlülükler altına girmişlerdir. Bu konuda diğer mezhepler de ya mülkiyetin yerli gayrimüslimlere bırakılacağını ya da rakabesi (eşyanın sadece maddi varlığı, ayn veya kuru mülkiyet) Müslümanlara ait olmak üzere yerli gayrimüslimlere kiralanabileceğini savunmuşlardır. Savaş yoluyla elde edilen arazilere gelince; Hanefiler ve Zeydiler, diğer mezheplerden farklı olarak, devlet başkanına kamu yararına göre tercihte bulunmak üzere üç hak tanımanın gerekliliğini savunmuştur. Bu haklar kısaca gazilere taksim, yerli gayrimüslimlere mülk olarak bırakma veya rakabesini hazineye bırakıp tasarruf hakkını ahaliye verme (Osmanlı miri arazileri gibi) şeklindedir. Hanefiler, savaş yoluyla alınan arazilerin gayrimüslim yerlilere bırakılması görüşüne dayanak olarak ise Hz. Ömer'in Irak arazisini –mal, hayvan ve eşya gibi taşınır mallar taksim edilmesine rağmen- gazilere taksim etmeyip Haşr Suresi'nin 7 ila 10'uncu ayetlerine göre ortaya koyduğu *"Eğer bunlar şimdi taksim edilirse, sonra gelecek olan*

diğer Müslümanlara bir şey kalmaz." şeklindeki yaklaşımı²⁴⁰ sonucu bu tür arazilerin Müslümanlar arasında taksiminden imtina etmesini ve araziden haraç, sahiplerinden de cizye alınmak suretiyle bunların gayrimüslim mülk sahiplerine bırakılmasını istemesini göstermişlerdir. Ahalisi sürgün edilen araziler de Hanefi görüşe göre ya ahalisine bırakılarak haraç arazisi olur ya da devlet hazinesine kalır. Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki ölü topraklar anlamındaki araziye mevatin mülkiyeti hakkındaki genel görüş bu gibi yerleri imar ve ihya edene ait olduğudur. Burada Müslüman gayrimüslim ayrımı olmayıp bu yerlerin öşür arazisinde mi haraç arazisinde mi olduğuna bakılmaktadır. Şayet ilk tayin edildiği haliyle araziye haraciyye içinde yer alıyorsa haraca tabidir.²⁴¹

Gayrimüslimlerden alınan topraklar noktasında İslam hukukçuları arasında genel yaklaşım bu şekilde olmakla birlikte Hz. Muhammet'in olaylara göre farklı uygulamalara yer verdiği de görülmektedir. Örneğin; Hz. Muhammet ile yaptıkları anlaşmayı çiğnemeleri sonucu topraklarını, hurmalıklarını ve silahlarını terk ederek Medine'den çıkan Beni Nadir Yahudilerinin bu malları Hz. Muhammet'e ait kabul edilmiş ve o da tercihinine göre bu malları değerlendirmiştir. Kuşatma altına alınmaları üzerine anlaşmayı tercih eden Beni Kureyza Yahudilerinin malları ise gaziler arasında taksim edilmiştir. Hayber Yahudileri ile yapılan savaştan sonra ise Yahudiler, mallarının ve topraklarının Müslümanlara verilmesi şartıyla teslim olmuşlar, Hz. Muhammet de bunların taşınır-taşınmaz mallarını savaşanlar arasında taksim etmiştir. Ancak Yahudilerin, toprak işlemeden iyi anladıkları için yerlerinde bırakılmalarını talep etmeleri üzerine Hz. Muhammet, ürünlerinin yarısı Müslümanlara ait olmak üzere (yarıcılık) onları yerlerinde bırakmıştır. Mekke'nin fethi sonrasında da Hz. Muhammet,

²⁴⁰ Hz. Ömer'in Şam'ı fetheden Ebu Ubeyde'ye yazdığı mektupta fethedilen bu arazilerin Müslümanlar arasında taksim edilmesi halinde hayatta olan yerli halktan Müslümanların istifade etmek isteyeceği, bu durumun gelecek nesillerce de devam ettirileceği ve böylece bu ahalinin Müslümanlara köle olacağı, dolayısıyla arazinin gazilere taksiminden uzak durulması gerektiği, yerlilere cizye vaz edilerek ve sulh şartlarına göre muamelede bulunarak zulümden uzak durulmasını emretmiştir. Bkz. Ebu Yusuf, Kitabu'l Harac, s. 316-317.

²⁴¹ Ebu Yusuf, Kitabu'l Harac, s. 111, 132-138, 178-183, 282; Halil Cin, "Arazi", TDV İslam Ansiklopedisi, C.3, 1991, s. 343.

taşınır-taşınmaz malları Mekkelilerin ellerinde bırakmıştır. Dolayısıyla Hz. Muhammet'in elde edilen mallara yaklaşımında belirli bir yöntem yerine bir takım hedeflere ulaşmak ve kamu yararı için farklı uygulamalarda bulunduğu görülmektedir.²⁴²

Zimmi bir kimsenin Müslümanlara ait öşür arazisinden bir tarla satın alması halinde ise Ebu Hanife'ye göre bu arazi artık zimminin uhdesine geçtiğinden, ondan haraç alınması icap eder, yani arazisi haraciyye arazisi olur. Daha sonra Müslüman'a satılmış olması da onun bu durumunu değiştirmez. Ebu Yusuf, Hasan Basri ile Ata'nın görüşlerine göre ise öşür arazisi zimmî bir kimsenin uhdesine geçtiği anda öşür ikiye katlanır geri Müslüman'a geçtiğinde öşür ilk haline çevrilir. Çünkü burada malda herhangi bir değişiklik olmamakta sadece sahibine göre ahkâmı değişmektedir. Ayrıca bu zimmî mal sahibinin Müslüman olması durumunda da arazisinde hiçbir zaman haraç vaz edilmemiş olduğundan, sorumluluğu bir öşür şeklinde devam edecektir.²⁴³

Ayrıca ehl-i harpten kimselerin Müslüman olmaları halinde ellerinde bulunan malları da kendilerinin olup, onlara dokunulması haramdır. Aynı şekilde bu kimselerin arazileri de araziye öşriyyedir. Nitekim Medine, Yemen, Taif, Bahreyn'in gayrimüslim ahalisinin Hz. Muhammet döneminde İslamiyet'i kabul etmesiyle arazileri araziye öşriyye olmuştur. Öte yandan öşür arazisini haraç arazisine haraç arazisini de öşür arazisine çevirmek caiz görülmemiştir. Yani öşür arazisinin yanındaki haraç arazisini alarak hepsine öşür vermek veya tersini yapmak caiz değildir.²⁴⁴

Zimmîlerin taşınmaz mallarında –arazilerinde- ariyet (ödünç), müzaraa (ziraat ortaklığı), icar (kira) kurmasının önünde herhangi bir engel bulunmamaktadır. Ayrıca zimmîlerin sahip oldukları toprakları ekip biçmeleri için gerekli olan suyun temini

²⁴² Bkz. Fayda, Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler, s. 20-25.

²⁴³ Ebu Yusuf, Kitabu'l Harac, s. 284.

²⁴⁴ Ebu Yusuf, Kitabu'l Harac, s. 178, 223.

amacıyla su kanallarını kullanım hakları da bulunmaktadır.²⁴⁵ Öte yandan taşınmazlarda mülkiyet hakkına sahip olan zimmîlerin, taşınmazlar üzerinde intifa (yararlanma), sükna (oturma), kaynak, mecra (kanal-su yolu) hakkı gibi kullanma ve yararlanmaya ilişkin sınırlı ayni hakların (irtifak hakları) ve rehin, şufa (ön alım), vefa (geri alım) hakkı gibi taşınmaz mülkiyeti kısıtlamalarının dışında tutuldukları yönünde de herhangi bir bilgiye rastlanılmadığı gibi eşyalarının daima hukuki işlemlere konu olduğunu belirtmek gerekmektedir.²⁴⁶

Örneğin şufa hakkının kullanımında Hanefi, Şafi ve Maliki mezhepleri bu hakkın kullanımının muamelat meselelerinden olduğundan bahisle Müslümanların hak ve sorumlulukları gibi gayrimüslimlerin de şufa hakkının var olduğu görüşündedirler. Hanbeli, Zeydi, Şia gibi mezhepler ise şufa hakkının Allah tarafından Müslümanlara verilen bir lütuf olduğunu ve bu nedenle gayrimüslimlerin yararlanamayacağını savunmuşlardır.²⁴⁷

Savaş yoluyla elde edilen arazilerin taksiminde Hanefi fihhına göre devlet başkanına tercih hakkı tanındığını belirtmiştik. Bu görüşten hareketle Osmanlı Devleti'nde savaş yoluyla elde edilen arazilerin dağıtımı devlet başkanının tercihine bırakılmıştır. Devlet başkanının Müslüman gazilere bıraktığı arazi öşür arazisi,

²⁴⁵ Ebu Yusuf, Kitabu'l Harac, s. 229-231, 263.

²⁴⁶ Osmanlı örneklerinde de durum farklı değildir. Misal olarak; Efrenko v. Rocovet'in tefvîz edilen tarla için haberinin olmadığından bahisle şufa hakkının bulunduğunu öne sürerek açtığı şufa davasının reddine ilişkin karar için bkz. İstanbul Kadı Sicilleri, Eyüb Mahkemesi 3, 994 (H.), Hüküm No:120, C.22, s. 103; Yine zimmî vatandaşlar arasında çok sayıda rehin uyuşmazlığının Osmanlı mahkemelerinde çözüme kavuşturulduğu hükümlerle sabittir. Bkz. Üsküdar Mahkemesi 5, 931 (H.), Hüküm No:169, C.3, s. 105; Servan v. Pirhos adındaki zimminin Eğin'deki bağı Arzhan v. Gazal'a mecra hakkıyla birlikte satmasına dair hüküm için bkz. Hasköy Mahkemesi 5, 1044 (H.), Hüküm No:83, C.23, s.108; Vefa hakkıyla bağ satımındaki (bey' bil vefa) uyuşmazlıkta verilen hüküm için bkz. İstanbul Mahkemesi 12, Hüküm No:1173, C.16, s. 855.

Eşya hukukunun konulardan olan tapu sicili noktasında da zimmîlerin herhangi bir ayrıma tabi tutulmadığı ve edindikleri gayrimenkullerin tapu sicillerine işlenerek koruma altına alındığı açıktır. Örneğin, Âmil Fotinoz b. Yani'nin Nikola b. Yorgi ile Apostol b. Nikola'ya yer tapulaması sicillere işlenmiştir. Bkz. İstanbul Kadı Sicilleri, Üsküdar Mahkemesi 17, 956 (H.), Hüküm No:85, C.6, s. 91.

Dolayısıyla; İslam hukukunda olduğu gibi Osmanlı uygulamasında da zimmîlerin eşya üzerindeki haklarının korunduğu ve hukuki işlemlere konu olduğu görülmektedir.

²⁴⁷ Bkz. Recep Özdirek, İslam Hukukunda Akdin Sınırları, Yedirenk Yay., İstanbul, 2010, s. 89-90; Zeydan, Ahkamu'z Zimmiyyin, s. 449.

gayrimüslim yerli halka bıraktığı arazi de haraç arazisidir. Devlet başkanının, mülkiyetini (rakabe) herhangi bir kimseye vermeyip de devlete bıraktığı ancak tasarruf hakkını kamu yararı doğrultusunda dağıttığı araziler ise miri arazilerdir. Bu son tür arazi şekliyle Osmanlı Devleti, arazilerin miras yoluyla parçalanarak haraç tahsilinde yaşanabilecek sıkıntıların önüne geçmek istemiş ve böylece arazilerin temlik yerine ödünç olarak reayaya verilip işletilmesi usulünü benimsemiştir. Zira zaman zaman beytülmal arazisi, memleket arazisi, hazine arazisi (işletim şekli olarak da ikta ve tımar) gibi isimlerle Hz. Muhammet devrinden beri süregelen bu uygulama Osmanlı Devleti'nde miri arazi şeklinde kendini göstermiştir. Arazi üzerindeki hak bu bağlamda intifa hakkı olup, araziye zilyed olarak kullanma ve ondan yararlanma yetkisini içerir. Ayrıca tasarruf hakkına sahip kişi (zimmi de olabilir) malik olmadığından bu arazi üzerinde mülkiyete ilişkin işlemler (alım-satım, hibe, miras vb. gibi) gerçekleştirememekle birlikte tasarruf hakkının devrini, miras yoluyla intikalini veya kiralanmasını (ferâğ) yapabilir.²⁴⁸

Mülk, miri ve vakıf arazilerin dışında Osmanlı hukukçularına ait bir tabir olan ve kamunun yararlanması için bırakılmış yol, pazar, sokak, mera, yaylak, kışlak gibi yerleri içeren arazilere de araziye metruke denilmiştir. Taşlık, kıraç, boz araziler ise ölü araziler (araziye mevat) olup, belli şartlar içinde ihya edenin tasarrufuna geçer.²⁴⁹ Bu arazilerden umum halk gibi zimmi kimselerin de yararlanmasında veya ölü araziye ihya ederek orada tasarruf sahibi (Tanzimat döneminde devletin özel izniyle malik) olunmasına herhangi bir engel bulunmamaktadır.²⁵⁰

²⁴⁸ Halil Cin-Ahmet Akgündüz, Türk Hukuk Tarihi, Selçuk Üniversitesi Yay., C.2, Konya, 1989, s. 260-267; Hristo v. İstati isimli zimminin bazı emlakının (arazi ve çayır) kullanım hakkını Küçük Yani v. Dimitri isimli zimmiye devretmesine ilişkin karar için bkz. İstanbul Kadı Sicilleri, Eyüp Mahkemesi 19, Hüküm No:105, C.24, s. 131.

²⁴⁹ Cin-Akgündüz, Türk Hukuk Tarihi, s. 268-274.

²⁵⁰ Yorgi isimli zimminin Karahalil köyüne ait yaylak ve kışlakların otundan ve suyundan hayvanlarını faydalandırmasına müdahale edilmemesiyle ilgili hüküm için bkz. İstanbul Kadı Sicilleri, Eyüp Mahkemesi 90, 12.Zilkade.1090 (H.), Hüküm No:715, C.31, s. 564; Bedros Efendi isimli zimminin taşlıktan oluşan on beş dönümlük araziye mevatı tarıma elverişli hale getirmek istemesi üzerine verilen izin için bkz. CDAB,

Tanzimat döneminde ise arazi uygulamasının 1274/1858 yılı Arazi Kanunnamesi ile derlendiği görülmektedir. Bu Kanunname'nin ilk maddesine göre Osmanlı ülkesinde araziler; memlûke, miriye, mevkufe, metruke ve mevat şeklinde beş kısım olup, gayrimüslimlerin elindeki araziler, araziye haraciyye olarak mülk araziler (memlûke) arasındadır. Anılan Kanunname'de araziye haraciyye, fetih sonrası gayrimüslim yerli halka bırakılan arazi²⁵¹ olarak tarif edilmiştir. Kanunname haraç araziye de iki kısma ayırmıştır. Bunlar arazinin hâsılatından alınan harac-ı mukaseme ve arazi üzerine konulmuş miktarı belirli maktu bir meblağ olan harac-ı muvazzaftır. Ayrıca Kanunname'nin 2. maddesinde bu arazilerin rakabesi yani zati ve mülkiyetinin sahip ve malik olan kimseye ait olduğunu ve diğer eşyalardaki gibi tevarüs (miras), rehin, vakıf, hibe ve şufa gibi hükümlerin uygulanacağını hüküm altına almıştır.

4.6. Borçlar Hukuku

İslam hukukunun muamelat kısmında yer alan borçlar hukukunun, hukuk dalları arasında toplumsal olarak en az farklılık gösteren hukuk dalı olduğunu belirtmek gerekir. Bu durumun sebeplerinin başında, insanların iktisadi ilişkilerinin coğrafi veya milli olarak pek fazla değişiklik göstermemesi gelmektedir. Aile ve miras gibi alanlardaki hukuki muameleler geleneklere, coğrafi ve toplumsal durumlara bağlı olabilmekte iken alım-satım, hibe, vedia (emanet), ödünç, kiralama, rehin, haksız fiil gibi borçlar hukukunun konusunu oluşturan unsurlar hukuk sistemlerinde benzerlik arz

Bab-ı Ali Evrak Odası, 16.B.1313 (H.), No:724/54244; Ayrıca Şafi, Zeydi, Şia ve İmamiyye gibi ölü arazilerin de gayrimüslimlere verilmemesi gerektiğini savunan mezhepler de bulunmaktadır. Görüşlerin detayı için bkz. Zeydan, Ahkamu'z Zimmiyyin, s. 450; Mecelle'nin 1270 ve devamı maddelerinde ele alınan ölü arazilerin ihyası meselesinde 1272. maddeye göre şayet devletin özel izniyle ölü bir araziye bir kimse ihyâ ve imar ederse oraya malik olur. Ancak devlet sadece ilgili kimseye tasarruf etmesi üzere ölü arazinin ihyası iznini verirse o kimse oraya malik olmaz; sadece kullanım hakkı elde eder. Dolayısıyla burada devletin tercihi ön planda tutulmuş olup, Tanzimat döneminde devletin (sultanın) özel izni ile ölü arazilere malik olunması mümkün kılınmıştır. Yani ölü araziler duruma göre araziye memlûke veya araziye miriye olmaktadır.

²⁵¹ "Hini fetihtе gayrimüslim olan asıl yerlileri yedlerinde takrir ve ibka kılınan yerlere araziye haraciyye denilir." 1274/1858 yılı Arazi Kanunnamesi için bkz. Düstur, I. Tertip, I. Cilt, s. 165 vd.

etmektedir.²⁵² Bu bakımdan, her şeyden önce, İslam hukukunun geçerli olduğu yerlerde yaşayan gayrimüslimlerin İslam'ın genel ahlaki ve toplumsal kurallarını gözetmek şartıyla borçlar hukukuna ilişkin muamelelerinde Müslümanlarla aynı hukuki korumaya sahip olduklarını vurgulamak gerekmektedir.²⁵³ Bu itibarla çalışmamızın bu kısmında İslam ve Osmanlı borçlar hukukunda gayrimüslimler hakkındaki birtakım istisnai durumlar irdelenecektir.

Borçlar hukukunun önemli konularından birisi olan ve Mecellenin 103'üncü maddesinde "Tarafeynin bir hususu iltizam ve taahhüt etmeleri ki icab ve kabulün irtibatından ibarettir." şeklinde tarif edilen akit (sözleşme), iki taraflı iradedden kaynaklı sonuçlar doğurur. Bu bağlamda akdin taraflarının gayrimüslim olmasında İslam borçlar hukukuna göre herhangi bir engel bulunmadığı gibi tıpkı Müslümanlarda olduğu gibi bu akitlerden doğan hukuki işlemler kamu düzenine ve genel ahlaka aykırı olmadığı sürece hukuken koruma altındadır.

Akdin konusu din ve vicdan hürriyetini ortadan kaldırmak, kişiyi belli bir din veya mezhebe girmeye zorunlu kılmak ise bu akit, kamu düzeni ile temel hak ve özgürlüklere aykırı olduğundan batıldır. Öte yandan eşya hukuku kısmında değinildiği üzere Müslümanlar için mal olarak kabul edilmeyen ve bu nedenle alım satıma konu olamayan şarap, domuz gibi eşyalar gayrimüslimler için mütekavvim mal olarak değerlendirildiğinden, gayrimüslimler bakımından alım satım, vedia (emanet), hibe (bağışlama) gibi akitlerin konusunu teşkil edebilir. Buna göre mensubu oldukları din yönünden herhangi bir sakınca bulunmayan domuz ve şarap gibi malların

²⁵² Hayreddin Karaman, Mukayeseli İslam Hukuku-II, İz Yay., İstanbul, 2014, s. 18.

²⁵³ Zeydan, Ahkamu'z Zimmiyyin, s. 61-62.

gayrimüslimlerce ticareti yapılabilecek, taraflarca emanet olarak verilip alınabilecek ve bağışlamaya da konu edilebilecektir.²⁵⁴

İslam devletinde gayrimüslimler, borçlar hukukunu ilgilendiren konularda gerek kendi aralarında gerek Müslümanlarla serbestçe muamele yapabilmekte ise de İslam'ın yüceliğinin, şearinin, ahlaki ve toplumsal düsturlarının muhafaza edilmesi gayesiyle İslam hukukçuları tarafından bu konuda birtakım istisnalar tartışılmıştır. Buna göre bir gayrimüslim bir gayrimüslimden şarap veya domuz satın alsa ve sonra birisi veya her ikisi malı elde etmeden önce Müslüman olsa bu alış veriş geçersiz olur. Ayrıca Hanefî ve Zeydilere göre domuz, şarap gibi şeyler gayrimüslimler açısından mütekavvim mal olduğundan, bunların zarar görmeleri halinde tazmini gerekecektir. Buna ilaveten söz konusu eşyalar devletin himayesinde olup, bunlara zarar vermek de caiz değildir.²⁵⁵

Öte yandan, bir zimminin bir zimmiyle veya bir Müslümanla kira sözleşmesi yapmasında herhangi bir engel bulunmazken bir evin kilise olarak kullanımı için bu şekilde kira sözleşmesi yapılması caiz değildir. Diğer taraftan, bir zimmînin işlerini görmesi ve kendisine hizmet etmesi için bir Müslümanla sözleşme yapması İslam'ın aşağılanması anlamını taşıdığından Hanbeliler tarafından caiz görülmemiştir. Hanefiler ve Şafiler ise bu hususu mekruh görmüşlerdir. Akitler konusunda bir başka istisnai durum da gayrimüslimlerle Kur'an alım satım akitlerine ilişkindir. Şafi, Hanbeli, Şia ve İmamiye gibi mezheplere göre kafir bir kimsenin Kur'an satın alımına konu bir akit, bu

²⁵⁴ Karaman, Mukayeseli İslam Hukuku-II, s. 176-179; Mustafa Yıldırım, İslam Borçlar Hukukunda Vedia, Birleşik Matbaacılık, İzmir, 2005, s. 46; Abdulkadir Şener, İslam Hukukunda Hibe, AÜİF Yay., Ankara, 1984, s. 89; Osmanlı Devleti uygulamasında zimmilerin zimmilere içki ve domuz satışına müsaade edilmesine ilişkin örnekler için bkz. İstanbul Kadı Sicilleri, Üsküdar Mahkemesi 17, C.Ahır 958 (H.), Hüküm No:684, C.6, s. 278; Üsküdar Mahkemesi 14, Zilhicce 954 (H.), Hüküm No:428, C.5, s. 214; Müslüman'a içki satışının yasak olduğuna ilişkin örnek için bkz. Üsküdar Mahkemesi 14, Receb 953 (H.), Hüküm No:80, C.5, s. 101.

²⁵⁵ Zeydan, Ahkamu'z Zimmiyyin, s. 447.

kimselerin Kur'an'a saygısızlık etmesi endişesi nedeniyle geçerli değildir. Malikiler de kâfir bir kimseden Kur'an satın alınmasını haram kabul etmişlerdir.²⁵⁶

İslam dininden çıkarak irtidat edenlerin tasarruf ehliyeti kısıtlı hale gelse de onların da vedia, hibe gibi borçlar hukukuna ilişkin bu akitleri geçerlidir. Ancak bu kimselerin alım satım, rehin, selem gibi akitlerinin geçerli olup olmadığı hususunda ihtilaf vardır.²⁵⁷

Akitlerde sebep unsuru, muamelede ulaşılmak istenen gaye veya iradenin yöneldiği hedef olarak tanımlanmaktadır. Roma hukukunun ilk çağlarındaki akitlerde şekil ön plandayken iradenin giderek rol alması sonucu sebep ortaya çıkmıştır. Bir başka deyişle objektif şekli sebep akitte yerini sübjektif, değişken, psikolojik bir sebebe bırakmıştır. Yani akit türlerine göre durum geliştirmek yerine duruma göre akit yapma tercih edilmiştir. Bu yaklaşım akdin meşruluğu ve sıhhati gibi hususları ortaya çıkarmıştır. Bu durumun hukuki istikrara ve hukukun sağladığı güvene aykırı olacağı gerekçesiyle İslam hukuku –baskın görüş olarak- ve Alman hukuku gibi hukuk sistemleri sübjektif niyetleri değil de objektif beyanı yani açıklanan iradeyi (objektif irade) esas almıştır. Çünkü sübjektif sebepte kişi, niyetinin aslında öyle değil de böyle olduğu iddiasıyla akdi feshetmek isteyeceğinden, bu durum hukuki güvenliği ve öngörülebilirliği zedeler. Dolayısıyla İslam hukuku zahire itimat ederek dışa vurulan iradenin/sebebin meşru, ahlaki ve dini olmasını aramıştır.²⁵⁸ Örneğin, bir gayrimüslim

²⁵⁶ Zeydan, Ahkamu'z Zimmiyyin, s. 448-450.

²⁵⁷ Orhan Çeker, İslam Hukukunda Akidler, A.H.İ. Yay., İstanbul, 2006, s. 42.

²⁵⁸ Mecelle'nin 3'üncü maddesinde genel fıkhi kural olarak "Ukudda itibar makasit ve maaniyedir, elfaz ve mebanie değildir." denilerek akitlerde söz ve şekillere değil de amaç ve manalara itibar edileceği belirtilmiştir. Bu hükmün sözleşmenin tamamı için taraf ayırt etmeksizin getirilmiş bir kural olarak akdin şeklini, muvazaalı olup olmadığını belirlemeye ilişkin olduğu anlaşılmaktadır. Mecelle şarihi Ali Haydar Efendi Dürerü'l Hükkam isimli eserinde bu maddeyi yorumlarken; akitte maksadın her ne ise itibar edilecek şeyin o olacağını, kastedilen şeyin lafız ve siyga değil de mana olduğunu, manalara itibar gerekli olmakla beraber sözlerde de manaların kalıpları bulunduğundan, sözleri yok saymanın da caiz olmadığını, dolayısıyla akitlerde hem sözlere yani lafızlara hem de manaya ve maksada itibar edilmesi gerektiğini, ancak bu ikisinin bir araya gelmediği yani hem söz hem de mananın örtüşmediği durumlarda mana ve maksada itibar edilmesi gerektiğini ifade eder. Ayrıca şarih akitlerde mana ve maksadın ön plana

diğer bir gayrimüslimden veya Müslüman'dan bir kiliseyi orada ibadet için kiralarsa bu akit günah olan bir konuyu içerdiğinden caiz değildir. Ancak bir gayrimüslim bir evi dindaşlarıyla ibadet yapmak için kiralarsa ve akitte bu hususu zikretmez ise bu akit geçerlidir. Çünkü akdin konusu evdir. Hanefi ve Şafilere göre akdin gerçek sebebinin yani görünmeyen yüzünün sonradan ortaya çıkması da bu akdi batıl kılmaz. Ancak karşı tarafın akdin görünmeyen sebebinin bilmesi halinde akdin geçerli olmayacağını savunan İslam mezheplerinin de var olduğunu belirtmek gerekir. Bir gayrimüslimin bir Müslüman'dan şaraplarını taşımak için araç kiralaması veya domuzları için bir Müslüman'ı çoban olarak tutması gibi akitlerin meşruluğu da İslam hukukçularınca tartışılmıştır. Ebu Hanife burada içme niyetiyle yapılmış bir taşıma olmadığı gerekçesiyle akdi geçerli görürken şarap taşımanın veya domuz gütmenin günah işlemeye yardımcı olma anlamına geleceği görüşüyle akdi geçerli görmeyen fikirler de vardır.²⁵⁹

Borçlar hukukunda önemli bir başlık da vekâlettir. Türk Borçlar Kanunu'na göre vekâlette, vekil vekâlet verenin bir işini görmeyi veya işlemini yapmayı üstlenir ve vekâlet verene hesap vermekle yükümlüdür. İslam borçlar hukukunda gayrimüslimler bakımından ise; gayrimüslim ile Müslüman arasında vekâlet kural olarak caizdir. Ancak

çıkarılmasında, akitte yemin edilmesinden kaçınılmasının da etkisinin olduğunu söyler. Çünkü yemin lafza bina edilmiş olup fıkhen bağlayıcıdır. Bkz. Ali Haydar, Dürerü'l Hükkam Şerhu Mecelleti'l-Ahkam, C.1, İstanbul, 1330, s. 35; Akdin tanımının yapıldığı 103'üncü maddesinde "Akid, tarafeynin bir hususu iltizam ve taahhüt etmeleridir ki icap ve kabulün irtibatından ibarettir." denilmiş ve takip eden maddede "İn'ikad (akdetme), icap ve kabulün müteallakında eseri zahir olacak vechile yekdiğerine ber-vech-i meşru taallukudur." şeklindeki hüküm ile sözleşmede icap ve kabulün (yani irade beyanının) bulunması ve bu icap ve kabulün de açık, anlaşılır, meşru bir surette birbirine bağlanması olarak kabul edilmiştir. 1926 tarihli Borçlar Kanunu'nun 18'inci maddesi "Bir akdin şekil ve şartlarını tayininde, iki tarafın gerek sehven gerek akitteki hakiki maksatlarını gizlemek için kullandıkları tabirlere ve isimlere bakılmayarak, onların hakiki ve müşterek maksatlarını aramak lazımdır." demek suretiyle sözleşmelerin şeklinin ve şartlarının yorumunda tarafların sözlerine değil de onların gerçek iradelerine ve maksatlarına bakılacağını belirlemiştir. 2011 tarihli Borçlar Kanunu'nun ilgili hükmü de bu doğrultudadır. Dolayısıyla gerek İslam borçlar hukuku gerek Osmanlı ve günümüz borçlar hukuku irade beyanını akdin temel şartı olarak görmüş ve irade beyanı ile akdin kurulacağını öngörmüşlerdir. Ancak İslam mezheplerinden bazıları ile Mecelle ve günümüz borçlar kanunları akdin içeriğinin yorumlanmasında ve muvazaa olup olmamasının tespitinde irade beyanından ziyade gerçek amacın araştırılması gerektiğini ortaya koymuştur. Tabi burada karşı tarafın iyiniyet ve itimadı da korunmaktadır.

²⁵⁹ Karaman, Mukayeseli İslam Hukuku-II, s. 221 vd; Çeker, İslam Hukukunda Akidler, s. 68.

mezhepler bunu genel kural olarak kabul etmez ve istisnaları tartışırlar. Hanbeli ve Zeydilere göre bir kimsenin kendisi için sahih ve uygun olan işlemlerinin; kadın, erkek, Müslüman veya gayrimüslim olabilecek olan vekil için de sahih ve geçerli işlemlerden olması gerekir. Örneğin gayrimüslim bir kimsenin Müslüman bir kadınla yapmak istediği nikâh akdinde Müslüman birisi gayrimüslimi temsil edemez. Çünkü bu akit İslam'a göre sahih olmadığından, Müslüman vekil için de sahih değildir. Hanefilere göre ise müvekkil (vekâlet veren) tevkil edilen fiilin asıl sahibi olduğundan, vekil akıllı bir Müslüman veya gayrimüslim olabilir. Bu nedenle bir Müslüman erkeğin bir Müslüman kadınla evliliğinde bir gayrimüslimin vekil olarak tayin edilmesinde sorun yoktur. Çünkü burada Müslüman kadınla evlenen zimmî olmayıp, Müslüman'dır.²⁶⁰

Hibe edilen şeyin hibe edilene (bağışlanana) tesliminin vekâletle yapılmasında ise İslam hukukuna göre herhangi bir sakınca bulunmadığı gibi domuz, şarap gibi malların hibe edilene tesliminde bir gayrimüslim tarafından bir Müslüman'ın vekil tayin edilmesinde de İslam hukukunda sakınca görülmemiştir. Nitekim Müslüman kişi burada bağışlanan olmamakta sadece emaneti tevdi eden konumunda bulunmaktadır.²⁶¹

İslam ülkesi dışındaki yerlerde yapılacak akitler konusuna da detaya girmeksizin kısaca değinecek olur isek İslam hukukçularına göre İslam ülkesinde Müslümanlar açısından meşru kabul edilen akitler dar'ul harpte de meşrudur. Ancak dar'ul İslam'da Müslümanlara yasak olan akitlerin dar'ul harpteki durumu tartışılmıştır. Bir kısım görüşler İslam ülkesinde Müslümanlara yasak olan akitlerin İslam ülkesi dışında da yasak olduğu yolunda ise de Hanefilerin de aralarında bulunduğu bazı yaklaşımlar, dar'ul harpte, Müslümanların harbi gayrimüslimlerden faiz, murdar hayvan eti satımı gibi yollarla onların rızalarına dayanan mal kazanmalarını caiz görmüşlerdir.²⁶²

²⁶⁰ Zeydan, Ahkamu'z Zimmiyyin, s. 451.

²⁶¹ Şener, İslam Hukukunda Hibe, s. 89.

²⁶² Çeker, İslam Hukukunda Akidler, s. 142-143.

Ayrıca İslam ülkesinde bir dar'ul harp vatandaşının bir Müslüman lehine borç ikrarında bulunması bağlayıcıdır ve borç ile yükümlüdür. Buna ilişkin bir borç davası harbi kişi Müslüman veya zimmi olmadığı sürece İslam ülkesindeki Mahkemelerde görülmez. Böyle bir kişinin nikah, talak, kira vb. özel hukuka dair ikrarları da geçerli olup sorumluluğunu gerektirir. Yine Müslüman, gayrimüslimler için mal olarak kabul edilen gayrimüslimlere ait şeylerin elinde olduğunu veya telef olduğunu ikrar etse onu vermekle veya tazmin etmekle yükümlüdür.²⁶³

İslam hukukunda borç nedeniyle hapis cezasının uygulanmasının önünde engel yoktur. Bir kişi borcu nedeniyle hapsedilebilir. Bu kurala ister gayrimüslim olsun ister Müslüman olsun her İslam ülkesi vatandaşı tabidir. Müslüman olan bir kimse gayrimüslime olan borcu nedeniyle, gayrimüslim de Müslüman'a olan borcu nedeniyle hapsedilebilir. Bu kural müste'menler için de geçerlidir.²⁶⁴

Osmanlı borçlar hukuku uygulamalarına bakacak olur isek öncelikle borçlar hukukuna ilişkin akitlerin taraflarından birinin veya her ikisinin gayrimüslim olmasında sakınca bulunmadığı görülmektedir. Osmanlı Devleti'nde gerek gayrimüslimlerin kendi aralarında gerek gayrimüslimler ile Müslümanlar arasında alım-satım, vedia (emanet), ödünç (ariyet), borçlanma (deyn), kiralama, kefalet gibi akitler kurulabilmiş ve söz konusu akitlere ilişkin uyuşmazlıklar için Osmanlı mahkemelerine müracaat edilebilmiştir. Örneğin Kostantin v. Peraki isimli zimmînin buzhane dükkânını Mehmed Çavuş b. Süleyman'a satmasına dair kadı sicilinde, söz konusu gayrimenkulün değerine, icap ve kabul ile teslim ve tesellüme ve ayrıca zimmî bir kefile de yer verilerek, alım satım (bey') akdi tamamlanmıştır.²⁶⁵ Başka bir örnekte de Mehmed b. Hızır, Kosta b.

²⁶³ Serahsi, Mebsut, Ed. Mustafa Cevat Akşit, Gümüşev Yay., C. 18, İstanbul, 2008, s. 253-254.

²⁶⁴ Serahsi, Mebsut, C. 20, s. 138.

²⁶⁵ İstanbul Kadı Sicilleri, Rumeli Mahkemesi 21, 8.Şaban.1002 (H.), Hüküm No:87, C.12, s. 116.

Marko isimli zimmîye at satmış ve bazı eşyalarını da ona emanet bırakmıştır.²⁶⁶ Dimo v. Apostol, Yani v. Apostol, İstati v. Hristo ve Menco v. Dimo isimli zimmilerin Yusuf b. Abdullah'tan ödünç aldıkları akçelere ilişkin kadı sicilinde de borç ve ödünç akdi kayıt altına alınmıştır.²⁶⁷ Yine Manol Sandal b. Todora'nın, Süleyman b. Ebri'ye olan altı yüz yetmiş akçelik borcuna Karaca b. Musa'nın kefil olması, kefalet akdini gösteren örneklerden birisidir.²⁶⁸ Kiralama ve rehin gibi diğer konularda da benzer örnekleri vermek mümkündür.²⁶⁹ Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin, İslam hukukunda olduğu gibi, hayatın olağan akışı içindeki günlük işlerine ilişkin borçlar hukuku kapsamındaki akitleri ve bu akitlere bağlı muameleleri Müslümanların sahip olduğu hukuki işlem serbestisine sahip olmuş ve işlemleri de hukuki korumadan yararlanmıştır.

Osmanlı borçlar hukukunun şüphesiz en önemli kaynaklarından birisi, içerisinde ticaret hukuku ile usul hukuku hükümlerini barındırmakta ise de ağırlıkla borçlar hukukuna dair hükümleri içeren 1868 ila 1876 yılları arasında hazırlanmış Mecelle-i Ahkâmı Adliyedir. İslam hukukuna dayalı Osmanlı hukukunda Tanzimat ile başlayan reform sürecindeki kanunlaşma ve kodifikasyon (mevzuatın derlenmesi, düzenlenmesi) hareketinin önemli bir yapıtı olan Mecelle, yeni birtakım hükümleri ihtiva eden bir kanun hüviyetinde olmak yerine İslam hukukuna dair kitaplarda dağınık halde bulunan bir kısım hükümleri bir araya getiren ve bu cihetle uygulayıcılar nezdinde anlaşılır kılan bir eserdir. Ayrıca Mecelle ihtiva ettiği konulara göre tam bir medeni kanun gibi de değerlendirilmemektedir. Nitekim medeni kanunlarda yer verilen aile, kişiler, miras, vakıf gibi alanlarda Mecelle'de hüküm bulunmamaktadır. Yukarıdaki kısımlarda da

²⁶⁶ İstanbul Kadı Sicilleri, Üsküdar Mahkemesi 09, Şevval.941 (H.), Hüküm No:505, C.4, s. 224.

²⁶⁷ İstanbul Kadı Sicilleri, Eyüb Mahkemesi 19, Hüküm No:438, C.24, s. 351.

²⁶⁸ İstanbul Kadı Sicilleri, Üsküdar Mahkemesi 17, Zilhicce 957 (H.), Hüküm No:547, C.6, s. 235.

²⁶⁹ Bkz. İstanbul Kadı Sicilleri, İstanbul Mahkemesi 03, R. Evvel 1027 (H.), Hüküm No:126, C.13, s. 129; Üsküdar Mahkemesi 01, Zilhicce 925 (H.), Hüküm No:687, C.1, s. 378; Üsküdar Mahkemesi 17, Hüküm No:477, C.6, s. 213; Bab Mahkemesi 46, 3.Ramazan.1097 (H.), Hüküm No:609, C.19, s. 509; Eyüb Mahkemesi 90, 2.C.Ahir.1091 (H.), Hüküm No:445, C.31, s. 377.

değinildiği üzere Mecellede bu gibi konulara yer verilmemesinin nedenlerinden birisi de Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslimlerin bu alanlardaki dini ve toplumsal uygulamalarına karışmamaktır. Zira aile, miras gibi konuların dini ve sosyal unsurlara sahip olduğu değerlendirilerek Osmanlı Devleti'nce borçlar, ticaret gibi alanlardan ayrılmıştır. Dolayısıyla Mecelle Osmanlı Devleti'ndeki Müslüman olan veya olmayan tüm vatandaşlara uygulanabilecek kişiler arası sıradan muamelelere ilişkin konuları içerdiğinden, gayrimüslimler de Mecelle döneminde borçlar hukuku bakımından genel hükümlere tabidir.²⁷⁰

4.7. Ticaret Hukuku

İslam-Osmanlı borçlar hukukunda olduğu gibi ticaret hukukunda da gayrimüslimlerin topluma egemen olan genel hukuki kurallara tabi olduğunu belirtmek gerekmektedir. Çünkü borçlar ve ticaret hukuku alanları muamelata ilişkin alanları düzenlemekte olup, toplumsal grupların dini, kültürel gibi özellikleri noktasında çok fazla değişiklik içermemektedir. Ayrıca kaynaklarda borçlar hukuku ile ticaret hukuku hatta muamelat konuları benzer başlıklar altında iç içe geçmiş şekilde ele alındığından, bu bölümde, borçlar hukuku kısmında değinilmeyen ve gayrimüslimlere yasaklanmayan ticaret malları, ortaklık, şirketler gibi ticari konular üzerinde durulacaktır.

İslam ticari hayatında, en başta, haksız kazanç yolları yasaklanmıştır. Hiçbir emeği ve hakkı bulunmadığı halde ister Müslüman olsun ister gayrimüslim olsun başkalarına ait olan bir hakkın gaspı kesin olarak yasaklanmıştır.²⁷¹

Gayrimüslimlerle ticaret yapmak İslam'a göre meşrudur ve bir sakıncası yoktur. Bu ticaretin peşin veya vadeli olup olmaması da önemli değildir. Gayrimüslimlerle tıpkı

²⁷⁰ Sıddık Sami Onar, "Osmanlı İmparatorluğunda İslam Hukukunun Bir Kısımının Codification'u: Mecelle", İÜHFM, C.20, S.1-4, 1955, s. 64,69.

²⁷¹ Yunus Vehbi Yavuz, Çalışma Hayatı ve İslam, Tuğra Neşriyat, İstanbul, 1992, s. 209.

Müslümanlarla olduğu gibi taksitli alış veriş ve ticaret yapılabilir. Örneğin Hz. Muhammet bir Yahudi'den vadeli olarak gıda maddesi satın almış ve ona zırhını rehin bırakmıştır. Ancak bir takım malların alım satımı gayrimüslimlere yönelik olsa dahi yasaklanmıştır. Bu bağlamda haç, dini semboller veya kendisine kutsallık atfedilen heykellerin ticareti, muhataplar gayrimüslim de olsa haramdır. Yine içki üreten kişiye üzüm satılması üretici gayrimüslim olsa dahi İslam'a göre meşru değildir.²⁷²

İslam şirketler hukukunda kamu ve genel ahlak düzenine aykırı olmayan akitler serbest kabul edilmekte olup, akdi yapanları bağlamaktadır. Dolayısıyla Müslüman ve gayrimüslimlerin şirket akdi yapmasında sakınca bulunmamaktadır. Ancak Ebu Hanife ve İmam Muhammet'e göre, zimmî bir kimsenin Müslümanlara yasak olan domuz ve şarap gibi şeylerin ticaretini yapmak istemesi halinde bu şekildeki sermaye şirketinde (mufavaza şirketi)²⁷³ eşitliğin (malda, kârda, tasarrufta eşitlik) sağlanamayacağından hareketle bu ortaklığı caiz görmezken, Ebu Yusuf, iki tarafın da tasarrufa haiz oldukları ve kefalet ve vekâlet ehliyetine sahip bulundukları gerekçesiyle bunun mekruh olmak suretiyle caiz olduğunu düşünmektedir. Kârın ve sermayenin eşit değil de tarafların belirlediği oranlarda dağıtıldığı veya belirlendiği şirket türlerinde de (inan şirketi) taraflar, Müslüman veya gayrimüslim olabilmektedir. Hanefiler mürted bir kimseyle yapılan şirkete de el konulacağını savunurlar. Çünkü mürted ile Müslüman arasında mal, can ve din bakımından eşitsizlik vardır. Şirketi kuran iki Müslüman'dan birisinin İslam dininden çıkması halinde ise şirket dağılır.²⁷⁴

²⁷² Hüsameddin Affane, İslam'da Ticaret, Ter. Servet Bayındır, Polen Yay., İstanbul, 2007, s. 96, 157, 159.

²⁷³ Şirket-i akd, iki veya daha fazla kimseler arasında sermaye ve kâr ortaklığı şeklinde kurulan şirketlerin genel adı olup, şirket-i mufavaza ve şirket-i inan şeklinde ikiye ayrılır. Mufavaza şirketinde malda, yetkide, sorumlulukta ve kâr ve zararda hem başlangıçta yani kuruluşta hem de sonrasında tam bir eşitlik vardır. Bu şekilde tam bir eşitlik şart koşulmayan, oransal sermaye ve kârın tayin edildiği şirketler ise inan şirketleridir. Bkz. Ali Haydar, Dürerü'l-Hükkam Şerhu Macelleti'l-Ahkam, DİB Yay., C. III, İstanbul, 2016, s. 2288-2294.

²⁷⁴ Ali Haydar, Dürerü'l-Hükkam, C. III, s. 2292; Serahsi, Mebsut, C. 18, s. 174; Osman Şekerci, İslam Şirketler Hukuku Emek-Sermaye Şirketi (el-Mudaraba), Marifet Yay., İstanbul, 1981, s. 178-180, 197-199.

Şafiler ise mali işlerde gayrimüslimlerle ortak iş yapmayı onların faizle iş görmesi nedeniyle mekruh saymışlardır. Hanbeliler ise Müslüman'a ait sermaye bulunmadığı zaman ancak gayrimüslimle ortaklık kurulabileceğini savunur.²⁷⁵

Cuma saatinde alış veriş yapılması Zahirilerce batıl görülmüş, bu saatte hem Müslüman hem de gayrimüslimlerce yapılan alışverişin iptal edilmesi gerektiği savunulmuştur. Zahiriler dışındaki görüşler bunun mekruh olduğu yönündedir.²⁷⁶

İslam ticaret ve ekonomi hukukunun konularından bir diğeri de hisbedir. İslam ticaret ve sosyal hayatında çok geniş uygulama alanı olan hisbe teşkilatının bu nedenle önemi büyüktür. Kamu hizmetlerinin kontrolünü ve yeni bir takım kamu hizmet sahaları ihdas edilmesini içeren bu kavram ve yapının genel ahlakın korunmasından ticari muamelelerin kontrol edilmesi, çarşı pazarların tanzimi, faizli satış olup olmadığı, tartı ve ölçüde adalete kadar pek çok ilgi sahası olmuştur. Belediyecilik ve belediyeciliğin ticaret hayatındaki görevlerini de içine alan bu müessesenin gayrimüslimler bakımından özellik arz eden kısımlarına idare hukuku başlığı altında baktığımızdan burada ayrıca detaylarına değinmeyeceğiz.

Osmanlı Devleti'nde Müslüman ve gayrimüslim halk bir arada rahatlıkla ticaret yapabilmiş, ortaklıklar oluşturmuş ve ticari ahlaka ve nizama aykırı durumların izalesinde birlikte hareket edebilmiştir.²⁷⁷

Osmanlı Devleti'nde zimmilerin köle ticaretine konu olmaları mümkün değildir. İslam hukukunda meşru görülen köle ticareti Osmanlı Devleti'nde de kendini göstermiş olsa da zimmiler de hür vatandaş sınıfında olduklarından, köle ticaretine konu edilemezler. Müslüman olan bir çocuğun babası harbi olsa dahi İslam ülkesine getirilip

²⁷⁵ Zeydan, Ahkamu'z Zimmiyyin, s. 449.

²⁷⁶ Zeydan, Ahkamu'z Zimmiyyin, s. 452.

²⁷⁷ Bayram Nazır, Dersaadet'te Ticaret, İstanbul Ticaret Odası Yay., İstanbul, 2011, s. 112-113.

köle ticaretine konu edilemez. İslam ülkesine zimmet akdiyle bağlı olan zimmiler esir de edilemezler ve esir olarak da ticarete konu olmazlar. Bunlara ilaveten gayrimüslimlerin Müslüman olmayan köle ve cariyeleri alıp satmaları da mümkündür. 16. yüzyılın sonlarına doğru gayrimüslimlerin köle ticaretinden vergi de alınmıştır. Zimmilerin Müslümanlara köle satmaları ise yasak değildir.²⁷⁸

Osmanlı'da gayrimüslimler ticaret alanında etkin olduklarından, ticaret hukukunda önemli yere sahiptirler. Tanzimat'tan önce gayrimüslimlerin kendi aralarındaki ticari ihtilaflarında cemaat mahkemeleri, Müslümanlarla olan ticari uyuşmazlıklarında ise şeriyye mahkemeleri tarafından bakılan davalara Tanzimat'tan sonra 1847'de kurulan Ticaret Mahkemelerinde (meclis-i ticaret) bakılmaya başlanmıştır. Bu mahkeme üyelerinin bir kısmı Müslümanlardan bir kısmı da gayrimüslimlerden meydana gelmiştir. Bu mahkemelerde yabancılarla Osmanlı tebaası arasındaki ticari davalar da görülmüştür. Tanzimat'tan hemen sonra ticari konular için bazı nizamnameler çıkarılmış ancak yeterli gelmeyince 1849 yılında Ticaret Kanunu yayımlanmıştır. Bu Kanun, Fransız Ticaret Kanunu'ndan iktibas edildiğinden Osmanlı Devleti'nde yaşayan dini topluluklar arasında ayırım gözetmeksizin herkese eşit şekilde uygulanacak hükümler içermiş ve 1926 yılına kadar yürürlükte kalmıştır.²⁷⁹

5. Kamu Hukuku Bakımından Gayrimüslimler

5.1. Anayasa Hukuku

Birer kanun olan Anayasalar devletlerin temel düzenlerini, sistemlerini, yapısını ve kurum ve kuruluşlarıyla birlikte işleyişlerini ve bireylerin hak ve hürriyetlerini belirleyen temel kanunlardır. İslam devletlerinin yeryüzündeki ilk anayasası Hz.

²⁷⁸ Zarife Albayrak, Şeyhü'l-İslam Ebu's-Suud Efendi'nin Fetvalarında Osmanlı Gayrimüslimleri, Libra Yay., İstanbul, 2020, s. 223-226.

²⁷⁹ Şekerci, İslam Şirketler Hukuku, s. 43-45.

Muhammet tarafından tanzim edilen “Medine Birleşik Şehir Devleti Anayasası” ile başlar. Bu Anayasa Hamidullah’a göre yeryüzünde bir devletin ortaya koyduğu ilk yazılı anayasa olma özelliğine de sahiptir. Bu Anayasayı Hz. Muhammet başkanlığında Mekke’den hicret eden Muhacirlerle Medineli Müslümanlar ve Yahudi kabileleri temsilcileri Hz. Enes’in evinde bir araya gelerek birlikte yapmıştır. 47 maddelik bu Anayasa’nın 27 maddesi Yahudilerle ilgili konuları ele almaktadır.²⁸⁰

Yahudilerle ilgili maddelere bakıldığında Yahudilerin Müslümanlarla birlikte bir ümmet olduğu, Yahudilerin dinlerinin kendilerine müminlerin de dinlerinin kendilerine olduğu, buna tüm mevlalarının (velayetleri altındakilerin) da dâhil olduğu kurala bağlanmıştır. Bu şekilde Hz. Muhammet’in bu anayasayı yaparken din ve vicdan hürriyetini esas aldığı ortaya çıkmaktadır. Her din sahibinin inanç ve ibadetinde serbest olduğu kararlaştırılmıştır. Ayrıca Müslümanlar ile Yahudiler arasında Medine’ye saldırı halinde ortak savunma ve yardımlaşma yapılacağı belirlenmesi de vatan ve devlet birliğinin (ümmet) gereği olarak öne çıkmıştır. İlk İslam Devleti ve Anayasası Yahudi kabilelerin varlığı nedeniyle konfederal bir yapı şeklinde tesis edildiğinden, vatan ve devlet birliği Anayasal olarak korunmak istenmiştir. Daha sonra Yahudilerin muhalefet ederek bu sistemden ayrılmaları üzerine konfederal yapı bozularak dağılmıştır. Sonrasında yeni bir anayasa yapılmayarak Osmanlı Devleti de dâhil diğer İslam devletleri (Emeviler, Abbasiler vb.) ve halifeler tarafından Kur’an ve sünnet esas alınarak içtihatlar, teamüller, şer-i şerif ve örfe dayalı çoğunlukla yazılı olmayan hukuk ile anayasal boşluk giderilmeye çalışılmıştır. Tanzimat’tan sonra ise 1876 tarihli Kanun-i Esasi ile tekrar yazılı anayasal düzene girilmiştir. Bu nedenle İslam hukukunda anayasa alt hukukunun gelişme zemini bulamadığını söyleyebiliriz.²⁸¹

²⁸⁰ Muhammet Hamidullah, İslam Peygamberi, Çev. Mehmet Yazgan, Beyan Yay., İstanbul, 2004, s. 166-167.

²⁸¹ Yüksel Macit, İslam Anayasa Hukukuna Giriş, Albayrak Matbaası, Tavas, 1990, s. 86-87.

Bir anayasal kavram olarak “devlet” konusuna gayrimüslimler özelinde bakıldığında; devletler tasnifi olarak İslam hukukçularının dünyayı üç genel başlık altında değerlendirdiğini belirtmiştik. Genel tasnif dar’ul İslam, dar’ul harp ve dar’ul sulh şeklindedir. Dar’ul harpten kastın Müslüman olanlar dışındakilerin savaşılacaklar grubunda olduğu anlamı çıkmamalıdır. Bu bir hukuki sınıflamadır. Nitekim Romalılar da devlet tasnifini Roma Devleti ve onunla bağlantılı olanlar (sulh-barış) ile barbarus (barbarlar) şeklinde tanımlamıştır. Ayrıca İslam hukukçularının bu üçlü tasnifi Kur’an’da geçmemekte olup hadis ve uygulamalar çerçevesinde yapılmıştır. Burada aslında anayasal olarak kastedilen Müslümanların ülkesi ile Müslüman olmayanların ülkesi ve arada anlaşma olanların ülkesidir. Bu terimler çalışmamızda çokça açıklandığı için tekrara düşmemek adına ilave tanımlamalar bu bölümde yapılmayacaktır.

İslam hukukunda anayasal bir yetki olan teşri yani kanun yapma yetkisi İslam devletinin başkanına aittir. Bu bağlamda şari kanun koyucu ilk olarak Hz. Muhammet’tir. Ancak dünyevi önemli siyasi kararlar Müslüman halk ile istişare edilerek alınmıştır. Halifeler devrinde de Hz. Muhammet devrine benzer şekilde halife ve onun istişaresi çerçevesinde yürütülmüştür. Emevilerle başlayan saltanat dönemlerinde de Osmanlı Devleti de (1876 yılına kadar) dâhil yasama organı ve siyasi kararlara katılım şartları pek değişim ve gelişim göstermemiştir. Dolayısıyla gayrimüslimlerin devlet idaresinde ve özellikle teşri olarak yasama yönünden (idarecilik/hilafet yani yürütme yönünden de) bir dahli mevcut değildir. Seçilme bir yana seçme hakları da bulunmamaktadır.²⁸² Nitekim seçmen olabilmek için Müslüman

²⁸² Hamidullah’a göre Medine’de site devleti oluşturulurken Medine çevresinde bulunan bağımsız Yahudi köylerinin kendi hür iradeleriyle bu konfederal devlete katılmış olmaları ve Hz. Muhammet’i kendilerine devlet başkanı olarak tanımış olmaları, memleketin siyasi hayatında İslam Devleti’nin reisi seçilirken gayrimüslimlerin de bu seçime katılma haklarının var olduğunu kabul etmeyi gerektirir. Bkz. Muhammet Hamidullah, İslam Anayasa Hukuku, Ed. Vecdi Akyüz, Beyan Yay., İstanbul, 1995, s. 211- 212. Ancak Hamidullah bu düşüncüyü savunmasına karşın gerek bu düşüncüyü destekler başkaca bir görüş olmadığından gerek Hz. Muhammet’in Medine şehir devleti başkanlığına seçimle gelmemiş olmasından gerekse de hukuken “tanıma-biat” kavramı ile “seçme” kavramı birbirinden tamamen farklı hususları barındırdığından ve aynı manaya gelemeyeceğinden, bu görüşün zayıf olduğunu belirtmek gerekir. Zira

olmak şartı mevcuttur. Bu bağlamda gayrimüslimlere siyasi hak tanınmadığını belirtebiliriz.²⁸³

Osmanlı Devleti'nde 23 Aralık 1876 tarihli Kanuni Esasi (I. Meşrutiyet) dönemine gelindiğinde gayrimüslimler devletin yasama organında bizzat yer alarak milletvekili sıfatıyla teşri görevini üstlenmişlerdir. Kanuni Esasi'ye göre din ve mezhep farkı gözetmeksizin Osmanlı Devleti tabiiyetinde bulunan herkes "Osmanlı" olarak eşit hak ve yükümlülükler sahip olup din serbestiyeti vardır. Bu dönemde çıkarılan *Meclis-i Umuminin Suret-i İntibahına ve Tayinine Dair Talimat-ı Muvakkaate, Heyeti Mebusanın Birinci Seneyi İctimaiyyesi İçin Dersaadet ve Mülhakatından İntibah Olunacak Mebusların Sureti İntibahına Dair Beyanname ve Meclisi Mebusan İçin Dersaadet ve Vilayetlerden İntibah Olunacak Azanın Adedini Gösteren Cetvel* ile meclislerin nasıl ve ne şekilde oluşturulacağından sancaklarda seçimlerin nasıl yapılacağına kadar detaylıca düzenlemeler yapılmıştır. Bu mevzuat çalışmalarından da hareketle Meclis-i Mebusan, 80 Müslüman 50 gayrimüslim olmak üzere toplam 130 milletvekilinden oluşacak şekilde milletvekili sayısı tayin edilmiştir. 1908 tarihli II. Meşrutiyet dönemiyle birlikte ise Osmanlılık aidiyetini, Osmanlı vatandaşlığını ve Osmanlılık politikasını inşa etme fikriyatı sebebiyle Müslüman ve gayrimüslim fark etmeksizin ortak menfaatleri savunma ve geliştirme düşüncesi öne çıktığından, gayrimüslimlerin hak ve etkileri giderek artırılmıştır. Cemaat nizamnamelerinin de etkisiyle kendi içlerinde sürekli seçim ve propaganda tecrübesine sahip gayrimüslimler 1908 seçiminde kısa sürede harekete geçerek kendi adaylarını seçtirebilmek için yoğun

var olan bir reise veya güçlü bir otoriteye bağlılık bildirimi seçilmesine de etki edebilecekleri anlamına gelmemektedir. Kaldı ki İslam'da önce "Ehl-i Hal ve-l Akd" denilen bir temsilciler meclisi devlet başkanını seçtiğinden, doğrudan seçimlere katılma da mümkün olmayıp iki dereceli bir sistem öngörülmüştür. Ayrıca seçme hakkının verildiğinin düşünülmesi diğer taraftan Hz. Muhammet'in kendi otoritesini de sınırlandırdığı anlamını taşıyacaktır.

²⁸³ Macit, İslam Anayasa Hukukuna Giriş, s. 110-114.

çaba sarf etmişlerdir. Gayrimüslimlerin yasama faaliyetlerine katılımı noktasındaki seyir cumhuriyetin ilanına kadar artarak devam etmiştir.²⁸⁴

Anayasa hukukunun olmazsa olmaz şubelerinden birisi de temel hak ve hürriyetler olup bu bakımdan da gayrimüslimlere değinmek gerekecektir. Temel hak ve özgürlükleri; yaşam, düşünce ve inanç, çalışma, mesken, seyahat, sosyal sigorta, seçme ve seçilme, basın hak ve hürriyetleri şeklinde başlıklandırabiliriz.

Bunlardan seçme ve seçilme hakkı yönünden gayrimüslimlerin siyasal haklarının bulunmadığından bahsetmiştik. Diğer haklar bakımından ise çalışmamızın ilgili yerlerinde özel olarak değindiğimiz birtakım hususi durumlar dışında genel olarak Müslüman toplumdan bir farklarının olmadığını söylemek gerekir. Yaşam hakkı olarak; *“Kim bir zimmiyi haksız yere öldürürse cennetin kokusunu dahi bulamaz.”* hadisini de göz önüne aldığımızda zimmilerin hayat hakkının tıpkı Müslümanlar gibi olduğunu ve dolayısıyla bu hakkın umumi ve genel olduğunu söyleyebiliriz. Yine genel manada Kafirun Suresi’ndeki *“Sizin dininiz size benim dinim banadır.”* ayetiyle din ve ibadet hürriyetinin de tanındığı görülmektedir. Hz. Muhammet’in Necranlılara gönderdiği mektupta *“Necran ve civarı, malları, sakinleri, kiliseleri ve elleri altında bulunan her şeye dair Allah’ın ve Peygamberinin teminatı vardır.”* şeklindeki güvence gayrimüslimlere en geniş manada din ve inanç hürriyeti sağlandığını göstermektedir.²⁸⁵

Yine İslam’da çalışıp kazanma, mülk edinme ve iş sahibi olmanın bir sınırlaması ve engeli bulunamamakta olup gayrimüslim veya Müslüman ayrımına konu değildir. Bu bağlamda diğer mesken hürriyeti, seyahat hürriyeti gibi temel hak ve özgürlükler

²⁸⁴ Fatih Mehmet Sancaktar, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Anayasa, Seçim ve Meclis Tecrübesi (1876-1923), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2021, s. 35 vd.

²⁸⁵ Hz. Muhammet’in Hristiyanların muhafazası için Hz. Ali’ye yazdırdığı ahidnamede *“Hristiyanlar benim reiyetim ve ehl-i zimmetimdir. Savmaalarında (manastır) ibadet edenler çıkarılmasın, onlara hiçbir nesne hakkında cebir ve ikrah edilmesin. Hristiyanlar benim şefkat kanatlarımdır. Ve her kim bu ahidnamenin hilafında hareket edecek olursa Allah’ın lanetine giriftar olur.”* demiştir. Bkz. Ahmed Şuayb, Hukuk-ı İdare, 2. Cilt, Ed. Halit Uyanık, İÜHF İdare Hukuku ve İlimleri Araştırma Merkezi Yay., İstanbul, 2018, s. 20.

yönünden de durum farklı değildir. Zeydan; temel hak ve hürriyetler bahsinde İslam devletinin sosyal bir devlet olmasından hareketle ferdin “sosyal sigorta (devlet teminatı) hakkından” da bahsetmekte ve fakirlikten toprağını işleyemeyecek olan gayrimüslime, ihtiyarlaşıp kuvvetten düşüp fakirleşene, işyerlerinin kendilerine iş vermediğine devletin hazinesinden uygun ücretin destek olarak verildiğini vurgulamaktadır.²⁸⁶

İstisnai durumlarını diğer bahislerde verdiğimiz koşullar dışında İslam’da esas olanın eşitlik, adalet ve insanca barışçıl yaşam olduğu kıstasları göz önünde bulundurularak temel hak ve özgürlüklerin gayrimüslimler için bir Anayasal güvence olarak İslam’ın ilk ortaya çıktığı günden beri süregeldiğini belirtebiliriz.²⁸⁷

Ayrıca En-Nebhan’a göre İslam idaresindeki gayrimüslimlerin Müslümanlarla hemen her konuda eşit hakları olmakla birlikte şayet bazı haklarda ayırım olsa bile bu onların şahsiyeti ile ilgili bir konu olmayıp, İslamiyet’in gözetmekle vazifeli olduğu genel menfaatleri sağlama konusuyla ilgilidir. İslam’da idare dini bir idare olduğu için İslam devletinde kamu hizmetine giren birisinin İslam hukukunu tatbik etmesi gerekecektir. Zimmîler de Müslüman olmadıklarından, onların kamu hizmetine alınarak İslam’ı tatbik etmeleri beklenemez ve bu nedenle kamu hizmetleri görevleri verilemez. Diğer taraftan azınlıkta olup Müslüman olmayan zimmi bir kimsenin Müslümanlar üzerinde kamu yetkisini haiz olması da kabul edilemez. Bu, Müslümanların şuurunu yaralar. Bu bakımdan günümüzde dahi devlet ideolojisine inanmış kişilerin istihdam edilmesi ön planda olduğundan, bu ideolojiyi benimsemeyen gayrimüslimlere bu hakkın verilmemesi abes görünemez. Toplumun menfaatine taalluk eden haklar bu nedenle yasaklanmıştır.²⁸⁸

²⁸⁶ Abdülkerim Zeydan, İslam Hukukunda Ferd ve Devlet (İslam Anayasa Hukuku), Çev. Cemal Arzu, Kalem Kitapevi, İstanbul, 1969, s. 87, 91.

²⁸⁷ Bkz. Hamidullah, İslam Anayasa Hukuku, s. 200, 210; Macit, İslam Anayasa Hukukuna Giriş, s. 160-172.

²⁸⁸ Muhammet Faruk En-Nebhan, İslam Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları, Ter. Servet Armağan, Sönmez Neşriyat, İstanbul, 1980, s. 176.

5.2. İdare Hukuku

Anayasa hukuku gibi idare hukukunu da İslam kaynaklarında derli toplu şekilde tek bir konu başlığı veya kitap halinde bulmak mümkün değildir. Zaten çoğunlukla bu iki konu aynı başlıklar altında değerlendirilmiştir. Batı menşeli hukuk tasnifindeki idare (yönetim) hukuku yerine İslam eserlerinde bu konu kaza, siyer, es-Siyasetü’ş-Şeriyye, el-haraç, cihad ve en çok da el-Ahkamü’s-Sultaniyye kısım ve başlıklarında değerlendirilmiş olduğundan, dağınık bir görüntü arz etmektedir. Örneğin devletler hukuku diyebileceğimiz siyer kitabını incelerken İslam idari yapısının ve anayasal organlarının neler olduğu karşımıza çıkabilmektedir. İlk müellifler başlıklandırmayı dahi çoğu kez uygun görmediklerinden, bu eserlerin çeviri ve editoryal süreçlerini yapanlar tarafından alt başlıklandırmalar yapılmış ve tüm bunlar çağdaş hukuk terminolojisine uygun şekilde çalışma ortaya koymayı zorlaştırmıştır. İslam hukukçularının örneğin ceza hukukuna gösterdikleri tasnif ve hassasiyeti aynı şekilde bulmakta zorlandığımız bu konu altında İslam Osmanlı idare hukukunun gayrimüslimlere yönelik unsurlarını incelemeye çalışacağız.

Kur’an-ı Kerim’de herhangi bir yönetim sistem ve şekline dair bir niteleme yer almamakta; daha çok tarihsel örnekler bağlamında bir takım monarşilerden (Mısır, İsrail gibi) bahsedilmektedir. Ancak İslam hukukçuları ayet ve hadisler ile Hz. Muhammet’in uygulamalarından hareketle İslam devletinin özelliklerini belirlemeye çalışmışlardır. Bu bağlamda Müslüman olmayanlarla ilgili olarak İslam devletinin yönetim sistemine hakim olan ilkeler; hukuk devleti ilkesi, sosyal adaletin sağlanması, devletlerarası ilişkilerin kurulması ve korunması, dini hoşgörü ve İslam devleti ile toplumunun tüm insanlığa açık olmasıdır.²⁸⁹

²⁸⁹ Karaman, Mukayeseli İslam Hukuku-I, s. 67-70.

İslam hukukunda devletin unsurları arasında hâkimiyet (siyasi iktidar), ülke (toprak) ve insan (halk-millet) bulunmaktadır. Hakimiyet Allah’a izafe edilmekle birlikte ülke olarak da dar’ul İslam, dar’ul harp ve dar’ul sulh kastedilir. İnsan unsurunda ise Müslümanlar, zimmiler, müste’menler yer alır. Bu terimlerin detaylarına diğer başlıklar altında genişçe yer verilmiştir.

İslam hukukunda devletin organlarını batı hukukuna benzer şekilde yasama, yürütme ve yargı organları olarak sınıflandırmaya çalışmamız halinde gayrimüslimlere özgü birkaç hususu dile getirmemiz icap eder. İslam, yürütme organının başındaki kişi olan halifede ilim/liyakat, adalet, fiziki ve ruhi sağlamlık, kabiliyet gibi birtakım şartlar arar. Aranan özelliklerden birisi de çoğu kaynakta -bu bedihi ve açık bir şart olduğundan (açıklama ihtiyacı bile duyulmadığından) bizzat şart olarak anılmasa da- Müslüman olmasıdır. Çünkü hilafet en yüksek vazifedir. Müslümanların devlet başkanının gayrimüslim olması tasavvur dahi edilemez. Halifelikte şeriat hükümlerini icra etmek farzdır, gayrimüslime böyle bir yükümlülük doğası gereği zaten verilemez. Müslüman olmak vasfını sonradan kaybetmesi de azil sebebidir.²⁹⁰

Gayrimüslimlerin geniş yetkili bakanlık (tefviz vezirliği) yapmaları Müslüman olmadıkları için yasaktır. Bu makam mutlak yetkiyi barındırdığından ve halifenin adına yetki kullanıldığından, Müslümanlar tarafından yerine getirilir. Ancak gayrimüslimlerin icra bakanlığı (tenfiz vezirliği) yapabilecekleri belirtilir. Çünkü tenfiz veziri bir görüş ve iş katmadan doğrudan halifenin emirlerini yerine getirir. Şer’i hükümleri bilmesine de gerek yoktur. Maverdi ise gayrimüslimlerin icra bakanlığı yapabileceğini ancak yine de uzun müddet bu yetkinin verilmemesinin gerektiğini ifade eder. Emirler (vali) ve ordu komutanları (harp imareti) da tefviz vezirlerinin sahip olması gereken şartları taşımak zorundadır. Dolayısıyla gayrimüslimler “imaret” görevinde de bulunamazlar. Ancak

²⁹⁰ Nebhan, İslam Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları, s. 401.

Maverdi'ye göre özel yetkiyi haiz (mutlak ve genel yetki değil), sadece belirtilen görevleri yerine getiren memurluklara gayrimüslimler getirilebilir.²⁹¹

Maverdi, mürtedlere karşı savaş için ordu komutanlığı biriminin olduğunu belirtir. Yani mürtedlerle mücadele için İslam idari yapısında ayrı bir idari birim ihdas edilmiştir. İsyancılara karşı harp emirliği de denen bu birim dinden dönenlerle belli şekillerde mücadele eder. Bu emirlik önce dinden dönenleri ikaz eder. Şayet İslam'a dönmez iseler hükümleri öldürülmeleri yönündedir. Mürtedlerle savaş harbilerle savaştan daha şiddetlidir. Bu kimselerle ateşkes veya sulh yapılmaz. Köle olarak da alınmazlar. Malları ganimet de olmaz ve paylaşılmaz; fey olarak hazineye kalır.²⁹²

İslam devletinin organlarından yargı erkine baktığımızda Hz. Muhammet'in ilk dönemde tüm yargısal faaliyetleri kendi uhdesinde topladığını görürüz. Müslümanlar ve gayrimüslimler uyuşmazlıklarını Hz. Muhammet'e getiriyorlar ve o da hüküm veriyordu. İslam coğrafyasının genişlemesiyle birlikte hüküm verme yetkisini devrettiği görülmektedir. Atadığı valilere (emirlere) ihtilafları da çözme yetkisi vermiştir. Emirler hem idarecilik hem de hâkimlik yapmışlardır. Muaz bin Cebel Yemen'e gönderildiğinde ona oradaki Müslüman olmayanlara İslam'ı öğretme ve hakimlik yapma görevleri verilmiştir. İlk kadı ise Hz. Ömer döneminde tayin edilmiştir. Kadılarda aranan şartlarda yine Müslüman olma kıstası vardır. Yargı, İslam devletinin yetkisini ve otoritesini temsil ettiğinden (velayet olduğundan) gayrimüslimin Müslümanlara karşı hakimliği yasaktır. Ebu Hanife gayrimüslimin kendi dindaşlarına kadılık yapabileceğini ancak taraflar hükmüne razı olmazlarsa bu hükmün bağlayıcı olmayacağını, son sözü bu durumda Müslüman hâkimin söyleyeceğini ve bunun da icrai olacağını söylemiştir.²⁹³

²⁹¹ Ebu'l Hasan El-Maverdi, El-Ahkamu's Sultaniyye, Çev. Ali Şafak, Bedir Yay., İstanbul, 1976, s. 32-34, 238; Nebhan, İslam Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları, s. 498-499, 518.

²⁹² Maverdi, El-Ahkamu's Sultaniyye, s. 63-66; Nebhan, İslam Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları, s. 545-546.

²⁹³ Nebhan, İslam Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları, s. 554-566.

İslam hukukunda, günümüz belediyeçilik faaliyetlerini kapsamakla birlikte daha geniş manada kamu hukuku ve idare hukukunu da içeren hisbe kavramına ve yapısına da bu başlık altında gayrimüslimler bakımından değinmek gerekir. Hisbe yapısının, topluma dair fesadın önlenmesi, münkerden insanların alıkonulması, dini emir ve kaidelerin ifasının takibi, Cuma ve bayram namazlarının uygulanmasının sağlanması, taşkınlık eğlencelerinin, sarhoşluk veren içkinin kullanımının, kadın erkek ilişkilerinde sınırın aşılmasının ve genel haramların yasaklanması ve önlenmesi gibi günümüzde polis teşkilatları bünyesindeki ahlak masaları ve asayiş daire başkanlığı görevlerine benzer -ancak şer'i kural ve kaidelerin üstün tutulup denetiminin yapılmasını sağlayan- bir ciheti olmakla birlikte bir de yol, su, kanalizasyon vb. alt yapı tesislerinin yapımı, onarımı, bakımı; çarşı ve pazarın denetimi, ölçüye ve tartıya riayetinin sağlanması, esnafın denetimi, zabıta işleri, malların kalitesinin sınanması, toplu taşımanın idaresi, yolların temizliği ve çöplerin toplanması, imar, izin ve ruhsat işleri gibi belediyeçilik işleri cihetiyle çok yönlü bir uygulama alanı bulunmaktadır.²⁹⁴

Bu özellikleri nedeniyle hisbe vazifesiyle görevlendirilecek yani muhtesiplik yapacak kişinin mümin ve Müslüman olma şartı aranmıştır. Gayrimüslim bir kişi muhtesip olamaz. Eyyubiler döneminde bir muhtesibin tayin sicilinde yer verilen hususlardan, hisbenin gayrimüslimler bakımından ne tür fonksiyonlar içerdiği görülebilmektedir. Bu sicilde muhtesibin Yahudi, Hristiyan ve muhalifleri Müslümanlardan farklı giyinmeye ve zünnar (ayırt edici şekildeki kuşak, kemer) takmaya zorlaması istenmekte ve denetimi emredilmektedir. Yine muhtesip, zimmilerin binalarının Müslümanlarınkinden daha yüksek olmamasını denetler. Ayrıca muhtesip zimmilere hakaret edip sövenleri ve onlara eziyet edenleri de bunlardan men eder. Buna uymayanları cezalandırır. Çarşı pazarda en hassas ölçüm yapan terazi Rum kabbanıdır

²⁹⁴ Cengiz Kallek, "Hisbe", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islam.ansiklopedisi.org.tr/hisbe#1> (14.09.2024).

(terazi) ki bunların temiz tutulması, kir ve pastan arındırılması hisbe teşkilatı tarafından kontrol edilir. Çünkü zamanla bunlar bozulmaktadır. Müslümanlara et satışı yapan kasapların Müslüman olması gerekir. Kesimlerin dini usullere uygun olup olmadığı hisbe tarafından kontrol edilir. Zimmilerin zimmet akdine uygun davranıp davranmadığı, yükümlülüklerini yerine getirip getirmediği, cizyelerini verip vermedikleri de hisbe teşkilatı tarafından denetlenir.²⁹⁵

Osmanlı Devleti'ne geldiğimizde devletin üç kıtaya yayılmış geniş toprakları nedeniyle pek çok gayrimüslim tebaayı hâkimiyeti altında barındırdığını ve bunun da yönetsel federatif sonuçlar doğurduğunu görmekteyiz. Osmanlı Devleti bölgesel federal yapıya ilaveten kişisel bir federal yapıya da sahipti. Ülkesinin tamamıyla gayrimüslimlerin ikamet ettiği bazı bölgelerine her ne kadar Müslümanların yerleştirilmesi politikası izlense de bu bakımdan bölgesel federal bir yapı ortaya çıkmıştır. Mülkîlik prensibi bakımından var olan federal yapıya şahsîlik yönünden de federal unsurlar eklenmiştir. Gayrimüslim tebaaya aile, miras, din ve eğitim gibi alanlarda ayrıcalıklar tanınması, köy ve mahallelerinin mahalli halkça yönetilmesi alt kademede de federallığı getirmiştir. Coğrafi keşifler ve Rönesans sayesinde başlayan ilmi ve teknik gelişmelere ayak uydurulamaması nedeniyle idari müesseseler zamanla bozulmuş, merkezi yönetimin mülki idareler üzerindeki otoritesi de zayıflamıştır. Valiler ve ayanlar birer müstakil güç haline gelmiş, halkın tahammül edemeyeceği vergi ve askerlik yükümlülükleri nedeniyle tebaa sıkıntı içine düşmüştür. İçteki karışıklıklara askeri başarısızlıklar da eklenince müesseselerin ıslahı mümkün olmaz bir hal almıştır. Batı müesseselerini örnek alan ıslahat hareketlerinin ihtiyacı ortaya çıkınca başta askeri olmak üzere pek çok alanda ıslahat çalışmalarına gidilmiştir.²⁹⁶ Aşağıda Osmanlı Devleti'nde klasik dönemden Tanzimat'a geçiş ve Tanzimat ile başlayan ıslahat

²⁹⁵ Yusuf Ziya Kavakcı, Hisbe Teşkilatı, Baylan Matbaası, Ankara, 1975, s. 73, 84, 96, 128.

²⁹⁶ Tahsin Bekir Balta, İdare Hukuku, AÜSBF Yay., Ankara, 1970, s. 33-46.

hareketleri sonucu değişen ve düşen idari organ ve mekanizmalarının gayrimüslimler açısından durumunu ele alacağız.

Tanzimat’tan önceki klasik dönemde gayrimüslimlerin idaresi yönüyle şunları söyleyebiliriz ki Osmanlı Devleti’nde her cemaat kendi ruhani reisini bizzat kendileri seçmiştir. Bu seçilen kişilerden en büyük ruhani reis padişah beratıyla diğerleri ise ferman ile tayin olmuştur. Tayin sonrası Padişah huzurunda paye alırlar. Tamamı Padişah tarafından huzura kabul edilip onurlandırılır. Bu şekilde devletin gayrimüslimler için yegâne muhatabı ruhani reisleri olmuş olur. Bu din mensuplarının dünya çapındaki (papalık gibi) en üst mercilerini Osmanlı Devleti muhatap olarak görmez. Aşağıda detaylıca da aktaracağımız üzere taşradaki ruhani reisler taşra idare meclislerinin –imamlar gibi- tabi üyesidir.²⁹⁷

Osmanlı Devleti’nde tüm tebaanın din ve mezhep ayrımı gözetilmeksizin eşit olduğu konusundaki ilk sinyaller II. Mahmut döneminde verilmiştir. II. Mahmut’un “*Ben tebaanın Müslüman’ını camide, Hristiyan’ını kilisede, Musevi’sini de havrada fark ederim. Aralarında başka türlü bir fark yoktur. Hepsi hakiki evladımdır.*” şeklindeki meşhur sözü eşitlik prensibini ortaya koymakla birlikte henüz o dönemde resmi bir belgede ifade edilip yer bulmamıştır.²⁹⁸

Tanzimat Fermanı ise temel hakların pek azından bahsetmiş, hürriyet ve eşitlik gibi terimlere yer vermemiş, sadece “*tebe’a-i saltanat-ı seniyyemizden olan ehl-i İşlm ve milel-i sire bu ms’adt-ı şhnemize bil-istisn mazhar olmak üzre*” şeklinde eşitlik anlamlarına gelebilecek bir deyim kullanmıştır. Eşitlik ise ilk defa 1856 tarihli Islahat Fermanı’nda açıkça belirtilmiştir. Tanzimat Fermanı’nın dinleyicileri arasında padişah, diğer üst düzey devlet adamları, elçiler ve ulemanın yanı sıra Rum ve Ermeni Patrikleri, Yahudi Hahamı da vardır. Tanzimat’ın ilanından sonra fermandaki

²⁹⁷ Ahmed şuayb, Hukuk-ı İdare, 2. Cilt, s. 55.

²⁹⁸ Cn-Akyılmaz, Türk Hukuk Tarihi, s. 190.

prensiplerin hayata geçirilmesi için gerekli olan kurumların kuruluş ve gelişim süreci başlatılmıştır. Bu bağlamda ilk olarak Meclis-i Valay-ı Ahkam-ı Adliye kurularak günümüzdeki Yargıtay ve Danıştay'ın yetkileriyle donatılmıştır. Bu meclis Tanzimat'ın denetim ve uygulanmasına eşlik edip, ortaya çıkacak problemlerin çözümü için oluşturulmuştur. Bu meclisin gayrimüslimler açısından önemi ise daha önceleri gayrimüslimlerin cemaat önderlikleri tarafından Bab-ı Ali'ye sundukları şikâyetleri ve uyuşmazlıkları inceleme ve çözüme kavuşturma merci olarak faaliyet yürütmesidir. Bu meclis çatısı altında oluşturulan bir komisyon gayrimüslimlerle ilgili işlere bakmıştır. Ayrıca 1856 tarihli Islahat Fermanı'yla birlikte de bu meclise gayrimüslim azalar da alınmıştır. Yine 1841 yılında Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye içinden doğan, kabine üyeleri ve yüksek rütbeli devlet adamlarının yer aldığı sadrazamın başkanlığındaki Meclis-i Ali-i Umumi'de de gayrimüslim ruhani reisler yer almıştır. Tanzimat'a gelene kadarki süreçte Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimler kendi aralarındaki ceza hukuku dışındaki davaları²⁹⁹ cemaat mahkemelerinde (ruhani meclislerinde), ceza davalarını ise şeriat mahkemelerinde görmekteydiler. Farklı cemaatler arasındaki uyuşmazlıklar ise cemaatlerin oluşturduğu hâkimlik tarafından çözülmekle birlikte çözülemediği takdirde şeriat mahkemeleri önünde görülürdü. Patrik, metropolit ve hahambaşı gibi yüksek rütbeli din adamlarının yargılamaları ise klasik dönemde Divan-ı Hümayunda olmuştur.³⁰⁰

Tanzimat'ın ilanı ile birlikte 1854 yılında ilk defa meclisi tahkikat adıyla ceza mahkemeleri kuruldu. Bu mahkemeler mezhep ve din ayrımı olmaksızın tüm Osmanlı

²⁹⁹ Ceza dışındakilerin tamamının kendi mahkemelerinde görüldüğünü söylemek güçtür. Uygulamada değişiklikler görülmektedir. Vasiyetname uyuşmazlıkları, tereke davaları vb. daha karmaşık konular ve ulusal çapta araştırma ve inceleme gerektiren hususlar şeriat mahkemelerine ya da daha sonraları nizamiye mahkemelerinde görülmüştür. Ayrıca cemaat mahkemelerinin verdiği kararlar hemen icraya konamaz. Adliye Nezaretinin ilamat-ı şeriyye icra memurluğuna gönderilir. Taraflar şayet itiraz ederlerse itiraz da yine cemaat mahkemesinde görülür ve ikinci kez verilen karar kesindir. Dolayısıyla gayrimüslim cemaatlerin uyuşmazlıklarını devlet başıboş bırakmamış, her daim devletin gözetimi ve denetimi altında tutmuştur. Bkz. Ahmed Şuayb, Hukuk-ı İdare, 2. Cilt, s. 55-58.

³⁰⁰ Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, C. 5, Ankara, 1983, s. 170-176.

tebaası arasındaki ceza davalarına bakmıştır. Bu mahkemelerde yargılananların gösterdikleri tanık ve şahitler kendi dinleri üzere yemin etmiştir. Bir diğer mahkemeler ise karma ticaret mahkemeleridir (1801). Aslında ilk defa şeriat mahkemelerinin yetki alanını daraltan ve sınırlayan mahkemeler ticaret mahkemeleri olmuştur.³⁰¹ Bu mahkemeler günümüzdeki özel yetkili mahkemelere benzemekte ve uzmanlık gerektirmektedir. Daha çok tahkim gibi görev yürütmüştür. Osmanlı hakimlerinin özel bir uyuşmazlık türü olan ticaret hukukunu bilmemeleri nedeniyle özel ihtisas şeklinde kurulan bu mahkemeler önceleri komisyon olarak görev yürütmüştür. Yabancı tüccarların Müslüman olan veya olmayanlarla yaşadığı ticari ihtilaflar bu mahkemelerde görülmüştür. Bu mahkemelerin üye sayısının yarısı gayrimüslimlerden oluşmuştur. 1868 yılına gelindiğinde ise Meclis-i Valay-ı Ahkam-ı Adliye; Şura-yı Devlet (Danıştay) ve Divan-ı Ahkam-ı Adliye (Yargıtay) olmak üzere ikiye ayrıldı. Şura-yı Devlet'in 41 kişiden oluşan toplam üye sayısının 13'ü gayrimüslimlerden oluşmuştur. 13 kişinin 4 kişisi Rum, 1 kişisi Bulgar ve 8 kişisi Ermeni cemaatinden müteşekkildi. Aynı şekilde Divan-ı Ahkam-ı Adliye azaları da hem Müslümanlardan hem de gayrimüslimlerden oluşmuştur. Divan-ı Ahkam-ı Adliyenin taşra teşkilatlanması ise Nizamiye Mahkemelerinin kurulmasıyla gerçekleşmiştir. Bu mahkemeler, şeriat mahkemeleri ile cemaat mahkemelerinin ve ticaret mahkemelerinin yetkisi dışında kalan konularda Müslüman ve gayrimüslimler için müşterek olarak yetkili olan mahkemelerdir. Nizamiye Mahkemeleri taşranın nahiyelerine kadar ulaşacak şekilde örgütlenip, üye sayıları bakımından Müslüman gayrimüslim dengesi (yarı yarıya) gözetilerek oluşturulmuştur. Ancak hem bu mahkemelerin hem de var olan diğer mahkemelerin (şeriat ve cemaat) zaman zaman aynı konularda hüküm vermesi nedeniyle karışıklıklar yaşanmıştır. Cumhuriyet'ten sonra ise sadece Nizamiye

³⁰¹ Bkz. Ekrem Buğra Ekinci, Osmanlı Mahkemeleri, Arı Sanat Yay., İstanbul, 2017, s. 97-98.

Mahkemeleri yürürlükte kalacak şekilde yegane genel mahkeme sistemine geçilmiştir.³⁰²

Özel bir mahkeme türü olan konsolosluk mahkemelerine de değinmek gerekir. İslam ülkesine pasaport (eman) ile girmiş müste'menlerin de şeriat mahkemelerine gitme hakları vardı. Ancak taraflardan birisi Müslüman ise yetkili mahkeme şeriat mahkemesi olmuştur. İki taraf aynı devletin vatandaşı ise bu davalara vatandaşları oldukları devletin konsolosluğundaki mahkeme bakacaktır. Ancak dava konusu taşınmaz bir mal ise Osmanlı mahkemeleri görevlidir. Aynı devletin vatandaşı olmayan iki müste'men arasındaki davaya ise bu dava hukuk ve ticaret davası ise iki devlet konsolosluklarından seçilmiş karma bir komisyon bakacak, ceza davası ise failin vatandaşı olduğu devlet konsolosluk mahkemesi bakacaktır.³⁰³

Gayrimüslimlerin askere alınması ve askerlik yapmaları da eşitlik ilkesi gereği yenilik hareketleri arasında yer aldığından bu alanda da özellikle Islahat Fermanı sonrası düzenlemeler yapılmıştır. Tanzimat'a kadar askerlikten cizye vererek muaf olan gayrimüslimler Tanzimat ile birlikte askere çağrılmaya başlanmış ve cizyeden muaf tutulmuşlardır. 1847 yılında Rumlar deniz kuvvetlerinde askerlik hizmetine çağrıldılar. Aynı yıl gayrimüslimlerin deniz ve kara ordusunda askerlik yapmasına zemin hazırlayan kanun taslağı hazırlansa da gayrimüslimlerin isteksizlikleri ve savaşma kabiliyetlerinin yüzyıllardır olmaması nedeniyle kanun sonraya bırakılmıştır. Islahat Fermanı'ndan sonraki dönemde Müslümanlardan her yıl askere alınacak erlerin sayısı 30.000 iken gayrimüslimlerden 25.000 alınması kararlaştırılmıştır. Gayrimüslimler ile Müslümanlar karma askeri birliklerde istihdam edilecekler ve her birlikte imam olduğu gibi gayrimüslimlerin de dini temsilcisi olacaktır. Yine gayrimüslim askerler dini günlerinde izinli sayılacaklardır. Ancak gayrimüslimlerin askere alınması rütbe, uyum,

³⁰² Karal, Osmanlı Tarihi, C. 6, s. 148-169; Bkz. Ekrem Buğra Ekinci, "Tanzimat Devri Osmanlı Mahkemeleri", Yeni Türkiye, Ocak-Şubat 2000, Yıl: 6, S. 31, s. 764-773.

³⁰³ Ekinci, Osmanlı Mahkemeleri, s. 394-395.

cihad gayesi, emir komuta, eğitim vb. pek çok problemi beraberinde getirdiği için bedelli askerlik sistemi uygun görülmüştür. Ayrıca zaman zaman da gayrimüslimlerin mızıka ve sanayi birliklerinde çalıştırılarak askerlik yaptırılması yolu tercih edilmiştir.³⁰⁴

Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslimler, asıl olarak, Islahat Fermanı'nın başlıca konusu ve ağırlık merkezidir. Ferman gayrimüslimlerin hak ve imtiyazlarını genişletip, devlet önünde hakça ve külfetçe eşitliğini ve idareye katılmalarını sağlayan idare hukuku bakımından önemli hususları ilan etmiştir. Ferman'a göre hangi cemaatten olursa olsun her vatandaşın devlet hizmetlerine ve memurluklarına, sivil ve askeri devlet okullarına girmesi mümkündür. Devlet memuru olabilmedeki dini ayrımlar kaldırılarak gayrimüslimlerin kamu hizmetlerine katılmasının önü açılmıştır. Ayrıca din ve ayin serbestisi, din değiştirmeye zorlamanın engellenmesi gibi haklar da verilmiştir. Gayrimüslimlere resmi dille ve özel ilişkilerle küçültücü deyimler kullanılması yasaklanmıştır. Gayrimüslimlerin aile ve miras sahasındaki uyuşmazlıklarını kendi dini kuruluşları vasıtasıyla gördürme yetkisi verilmiştir. Gayrimüslim din kuruluşlarının statülerini düzenleme hakkı tanınmıştır. Her cemaat başkanıyla bu cemaatlerden seçilecek birer memur, tebaanın bütününe ilgilendiren işlerin görüşülmesi sırasında Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliyyede bulunmak üzere Sadrazam tarafından davet edilecektir. Kendi eğitim ve sanat okullarını açmaya da yetkilidirler. Ancak bu okulların ders usullerinin tespiti ve öğretmenlerin seçimi, üyeleri hükümet tarafından tayin edilecek; karma bir eğitim kurulu bu okulları nezaret ve teftiş edecektir. Müslüman ile gayrimüslim arasındaki ve gayrimüslimlerin kendi aralarındaki ticaret ve ceza davaları

³⁰⁴ Karal, Osmanlı Tarihi, C. 5, s. 176-183; Sultan II. Murat döneminde gayrimüslimlerden oluşturulan ve "Gureba" adı verilen bir ordunun var olduğu, bu ordunun Osmanlı seferlerine katılarak önemli görevler yaptığı, bu orduda görev almak istemeyenlerin vergi karşılığı muaf tutuldukları aktarılmaktadır. Bkz. Hatice Doğan, Osmanlı Devleti'nde Hahambaşılık Müessesesi, Gözlem Yay., İstanbul, 2003, s. 26.

karma mahkemelerde görülecektir. Gayrimüslimlerin kendi aralarındaki özel hukuk davaları ise istedikleri takdirde kendi ruhani meclislerinde görülebilecektir.³⁰⁵

Osmanlı Devleti'nde Padişah Abdülaziz devrine gelindiğinde asıl devletin idari yapısının günümüzdeki kurumların da temelleri sayılabilecek şekilde oluşumunun sağlandığı görülmektedir. Günümüzdeki başlıca adli ve idari mercilerin birbirinden ayrılması bu devirde olmuş, Danıştay bu devirde kurulmuş, günümüz mülki ve mahalli idare sisteminin temelleri bu devirde atılmıştır. Ancak gayrimüslimlerin Müslümanlarla aralarındaki davaların karma bir divan ve meclislerde (tahkim gibi) görüleceği şeklindeki Islahat Fermanı'yla gayrimüslimlere tanınan bu ayrıcalık, Sultan Abdülaziz'in 1876 tarihli fermanıyla geri çekilmiştir. Her ne kadar gayrimüslimlere yönelik tüm bu ıslahatlarda yabancı devletlerin Osmanlı Devleti'ne ıslahat prosedürü, yol haritası ve projesi sunmak ve buna nezaret etmek derecesinde müdahaleleri etkili olmuş ise de gayrimüslimlerin kötü yönetildiklerini ileri sürerek birçok ayaklanma yapmalarının da etkisi olmuştur. Bu durumun Müslüman tebaada rahatsızlık oluşturduğunu ve devrin Müslüman aydınlarında da ıslahat karşıtlığının oluşmasına sebebiyet verdiğini belirtmek gerekir.³⁰⁶

İdari teşkilat yönünden ise Tanzimat'la birlikte ülkenin eyaletlere bölünmesi sistemine devam edilmiştir. Eyaletler sancaklara, sancaklar kazalara, kazalar da köyleri de içlerine alan nahiyelere bölünmüştür. Eyaletlerin yönetimi valilere bırakılmıştır. Bazı sancaklarda meclisler (meclisi idare) oluşturulmuş ve vali veya muhassılın başkanlığında toplanan bu meclislerde her sınıf; halk, mezhep ayrımı olmaksızın temsil edilmiştir. Bu meclisler on üç üyeden oluşmuş olup üç dini reis doğal üye olarak yer

³⁰⁵ Balta, İdare Hukuku, s. 46-52; Karal, Osmanlı Tarihi, C. 6, s. 1-7.

³⁰⁶ Balta, İdare Hukuku, s. 52-54; Osmanlı Devleti'nin özellikle Tanzimat'tan sonraki son dönemlerinde gayrimüslimlerin sık sık ayaklanma yöneliminde olduğu, başkaldırdıkları, isyana eğilimli oldukları, azgınlık ve taşkınlık yaptıkları ve bu nedenlerle de devletin sürekli önlemler alarak zaman zaman ilgililerini sürgüne gönderdiği, kürek cezasına çarptırdığı, ilgililerini dağıtıp başka yerlere yerleştirdiği, asayişin sağlanması için asker sevk ettiği görülmektedir. Bkz. CDAB, MSB, 110-9-1-3, 55, 0, 180; CDAB, A.İDVNSMHM.d..., 78,1655; CDAB, HR.TO., 616, 18.

almıştır. Günümüzdeki il genel meclislerine benzer bu meclislerde gayrimüslimler de söz hakkına sahip olarak diğer tebaa ile birlikte önceden sınırsız yetkilere sahip olan valinin bu şekilde yetkilerine ortak olmuştur. Valiler bölgenin yönetim, maliye ve adalet ile ilgili bütün işleri hakkında meclis tarafından ileri sürülecek düşünceleri dinlemek ve uygulamakla görevli kılınmıştır. 1849 tarihli Eyalet Meclisleri Talimatnamesi'yle idare meclislerinin eyaletlerde olanlarına büyük meclis, sancaklardakilere küçük meclis denilmiştir. Gayrimüslimlerin ileri gelenlerinden birer kişi bu meclislerde üye olmuştur. 1854 yılında İstanbul'da bazı suçların araştırılması için kurulan ve soruşturma bürosu (savcılık) gibi çalışan en nihayetinde de Vilayet Nizamnamesi'yle kapatılan Divan-ı Zaptiye ile Meclis-i Tahkik'e de gayrimüslim azalar alınmıştır. Islahat Fermanı'nın ilanı ile birlikte yerel yönetimlerin daha da sistematik hale getirilmesini sağlayan 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi yayımlanarak eyaletten vilayet sistemine (vilayet-sancak-kaza-köy) geçilmiştir. Vilayet, sancak ve kazalarda yine meclis-i idareler kurularak sancak ve kaza meclislerinde gayrimüslim din önderleri doğal üye sayılmıştır. Vilayet ve sancak meclislerinde iki Müslüman ve iki gayrimüslim olmak üzere dört üye ile kazalarda din ayrımı olmaksızın üç üye seçimle gelmiştir. Vilayet Nizamnamesi, meclisi idareye ilaveten vilayet, sancak ve kazalarda kurulacak hukuk (meclis-i temyiz-i hukuk) ve ceza (meclis-i cinayet) mahkemelerini de ilk defa teşekkül ettirmiştir. Bu organların da üç üyesi gayrimüslimler arasından seçilmiştir. En küçük idari birim olan köylerde ise her sınıf (Müslüman veya gayrimüslim) yirmi haneden fazla ise kendi muhtarını seçecektir. Her bir yirmi hanelik sınıf kendi ihtiyar heyetini oluşturacaktır. İhtiyar heyeti en az üç en fazla on iki kişiden oluşabilecek olup, cemaatlerin ruhani reisleri doğal üye olacaktır. 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi'nde sonraki yıllarda 1871 ve 1876 yılları gibi değişiklikler ve eklemeler (nahiye teşkilatı gibi) yapılsa da idare meclislerinde ve buralardaki gayrimüslimlerin durumunda önemli bir değişiklik olmamıştır. 1871 tarihinde İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi'yle yeni bir idari kaza meclisi

kurulmuştur. Bu meclis taşra idare mahkemesi olarak görev yapıp bilhassa devlet memurları hakkındaki uyuşmazlıklara ve vergi davalarına bakmıştır. Valinin başkanlığındaki bu meclisin iki seçilmiş gayrimüslim üyesi bulunmaktadır. Aynı yapı kazalarda kaymakamın başkanlığında toplanmıştır ve iki gayrimüslim üyesi vardır. Diğer taraftan 1876 tarihli Nahiye Nizamnamesi'nde bir nahiye halkının tamamen bir gayrimüslim cemaat üyelerinden oluşması halinde nahiye müdürünün, yardımcısının ve meclis üyelerinin o cemaate dâhil kimseler arasından seçileceği kuralı getirilmiştir. Eğer nahiyede hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler varsa meclis üyelerinin yarısı Müslüman yarısı gayrimüslimlerden seçilecektir. Müdür ise hangi zümre fazla ise ondan olacak, yardımcısı da diğer zümreden olacaktır ancak istisnaları vardır.³⁰⁷

Seçimle belirlenecek yerel yönetim üyeleri için gayrimüslim dini reislerinin de yer aldığı seçici kurul toplanarak seçimi yürütür. Seçilecek kişilerin yarısı Müslüman, yarısı gayrimüslim olmak üzere üç katı liste oluşturulur. Gayrimüslim cemaat sayısı o bölgede birden fazla ise üye sayısı ve aday sayısı aralarında eşit dağıtılır.³⁰⁸

Meclis üye sayılarına örnek olarak; 1880 tarihli Salname-i Vilayet-i Sivas'a göre Meclis-i İdare-i Vilayet'te vali, naib, defterdar, mektubi, müftü, evkaf muhasebecisi doğal üye olmakla birlikte 4 kişiden oluşan seçilmiş üye de bulunmaktadır. Seçilmiş üyelerden ikisi gayrimüslimdir. Bunlardan birisi Mihail Ağa olup Ermeni'dir; diğeri de Anatya Efendi olup Rum'dur. Meclisin alt komisyonlarında da gayrimüslim üyeler bulunmaktadır. Örneğin 6 kişilik Tahrir-i Emlak Komisyonu'nda 3 üye gayrimüslimdir. Koçgiri Kazası'nın idare meclisinde de benzer durum olup, 4 seçilmiş üyenin ikisi gayrimüslimdir. Aziziye, Divriği, Gürün vb. diğer kazalarda da seçilmiş 2 üye aynı

³⁰⁷ Karal, Osmanlı Tarihi, C.5, s. 191-192; Ekinci, Osmanlı Mahkemeleri s. 146-164, 399; Muzaffer Sencer, "Osmanlı İmparatorluğunda Tanzimat Sonrası Siyasal ve Yönetimsel Gelişmeler", Amme İdaresi Dergisi, TODAİE, C. 17, S. 3, 1984, s. 52-60; Bkz. Nazım Kartal, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Osmanlı'da Mülki İdare", Akademik Yaklaşımlar Dergisi, C. 4, S.1, 2013.

³⁰⁸ İbrahim Özgül-Nazım Kartal, Osmanlıda Yerel Yönetimlerin Gelişimi ve Yerel Yönetim Metinleri, Hiperyayın, İstanbul, 2019, s. 101.

şekilde gayrimüslimdir. Amasya Sancağı'nda 4 seçilmiş idare meclisi üyesinin ikisi yine gayrimüslimdir. Nahiyelerin başında olan nahiye müdürleri de dönem dönem Dahiliye (İçişleri) Nezareti tarafından gayrimüslimlerden atanabilmektedir. Turhal Kazabad Nahiyesi Müdürü Anfako Bey, Koçgiri Göktepe Nahiyesi Müdürü Giregi Ağa, Divriği Homavil Nahiyesi Müdürü Bedros Ağa vb. gayrimüslim nahiye müdürlerindendir.³⁰⁹ Şunun da belirtilmesi gerekir ki örneğin 1880 tarihli Sivas Vilayeti Salnamesi'ne göre Homavil Nahiyesi'nde 1558 olan Müslüman sayısı 945 olan Hristiyan sayısından fazla olmasına rağmen gayrimüslim bir kişi müdür olarak atanmıştır.

Osmanlı Devleti idari yapısının eğitim teşkilatı bakımından gayrimüslimleri incelediğimizde kendilerine ait cemaat okullarının var olduğunu, bu okulları kendilerinin kurup işlettiklerini, devletin sadece öğretim usullerine müdahale edip öğretmen ataması yaptığını belirtebiliriz. Öte yandan Tanzimat'ın ilanından sonra Osmanlı Devleti'nin temel eğitim kurumlarından olan rüştiyelere gayrimüslimler Türkçe yeterlilik sınavı yapılmak suretiyle alınmaya başlamıştır. Rüştiyeleri bitiren gayrimüslimlerin sınavla bir üst derece okullar olan idadilere geçişi de mümkündür. Sonraki derece okullar olan sultaniler (lise) ile üniversiteye (dar'ul fûnun) de gayrimüslimlerin devam etmesinde bir engel yoktur. Osmanlı yargı teşkilatına alınarak hâkim statüsü verilen gayrimüslimlerin yetiştirilmesi için Galatasaray Sultanisi bünyesinde hukuk okulu açılmış olup, bu okul daha sonra hukuk fakültesine dönüştürülmüştür.³¹⁰

Bir diğer idare hukuku alanı ise belediyelerdir. Klasik dönemde Osmanlı Devleti'nde özel bir belediye sisteminin olmadığı, kadılar başta olmak üzere subaşı, tulumbacı, mimarbaşı, bina emini, çöpçü subaşısı ve muhtesiplerin yine belediye

³⁰⁹ Ebubekir S. Yücel, Salname-i Vilayet-i Sivas, Buruciye Yay., Sivas, 2011, s. 167 vd.

³¹⁰ Karal, Osmanlı Tarihi, C. 7, s. 193-203; Ekinci, Osmanlı Mahkemeleri, s. 268.

hizmetlerini de yürüttüğü görülmektedir. Tanzimat’a kadar süren bu durum İstanbul Şehremaneti’nin kurulmasına (1855) kadar devam etmiş, belediye nizamname ve kanunlarının yürürlüğe girmesiyle de daha kurumsal bir yapıya bürünmüştür. İstanbul Şehremaneti için hazırlanan 1855 tarihli İstanbul Şehremaneti Nizamnamesi’ne göre Şehremaneti Meclisinde gayrimüslim üyeler de görev almıştır. Belediye azası olabilmek için Osmanlı tebaasından olmak yeterli sayılmıştır. 1855 tarihinden sonra Şehremaneti’nin etkinliğinin daha da artırılması için kurulan çalışma komisyonlarında yabancı dil bilen ve Avrupa tecrübesi olan gayrimüslimler çalışmalara katılmışlardır. Daha sonraki yıllarda İstanbul dışında taşra belediyeleri kurulmuş ve bunların meclislerinde de gayrimüslim üyeler yer almıştır. Yerine göre bazı belediye meclislerinde sadece gayrimüslim üyelerin yer aldığı da olmuştur. Sadece zimmilerin değil yabancı uyrukluların da (müste’men) meclislerde üye olabilmeleri 1867 yılında yapılan değişiklikle sağlanmıştır. Ayrıca Tanzimat’tan sonra çıkarılan mevzuatta yukarıda bahsettiğimiz şekilde gayrimüslimlere özgü binalarının Müslümanlarinkilerden yüksekte olup olmadığının denetimi gibi ayrıcalıklı denetimlerin olmadığı ve Müslüman gayrimüslim tüm Osmanlı tebaasına belediye hizmetlerinin eşit sunulduğu görülmektedir.³¹¹

1876 tarihli Kanuni Esasi’nin 111. maddesi daha önceki mevzuatta yer almayan ve idare meclisleri ile belediye meclislerine benzemeyen bir yerel meclisten bahsetmekte ve kazalarda oluşturulacak bu meclisin genelde vakıf ve hayır işlerinden sorumlu olacağını belirtmektedir. “*Müsakkafat ve müstagillât ve müstagillât ve nukudu mevkufe hasılatının şurutu vakfiyesi ve teamülü kadimi veçhile meşrutun lehine ve hayrat ve müberrata sarfolunmak üzere vasiyet edilen emvalin vasiyetnamelerinde muharrer olduğu üzere musalehine sarfına ve emvali eytamin nizamnamei mahsus*

³¹¹ Mehmet Güneş, Osmanlı Devleti’nde Belediye İdaresinin Esasları, Kitabevi Yay., İstanbul, 2015, s. 11 vd.

veçhile sureti idaresine nezaret etmek üzere her kazada her milletin bir cemaat meclisi bulunacak ve bu meclisler tanzim edilecek nizamatı mahususası veçhile her milletin müntehap efradından mürekkep olacaktır. Ve mecalisi mezkûre mahalleri hükûmetlerini ve Vilâyet Mecalisi Umumiyesini kendülerine merci bilecektir.” hükmünü haiz 111. madde uyarınca her kazada her dini cemaat için ayrı ayrı oluşturulacak bu meclisler, vakıflara ait emlak, gelir ve paraları vakıfların koydukları kurallar ve oluşan teamüllere göre idare edecekler, hayır için vasiyet edilen paraları yerinde harcayarak özel nizamnameleri de gözüteceklerdir. Bu meclisler düzenlenecek özel nizamnameye göre her milletin seçilmiş kişilerinden oluşacak ve taşra idaresini ve vilayetler genel meclisini üst merci olarak tanıyacaktırlar.³¹²

5.3. Ceza Hukuku

Bu bölümde tek tek ve başlıklar halinde zina, hırsızlık gibi suçlarda zimmilerin durumunu irdelemek yerine öncelikle İslam-Osmanlı ceza hukuku esaslarına kısaca değindikten sonra bu esaslar içinde zimmilere özel uygulama, istisna ve hukuka uygunluk sebeplerinin var olup olmadığını ortaya koymaya çalışacağız. Çünkü İslam-Osmanlı ceza hukukunda aslolan zimmilerin de Müslümanlarla aynı ceza hukuku prensiplerine tabi olmasıdır. Ancak yer yer ve zaman zaman zimmilere bazı suçlarda özel imtiyaz ve istisnalar tanınmıştır. Bu istisnalara ışık tutarak zimmilerin İslam-Osmanlı ceza hukukundaki yerinin daha kolay anlaşılabilceğini düşünüyoruz.

İslam hukukçuları ceza türüne göre suçları (tasnifte görüş birliği olmamakla birlikte) genel olarak; hadd suçları, kısas-diyet suçları ve tazir suçları olarak üç kısma ayırmışlardır. İçki içme, hırsızlık, yol kesme, zina gibi fiiller bizzat Allah tarafından tayin edilen cezalara tabi olmakla birlikte tüm toplumun yarar veya menfaatlerini

³¹² Özgül-Kartal, Osmanlıda Yerel Yönetimlerin Gelişimi ve Yerel Yönetim Metinleri, s. 148.

ilgilendiren, diğerk bir deyişle topluma karşı işlenmiş olan suçlar olarak hadd cezasını gerektiren hadd suçları şeklinde karşımıza çıkar. İnsan öldürme, yaralama gibi şahıs aleyhine yani kişilere karşı işlenen suçlar ise kısas ve diyet (tazminat) cezalarını gerektiren suçlardır. Dinen yasak olmakla birlikte hakkında herhangi bir yaptırımın öngörülmediğı faiz, hakaret, ölçü ve tartıda hile gibi suçların karşılığı ise tazir (azarlamak, uslandırmak) cezasıdır. Bu türden eylemlerin kanun koyucu tarafından belirlenmemiş olan cezasını devlet başkanı, hâkim veya içtihat makamı gibi organlar belirler.³¹³

Tanzimat dönemi Osmanlı kanunnamelerindeki cezalar (ceza türüne göre suçlar) ise genel olarak şu şekilde tasnif edilmiştir:³¹⁴

A) Şer'i hukuktan gelen cezalar:

- 1) Ölüm cezası (recm, salb, kısas ve taziren katl)
- 2) Uzuu kesilmesi ve yaralanması (el kesme, el ve ayak kesme, kısasen organ kesme cezaları)
- 3) Dayak cezası
- 4) Hürriyeti bağlayıcı ceza (hapis)
- 5) Hürriyeti kısıtlayıcı ceza (nefy ve tağrib: sürgün)
- 6) Mali cezalar (para cezası ve diyet)
- 7) İnsan onuruna yönelik cezalar (teşhir ve tevbih)

B) Örfi hukuktan gelen cezalar:

- 1) İdam
- 2) Hürriyeti bağlayıcı cezalar (kürek, kalebentlik ve hapis)

³¹³ Abdulkerim Zeydan, İslam Hukukuna Giriş, (Ter. Ali Şafak), Kayıhan Yay., İstanbul, 2012, s. 546-556.

³¹⁴ Bkz. Mustafa Avcı, "Osmanlı Hukukunda Cezaların Tasnifi" Classification of Penalties in Ottoman Law, II. Türk Hukuku Tarihi Kongresi Bildirileri, Oniki Levha Yay., I. Cilt, 2016, İstanbul, s. 648-649.

- 3) Hürriyeti kısıtlayıcı cezalar (nefy ve zaptiye nezareti altında bulundurulma)
- 4) Mali cezalar (para cezası, müsadere ve ticaretten men)
- 5) Medeni hakların kullanılmasıyla ilgili cezalar (memuriyetten men, tard, medeni haklardan ıskat ve kanuni mahcuriyet)
- 6) İnsan onuruna yönelik cezalar (teşhir ve ilan)

Evrensellik prensibi gereği aslında İslam hukukunun hükümlerinin muhatabı tüm insanlıktır. Ancak cezai hükümlerin uygulanması bulunulan yer bakımından (yerellik/mülkilik prensibi) birtakım hususi özelliklere sahiptir. Bu noktada İslam hukukunun “İslam ülkesi ile harp ülkesi” ayrımı devreye girmektedir. İslam ülkesi kabul edilen topraklarda birden fazla devlet olsa dahi İslam ceza hukukunun hükümleri uygulanır. Yani bu bağlamda ceza kaidelerinin şahsi olması (şahsilik ilkesi) söz konusudur. Şahsilik ilkesi gereği İslam ülkesinde yaşayan Müslüman ve gayrimüslimlere cezai hükümler fark olmaksızın uygulanır. Müste’menler gibi geçici olarak ikamet edenlere de aynı şekilde bütün cezai hükümler uygulanır. Ancak dar’ul harpte yani harp ülkesinde (İslam ülkesi dışında) suç işleyenler ister Müslüman ister gayrimüslim olsun (harbiler) -yaptıkları meşru sayılmamakla birlikte- onlara cezai hükümleri uygulayacak bir İslam otoritesi olmadığı için İslam ceza hükümleri uygulanmaz. Bu noktada harp ülkesinde İslam ceza hukuku bakımından şahsilik ilkesinden ziyade mülkilik (yerellik) ilkesi benimsenmiştir. Ancak önemli bir hususun altını çizmek gerekir ki ister Müslüman olsun ister zimmi olsun İslam ülkesi dışında işlenen bir suçun İslam ülkesine dönüp de tespit veya ikrar edilmesi halinde ilgili ceza zimmi olsa da verilir. Çünkü zimmi de İslam ülkesine zimmet akdi ile bağlıdır.³¹⁵

³¹⁵ Zeydan, İslam Hukukuna Giriş, s. 558-560.

Zimmiler ceza hukuku açısından aşağıda değineceğimiz bazı istisnalar dışında genel olarak “Ukubat” a yani İslam ceza hukukuna tabi kılınmıştır. Oysa bu durum özel hukuk bakımından geçerli değildir. Diğer bir deyişle zimmilere özel hukuk bakımından kendi hukuklarına tabiiyet imkanı sağlanmışsa da ceza hukuku bakımından İslam ceza hukuku kuralları uygulanmıştır. Osmanlı Devleti’nde de bu kurallardan hareketle ceza kanunnamelerinin hükümleri bütün İmparatorluğa ve her kesim ve zümreye şamil şekilde uygulanmıştır.³¹⁶ Örneğin hicri 1160 yılında, fırıncı olan Armiye adındaki zimminin fırınında ürettiği ekmeklerin kepeğini çıkarmayarak hile yapmak ve emirlere karşı gelmekten dolayı şer’i mahkeme huzurunda yargılanacağı yolunda Eyüp Mahkemesince karar verilmiştir. Bu kararda anılan ceza yargılamasının görev yerinin şer’i mahkemeler olduğu yolunda karar verildiği görülmektedir.³¹⁷

Osmanlı Devleti’nde zimmiler tıpkı Müslümanların birbirlerine yönelttikleri iddialar gibi “kadı huzurunda” Müslümanlara karşı ve birbirlerine iddialarını yöneltebilmişlerdir. Ceza hukuku alanındaki uyuşmazlıklar, zimmilerin kendi içlerinde çözüme kavuşturabilecekleri uyuşmazlık türlerinden değildir. Zimmiler “ceza davalarında” bizzat Mahkemeye başvurmakla yükümlüdür. Buna ilaveten yine zimmiler tıpkı Müslümanlar gibi herhangi bir adli vaka esnasında (soygun, hırsızlık, haydutluk vb.) sipahi ve yeniçeri çağırma hakkına da sahiptirler.³¹⁸

³¹⁶ Halil İnalcık, “Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfi - Sultani Hukuk ve Fatih'in Kanunları”, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, C. 13, S. 2, 1958, s. 121; Bozkurt, Alman ve İngiliz Belgelerinin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu, s. 8; Bursa'nın Balatyunus Köyünden maktul Foti veledi Stavri veledi Nikola'nın varislerinin Foti'yi öldüren es-Seyyid Halil bin es-Seyyid Mehmed bin Abdullah ile 70 kuruşa sulh olmaları ve es-Seyyid Halil'in zimmetini ibra etmesi sonucuna varılan uyuşmazlık Bursa Kadısı huzurunda çözülmüştür. Bkz. Bursa Kadı Sicilleri, Hüküm No:5, 5.05.1716, Defter No: B95, Varak No:34b. (Bursa Kadı Sicillerine <https://www.bursa.bel.tr> resmi internet sitesinden ulaşılmıştır.)

³¹⁷ İstanbul Kadı Sicilleri, Eyüp Mahkemesi, Hüküm No:276, C.72, s. 216.

³¹⁸ Ronald C. Jennings, “Zimmis (Non-Muslims) in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri”, Journal of the Economic and Social History of the Orient , Oct., 1978, Vol. 21, No. 3 (Oct., 1978), s. 253-257, 269.

Durum her ne kadar bu şekilde olsa da bu bölümün başında İslam-Osmanlı ceza hukukunda zimmiler bakımından bir takım istisnaların ve hukuka uygunluk sebeplerinin var olduğunu söylemiştik.

Ancak Müslümanlara göre daha lehe düşünülerek zimmilere daha hafif (yarı oran gibi) cezai müeyyidelerin getirilişindeki gaye ve gerekçeler aşağıda ele alacağımız kimi suçlar bakımından tam olarak anlaşılamamaktadır.

Öncelikle şunun ifade edilmesi gerekir ki zimmilere ilişkin uygulamalar da dahil Müslümanlara karşı da İslam ceza hukukunun tüm zamanlarda ve yerlerde uygulanmasında tek düzelikten bahsetmek mümkün olmamakla birlikte Osmanlı Devleti'nin farklı padişah ve dönemlerindeki uygulamalarında dahi kendi içinde yeknesaklık bulunmamaktadır.³¹⁹ Örneğin Fatih Sultan Mehmet döneminde tüm suçlar bakımından zimmilere Müslümanlardan farklı bir uygulama ve cezai şart öngörülmemesine rağmen Kanuni Sultan Süleyman döneminde zimmilere yönelik imtiyaz ve istisnaların tanındığı görülmektedir. Zina ve zina iftirası suçuna uygulanacak ceza bağlamında Fatih Sultan Mehmet döneminde Müslüman ve zimmi arasında ayrım öngörülmez iken Kanuni Sultan Süleyman döneminde zimmilere Müslümanlara uygulanacak cezadan daha az (yarı oranında) ceza takdir edilmiştir. Yine Kanuni Sultan Süleyman Kanunnamesi'nden anlaşıldığına göre dövme, yaralama, öldürme (kisas edilmeyecekse), yol üzerindeki yerlerden zorla ekmek veya yoğurt almaktan dolayı da zimmilerin Müslümanlara göre yarı oranında cezaya çarptırılmaları hükme bağlanmıştır.

³¹⁹ Kanuni Sultan Süleyman Kanunnamesi'nde kulağa veya kola ok saplanıp gezdirilme (madde 48), insan bıçaklamada el kesme (madde 49) gibi şer'i cezadan sapma örnekleri olmasına rağmen diğer bir deyişle mevzuatta bulunmasına rağmen Ebu Suud fetvalarında ve mahkeme (kadı) kararlarında bunların Kanunname'de yazıldığı şekilde uygulandığını gösteren bir belge henüz yoktur. Yine birden fazla yaptırımın birlikte uygulandığı (had+tazir+hapis gibi) durumlar da olmuştur. 1851 yılı Ceza Kanunnamesi ise Osmanlı Devleti'nde uzun yıllar devam eden para cezalarını yasaklamıştır. (Üçüncü fasıl madde 10) Bkz. Avcı, "Osmanlı Hukukunda Cezaların Tasnifi", s. 651.

Diğer taraftan Müslümanlar açısından suç iken zimmilerin şarap yapıp satmaları ile içmeleri de yasak olmayıp, suç kapsamında değerlendirilmemiştir.³²⁰

Yukarıda da bahsettiğimiz üzere kimi suçlardaki farklı farklı müeyyidelerin nedeni tam olarak bilinmemektedir. Fatih Sultan Mehmet döneminde herkese eşit uygulanan müeyyidelerin bir kısmında Kanuni döneminde indirimde gidilme gayesi açıklanamamaktadır. Örneğin Kanuni döneminde, hırsızlık suçunun cezası gerek Müslümanlar için gerek zimmiler için aynı iken yaralama veya saç sakal yolma gibi bir suçun cezasında zimmiler için yarı oranda indirim vardır. Günümüz çağdaş hukuk düzeninde ve Türk Ceza Kanunu'nda hem zimmi kavramı hem de yoldan zorla yoğurt alma veya saç sakal yolma gibi suçlara yer verilmediği ve bu bakımdan herhangi bir düzenlemeye gidilmediği daha da önemlisi zimmi, Müslüman, gayrimüslim diye bir ayrıma da yer verilmediği için bu farklılıklar bakımından günümüze kıyasen yorum yapmak da mümkün olmamaktadır. Doğrudan saç sakal yolma diye adlandırılmasa da 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu'nun 86/1 maddesinde *“Kasten başkasının vücuduna acı veren veya sağlığının ya da algılama yeteneğinin bozulmasına neden olan kişi, bir yıldan üç yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır.”* şeklinde düzenleme ile kasten yaralama (darp) adı altında buna benzer hükümler getirilmiştir. Maddenin devamında da *“Kasten yaralama fiilinin kişi üzerindeki etkisinin basit bir tıbbî müdahaleyle giderilebilecek ölçüde hafif olması hâlinde, mağdurun şikâyeti üzerine, dört aydan bir yıla kadar hapis veya adli para cezasına hükmolunur.”* denildiği ve bu hafif yaralamaların saç sakal yolmaya daha yakın olduğu düşünülebilir. Ancak TCK'nın herhangi bir yerinde “saç sakal yolma” adı altında bir düzenlemenin olmadığını ve özellikle de gayrimüslimler için farklı bir düzenlemeye yer verilmediğini belirtmekte fayda vardır. Kaldı ki bu suçlara verilecek ceza yönünden Kanuni'den önce farklılık

³²⁰ Coşkun Üçok, “Osmanlı Kanunnamelerinde İslam Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C.4, S.1, 1947, s. 52-68.

bulunmadığı da göz önüne alındığında neden Fatih Sultan Mehmet'in böyle bir indirimle gitmediği ama Kanuni Sultan Süleyman'ın istisnai hükümler koyduğu sorusuna kaynaklarda net cevap verilememektedir.

Ancak kanaatimizce -günümüz ceza kanunlarını ya da kanun koyma süreçlerini de göz önüne alırsak- devletlerin büyümesi ve egemenliklerini genişletmeleriyle orantılı olarak diğer devletlerle irtibatlarının ve siyasi ve diplomatik ilişkilerinin de arttığını ve bu gelişmişlikle paralel şekilde içe kapanma yerine daha aktif bir dış politika izlediklerini düşündüğümüzde ve bu bağlamda da karşılıklı kimi ilişkilerini mütekabiliyet çerçevesinde sürdürebilmek gayesiyle karşılıklı bir takım istisnalara ve gevşemelere yer verebildiklerini tarihsel olarak gözlemlediğimizde Osmanlı Devleti'nde ekonomik, askeri ve siyasi en parlak dönemin yaşandığı ve en geniş sınırlara ulaşıldığı Kanuni Sultan Süleyman döneminde (ilk kez kapitülasyonların bu dönemde verildiğini de unutmadan) hem artan gayrimüslim sayısını, onlara bir takım ruhsatlar ve istisnalar sunarak gayrimüslimler yönüyle kamusal düzeni kontrol altında tutmak, diğer bir deyişle de atalarından süregelen alışkanlıklarına (ya da toplumsal ve dini geleneklerine) aşırı müdahale etmeyerek taşkınlık ve başkaldırı yapmalarına mani olmak –her daim tetikte olan haçlı ittifaklarını ve doğuda ise Safevi tehlikesini de düşünerek- hem de diğer büyük imparatorluklar ile artık komşu haline gelen sınırlar da düşünüldüğünde karşılıklı mütekabiliyet ilkelerine ve diplomatik anlaşmalara riayet etmek adına yasal düzenlemelerde giderek artan oranda indirim ve ayrıcalıkların tanınması yoluna gidilmiş olması mümkündür.

Öte yandan Osmanlı hükümdarları zamanında suç ve cezalara ilişkin hükümleri kapsayan yasalara Tanzimat'a kadar olan dönemde ilk defa Fatih Sultan Mehmet

döneminde rastlanmaktadır. Ondan sonraki süreçte ise Kanuni Sultan Süleyman ve IV. Mehmet dönemlerinde de cezai düzenlemelere gidilmiştir.³²¹

Sonraki dönemlere bakıldığında ise Sultan Abdülmecit Han döneminde çıkarılan 1840 tarihli (H. 1256) Ceza Kanunnamesi (Hatt-ı Hümayun) hatimesinde özellikle bu Kanunname’de açıklanan kanun maddeleri ve kararlaştırılan cezaların devletin her kademesinde olanlar ile Müslümanlardan ve diğer milletlerden herkese eşit şekilde ve istisna olmadan uygulanacağı belirtilmek suretiyle gayrimüslimler de dâhil kimseye ayrıcalık yapılmayacağı bizzat hükme bağlanmıştır.³²² 3 Kasım 1839 tarihinde Gülhane’de okunduğu için Gülhane Hattı Hümayunu olarak da tabir edilen Tanzimat Fermanı ile başlayan Tanzimat döneminin etkisini 1840 tarihli Ceza Kanunnamesi’nde de gördüğümüzü belirtmekte fayda vardır. Kanun önünde eşitlik, gelire göre vergi, açık yargılama ve yargılama olmaksızın ceza verilemeyeceği, cezaların kanuniliği ve şahsiliği, padişah dahil herkese uygulaması gibi ilkelerin hakim olduğu Tanzimat döneminde bu anlayışın altı ay sonra 28 Mayıs 1840 tarihli Takvim-i Vekayi’nin 199 numaralı nüshasında yayımlanan Ceza Kanunnamesi’nde de hüküm sürdüğü ve herhangi bir zümreye veya sınıfa ayırım yapılmaksızın herkese ceza kanunnamesinin eşit uygulanacağını ilke edinildiği görülmektedir.

11 yıl yürürlükte kaldıktan sonra bu Kanun yerine 1851 tarihli (H.1267) Kanunu Cedit çıkarılmıştır. Bu Kanunun çıkarılış amacı 1840 tarihli Kanunname’nin eksikliklerini gidermektir. Bu Kanun da önceki gibi herhangi bir ayrıma veya imtiyaza yer tanımaksızın herkesin kanun önünde eşit olduğu (cinsiyete dair bir takım istisnalar

³²¹ İlhan Akbulut, “Osmanlı Devleti’nde Adalet Düzeni”, Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi, C. IV, S. 1-2, 2000, s. 236-237.

³²² Kanunname Sarkis Karakoç’un Külliyyat-ı Kavanin eserinde 993 numaradadır. Bkz. Karakoç, Külliyyat-ı Kavanin Fihrist-i Tarihi, s. 178.

hariç) kuralına dayalı olup, gayrimüslimler bakımından ayrıcalıklı bir madde veya kural içermemektedir.³²³

1858 tarihli (H.1274) Ceza Kanunname-i Hümayunu ise özellikle Müslüman olmayanların haklarını artırmak ve korumak düşüncesiyle hazırlanmıştır. Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra Osmanlı Devleti'ndeki Ortodoksların haklarını korumak için Sultan Abdülmecid Han 18 Şubat 1856 tarihinde batılı devletlerin de etkisiyle Islahat Fermanı'nı yayımlamıştır. Bu fermanda yeni bir ceza kanunnamesi çıkarılmasına işaret edildiği için 1810 tarihli Fransız Ceza Kanunu örnek alınarak 1858 tarihli Ceza Kanunnamesi yayımlanmıştır. 1858 tarihli bu Kanun, günümüzde yürürlükte olandan bir önceki yani 1926 yılında kabul edilen 765 sayılı Türk Ceza Kanunu'na kadar yürürlükte kalmıştır.³²⁴

1858 tarihli Ceza Kanunnamesi'nde gayrimüslimlere ilişkin bir takım unsurlara yer verildiği görülmektedir. Önceki iki kanunnamede (1840 ve 1851) gayrimüslimlere dair bir başlık ve ibare yer almazken bu Kanunname'de düzenlemeye gidilen hususlar vardır.³²⁵

Bu Kanun'un ikinci faslı cinayete mahsus cezaları düzenlemektedir. Cinayeti yapan kişi yani katil için tayin olunan ceza bu fasıldaki sayılı hallerde idamdır. İdam edilecek kişinin mirasçısı yoksa mensubu olduğu cemaat (millet) tarafından defnettirilir. (Madde-16)

Canilere uygulanacak bir diğer ceza ise kürek cezasıdır. Ancak bu cezayı alan kişinin şehrin en merkezi yerinde iki saat boyunca bekletilerek boynuna hüküm asılıp halka ve ahaliye teşhir edilmesi ve sonrasında da ayaklarına demir konularak ceza

³²³ Bkz. Mehmet Emin Artuk, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Kanunlarından 1840 ve 1851 Tarihli Kanunların İncelemesi", Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, S. 16, 2013, Güz.

³²⁴ Ahmet Gökcen, Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Kanunları ve Bu Kanunlardaki Ceza Müeyyideleri, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE Kamu Hukuku Anabilim Dalı, İstanbul, 1987, s. 20-21.

³²⁵ Bkz. Düstur, Tertip 1, C. 1, 1289, Matbaa-i Amire (TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Koleksiyonu)

yerine gönderilmesi kurala bağlanmıştır. 19. maddede düzenlenen bu kurala 17 Zilhicce 1278 tarihinde ek yapılarak Müslüman din görevlileri, ulema, şeyhler, vaizler ve imamlar teşhirden istisna tutulmuştur. Bu istisnaya gayrimüslimlerden ruhban sınıfı da dâhil edilmiştir. Bu teşhir cezası ile idam cezası katil hangi dine bağlıysa o dinin özel günlerinde tatbik edilmeyecektir. (*Madde-22*)

Kanunname'nin 132. maddesinde ise imtiyazat-ı mezhebiyeye yani imtiyazlı sınıflara saldıranların cezalandırılacağı hükme bağlanmıştır. Bu bağlamda kendilerine ayinlerini icra etmeleri için izin verilenlerin ayinlerine saldıranlar ile bu ayinleri fiilen ve tehdit yoluyla engellemeye çalışanlar yaptıkları eylemin ağırlığına göre bir haftadan üç aya kadar hapis cezası ile cezalandırılacaktır.

5.4. Vergi Hukuku (Mali Hukuk)

Vergi, devletlerin eğitim, sağlık, güvenlik, altyapı vb. kamu hizmet, harcama ve ihtiyaçlarının karşılanması için getirdikleri mali yükümlülükleri kapsayan ve hayatın her alanına sirayet etmiş şekilde detaylı alt kalemleri barındıran devletlerin gelir unsurudur. Vergisel uygulamaların son derece geniş alanı olup kamu erki tarafından mümkün olduğu kadar her alanı kapsar şekilde düzenlenmesi nedeniyle, her bir vergi kaleminden söz etmek yerine, çalışmamızın bu bölümünde İslam-Osmanlı vergi hukuku sisteminde diğer vergisel yükümlülüklerle ilave olarak özel olarak gayrimüslimlere tayin olunan vergi ve uygulamaları ele alacağız. Bu noktada da yukarıdaki bölümlerde de bahsettiğimiz gibi gayrimüslimler açısından karşımıza çıkan en temel mali yükümlüğün cizye olduğunu görmekteyiz. Diğer mali yükümlülükler ise haraç ve uşur/uşr (dış ticaret vergisi-gümrük vergisi) noktasındadır.

Öncelikle genel olarak şu söylenebilir ki İslam dini, devlet idarecilerine, vergi noktasında da ehl-i zimmete adil davranmalarını ve zulmetmemelerini öğütlemektedir.

Şayet zulmedilmediği takdirde haraç ve sair vergilerin toplanmasında sıkıntıya düşülmeyeceği belirtilmiştir.³²⁶

Cizye ve uygulamalarına, çalışma konumuzun insicamı açısından yukarıdaki bölümlerde genel olarak değinmiştik. Bu bölümde de daha özel durumlarıyla birlikte ifade etmek gerekirse cizye, gayrimüslimlerin İslam ülkesinde güvenlik içinde yaşamasına karşılık zimmet akdiyle belirlenmiş ömür boyu ödemekle yükümlü olduğu vergidir. Cizye şer'i dayanağını Tevbe Suresi'nin 29. ayetinden almaktadır. Ebu Davut ve Tirmizi'de yer verilen hadislerde de Hz. Muhammet'in *"Müşriklerle karşılaşıldığında öncelikle onların İslam'a davet edilmesi gerektiği, kabul etmezlerse cizye vermeye çağrılmaları, yine kabul etmezlerse onlarla savaşılmaması gerektiği"* şeklindeki emir ve uygulamaları yine cizyenin İslami kaynakları arasındadır.³²⁷

Hz. Muhammet'in ve sonrasında halifeler ile mezheplerin uygulamalarında cizye vergisi ile yükümlü olmak için gayrimüslim olmanın yanında başka şartlar da aranmıştır. Bunlar akıl sağlığı yerinde olmak, ergen olmak, erkek olmak, kör³²⁸, kötürüm, yaşlı, köle, yoksul ve din adamı³²⁹ olmamaktır. Cizye bu şartları taşıyan kimselerle zimmet akdinin yapıldığı bir yılın sonunda muaccel hale gelir ve ödenir. Yani ödenme süresini mezhepler farklı yorumlamış olsalar da bir yıllık bir sürenin öngörüldüğü söylenebilecektir. Miktarı yönünden ise üzerinde uzlaşılan bir hesabın olmadığı görülmekte olup, dönem ve şartlara ve idarecilerin uygulamalarına

³²⁶ Ebu Yusuf, Kitabü'l Haraç, s. 75.

³²⁷ Karaman, Mukayeseli İslam Hukuku-III, s. 255-256.

³²⁸ Ezek isimli zimminin yaşlı, görme engelli ve çalışamayacak durumda olması nedeniyle cizye alınmamasına dair karar için bkz. İstanbul Kadı Sicilleri, Eyüp Mahkemesi 182, Hüküm no:84, C.72, s. 128.

³²⁹ Din adamlarının savaşmaması ve kendilerini savunmamaları veya çalışmayıp kendilerini mabede kapatmaları nedeniyle cizyeden muaf oldukları yönünde görüşler ve uygulamalar olmakla birlikte Osmanlı Devleti'nde din adamlarından da cizye alındığı görülmektedir. Örneğin Ermeni Papazı Kırkor'un cizye borcunu ödemesi yönünde Eyüp Mahkemesi'nce karar verilmiştir. Bkz. İstanbul Kadı Sicilleri, Eyüp Mahkemesi 182, Hüküm no:490, C.72, s. 316.

bırakılmıştır.³³⁰ Osmanlı Devleti’nde zimmilerden alınacak cizyelerin miktar ve tahsil zamanları, tuğralı cizye defterlerindeki esaslara göre alınmıştır.³³¹ Cizye her ne kadar ömür boyu ödenmesi gereken bir yükümlülük olsa da sonradan Müslüman olmak³³², ölüm³³³, yoksullaşmak³³⁴, yaşlanmak, devletin koruyuculuğunu yerine getirememesi, ülke savunmasına katılmak ve zamanaşımı gibi hallerde artık düşmüş olmaktadır. Burada zamanaşımından neyin kastedildiğine de değinecek olursak bunun yükümlülüğün sona ermesi olarak değil de tahsilâtın artık belli bir süre sonra yapılamayacağı noktasında olduğunu söylemek gerekir. Şayet cizye belli bir süre tahsil edilmezse o tutar zamanaşımına uğrayarak düşer.³³⁵

Cizye parasal olarak ödenebildiği gibi bir takım hizmetlerde çalıştırılma veya bir mal karşılığı ödeme alma şeklinde de icra edilmiştir. Cezire’yi fetheden Hz. Ömer’in komutanı İyaz b. Ganem tarafından gayrimüslimlere konulan cizye, kişi başı 1 dinar, 2 müd buğday, 2 kışt zeytinyağı ve 2 kışt sirke şeklindedir.³³⁶ Örneğin Osmanlı Devleti’nde ise 1666 yılında Polihroni v. Aleksandra isimli zimmi devlet kademesinde su yolcu olarak çalıştığından ve sarayın bahçesindeki su yollarına ücretsiz hizmet verdiğinden, devlet beratı ile cizye vermekten muaf tutulmuştur. Bu tip durumlarda cizyeden muaf olabilmek için devlet beratı ise şart koşulmuştur.³³⁷ Yine 1661 yılında saray mutfağı için bazı köylerden cizye karşılığı odun temin edildiği de

³³⁰ Divriği Kazası’nın 1685-1686 yıllarına dair bir yıllık cizyesinin tahsili fermanına göre tespit edilen tutar hane başı 265 akçe olarak ferman edilmiştir. Bkz. İstanbul Kadı Sicilleri, Bab Mahkemesi 46, Hüküm no:775, C.19, s. 624.

³³¹ Bkz. İstanbul Kadı Sicilleri, Eyüp Mahkemesi 82, Hüküm no:205, C.29, s. 172.

³³² Müslüman olan Kiptilerden cizye alınmamasına ilişkin bkz. İstanbul Kadı Sicilleri, Bab Mahkemesi 54, Hüküm no:533, C.20, s. 435.

³³³ Ölümün cizye borcunu düşürüp düşürmeyeceği konusu da gerek mezhepler gerek uygulamalar noktasında belirgin ve tartışmasız değildir. Örneğin Osmanlıda 1740 yılında çıkarılan bir fermanla tahsil edilemeyen cizyelerin eğer şahıs ölmüşse terekesinden tahsil edilmesi gerektiği emredilmiştir. Bkz. İstanbul Kadı Sicilleri, Bab Mahkemesi 172, Hüküm no:361, C. 69, s. 360; Ayrıca ölen Dimitri’nin cizyesinin oğlundan istenemeyeceği de karara bağlanmıştır. Bkz. İstanbul Kadı Sicilleri, Eyüp Mahkemesi 61, Hüküm no: 217, C.27, s. 204.

³³⁴ İsa isimli zimminin fakir olması nedeniyle cizye istenmemesine ilişkin hüküm için bkz. İstanbul Kadı Sicilleri, Bab Mahkemesi 172, Hüküm no: 474, C.69, s. 417.

³³⁵ Karaman, Mukayeseli İslam Hukuku-III, s. 256-261.

³³⁶ Ebu Yusuf, Kitabü’l Haraç, s. 142.

³³⁷ İstanbul Kadı Sicilleri, Bab Mahkemesi 3, Hüküm no: 10, C.17, s. 95.

görülmektedir.³³⁸ Ancak cizye olarak ölü hayvan, domuz ve şarap gibi alınıp satılması İslam’a göre caiz olmayan şeyler alınamaz. Bu tip şeylerin satılıp parasının cizye olarak verilmesi önünde ise engel yoktur.³³⁹

Cizye borcu olduğu halde bunu ödemedi Müslüman olan veya vefat eden kimselerin cizye borcu düşer. Müslüman olmadan daha önceki bir tarihte tahakkuk eden bir cizye bile olmuş olsa sonradan Müslüman olan zimminin üzerinden düşürülmüştür. Cizye borcu ölüm sebebiyle de mirasçılara da intikal ettirilmeyip silinmiştir.³⁴⁰

Gayrimüslimlerden alınan bir diğer vergi türü ise haraçtır. Bazı kaynaklarda ve mahkeme kararlarında yer yer cizye yerine de ifade olarak kullanıldığı görülmektedir. Gayrimüslimlere toprakları nedeniyle konmuş toprak vergisidir. Fetih veya sulh yoluyla alınmakla beraber gayrimüslim tebaanın elinde olan topraklar üzerinde İslam devletleri iki türlü yol izlemiştir. Birincisi; devlet başkanının tasarrufuna bırakılarak gayrimüslimlere ait arazinin ganimet olarak taksim edilmesidir. Bu şekilde bu araziler artık “arazi-i öşriyye” olur. İkincisi ise Irak’ın fethinden sonra yapıldığı gibi bu arazilerin sahipleri elinde bırakılıp “arazi-i haraciyye” olmasıdır. Bu şekildeki araziler üzerinde artık miras ve alım-satım gibi hukuki muameleler yapılabileceğinden, gayrimüslim sahibinden alınması veya öşür-haraç arasında takas veya birbirine eklenme, birleşme ya da katılma caiz görülmez. Sadece bu topraklar üzerinden münasip miktarlarda haraç alınır. Bu haraç ise yılda bir kere alınır. Toprağın bulunduğu yerin uzak veya yakın olmasına ve arazinin kapasitesine -kaynaklarda arazinin tahammülüne göre alındığı belirtilir- göre belirlenir. Yaya olarak bir günden az zamanda varılan yer yakın, bir günden fazla zamanda varılan yer ise uzak kabul edilmiştir.³⁴¹ Ayrıca bu gelir

³³⁸ Bkz. İstanbul Kadı Sicilleri, Eyüp Mahkemesi 74, Hüküm No:15, C.28, s. 56.

³³⁹ Ebu Yusuf, Kitabü’l Haraç, s. 292; Ebu Ubeyd, Kitab-ul Emval, s. 71.

³⁴⁰ Ebu Ubeyd, Kitab-ul Emval, s. 68-71.

³⁴¹ Hz. Ömer devrinde fethedilen Cezire’de yakın olan 100 cerib ziraat arazisi için 1 dinar, 1000 adet bağ kökü için 1 dinar, 100 zeytin ağacına 1 dinar toplanmış, uzak olanlar için ise bu sayı 1 kat artırılmıştır.

ehl-i beyte, yoksullara, yetimlere, kamu görevlilerinin maaşlarına, orduya ve kamu hizmetlerine sarf edilir. Cizyedeki gibi bu verginin dayanağı ayet (nas) olmayıp sünnet, hadis, icma ve içtihatlarla getirilmiştir. Özellikle Hz. Ömer'in halifeliği döneminde geliştirilmiş ve kurumsallaştırılmış bir vergi türüdür. Haraç, harac'ül vazife adıyla metrekareye (cerib) göre önceden maktu şekilde belirlenebildiği gibi topraktan çıkan mahsulden alınma şeklinde (harac'ül mukaseme) de uygulanmıştır. Yılda birden fazla ürün alınması durumunda birden fazla haraç ödenmiştir.³⁴²

Ancak uygulama ve içtihatlardan görülmektedir ki Müslüman tebaaya uygulanan toprak vergisi (öşür) gayrimüslim tebaadan alınan haraçtan 2, 4 veya 6 kat daha azdır. Kolaylıkla sulanabilen masrafsız arazilerdeki ürünler bakımından Müslümanlardan 1/10 oranında öşür alınırken gayrimüslimlerin aynı durumdaki arazi ürünlerinden 4/10 oranında haraç alınmıştır. Sulanması güç olan arazilerdeki (yani su, gübre vb masraf yapılan arazilerdeki) öşür oranı ise 1/20'dir. Bu şekildeki gayrimüslim arazilerinden alınan haraç oranı ise 6/20 olup, öşrün 6 katı şeklindedir. Ancak bu oranların her dönemde, her üründe, her arazide ve fethedilen her yerde aynı şekilde uygulanmadığını ve gayrimüslim arazi sahiplerinin takatleri, ekonomik güçleri ile arazinin kapasitesinin de göz önünde bulundurulduğunu ifade etmek gerekir.

Harac'ül mukaseme, topraktan ve mahsullerinden alınan vergi anlamındaki “ispenç” kavramı yerine veya eşdeğerde de kullanılmıştır. Kaynaklarda harac'ül mukaseme şeklinde özel olarak belirtilmediği zamanlarda ispenç terimi ile birlikte veya yanı başında haraç şeklinde terimin genel kullanımı tercih edilmiştir.³⁴³

Yani uzak olan 200 cerib ziraat arazisi için 1 dinar toplanmıştır. Şam ve Musul'daki gayrimüslimler için de aynı tarife uygulanmıştır. Bkz. Ebu Yusuf, Kitabü'l Haraç, s. 143.

³⁴² Ebu Yusuf'a göre kolay sulanan arazinin buğday ve arpasından 2 humus (Yani 2/5 olarak 1/10 nisabındaki öşrün 4 katı şeklindedir.), zorlukla sulananlardan ise 1,5 humus; hurma, üzüm ve bahar sebzelerinden sülüs; yaz mahsullerinden ise 1 rubu alınması gerekir. Bkz. Ebu Yusuf, Kitabü'l Haraç, s. 158, 179, 223; Karaman, Mukayeseli İslam Hukuku-III, s. 261-266.

³⁴³ Bkz. İstanbul Kadı Sicilleri, Üsküdar Mahkemesi 51, Hüküm no:612, C. 8, s. 301.

Gayrimüslim tebaadan alınan bir diğer vergi türü ise dış ticaret vergisi olan uşûrdur. Şehirler ve ülkelerarası ticaretten alınan vergi anlamına gelmektedir. Yabancı ülkelere mal ihraç eden veya oralardan mal ithal edenlerden vergi almayı ilk defa Hz. Ömer uygulamaya koymuştur. Ebu Hanife'nin Kasım'dan onun da Enes b. Sîrîn'den rivayet ettiğine göre Enes b. Malik demiştir ki; *"Hz. Ömer beni öşürlerin tahsil edilmesi için tayin edip gönderdiği zaman, bana şöyle bir emirname yazdı: Ticaretle gelip geçen Müslümanlardan rubu öşür (1/40), zimmilerden nısf öşür (1/20) ve harbilerden 1 öşür (1/10) almamı emir buyurdular."* Yine Ebu Musa el-Eşari Hz. Ömer'e bir mektup göndermiş ve *"Bizim taraftan darül harbe giden Müslüman tüccarlardan onlar 1 öşür (1/10) almaktadırlar. Bu durum karşısında nasıl hareket edilmelidir?"* diye sormuş akabinde de şu cevabı almıştır: *"Onların Müslüman tüccarlardan aldıkları gibi sen de onların tüccarlarından al. Ehl-i zimmetten nısf öşür (1/20), Müslümanlardan beher 40 dirhemden 1 dirhem (1/40) almalısın. 200 dirhemden az olan malda bir şey yoktur. 200 dirhem olursa onda 5 dirhem vardır. Daha fazla olursa hesap üzere alınır."* Dar'ül harpten gelerek dış ticaret vergisi veren ilk topluluk ise -Hz. Ömer döneminde- Menbic ahalisidir. Ayrıca diğer memleketlerden gelen elçiler de şayet yanlarında ticaret malları getirir iseler bu mallardan da dış ticaret vergisi alınır. Kendi özel eşya, hediye ve mallarına ise dokunulmaz.³⁴⁴

Hz. Ömer dış ticaret vergisini (gümrük vergisi) her bir geçiş için ayrı ayrı almak yerine yılda bir kez tüm geçişleri kapsayacak şekilde almıştır. Şam ve Irak bölgelerinin vergilerini toplamakla görevlendirilen Ziyad b. Cübeyr'in, oradan geçen bir Hristiyan'dan her bir geçişi için ayrı ayrı vergi almak istemesi üzerine bu kişinin durumu Hz. Ömer'e sorması sonucu Hz. Ömer'in *"Taraflınızdan geçip vergisini aldığınız kimselerden pek fazla bir şeyleri olmadıkça gelecek senenin o gününe kadar bir şey almayasınız."* şeklinde emir verdiği rivayet edilmiştir. Aynı şekilde Hz. Ömer'in

³⁴⁴ Ebu Yusuf, Kitabü'l Haraç, s. 306-307, 387.

Ziyad b. Hudayr'a da bu doğrultuda emir verdiği görülmektedir. Ayrıca Halife Ömer b. Abdülaziz de hilafeti sırasında Mısır'da gümrük memuru olan Züreyk b. Habban'a tıpkı babası gibi emir vermiş ve zimmilerden 1/20 oranında vergi alınmasını istemiştir.³⁴⁵ Dolayısıyla dış ticaret vergisi liman ve giriş kapılarından nakden veya aynen alınmıştır. Gayrimüslimler açısından dış ticaret vergisinin miktarı yönünden dönemlere, ülkelere ve idarecilere göre farklılıklar olmuştur.³⁴⁶

Zimmilerin şarap gibi İslam'a göre haram kabul edilen mallarının gümrük vergisi hesaplanırken ise yine bu malların değeri üzerinden 1/20 oranında vergi alınsa da değer tespiti noktasında şarabın sahibi zimminin ifadesi veya beyanı yeterli görülmemiş, iki zimminin daha şahitliğine başvurularak kıymet takdirine gidilmiştir.³⁴⁷

Dolayısıyla dış ticaret vergisinde tıpkı günümüzdeki gibi “mütekabiliyet” esasının geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Yani başka bir ülkenin İslam beldesinden gelen tüccarlara uyguladığı tarifenin aynısı bu yerlerden gelen gayrimüslimlere de aynı şekilde uygulanmıştır. Ayrıca yine günümüzdeline benzer şekilde bir takım vergi istisnalarının da getirildiğini görüyoruz. Örneğin geçiş sahibinin kim olduğuna bakılmaksızın 200 dirhem altındaki mallar için vergisiz geçiş imkânı sağlanmıştır. Ve yine her geçişte değil de sadece yılda bir kere gümrük vergisinin alınması da ölçülü ve hakkaniyete uygun davranıldığını göstermektedir. Bu bağlamda İslam devletinin dış ticaretini geliştirmek ve ekonomik olarak da bütçe dengesini korumak adına “mütekabiliyet”, “istisnallık”, “ölçölülük” gibi ilkeleri de gözeterek bir takım ekonomik hamleler yaptığını görmekteyiz.

Diğer taraftan verginin ödenmemesi halindeki yaptırımların ne olduğu da önemlidir. Gayrimüslimlerden zorla ve eziyetle vergi alınmayacağını, vergi almak için

³⁴⁵ Ebu Yusuf, Kitabü'l Haraç, s. 308-309.

³⁴⁶ M. Abdülmecit Karaaslan, İslam Deniz Ticaret Hukuku, Hikmetevi Yay., İstanbul, 2019, s. 141.

³⁴⁷ Ebu Yusuf, Kitabü'l Haraç, s. 310.

onlara işkence ve zulüm yapılamayacağını belirtmiştik. Ancak gayrimüslimler vergiyi ödemediğinde ise hapsedilirler ve borçlarını ödemedikçe de tahliye edilmezler. Vergi ve mali yükümlülüklerin yerine getirilmemesinin yaptırımını hapis cezası şeklindedir.³⁴⁸

Kaynaklarda gayrimüslimlerden alınan cizye, haraç ve uşûr gibi vergilerin tamamı için kullanılan “fey” terimi üzerinde de kısaca durmak gerekir. İmam Ebu Yusuf’un fey kelimesini “arazi haracı” olarak nitelemesine ve Kudame b. Cafer ‘in de savaşta kazanılan toprakların yine gayrimüslimlerde bırakılarak onlardan haraç alınması şeklinde tarif etmesine karşın kaynaklarda “gayrimüslimlerden savaş yapılmadan elde edilen mallar” olduğu değerlendirilmektedir. Ebu Yusuf her ne kadar arazi haracı şeklinde genel tabir yapmış olsa da fey bahsinde bu terimi ganimet şeklinde ele almış ve aslında ganimet gelirleri ve taksimi olarak değerlendirmiştir. Ancak yaygın görüşe göre ganimet, fey teriminin kapsamında değildir. Öte yandan varisi olmayan zimmilerin hazineye intikal eden mallarının da fey olarak kimi kaynaklarda yer aldığı da görüldüğünden, bu terim hakkında fikir birliğinin bulunmadığını ifade etmek isteriz. Örneğin Osmanlı’da 1637 senesinde Çekmeceli İbrahim isimli kişiye Kolyoz Köyü’ndeki koyun ve kuzulardan alınacak gümrük vergisi ile alış-veriş vergisini toplama görevi verilirken bu vergilerin genel ismi olarak “fey toplanacak” şeklinde emir verilerek, fey adı altında niteleme yapıldığı görülmektedir. Aynı metinde toplanacak vergilerin tanımlaması olarak “kuzu vergisi” de denilmiştir. Dolayısıyla feyin gayrimüslimlerden alınan vergilerin genel nitelemesi olarak tanımlanması, aynı zamanda uygulamalara da daha uygun olanıdır.³⁴⁹ Diğer taraftan tanım birliğine ulaşılamaması, çeşitli zaman ve koşullarda “Allah’ın (başka) beldeler halkından alıp resulüne fey olarak verdikleri, Allah’a, peygambere, yakınlarla, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara aittir; (servet) içinizden sadece zenginler arasında dönüp dolaşan bir

³⁴⁸ Ebu Yusuf, Kitabü’l Haraç, s. 286-287.

³⁴⁹ Bkz. İstanbul Kadı Sicilleri, Eyüb Mahkemesi 37, Hüküm no: 590, C.25, s. 445.

şey olmasın diye böyle hükmedilmiştir. Peygamber size ne vermişse onu alın ve size neyi yasaklamışsa ondan kaçının. Allah'a karşı saygısızlık etmekten sakının. Kuşkusuz Allah cezalandırmada çok çetindir". (Haşr, 7) ayetinin farklı yorumlanmasından kaynaklanmaktadır.³⁵⁰

Osmanlı Devleti'nde cizye yükümlüsü zimmiler "ala, evsat ve edna" olarak sınıflanmış, genellikle ala sınıfından 48, evsat sınıfından 24, edna sınıfından 12 akçe cizye alınmıştır. Bu şekilde gelir durumuna yani kazanca göre zimmilerin vergilendirildiği görülmektedir. Ancak sınıflama yapılmaksızın herkesten eşit orandan toplandığı da olmuştur. Cizye, İmparatorluğun her bölgesinde miktar bakımından farklılıklar göstermiştir. Mesela Şam ve Safed civarından 80 akçe, Sis ve Çukurabad (Adana) taraflarından 50 akçe alınmıştır. Macar yöresinden ise Macar parasıyla 106 penez alınmıştır. II. Mahmut döneminden itibaren mültezimler (cizyedar) tarafından, öncesinde ise herhangi bir devlet memuru tarafından düzenli olarak toplanan cizye defterlere de düzenli olarak kaydedilmiştir. Defterdarlık dairesine bağlı cizye muhasebesi kalemi cizye defterlerini tutup muhafaza etmiştir. Ayrıca cizye baş bakı kulu ve cizye mukataacısı gibi memuriyet ve kalemler de cizyenin kayda geçirilmesi için görev yapmıştır. Cizye kalemi memurları, muhassıllar, amiller, mukaddemin cizye toplamaya görevli memurlar olmuştur. Bu görevliler ayrıca cizye toplanacak bölgedeki mükellefleri de tespit etmiştir. Kimlerin vergi vermesi gerektiği bu memurlarca tayin edilip, sadarete bildirilmiştir. Ödeme kolaylığı olması için taksitle cizye alındığı da olmuştur. Cizye vermekten kaçanlar vergi kaçırmaktan cezalandırılmıştır. Bir zimminin

³⁵⁰ Bkz. Ebu Yusuf, Kitabü'l Haraç, s. 109-117; Mustafa Fayda, "Fey", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islam.ansiklopedisi.org.tr/fey> (10.08.2024); Remzi Kaya, "Kur'an-ı Kerim'de Fey Gelirleri ve Dağılımı", Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 10, S. 2, 2001 s. 68-70.

vergiden muaf tutulması ise mutlaka askerlik, sınır muhafızlığı, verginin toplanmasına yardım etme gibi bir hizmeti karşılığı olmuştur.³⁵¹

Osmanlı Devleti'nde üç kısma ayrılan topraklardan arazi-i haraciyye, gayrimüslimlere ait olan topraklardan alınan vergidir. Arazi-i haraciyye de iki kısma ayrılmıştır: Bir ülke fethedildikten sonra Müslüman olmayan yerli halkın elinde bırakılan topraklar ve fetihten sonra kaçan halkın yerine başka yerden gayrimüslim getirilip iskân edilmesi ve onlara mülk olarak verilen topraklar. Bir de arazi-i ukriyye denilen önceleri haraç toprağı iken ölen gayrimüslimin mirasçısı olmadığı için devlete intikal etmiş ve üzerinde pek az oranda (1/20) hisse bırakılmış topraklardır. Yukarıda bahsettiğimiz harac'ül muvazzaf (toprak yüz ölçümünden alınan) ve harac'ül mukaseme (üründen alınan) Osmanlı Devleti'nde de uygulanmıştır. Haracın toplanma usul ve yöntemleri de cizye ile aynıdır.³⁵²

Cizye ve haraç dışında Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerden alınan diğer vergilere bakacak olursak, ispençe (cizye gibi baş vergisi), resm-i bive (dul kadınlardan alınan vergi), resm-i gerdek ve resm-i arus veya arusane (evlenme vergisi), resm-i asiyab (değirmen vergisi), resm-i kovan (bal vergisi), resm-i ganem ve resm-i ağıl gibi hayvan vergileri, resm-i kanare (hayvan kesme vergisi), resm-i mahi (balık vergisi), resm-i harir (ipek vergisi), resm-i obruçına veya espine (şarap satış vergisi), resm-i sergi (pazar vergisi) ve resm-i ırgadiye gibi vergilerdir.³⁵³ Ayrıca padişah sefere çıktıkça ev başına 50 akçe gibi tutarlarda alınan sefer vergisi de gayrimüslimlere yansıtılmıştır.

³⁵¹ Bkz. Yavuz Ercan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar", Belleten Dergisi, C. 55, S. 213, 1991.

³⁵² Ercan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar", s. 381-386.

³⁵³ Bu vergiler bizzat gayrimüslimlerden cizye gibi özel olarak alınan vergiler olmayıp Müslümanlardan da alınagelen vergilerin isimleridir. Gayrimüslimler de birer Osmanlı Devleti vatandaşı olduklarından onlardan da bu vergilerin tahsili yapılmıştır. Resm-i ganem, resm-i ağıl için bkz. İstanbul Kadı Sicilleri, Kartal Mahkemesi 1, Hüküm no: 469, C. 62, s. 304; Resm-i arus için bkz. Rumeli Sadareti Mahkemesi 127, Hüküm no:373, C.55, s. 393; Resm-i mahi için bkz. İstanbul Mahkemesi 3, Hüküm no:722, C.13, s. 469; Resm-i asiyab için bkz. Beşiktaş Mahkemesi 63, Hüküm no:362, C.48, s. 273; Resm-i kovan için bkz. Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 3, Hüküm no:4, C.22, s. 51.

Bunların dışında Kudüs'ü ziyaret eden yabancılardan girişte ve çıkışta resm-i kale ve resm-i aher diye vergiler alınmıştır. Resm-i hınzır (veya resm-i hanazir) da domuzların beslenmesi, ticaretinin yapılması ve tüketilmesi üzerinden gayrimüslimlerden tahsil edilen bir başka vergi türüdür. Yine domuz üzerinden kesimi, otlatılması ve bakımı nedeniyle resm-i bojik, resm-i kışlak ve resm-i yaylak gibi farklı vergiler de alınmıştır.³⁵⁴ Bunlar devletin topladığı vergiler olmakla birlikte bir de cemaatlerin kendi aralarında rüsum, ayazma, panayır, tasaddukat ve nüzurat akçeleri diye her sene hahamhane ve patrikhaneler tarafından toplanan vergiler de vardır. Bu vergilerin toplanmasına devlet karışmamış, din adamları, yardımcıları veya görevliler tarafından gayrimüslimlerden toplanmıştır.³⁵⁵

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlere bir takım vergi muafiyetlerinin de sağlandığı görülmektedir. Kilise, manastır, hastane, dispanser, yetimhane gibi yerlerin ihtiyaçları, gümrük vergisinden muaf olarak ithal edilebilmektedir. Örneğin İngiliz Cemiyet-i Hayriyesi adına, Musul Ehadiye Kazası Beyadi Köyü'nde gümrük dâhil her türlü vergiden muaf olarak kilise, okul ve birçok oda yaptırılmasına ruhsat verildiği belgeleriyle sabittir.³⁵⁶

Klasik dönem sonrasında gayrimüslimlere yönelik vergisel yeniliklere bakıldığında ise 1839 tarihli Tanzimat Fermanı ile vergide eşit ve adil bir vergi sisteminin öngörüldüğünü söyleyebiliriz. Osmanlı tebaasında herhangi bir ayırım yapılmaksızın her ferdin mülküne ve maddi gücüne göre tayin edilecek uygun bir vergiyi ödeme yükümlülüğü altına alınacağı, Tanzimat Fermanı ile Osmanlı hukuk sistemine girmiştir.

³⁵⁴ Bkz. Şahin Yeşilyurt, "Osmanlı Maliye Sisteminde Hınzır Vergisi", Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 24, Sayı: 3, Eylül 2022.

³⁵⁵ Ercan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar", s. 386-390.

³⁵⁶ Öztürk, Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi, s. 324.

Tanzimat ile birlikte özellikle vergi alanında önemli yenilikler getirilmiş ve bu doğrultuda muhassıllık sistemi kurulmuştur. Tanzimat sonrası taşraya vali derecesinde muhassıllar atanmış ve bu şekilde verginin sağlıklı şekilde toplanması amaçlanmıştır. Ayrıca gelir ve giderlerin incelenmesi, aşar ve resimleri üzerine alan kişilerin borçlarının olup olmadığının tespiti, tahsis olunan verginin miktarı ve toplanıp toplanmadığı bu sistem tarafından denetlenip gerçekleştirilmiştir. Bu uygulama iltizam usulünün de kaldırılmasının önünü açmıştır. 1840 yılında yayımlanan ferman ile önce Muhassıl-ı Emval adlı hükümetçe atanan görevliler taşraya gönderilmeye başlanmış, sonrasında da hazırlanan bir talimatname ile muhassılların çalışma ve atanma koşulları belirlenmiştir. Muhassılların ilk işi atandıkları yerlerde muhassıllık meclisi kurmak olmuştur. Şayet bu meclis gayrimüslimlerin bulunduğu bir yerde kurulacak ise gayrimüslimlerden kocabaşının ve ruhani reisin tayini ve seçimi lüzumlu görülmüştür. Kocabaşlar, metropolitler ve hahambaşılar bu meclisin doğal üyesi olarak görev yapmışlardır. Bu kimselerin meclisteki oyları diğer üyelerden farksız olup eşdeğerdir.³⁵⁷

Muhassıllar esas itibarıyla ve öncelikle mali ve ekonomik işlerle uğraşmalarının yanı sıra gayrimüslimler de dâhil tebaanın sair sorunları hakkında da devletin temsilcisi olarak görev yapmışlardır. Örneğin Aydın ve Saruhan sancaklarında Muhassıl-ı Emval olan Nasuh Paşa'ya, elinde sahte ferman olan zimmi birinin veya sahte ferman yazanın kendi bölgesinde olması halinde yakalanarak Divan-ı Hümayun'a gönderilmesi yönünde talimat verilmiştir.³⁵⁸ Yine Kütahya Muhassılı'nın, Protestan bir zimminin Ermenilere kendi mezhebine ait kitap verdiğine dair Saray'a bilgi verdiği

³⁵⁷ Sefer Şener, Osmanlı İmparatorluğu'nda Yerel Meclisler (1839-1913), İstanbul Üniversitesi SBE Türk İktisat Tarihi ABD Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1997, s. 1 vd.

³⁵⁸ CDAB, A.{DVNSMHM.d..., 115, 2098.

görülmektedir.³⁵⁹ Devletin misyonerlik yapan rahiplerin bu faaliyetlerinin şiddetle men edilmesi işini de muhassıllara verdiği kayıtlıdır.³⁶⁰

1856 tarihli Islahat Fermanı'nda ise vergide eşitlik ve adalet ilkeleri vurgulanmakla birlikte “iltizam usulü”nün kaldırılarak aracısız şekilde verginin herkesten eşit şekilde alınması yoluna gidileceği hükme bağlanmıştır.

1876 yılında kabul edilen Kanunu Esasi'nin 25. maddesinde ise “*Bir kanuna müstenit olmadıkça vergi ve rüsumat namı ile ve namı aherle hiç kimseden bir akçe alınamaz.*” kuralı getirilerek hem vergide kanunilik esası benimsenmiş hem de eşitlik ve adalet ilkeleri pekiştirilmiştir. Kanunla verginin konulabileceği ilk kez bir anayasal metne girmiştir.

5.5. Usul (Yargılama) Hukuku

Usul hukuku, yargılamada ve hüküm vermede uygulanacak esas ve kaidelerin bütününe verilen isimdir. Hakimlik ve savcılık müesseseleri ile teminatları, hakimlerin bağımsızlıkları, tarafsızlıkları, reddi, davaya bakmaması, dava hakkı, dava şartları, ispat, yemin, sulh, vekalet, deliller, yargılama, duruşma, hüküm vb. konular bu hukuk dalı altında yer almakta ve medeni usul ve ceza usul olmak üzere günümüzde ikili tasnif altında incelenmektedir. Çalışmamızın bu başlığı altında ise İslam ve Osmanlı usul (muhakeme) hukukunda gayrimüslimlerin dini ve hukuki durumlarını ele alacağız. Aslında bu başlık altındaki konular mahkemelerde herkes için aynı şekilde uygulandığından ve yargılamanın seyri açısından bir fark da olamayacağından, gayrimüslimler özelinde ayrıcalıklı çok fazla durumla karşılaşılacakla birlikte var olan az sayıdaki hususu değerlendireceğiz. Ayrıca gerek Tanzimat öncesi hem İslam hukuku hem Osmanlı hukukunda gerek Tanzimat sonrasında mahkemelerin ve

³⁵⁹ CDAB, A.}MKT., 133, 75.

³⁶⁰ CDAB, A.{DVNSMHM.d..., 133, 104.

hâkimliklerin görev ve yetkileriyle tahkim usulü de dâhil kanun yollarına ve kurumlarına gayrimüslimler özelinde idare hukuku bölümünde değindiğimiz için bu başlık altında ayrıca bu hususlara değinilmeyecektir.

Öncelikle bir İslam devleti olan Osmanlı Devleti klasik döneminde İslam usul hukukuna yeni bir şekil vermemiş, İslam hukuku prensiplerini usul hukukunda tam olarak uygulamıştır.³⁶¹ Bu nedenle İslam usul hukukunda gayrimüslimlerin yerinin tespit edilmesi halinde Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslimler yönüyle de konu rahatlıkla anlaşılmış olacaktır.

İslam-Osmanlı hukukunda hâkimin Müslüman olması gerekliliğinden önceki bölümlerde de bahsetmiştik. Müslüman olması bir yana İslam hukukunu iyi derece bilmesi, sünneti ve hadisleri bilmesi de gerekmektedir.

Bir diğer usul hukuku müessesesi tanıklık da denilen şahitliktir. Şahitlik yapabilmek için Müslüman olmak şartı aranmaz. Bir gayrimüslimin kendi dini kutsallarından sakınarak verdiği haberin doğruluğuna güvenilir. Ancak İslam dini ile ilgili konulardaki şahitliği kabul edilmez. Nitekim İslam dinini kabul etmeyip yıkmak ön kabulüyle itham edildiklerinden, bu konuda suçlama altındadırlar. Yine Müslümanlara karşı da düşmanlık besleme inancı ve ön düşüncesi olduğundan, Müslümanlarla ilgili konularda şahitlikleri kabul edilmez. Onların tanıklıkları delil olarak sayılmaz. Gayrimüslimlerin, Müslüman'ın tanıklığına tanıklığı da aynı gerekçelerle kabul edilmez. Ancak kendi aralarındaki şahitliklerde Serahsi'ye göre ihtiyaç ve zorunluluk gerekçesiyle bir mani olmayıp, tanıklıkları kabul edilir. Nasıl ki gayrimüslimlerin kendi aralarındaki davaları geçerliyse ve mümkünse kendi aralarındaki tanıklık evleviyetle mümkündür. Öte yandan Müslüman'ın gayrimüslim aleyhine yaptığı tanıklık geçerlidir. İşaret edilen kural vekil olarak birbirleri yerine

³⁶¹ Abdulaziz Bayındır, İslam Muhakeme Hukuku, İslami İlimler Araştırma Vakfı Yay., İstanbul, 1986, s. 50.

yaptıkları işlere yöneltilen tanıklıklarda da aynıdır. Çünkü vekil, işin sahibi hükmündedir. Yine vekâlet durumunda da gayrimüslimlerin Müslüman vekil aleyhine tanıklığı geçerli olmazken, gayrimüslim vekil aleyhine gayrimüslim tanıkların tanıklığı geçerlidir. Bu durum hem İslam dininin diğer dinlere nazaran yüce olduğu kabulünden hem de Bakara Suresi'nin 143. ayetinde *“İşte böylece, siz insanlara şahit olasınız, peygamber de size şahit olsun diye sizi aşırılıklardan uzak bir ümmet yaptık.”* buyruğu ile Müslümanlara bütün insanlık üzerinde tanıklık yetkisi verilmesinden kaynaklanmaktadır.³⁶²

Osmanlı'da Ebu's-Suud Efendi, *“Bir kafir köyünde asla Müslüman olmasa ve bir Müslüman bir zimmiyi öldürse o köydeki gayrimüslim halkın şahitliği kabul edilir mi?”* sorusuna *“Kabul edilmez.”* demiştir. Bir başka konuda ise Ebu's-Suud Efendi gayrimüslimin Müslüman lehine getirdiği zimmi şahidi kabul etmiş, aleyhine olanları ise kabul etmemiştir. Ancak zimmi bir kimse bir Müslüman'ı kendisine vekil tayin etse vekalet nedeniyle gayrimüslimlerin Müslüman için (vekil sıfatıyla) şahitlikleri kabul edilir. Çünkü vekil asil gibidir. Osmanlı'da zimmilerin birbirleri için olan şahitlikleri ise dinine bakılmaksızın –zaman zaman farklı fetvalar olsa da- kabul edilmiştir. Köle, fasık, mürted ve müste'menin zimmi bir vatandaş aleyhindeki şahitliği ise kabul edilmemiştir. Bir zimminin zimmi veya sonradan Müslüman olduğunu ispatlamak için de iki şahit yeterli görülmüştür.³⁶³

Ülkede bulunan müste'menler kendi ülkesinin vatandaşları hakkında açılmış davalarda şahitlik yapabilirler. Ancak farklı bir ülkenin gayrimüslim vatandaşı hakkındaki davada tanıklık yapamazlar. Müste'menler, zimmiler hakkında da tanıklık yapamazlar. Tıpkı zimmilerin Müslümanlar aleyhine tanık olamayacağı gibi

³⁶² Serahsi, Mebsut, C. 16, s. 149, 170, 202-208, 213, 216.

³⁶³ Albayrak, Şeyhü'l-İslam Ebu's-Suud Efendi'nin Fetvalarında Osmanlı Gayrimüslimleri, s. 148-159.

müste'menler de zimmiler aleyhine tanıklık yapamazlar. Ancak bunun tersi mümkündür. Yani zimmiler müste'menler aleyhine tanıklık yapabilir.³⁶⁴

Tanıklıktan dönen gayrimüslim, tanıklık yaptığı konu hakkındaki gayrimüslimin zararını karşılamakla yükümlü kılınmıştır. Müslüman aleyhine tanıkların gayrimüslim oldukları sonradan anlaşılrsa verilen hüküm bozulur. Müslüman'ın delili gayrimüslime karşı kanıttır; ancak gayrimüslimin delili ise Müslüman'a karşı delil değildir. Müslüman gayrimüslim tanık getirirse de onun deliline itibar edilir. Ancak Müslüman, bir tanıkla ispat etse ancak gayrimüslim delil getirirse gayrimüslimin aydınlatıcı deliline itibar edilir.³⁶⁵

Ayrıca diğer tanıklar gibi gayrimüslim tanıklar da tezkiye edilirler. Tadil ve tezkiye, tanıkların güvenilirliğinin ve dürüstlüğü'nün tespiti için mahkemelerce yürütülen işlemlerdir. Buna göre gayrimüslim tanıklar da güvenlik soruşturmasından geçirildikten sonra dürüstlüklerine kanaat getirilirse tanıklıkları kabul edilir. Gayrimüslimler de Müslümanlar gibi zahiren güvenilir ve ahlak sahibi olarak kabul görür. Onlar için de yalan söylemek kendi dinleri bakımından yasaktır. Dolayısıyla gayrimüslim için de tıpkı Müslümanlarda olduğu gibi dürüstlük ve doğruluk kural, yalan söylemek istisnadır.³⁶⁶

Çocuğun nesebi de gerek dava yolunda gerek mirasçılıkta önemli hususlardandır. Anne babadan biri şayet Müslüman ise çocuk Müslüman olur. Burada çocuğun Müslüman olarak kabul edilmesinde hem çocuğun yararı sağlanmış olur hem de İslam dininin üstünlüğü korunur. Buluntu çocuk (lakit) için de bu şekildedir. Zimmi

³⁶⁴ Bayındır, İslam Muhakeme Hukuku, s. 160-161.

³⁶⁵ Serahsi, Mebsut, C. 17, s. 10-11, 119.

³⁶⁶ Osmanlı Devleti döneminde gayrimüslim tezkiyesi için bkz. İstanbul Kadı Sicilleri, Evkaf-ı Hümâyûn Mahkemesi 673, Hüküm no:121, C. 100, s. 170; Bayındır, İslam Muhakeme Hukuku, s. 187.

bir kimsenin Müslüman'ın bulduğu çocuk üzerindeki nesep iddiası dinlenmez. Çünkü zimmiye verilmesi halinde çocuğun yararı değil zararı olacaktır.³⁶⁷

Davalarda Müslümanlara yemin teklif edildiği gibi gayrimüslimlere de yemin teklif edilir.³⁶⁸ Çünkü burada amaç yalan yere yemin vermesinden kaçınmayı sağlamaktır. Gayrimüslimler de yalan yere yemin etmekten kaçınırlar. Onlar da Müslümanlar gibi yalan yeminin haram olduğuna inanırlar. Hristiyan'a "İsa'ya İncil'i indiren Allah'a yemin ederim." diye, Yahudi'ye ise "Musa'ya Tevrat'ı indiren Allah'a yemin ederim." diye yemin ettirilir. Bunların dışındaki müşrikler için ise, Allah'a yemin ettirilir. Çünkü onlar Allah'ı yüceltir. Zuhur Suresi'nin 87. ayetinde işaret edildiği üzere onlar kendi inançlarına göre Allah'a yaklaşmak için putlara ibadet ederler. "*Onlara bizi sadece Allah'a yaklaştırsınlar diye kulluk ediyoruz, derler.*" (Zümer 39/3) ayeti de göstermektedir ki onlar yalan yere Allah'a yemin etmekten kaçınırlar ve böylece yeminden kaçınma (nükûl) maksadı gerçekleşmiş olur. Mecûsi'ye ise ateşgedede (kutsal ateş yanan yerde) yemin ettirilmez. Çünkü yemin ettirme hâkim önünde olur. Hâkimin ise böyle bir yere girmesi yasaktır. Çünkü bunda ateşi yüceltme anlamı vardır.³⁶⁹

Yargılama hukukundaki konulardan bir diğeri vekâlettir. Müslüman gayrimüslimi gayrimüslim de Müslüman'ı vekil olarak tayin edebilir. Gayrimüslimin Müslüman'a vekil olduğu davada gayrimüslim diğer kimselerin aleyhe tanıklığı kabul edilmez. Müslüman'ın gayrimüslime vekil olduğu durumda gayrimüslimin vekil aleyhine tanıklığı olabilir. Çünkü bu durumda asil gayrimüslimdir. İslam ülkesindeki bir Müslüman'ın bir harbiyi vekil ataması yahut harbi bir kimsenin bir Müslüman'ı vekil

³⁶⁷ Serahsi, Mebsut, C.17, s. 184, 187.

³⁶⁸ Osmanlı Devleti'nde 1652 senesinde el-Hâc Âmir b. Mehmed adlı Müslüman bir kişi Kurd v. Nikola adındaki zimmiye alacağının 3180 akçe olduğunu belirtmesine rağmen zimmi, borcunun 3000 akçe olduğunu iddia etmesi üzerine başkaca delil sunamayan zimmi Kurd'a borcun 3000 akçe olduğu hususunda Mahkemede yeminle ispat etmesi istenmiş ancak zimminin bu yemini reddetmesi üzerine borç 3180 akçe olarak belirlenip kayda geçirilmiştir. Bkz. İstanbul Kadı Sicilleri, Ahi Çelebi Mahkemesi 1, Hüküm no:29, C. 49, s. 66.

³⁶⁹ Serahsi, Mebsut, C.16, s. 181-182.

ataması hükümsüzdür. Çünkü bu kimseler arasında prensipte barış durumu yoktur. Sonradan Müslüman olan iki harbi arasındaki Müslüman olmadan önceki vekillik de hükümsüzdür. Müslüman olduktan sonra birbirlerine vekil olabilirler. Vekil veya vekil eden dinden çıksa vekâlet ilişkisi bozulur ve hükümsüz olur. Haram olan şeylere Müslüman'ın vekillik etmesi (şarabın alınıp gayrimüslime teslimi gibi) caiz olmakla birlikte mekruh olarak görülmüştür. Çünkü Müslüman teslim edilecek malı mülkiyetine geçirmemektedir. Müslüman bir kişinin gayrimüslim adına iş yapmasına engel bir durum yoktur.³⁷⁰

Müslüman'ın Müslüman'a kefilliğinin geçerli olduğu bir konuda Müslüman'ın gayrimüslime, gayrimüslimin Müslüman'a ve gayrimüslimin gayrimüslime kefilliği geçerlidir.³⁷¹ Kefillik bir özel hukuk ilişkisi (muamelat) olduğundan gayrimüslimlerin bu konuda hakları ve sorumlulukları Müslümanlarla aynıdır. Ancak yasak olan bir hususta kefalet ilişkisi kuramaz. Örneğin gayrimüslim bir kişi başka bir gayrimüslimin Müslüman bir kişiye olan içki borcuna kefil olamaz.³⁷² Çünkü zaten böyle bir borç alacak ilişkisi en baştan kurulamaz. Yine iki gayrimüslim arasındaki içki ve domuz ile ilgili bir davada gayrimüslimlerden birine bir Müslüman kefil olamaz. Kefillik akdi dinden çıkılması halinde de düşmez. Taraflardan birinin İslam dininden dönmesi halinde, kefillik ilişkisi daha önce kurulduğu için, kefillik sorumluluğu devam eder.³⁷³

³⁷⁰ Serahsi, Mebsut, C.19, s. 12-22, 110, 139.

³⁷¹ Kostantin v. Atnaş isimli zimminin borcuna kefil olan Müslüman Sâliha bt. Abdullah'ın parayı Kazgancı Baso'nun vârislerine ödemesi yolundaki hükümde Saliha bt. Abdullah, "Gerçekten bu miktar için ben kefil oldum ve kefaletim dolayısıyla bu borcu şu anda ödemem gerekir." diye hem ikrarda bulunmuştur hem de kefaletini kabul ederek borçtan sorumluluğunu dile getirmiştir. Bkz. İstanbul Kadı Sicilleri, Ahi Çelebi Mahkemesi 1, Hüküm no:225, C. 49, s. 180.

³⁷² Osmanlı uygulamasında bu kurallara aykırı olayların cereyan ettiği görülmektedir. Örneğin Mehmed Bey isimli bir Müslüman, Miho adındaki zimmiyi kefil göstererek Edirne Mahmiye'sine bağlı Derbend köyünden Miço v. Radovine adındaki zimmi'den dört bin altı yüz nakit akçe ve her biri iki yüz akçe değerinde on yedi domuz almış, domuzların parasını ödemeyince aralarında ihtilaf çıkmış ancak daha sonra ödeme yapıncı sulh olmuşlardır. Borcun konusu domuz olmasına rağmen Müslüman bir kişi böyle bir borç ilişkisi kurmuş ve buna da eski bir borçlusu olan bir zimmiyi kefil yapmıştır. Ancak Mahkeme hükmüne "bi gayri şeri" notu da düşülerek bu ilişkinin şeri kurallara aykırı olduğu kayıt altına alınmıştır. Bkz. İstanbul Kadı Sicilleri, Rumeli Sadâreti Mahkemesi 106, Hüküm no:686, C. 50, s. 649.

³⁷³ Serahsi, Mebsut, C.20, s. 35-49.

Gayrimüslimlerle bir davada veya kurulacak akitte sulh³⁷⁴ ve rehin ilişkisi kurmak da mümkündür. Bir zimmi veya müste'men ile rehin sözleşmesi kurulabilir. Sulh sözleşmesi de aynı şekildedir. Müste'menin İslam ülkesinde bulunduğu zaman zarfında rehni satması, paraya çevirmesi mümkündür. Rehnin geçersiz ve faizli satışa konu edilmesi halinde bu satış geçersizdir. Bir Müslüman için aldığı rehnin konusu şarap ve domuz gibi geçersiz (Müslüman açısından ekonomik değeri yok hükmündedir) mallar olamaz. Aynı şekilde geçersiz malları rehin olarak da bir gayrimüslime veremez.³⁷⁵

Yukarıdaki hususların konunun en başında da belirttiğimiz üzere Osmanlı Devleti'nin usul hukukuna da sirayet ederek Tanzimat'a kadar uygulanı geldiğini söyleyebiliriz. Örneğin 1653 senesinde Ahi Çelebi Mahkemesine intikal eden olayda usul hukukuna dair “rehin, ikrar ve vekâlet” kavramlarının üçünün de yer aldığı hükümde Kazgancı tâifesinden Velisar v. Todori adında bir zimmî, Müslüman Mustafa Beşe b. Mehmed'e şer'i bir borç olarak üç yüz altmış gün içinde ödenecek elli kıt'a riyâl gurus borcu olduğunu ikrar etmiş, bu borcun karşılığında, Kazgancı Alanson'a iki yüz on beş vakıyye demir ve bir kürk rehin olarak vermiş, eğer borcun vadesi geldiğinde Mustafa Beşe'ye ödenmemesi halinde, rehin verilen eşyalar satılarak borcun ödenmesi için Kazgancıların kethüdâsı İbrahim Beşe b. İskender'i adına vekil tayin etmiş ve O da bu vekâleti kabul etmiş ve bu durum kayda geçirilmiştir.³⁷⁶

Tanzimat ile başlayan kanunlaşma ve dönüşüm sürecinden usul hukuku da etkilenmiştir. Bu bağlamda şer'i yargılama usulüne eklenen ticaret yargılama usulü ve nizami yargılama usulü alanındaki gelişmelerle Osmanlı usul hukuku Cumhuriyet'e

³⁷⁴ Osmanlı Devleti'nde 1652 yılında Müslüman Ömer Beşe ile zimmî Savaris arasındaki buğday alış-veriş davasındaki anlaşmazlığa sulh bedeli karşılığında son verilip davanın ve anlaşmazlığın kapatılmasına dair karar için bkz. İstanbul Kadı Sicilleri, Ahi Çelebi Mahkemesi 1, Hüküm no:157, C. 49, s. 141.

³⁷⁵ Serahsi, Mebsut, C.21, s. 283.

³⁷⁶ Bkz. İstanbul Kadı Sicilleri, Ahi Çelebi Mahkemesi 1, Hüküm no:12, C.49, s. 57.

kadar devam etmiştir. Bu bağlamda çıkarılan teşkilat ve usul kanunlarına ve getirilen yeniliklere idare hukuku başlığı altında gayrimüslimler özelinde yer vermiştik.

Öte yandan 1876 tarihli Mecelle-i Ahkam-ı Adliye (Mecelle) usul hukukuna dair Osmanlı Devleti'nin önemli bir kanunu olmakla birlikte Mecellenin usule ilişkin Kitabı'l Dava, Kitabı'l Beyyinat ve't Tahlif ve Kitabı'l Kaza isimli bölümlerinde gayrimüslimlere özel olarak bir düzenleme yapılmamış, tüm Osmanlı tebaasını kapsar şekilde Kanun kaleme alınmıştır. Yine 1917 tarihli Usul-i Muhakeme-i Şer'iyye Kararnamesi ile bu Kararnamenin bazı maddelerinde düzenleme yapan 1920 tarihli Kararname aynı şekilde gayrimüslimler özelinde bir hüküm içermemektedir.

5.6. Devletler Genel Hukuku (Milletlerarası Hukuk)

Bilindiği üzere devletler hukuku genel ve özel olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Devletler özel (hususî) hukuku; tabiiyet (vatandaşlık), yabancılar hukuku, aile, şahıs, miras, evlenme, velayet, nafaka, miras gibi konuları incelemekte olup ve bu konulara da gayrimüslimler bakımından yukarıdaki bölümlerde değinildiğinden, ayrıca bu başlık altında yeniden bu konulardan bahsedilmeyecektir. Devletler genel (umumi) hukukuna değineceğimiz bu başlık altında ise özellikle devletlerin ilişkilerinde uymak zorunda oldukları kurallar açısından gayrimüslimlerin konumu irdelenecektir. Nitekim devletler genel hukukunun süjesi devletler ve onu temsil edenlerdir.

İslam hukukunda Hz. Muhammet'in diğer devletler ile ilişkilerinde takip ettiği tutum ve siyaset siyer terimi altında incelenmiş ve bu terim zamanla haraç, emval, ganimet, cizye, tabiiyet, evlilik, eman, ridde, zimmet gibi devletler özel hukuk kavramlarını da kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Özeli ve geneliyle siyer terimi

asında İslam devletinin gayrimüslimlerle münasebetini kurallaştıran bir alan olarak öne çıkmaktadır.³⁷⁷

Bu bağlamda öncelikle İslam devletler hukukunda devletlerarası camianın nasıl taksim edildiğine bakalım. İslam kaynakları devletler hukukunun uygulanma şeklini “dar’ül İslam, dar’ül harp ve dar’ül sulh” olarak üç başlık altında ele almıştır. Dar’ül İslam Müslümanların güvenlik içinde yaşadıkları, İslam idaresinin ve hukuk sisteminin uygulandığı devlet ve ülkesidir. Bu ülkede gayrimüslimler de cizye karşılığı oranın sakini. Dar’ül harp ise İslam siyasi hâkimiyeti dışındaki, hukuk ve idari düzeni İslami esaslara dayanmayan ve dar’ül İslam ile barış anlaşması da olmayan devlet ve ülkesidir. Günümüzde ise daha çok Müslümanlarla aralarında müvadea ve muselaha bulunmayan gayrimüslimlerin ülkesi şeklinde tarif edilmektedir.³⁷⁸ Dolayısıyla genel fıkıh kitaplarındaki dar’ül harp nitelemesini savaşılan veya savaş için beklenen ya da barış yapılmayan ülke olarak anlamaktan ziyade bugün kullanılan “yabancı ülke-yurtdışı” tabirinin karşılığı olarak anlamak gerekmektedir. Zira kaynaklarda ve uygulamada (Osmanlı’da) yurtdışına gönderilen bir kahve yüklü geminin dahi yurtdışına gönderilmesinin “*dar’ül harbe gönderip fuzulen dar’ül harpte istihlak etmeğin*” şeklinde izah edildiği görülmektedir.³⁷⁹ Dar’ül sulh şeklindeki nitelemeye gelince; o da İslam ülkesinin gayrimüslimlerle karşılıklı saldırmazlık ve dostluk anlaşması imzalamasını içermektedir. Bu uygulama İslam’a göre yasak değildir. Herhangi bir tazminat veya zimmet sözleşmesi olmasına da gerek yoktur. Bu şekilde ilişki kurulan ülkelerin İslam otoritesine boyun eğmesi beklenmez. Ahde vefa ilkesinin mucibince hasmane ilişki geliştirilmediği sürece bu statü korunur. Nisa Suresi’nin 92. ayetindeki

³⁷⁷ Ahmet Yaman, İslam Devletler Hukuku-Uluslararası İlişkiler, FCR Yay., Ankara, 2020, s. 36.

³⁷⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, Hukuku İslamiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu, Bilmen Basım ve Yay., C.III, İstanbul, 1976, s. 335.

³⁷⁹ Bkz. İstanbul Kadı Sicilleri, Bab Mahkemesi 3, Hüküm no:561, C.17, s. 466.

“... Eğer kendileriyle aranızda antlaşma bulunan bir topluluktan ise ...” şeklindeki ifadenin dar’ül sulh için karine olduğu belirtilmektedir.³⁸⁰

Osmanlı’da ise Tanzimat öncesinde diğer devletlerle ilişkiler Osmanlı’nın siyasal, askeri ve ekonomik üstünlüğünden hareketle “amaca özel, niyete özgü” diplomatik ilişki anlamına gelen “ad hoc” tarzı bir ilişki şeklindedir. Yani Osmanlı Devleti ihtiyaç gördüğü zamanlarda diğer devletleri muhatap almıştır. Zira bunda İslam’ın en yüce ve faziletli din olmasından ötürü Müslüman olmayan ülkelerle eşit sayılmaması düşüncesinin de etkisi bulunmaktadır. Bu sebeplerden dolayı Osmanlı Devleti Müslüman olmayan yerlerde daimi elçilik de açmamıştır. Ancak sürekli sınırlarını genişleten Osmanlı Devleti’nin daimi elçilik açmaması onun diplomasiyi kullanmadığı anlamına gelmemektedir. Osmanlı Devleti özellikle Bizans’ın taht kavgalarında tahtın adaylarıyla ittifaklar kurması, devlet hükümdarlarına armağanlar göndermesi, Orhan Bey’in Bizans Prensesi Teodora ile evlenmesi gibi evlilik ve çeyiz şeklinde ilişkiler kurması, Venedik gemilerine serbest dolaşım hakkı verilmesi gibi hususlar Osmanlı klasik döneminde diplomasinin etkin ve verimli şekilde kullanıldığını göstermektedir. Ancak Osmanlı Devleti’nde özellikle 17. yüzyılın başından itibaren toprak kayıplarının yaşanmaya başlaması, dış ilişkilerin daha kurumsal olarak ele alınmasını gerektirmiş ve bu bağlamda öncelikle sarayda dış meselelerle ilgili birim oluşturulmuştur. Karlofça Antlaşması’yla beraber Reisülküttab dış işlerinde daha yetkili kişi olarak ön plana çıkmıştır.³⁸¹

Uluslararası hukuka yeni bir alt yapı kazandırıp devletlere uluslararası camiada uymaları gereken birtakım hukuki kural ve teamülleri getiren Viyana Kongresi’ne davet edilmeyen Osmanlı Devleti Tanzimat ve Islahat Fermanları’yla birlikte tabiiyetindeki

³⁸⁰ Yaman, İslam Devletler Hukuku-Uluslararası İlişkiler, s. 102-116.

³⁸¹ İsmail Hakkı Elçi, “Osmanlı Diplomasisi ve Gelişim Süreci”, Osmanlı Araştırmaları Dergisi (Külliyat), S. 9, Aralık 2019, s. 26-31.

gayrimüslimlere Müslümanlarla eşit haklar tanımaya başlayınca uluslararası toplumun bir parçası sayılmış ve 1856 Paris Anlaşması'yla ilk defa resmi olarak uluslararası hukukun müeyyidelerine tabi tutulmuştur. Osmanlı Devleti bu şekilde Avrupalı devletler sisteminin eşit birer üyesi olmuş ve bu da Osmanlı diplomasisinde bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Artık savaş odaklı bir diplomasiden müzakere esaslı (denge politikası) bir evreye girilmiştir. Tabî ki bunda Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim tebaaya sunduğu eşit fırsatların etkisi büyüktür.³⁸²

Devletler genel hukukunda teorik olarak devletlerarası münasebetler bakımından ilk ele alacağımız konu ise “cihad” terimi altında inceleyeceğimiz savaş ve barış bahsinde gayrimüslimlerin durumu bakımındandır. İslam'ın cihad politikası ve bundan neyin kastedildiğine önceki bölümlerde değinmiştik. Burada daha çok savaş veya barış hallerinde gayrimüslimlerin dini ve hukuki durumlarını ele alacağız. Serahsi'ye göre ister akraba olsun ister düşman olsun ister zimmi olsun Müslüman'ın gayrimüslim bir kimseye ikramda bulunmasında bir sakınca yoktur. Hz. Muhammet'in Mekkeli müşriklere barış döneminde pek çok hediye verdiği (Ebu Süfyan'a acve hurması göndermesi), onların hediyelerini kabul ettiği (Hristiyan birinin parlak ipek hediye etmesi) ve onlara hibelerde bulunduğu kaynaklarda sabittir. Diğer taraftan Müslümanların barış ve anlaşma (sulh) yaptığı gayrimüslimlerin malları da Müslümanlara caiz değildir. Çünkü onların rızası olmadan mallarını almak ahde vefa ilkesine aykırıdır. Dolayısıyla barış ve sulh yapılan devletlerin nüfuzundaki gayrimüslimlerle dostane ilişkiler kurulması, onlarla iyi geçinilmesi esas olmalıdır.³⁸³

Barış dışındaki durumlara gelince öncelikle “mütekabiliyet” (misilleme) ilkesine gayrimüslimler açısından değinmekte fayda vardır. Adalet ilkesinin de bir sonucu olarak mütekabiliyet, diğer devletler Müslümanlara nasıl davranıyorsa gayrimüslimlere de öyle

³⁸² Elçi, “Osmanlı Diplomasisi ve Gelişim Süreci”, s. 32.

³⁸³ Şeybani-Serahsi, Şerhü's-Siyerî'l-Kebir İslam Savaş Hukuku, s. 96, 120.

davranılması hakkını verir. Ancak bu ilkenin istisnası üstün ahlak, fazilet, insanlık onuru ve İslam hükümleriyle çelişmemektir. Örneğin bir düşman devlet kendi ülkesindeki İslam devletinin Müslüman vatandaşlarını öldürürse aynı şekilde İslam devletine de kendi ülkesindeki gayrimüslimleri öldürme hakkı doğmaz. Çünkü bu zulümdür ve eman dileyene verilen eman ahdini çiğnemektir. Yine Hz. Muhammet, düşmanın yakarak işkence edip öldürmesine karşılık aynı şekilde muamele etmemiştir. Düşman devletin elindeki Müslüman rehineleri öldürmesi dahi İslam devletine ona karşılık elinde tuttuğu rehineleri öldürme imkânı vermez.³⁸⁴

Devletler hukukundaki barışçıl olmayan bir diğer uluslararası hasmane tavır “abluka”dır. Ambargo, kuşatma, muhasara anlamlarında da kullanılan abluka muhatabın askeri, stratejik ve ticari olarak yıpratılarak güçsüz hale gelmesini amaçlamaktır. Abluka sırasında da Müslümanların yararına çalışanlar istisna tutulabilmektedir. Bu yaptırım türünde sivil ve masum halk etkilendiğinden burada da Hz. Muhammet yine ölçülü davranmıştır. Mekke’nin kuşatılmasında Mekkeli müşrik sivil halka harcanmak üzere yüklü miktarda parasal yardımda bulunmuştur.³⁸⁵

Hasmane ilişki türünün en görünür ve şiddetli hali ise savaş halidir. İslam’da savaşın gayesi İslam idaresine ve Müslümanlara yönelik düşmanca duygu ve hareketleri bertaraf etmek, barış için gerekli şartların meydana gelmesini sağlamak, insan hak ve hürriyetlerini garanti altına almaktır. İslam’ın ilk dönemlerinde savaş emrinin gelmeyişi, sonra izin verilip emredilmesi ve kapsamının genişletilmesi, İslam’a ve Müslümanlara sergilenen düşmanca tavırlar neticesinde olmuştur.³⁸⁶ İslam Müslümanlara, şayet iç

³⁸⁴ Yaman, İslam Devletler Hukuku-Uluslararası İlişkiler, s. 361-363.

³⁸⁵ Yaman, İslam Devletler Hukuku-Uluslararası İlişkiler, s. 363-367.

³⁸⁶ İslam dinini kültürel bir mücadele olarak gören ve Kur’an’ı Hz. Muhammet’in şahsi lafızları olarak niteleyen oryantalist William Montgomery Watt Hz. Muhammet’in son 10 yılının muhaliflere karşı verilmiş askeri bir kavga olduğunu, bu kavganın İslam’ın yayılması için değil, Müslümanların ayakta kalabilmeleri için olduğunu belirtmektedir. Bkz. William Montgomery Watt, “Din Siyaset Bağlantısı”, Islamic Fundamentalism and Modernity kitabından çev. Turan Koç, Bilgi ve Hikmet, Güz, 1995, S. 12, s. 82.

hazırlıklarını yapıp gerekli güce erişmeleri halinde düşmanlarıyla savaşma vazifesi verir. Bu diğer devletlerin iç işlerine müdahale gibi görünse de aslında daha büyük bir kötülüğe mani olma, azınlıkları koruma ve nihayetinde insanlığı ve din ve vicdan hürriyetini koruma çerçevesinde bir müdahaledir.³⁸⁷

Savaş halinde İslam ülkesindeki gayrimüslimler zimmet sözleşmesine aykırı davranmadıkları ve İslam'ın aleyhine faaliyetlerde bulunmadıkları sürece İslam devletinin güvencesi altındadırlar. Aleyhe faaliyet halinde sınır dışı edilme veya ihanet kesinse de öldürülüp malına el konulma hali oluşur. İslam ülkesine ticaret için gelen eman sahibi kimselerin ticari malları silahlardan ibaretse ve savaş hali de varsa bunları İslam ülkesi dışına çıkaramazlar. Bunun yanı sıra düşmanı kuvvetlendirecek bazı malların (gıda, giyim vb) ihracat yasağı gibi bir takım ticari ambargo ve kısıtlamalar getirilebilmektedir. Şayet savaş esnasında düşman memleketlerdeki kimselere zimmilerin (Müslümanlar için de öyle) borçları var ise bu borçlar silinmez, müsadere edilmez ve yine ödenecektir. Gayrimüslimlerin dar'ül İslam'da kazandıkları mallar üzerinde mülkiyetleri savaş halinde de devam eder. Şayet bu gayrimüslim dar'ül harbe dönse ve Müslümanlarla savaşsa dahi o mal üzerindeki mülkiyet hakkını kaybetmez. Savaş halinde savaşa katılmak için aranan şartlar içinde Müslüman olma yer aldığından İslam ülkesindeki gayrimüslimler savaştan muaftır. Ancak kendi istekleriyle savaşa katılmalarının mümkün olduğu ve hatta gayrimüslimlerden savaşta yardım istenebileceği (istiane) hususu ise gerek Hz. Muhammet'in gerek dört halifenin çeşitli ve farklı uygulamaları nedeniyle muğlâktır. *“Savaşta fayda nereden gelecekse kabul edilmelidir.”* diyen görüş olmakla birlikte *“Müslümanlar müşriklerden yardım dilenmez.”* diyen görüşler de mevcuttur. Ancak gayrimüslimlerin istihkâm yani geri hizmetlerde çalıştırılabileceği konusunda ise fikir birliği vardır. Zeydan; gayrimüslim vatandaşların istemeleri halinde dar'ul İslam'ı müdafaa için savaşabileceklerini, cizye

³⁸⁷ Yaman, İslam Devletler Hukuku-Uluslararası İlişkiler, s. 375 vd.

verenlerin ise savaşmaktan muaf olacağı, ancak fiilen iştirak etmek isteyenlerin cizyeden de muaf olarak bizzat orduya katılabileceğini belirtir.³⁸⁸ Öte yandan müşriklerden yardım istenip istenemeyeceği tartışılmakla birlikte İslam hukukçuları eğer kendisine kesin güveniliyorsa gayrimüslimden casus seçilebileceğini ittifakla kabul etmişlerdir. Çünkü onlar düşman ülkesine rahatlıkla girebileceklerdir. İslam devletinin tebaasından bir zimmi düşman hesabına casusluk yaparsa genel kanaat öldürülmesi gerektiği yönündedir. Casus olan kişi yabancı bir kimse ise (harbi) ittifak edilen görüş öldürülmesi şeklindedir. Ayrıca zimmi, müste'men veya harbinin savaşta ücreti karşılığı kiralanması da caizdir.³⁸⁹

Savaş halinde *"Ehl-i kitaptan inkâr edenleri, ilk sürgünleri yurtlarından çıkaran O'dur. Siz onların çıkacaklarını sanmamıştınız. Onlar da kalelerinin, kendilerini Allah'tan koruyacağını sanmışlardı. Ama Allah'ın azabı, onlara beklemedikleri yerden geliverdi. O, yüreklerine korku düşürdü; öyle ki evlerini hem kendi elleriyle, hem de müminlerin elleriyle harap ediyorlardı. Ey akıl sahipleri! İbret alın."*(Haşr/2) ayetinde de işaret edildiği üzere tahrip edip yakıp yıkmak yasak –yağma hariç- değildir. Gayrimüslimlerin kutsallarına ise saygısızlık yapılmaz. Yine düşmanın kadınlarına tecavüz veya onlara karşı gayrı meşru istekler yasaklanmıştır. Savaşta gayrimüslim olan akrabanın –baba hariç- öldürülmesinde ise sakınca yoktur.³⁹⁰

İslam hukukunda savaş hali düşman tarafın İslam'ı kabul etmesi, teslim olması, fetih, sulh, tahkim, mağlubiyet hallerinde sonlanır. Savaşa başlamadan düşman tarafın İslam'a davet edilmesi gerekir. İslam'ı kabul eden düşman askeri artık öldürülemez. Düşman taraf mağlup edilmeden İslam'ı seçenlerin hem canları hem de malları korunur. Savaşı kaybedenlerin yerlerinde kalıp zimmet anlaşmasına razı olmaları halinde şayet

³⁸⁸ Zeydan, İslam Hukukunda Ferd ve Devlet (İslam Anayasa Hukuku), s. 99.

³⁸⁹ Yaman, İslam Devletler Hukuku-Uluslararası İlişkiler, s. 405 vd., 442.

³⁹⁰ Şeybani-Serahsi, Şerhü's-Siyerü'l-Kebir İslam Savaş Hukuku, C.1, s. 102.; Yaman, İslam Devletler Hukuku-Uluslararası İlişkiler, s. 437 vd.

bulundukları yerde İslam güçlerinin yerleştirilmeleri mümkün ise bu istekleri kabul edilir. Bu mümkün değilse zimmi olmak isteyenler dar'ul İslam'a davet edilir. Bu da kabul edilmez ise bu kimseler sulh kategorisinde değerlendirilip sulhun yaptırımlarına tabi olur. Bu halde toprak mülkiyeti Müslümanlara geçer ve sulh yapılır. Bu kimselere de ehl-i ahd denilir. Cizye vermeyi kabul ederlerse cizye alınır, aksi takdirde zorlanmaz ve bu halde de o yerde bir yıldan fazla kalamazlar. Bir yıldan fazla kalmak isterlerse cizye alınır. Fetih ile sonuçlanmada ise düşman toprakları asıl sahipleri elinde haraç toprağı olarak kalıp kendilerine cizye konur. Son olarak savaş suçlularının (esirler) ise öldürülebileceği yönünde İslam hukukçuları arasında fikir birliğinin olduğunu söylemek gerekir. Aslolan ise fidyeyle³⁹¹ veya karşılıksız serbest bırakmadır; ancak mütekabiliyet gereği öldürme seçeneği de uygulanabilir. Hz. Muhammet savaş esirlerine güzellikle muamele etmeyi sık sık tavsiye etmiş ve onlara işkence edilmemesini öğütlemiştir.³⁹²

Devletler hukukunda elçilik kurumu da önemli bir yer tutmaktadır. Nitekim teknolojinin günümüzdeki kadar gelişmediği ilk dönemlerde devletlerarası ilişkilerin başat unsuru elçiler ve onların verdiği bilgiler olmuştur. Bu bağlamda İslam hukuku da elçilik konusuna ayrı bir ehemmiyet vermiştir. Zira elçinin ifadesi onu gönderenin ifadesidir. Elçinin zimmi veya eman verilmiş birisi olması da onun götürdüğü haberin niteliğini değiştirmez. Ancak Hz. Ömer, kendisine gayrimüslim birisini elçi seçen Ebu Musa Eşari'yi eleştirmiş ve Ali İmran Suresi'nin 118. ayetini hatırlatarak din kardeşleri dışındaki kimseyi sırdaş edinmemesini tavsiye etmiştir. Elçiler huzurda bulundukları sürece eman içinde olup dokunulmazdır. Günümüz devletler hukukunda da elçiler ve

³⁹¹ Gayrimüslimler de esir aldıkları Müslümanları her daim öldürmemiştir. Esirler günümüzde olduğu gibi her dönemde siyasi ve ekonomik birer koz ve pazarlık unsuru olarak değerlendirilmiştir. Örneğin Ahmed b. Abdullah kendisini Malta'da Seranyoz Anton isimli bir asker gayrimüslimin esir aldığını bu esareten kendisini Kapudân Andriye isimli gayrimüslimin fide karşılığı kurtardığını ve bu kişiye borcu olduğunu ikrar etmiştir. Aynı kişinin fide karşılığı aynı dönemde başka Müslümanları da kurtardığı sıralı mahkeme kayıtlarında mevcuttur. Bkz. İstanbul Kadı Sicilleri, Galata Mahkemesi 90, Hüküm No:67 ve 68, C.40, s. 95.

³⁹² Şeybani-Serahsi, Şerhü's-Siyerü'l-Kebir İslam Savaş Hukuku, C.3, s.11 vd.; Yaman, İslam Devletler Hukuku-Uluslararası İlişkiler, s. 447-461.

diplomatik misyon sahipleri dokunulmazlığa ve karşılıklı birtakım istisna ve muafiyet hükümlerine tabidirler. Ancak harbi devletin elçisinin istihbari faaliyet yaptığından kuşkulanması halinde alıkonulup hapsedilir.³⁹³ Hz. Muhammet'in elçilere azami derecede itinalı olmasından ve onların gönüllerini alıp hediyeler vermesinden dolayı diğer dönemlerde de elçiler küstahça hareketler yapsalar dahi öldürülmemiş ve onlara iyi davranılmıştır. Abbasi Halifesi Mansur'a gelen bir piskopos elçi onun huzurunda gururlu, kibirli, azametli bir tavırla kralını övmesini Halife Mansur sadece gülerek dinlemiştir.³⁹⁴

Uluslararası anlaşmazlıkların barış yoluyla halledilmesi olarak nitelenen tahkim kavramı da diplomasi, uzlaş, müzakere vb. bakımlardan Hz. Muhammet'in ve İslam devletlerinin sıklıkla müracaat ettikleri ve önem verdikleri bir devletler hukuku şubesidir. Hz. Muhammet Mekkeli müşriklerle, Beni Kureyza Yahudileriyle, Beni-l Anber ile tahkim yoluyla çeşitli anlaşmalar yapmıştır. İslam kaynaklarında tayin edilecek hakemin çeşitli vasıflarından söz edilirken onun gayrimüslimlerden olup olmayacağı konusu ihtilafli kalmıştır. Ebu Yusuf hakemin gayrimüslimlerden olamayacağını belirtirken Kasani olabileceğini söyler. Çoğunluk ise Ebu Yusuf'a bu konuda katılmamışlardır.³⁹⁵

Son olarak Osmanlı Devletler Hukuku bağlamında yabancıların yargılanmasına dair muhtelit (karma) ceza mahkemelerine değinelim. Aynı devletin vatandaşı olup da birbirlerine karşı işledikleri suçlar bu yabancıların bağlı oldukları devletin elçiliklerinde veya konsolosluklarında müteşekkil mahkeme huzurunda görülür, iki taraf mutabık kalsa bile Osmanlı mahkemelerinde görülmezdi. Konsolosluk mahkemesinin üyeleri de yabancıların bağlı oldukları devletin iki vatandaşıdır. Farklı yabancı devletlerin

³⁹³ Şeybani-Serahsi, Şerhü's-Siyerü'l-Kebir İslam Savaş Hukuku, C.1, s. 336, 367.

³⁹⁴ Ahmet Reşit Turnagil, İslamiyet ve Milletler Hukuku, Kenan Matbaası, İstanbul, 1943, s. 64-65.

³⁹⁵ Hamidullah, İslam'da Devlet İdaresi, s. 196.

vatandaşları arasındaki davalarda ise suçun failinin bağlı olduğu devletin elçilik veya konsoloslugu davaya bakmakla yetkilidir. Osmanlı Devleti vatandaşı ile yabancı arasındaki uyuşmazlıkta ise Osmanlı mahkemeleri yetkilidir.³⁹⁶

³⁹⁶ Ekinci, Osmanlı Mahkemeleri, s. 136-138.

II. BÖLÜM

GAYRİMÜSLİM NİZAMNAMESİ VE GAYRİMÜSLİMLERİN DİNİ VE HUKUKİ DURUMLARI

Osmanlı Devleti'nde 1839 yılında yayımlanan Tanzimat Fermanı'na kadar muasır manada derli toplu, etraflı ve sistemli kanunlar veya mevzuat hükümleri görülememektedir. Osmanlı Devleti hukuki uyumsuzluklarında ve devlet idaresinde İslam dininin hükümlerini referans aldığı için ortaya çıkan ihtiyaçları tanzim etmek üzere ilahi buyruklara ilaveten yeni bir takım düzenlemeler yapma gereksinimi duymamıştır. İslam hukukçularına göre devletin yasama yetkisi bulunmayıp, Allah tek kanun koyucudur ve kanunlarını vahyeder. Hükümdarın görevi ise bu kanunları değiştirmek değil onu korumak, uygulamak ve sürdürmektir. Yine hukukçuların görevi de ilahi kanunu değiştirmek, düzeltmek, yerine yenisini koymak değildir. Onlara düşen Allah'ın kanunlarını açıklamak ve uygulamaktır. Bu durum hükümdarlara ve hukukçulara geniş bir yorumlama alanı sunmuş, yazılı normatif hukuk sisteminden ziyade içtihadı dayalı bir hukuk sistemi öngörmüştür. Şer'i hükümlerin açık ve uygulanabilir bir yol göstermediği alanlarda Hükümdarın fermanlarla iradesini ortaya koyması özellikle mali ve cezai alanlarda sade ama etkin çözümler sunmuştur. Zaman zaman da münferit bazı sahalarda Fatih Sultan Mehmet Kanunnamesi ve Kanuni Sultan Süleyman Kanunnamesi gibi bir takım kanunların tedvin edildiği de olmuştur. Bunların bir kısmı genel kapsamlı olmuş, bir kısmı ise özel alanlara ve konulara dair düzenlemeler içermiştir. Daha çok İslam hukukuna dayalı, yol gösterici gelenek ve fermanlar olarak sayılan bu kanunnameler tam anlamıyla kanun değil de idareye yol gösterici bir mahiyet arz etmiştir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde muasır manada bir kanunlaştırma hareketi Tanzimat'ın ilanı ile başlamaktadır. Gerek Tanzimat gerek Islahat Fermanı artık "eski nizamın yerine yeni bir nizamın konulduğunu", eski

durumun tamamen değiştirileceğini ve bunun, yeni kanun, nizamname ve düzenlemelerle teyit ve tasdik edileceğini açık şekilde ortaya koymuştur.³⁹⁷

Osmanlı Devleti'nde yeni bir nizama geçildiği Tanzimat Fermanı'nda "...ve bu açık durum eski usulü tamamen değiştirip yenilemek demek olacağından ...", "... bundan böyle Devlet-i Aliyye ve Osmanlı ülkesinin iyi idaresinde bazı yeni kanunlar konulması gerekli ve önemli görülmüştür." ve "...Velhasıl, bu nizami kanunlar hasıl olmadıkça, kuvvet elde edilmesi ve gelişmişlik ve asayiş ve rahatlık mümkün olmayıp ..." şeklinde ifade edilmiştir.

Islahat Fermanı'nda ise "...Devlet-i Aliyye'mizin şanına uygun ve medenileşmiş milletler arasında hakkıyla haiz olduğu mühim ve yüce mevkie layık olan halinin tam bir olgunluğa ulaşması için şimdiye kadar kurmaya muvaffak olduğum hayırlı yeni düzenin yeni baştan sağlamlaştırılması ve genişletilmesi ...", "... Ceza ve ticaret kanunlarıyla karışık divanlarda yürütülecek usul ve duruşma nizamlarının mümkün mertebe tamamlanarak, yazılıp düzenlenerek ve ülkemde kullanılan çeşitli dillere tercüme edilerek neşredilmesi ve ilan olunması...", "...hakkında gerekli yönetmelikler yapıp mümkün olan en az zaman içinde neşir ve ilan edilmesi..." ve "...Her bir cemaatin reisleriyle tarafımdan (Saltanatça) tayin olunacak birer memurları halkımın geneline ait ve ilgili bulunan maddelerin (kanun, nizamname ve yönetmeliklerin) müzakerelerine Meclis-i Vâlâ'da bulunmak üzere Mutlak Vekilliğimin Yüce Makamından özel olarak çağrılırlar. ..." şeklindeki ifadeler yeni nizamı ve buna dair hangi düzenlemelerin yapılacağını ifade etmektedir.

Gayrimüslimler bakımından ise 1856 yılında yürürlüğe giren Islahat Fermanı'nın "...gayrimüslim cemaatlerinin milletçe olan maslahatlarının idaresi her

³⁹⁷ Bkz. Hıfzı Veldet, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", Tanzimat-I, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s. 154 vd; Bernard Lewis, İstanbul ve Osmanlı İmparatorluğu Medeniyeti, Çev. Ömer Faruk Birpınar, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2006, s. 140-141.

bir cemaatin ruhban ve avamı beyinde müntehip azadan mürekkep bir meclisin hüsnü muhafazasına havale kılınması...” şeklindeki hükmü, yeni düzenlemelerin gayrimüslimler için de yapılması gerektiğini ve yeni nizamın onlar açısından da geçerli olacağını kayda almıştır. Bu anayasal dayanaktan yola çıkılarak her bir gayrimüslim cemaat için nizamnameler hazırlanarak yürürlüğe konulmuştur.

Kanunlaştırma hareketleri Osmanlı Devleti'nde durup dururken ortaya çıkmamıştır. Devleti bu noktaya getiren bazı sebepler vardır. Bunların başında siyasi sebepler gelmektedir. Net ve sağlam kuralları içeren mevzuat yaparak saltanatın kuvvet ve ihtişamının devamını sağlamak fikri veya bir başka deyişle merkezi idarenin güçlendirilmesi ve konulacak yeni normlarla tam bir idari denetim, sükûn ve emniyet sağlanması düşüncesi, kanunlaştırma hareketlerinin öne çıkan sebebidir. Avrupa devletlerinin Müslüman tebaaya tanınan hakları gayrimüslim tebaa için istemeleri ve bu yönde baskı yapmaları kanunlaştırma hareketlerinin dış siyasi yönüdür. Tanzimat Fermanı'nın sonundaki “... *dost devletlere dahi bu usulün inşaallahu Taala sonsuza kadar var olacağına şahid olmak üzere İstanbul'da bulunan bütün sefirliklere dahi resmen bildirilsin.*” ifadesi ile Islahat Fermanı'nda her bir cemaatin kendi nizamnamesini hazırlayacağına dair kural bu baskıların tesir ettiğinin göstergesidir. Öte yandan gerek sarayın önde gelen görevli ve devlet adamlarının gerekse halkın; can ve mal güvenliği, askerlik işleri, sınıf ve rütbe ayrımı olmaksızın eşitlik (sosyal ve mali eşitlik – denk vergi gibi) beklentisi, ekonomik değişim ve dönüşüme (bankacılık ve yabancı sermaye gibi) ayak uydurulması noktalarında toplanan rasyonel tabii hukuk talepleri diğer etmenlerdir.³⁹⁸

Gayrimüslim cemaatler ve batılı ülkelerce anayasa etkinliğinde olduğu ileri sürülse de gayrimüslim tebaanın iç işleyişini düzenleyen ve normlar hiyerarşisinde

³⁹⁸ Veldet, “Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat”, s. 165-169.

tüzük statüsünü geçemeyen nizamnamelerle; kargaşa, ayaklanma, anarşi unsuru haline gelen gayrimüslim toplulukların yeni bir düzen ve kontrol içinde toplanması ve bu şekilde gayrimüslimlere çeşitli haklar verilerek çöküşün önünün alınması istenmiştir. Osmanlı Devleti nizamnameleri bu niyetle düzenlerken gayrimüslimler, nizamnameleri devlete karşı imtiyaz yolu; dış devletler ise Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale imkânı olarak değerlendirmiştir. Bu çerçevede Islahat Fermanı'nı izleyen yıllarda 25 Nisan 1861 tarihinde “Rum Patrikliği Nizamnamesi”, 18 Mart 1863 tarihinde “Ermeni Milleti Nizamnamesi”, 22 Mart 1865 tarihinde “Yahudi Milleti Nizamnamesi”, 1878 yılında “Protestan Milleti Nizamnamesi” gibi nizamnameler yürürlüğe girmiştir.³⁹⁹

Nizamname kavramı hukuki açıdan tüzük anlamına gelmekte olup, genel manada kanunların uygulanışını göstermek amacıyla çıkarılan metinlerdir. Tanzimat'ın ilanından sonra Osmanlı hukuk sisteminde genişçe uygulama alanı bulan nizamnameler, daha önce kısmen olsa bile kanunla veya en az kanun kuvvetinde bir irade ile tanzim edilen bir konuya dair tatbik hususlarını içermesi yönüyle ferî hukuk kaideleri mahiyetindedir. Kanun kuvvetini haiz olan tasarruflara dair düzenlemeler nizamname ile yapılamaz ve nizamnameler kanunlarda mevcut olan hükümlere aykırılık teşkil edemez. Nizamnameler deyince ilk akla gelen bu tatbik nizamnameleri olsa da dâhili (idari) nizamnameler de vardır. İç tüzük de denilen (TBMM İç Tüzüğü veya AYM İç Tüzüğü gibi) dâhili nizamnameler belirli bir daire veya müesseseye dair teşkilatlanmayı ve onun iç kurallarını tayin eder. Bunların tesirleri ilgili oldukları müessesenin ötesine geçemez. Ancak tatbik nizamnameleri genele hitap eden ve herkesi bağlayan düzenlemelerdir.⁴⁰⁰

³⁹⁹ Ercan, Başlangıçtan Günümüze Türkiye’de Azınlık Sorunu, s. 312-314.

⁴⁰⁰ Guido Zanobini, İdare Hukuku, C. I, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., İstanbul, 1945, s. 50-60.

Tanzimat'ın öngördüğü yeniliklerle ilgili kanunname ve nizamnameleri hazırlama görevi önce 1837 yılında kurulan Meclis-i Valay-ı Ahkam-ı Adliye'ye⁴⁰¹ verilmiştir. 1854 yılında Meclis-i Ali-i Tanzimat adlı kurulun kurulması ile kanunname ve nizamname hazırlama işi bu kurula verilmiş, Meclis-i Valay-ı Ahkam-ı Adliye sadece idari yargı ile görevlendirilmiştir. 1861 yılında bu iki kurul Meclis-i Ahkam-ı Adliye adı altında birleştirilip üç daireye ayrılmıştır. Birinci Daire idari işlerden, İkinci Daire kanun ve nizamnamelerin hazırlanmasından, Üçüncü Daire ise idari yargılamadan sorumlu tutulmuştur. Meclis-i Ahkam-ı Adliye de günümüz Yargıtay'ı olan Divan-ı Ahkamı Adliye ve günümüz Danıştay'ı olan Şurayı Devlet isimleri altında 1868 tarihinde ikiye bölünerek idari uyuşmazlıkların çözülmesi, memur yargılaması ve kanun ve nizamname taslaklarının incelenmesi görevi Şurayı Devlet'e verilmiştir.⁴⁰² Şurayı Devlet'e bağlı bir alt komisyon olan Tanzimat Dairesi'nde hazırlanarak genel kurulda son biçimini alan nizamname taslakları Meclis-i Vükela (Bakanlar Kurulu)'da kabul edildikten sonra padişah onayı ile yürürlüğe girmiştir. 1924 Anayasası'nın 52'nci maddesinin *“İcra Vekilleri Heyeti, kanunların suverî tatbikiyesini irae veyahut kanunun emrettiği hususâtı tespit için ahkâmı cedideyi muhtevi olmamak ve Şûrayı Devlet'in nazarı tetkikinden geçirilmek şartıyla nizamnameler tedvin eder.”* şeklindeki hükmüne göre, Bakanlar Kurulu, yasaların uygulanışını göstermek ya da bunların emrettiği işleri belirtmek üzere içinde yeni hükümler bulunmamak ve Danıştay'ın incelemesinden geçirilmek koşuluyla nizamnameler çıkarabilmiştir. 1961 Anayasası'nın “Tüzükler” başlıklı 107. maddesinin günümüz Türkçesi ile kaleme alınmış ve 1924 Anayasası'nın 52. maddesinin hemen hemen aynısı olan *“Bakanlar Kurulu, kanunun uygulanmasını göstermek veya kanunun emrettiği işleri belirtmek üzere, kanunlara aykırı olmamak*

⁴⁰¹ II. Mahmut döneminde 1837 yılında kurulan ve günümüzde Danıştay'ın kökeni olan Meclis-i Valay-ı Ahkam-ı Adliye (Adalet-Hukuk İşleri Yüksek Kurulu), şeri konular dışındaki düzenlemelerin keyfi olarak yapılmasının önüne geçmek, devlet işlerindeki düzensizlikleri gidermek, özellikle de memurları yargılamak ve devlet ile kişi arasındaki anlaşmazlıkları çözmek gibi görevlere sahiptir. Bkz. Coşkun Üçok-Ahmet Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, Savaş Yay., Ankara, 1993, s. 261.

⁴⁰² Üçok-Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 273.

şartıyla ve Danıştay'ın incelemesinden geçirilerek, tüzükler çıkarabilir.” hükmü ile de Türk hukuk sisteminde nizamname kavramının yerini tüzük almıştır.⁴⁰³

Yukarıdaki değerlendirmeler ve nizamnamelerin genel özellikleri bağlamında gayrimüslim nizamnamelerini değerlendirecek olursak bu nizamnamelerin Islahat Fermanı'nın “...*gayrimüslim cemaatlerinin milletçe olan maslahatlarının idaresi her bir cemaatin ruhban ve avamı beyninde müntehip azadan mürekkep bir meclisin hüsnü muhafazasına havale kılınması...*” şeklindeki hükmüne dayanılarak yürürlüğe konulmuş olması sebebiyle kanunilik ilkesinin sağlandığı ve uygulanışını göstermeye dair oldukları için de tatbik edici unsurunun yerine geldiği görülmektedir. Ancak gayrimüslim nizamnameleri evleviyetle ait oldukları cemaatin iç kurallarını ve teşkilat yapısını düzenlediklerinden, bu nizamnameler daha çok iç tüzük (dâhili nizamname) görünümü sergilemektedir. Fakat Osmanlı Devleti'nin tebaası olan gayrimüslim halkın her bir cemaatinin bir bütün olarak tamamını ilgilendirmeleri bakımından ise tatbik nizamnamesi özelliği göstermektedirler. Zira tüm Osmanlı ülkesini olmasa da belirli bir kesimin hak ve menfaatlerini doğrudan etkilemektedirler. Dolayısıyla gayrimüslim nizamnamelerine nevi şahsına münhasır nizamnameler denilmesi yanlış bir tabir olmayacaktır.

Osmanlı Devleti bünyesindeki gayrimüslimler Cumhuriyet'e geçiş sürecinde de nizamnamelere göre idare edilmişlerdir. Sonraki dönemlerde ise nizamnameler esas alınarak hükümetlerce hazırlanan tamim, genelge, talimatname ve Bakanlar Kurulu kararları gibi idari işlemlerle gayrimüslimlerin talep ve ihtiyaçlarına karşılık verilmiştir. Örneğin Cumhuriyet Dönemi ilk Ermeni Patriği olan Mesrob Naroyan'ın seçimi 1863 yılı Ermeni Milleti Nizamnamesi'ne göre yapılmıştır. Ancak daha sonraki iki patriğin

⁴⁰³ Halil Cin-Gül Akyılmaz, Türk Hukuk Tarihi, Sayram Yay., Konya, 2003, s. 461 vd.; Ayrıca bkz. Zanolini, İdare Hukuku, s. 50-61; Büyük Lügat ve Ansiklopedi, “Nizamname”, s. 380.

seçimi Bakanlar Kurulu tarafından çıkarılan kararnamelerle yapılmıştır.⁴⁰⁴ Bunların ardından 1990 ve 1998 yıllarında yapılan patrik seçimleri yine Bakanlar Kurulu Kararnamesi'ne dayanılarak "Ermeni Cemaatinin kadim adetlerine göre" hazırlanan talimatname çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Her seçim döneminde "Patrik Seçimi Talimatnamesi" olarak bir defaya mahsus olarak talimatname çıkarılması cemaat mensupları tarafından eleştirilmekte ve böyle bir usul yerine bu konuda daha net bir mevzuatın çıkarılması istenmektedir. Ancak patrik seçimleri halen bu şekildeki talimatnamelerle gerçekleştirilmektedir. Talimatnameler ise 1863 yılı Ermeni Milleti Nizamnamesi'ndeki hükümler dikkate alınarak hazırlanmaktadır.⁴⁰⁵

Gayrimüslimler kendi iç organlarını ve idari birimlerini günümüz koşullarına uygun olarak revize ederken ve ortaya çıkan problemlere çözüm ararken de yine nizamnamelerdeki esasları göz önünde bulundurmakta ve orada geçen hükümleri dikkate almaktadırlar. Örneğin nizamnamelerde yer alan genel meclise, günümüzde "temsilciler meclisi" (Yahudilerde) veya "delegeler meclisi" (Ermenilerde) denmektedir ki bu meclis nizamnamelerdeki genel meclisin vazifelerini yerine getirmektedir. Ya da "cismani meclis"ın (Ermenilerde) isminin "idare heyeti" olarak değiştirildiği ancak görevlerinin aynı olduğu görülmektedir.⁴⁰⁶

Bu bölümün aşağıdaki kısımlarında ise Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslim her bir cemaatin nizamnamesi ayrı ayrı başlıklar altında genel hatlarıyla ele alınıp, öne çıkan hususlarına dikkat çekilmiştir. Dolayısıyla bu bölümde -III. Bölümde yapacağımız- analiz ve karşılaştırmadan ziyade gayrimüslim nizamnamelerine yönelik

⁴⁰⁴ 19.09.1950 tarih ve 3/11824 sayılı Bakanlar Kurulu kararı şu şekildedir: "Münhal bulunan İstanbul Ermeni Patrikliği için yapılacak seçimin, yeni bir kanun ve tüzük çıkıncaya kadar ve bir defaya mahsus olmak ve atıye ait hiçbir hukuki hüküm ifade etmemek kayıt ve şartıyla, aralarından seçecekleri bir intihap heyeti vasıtasıyla yapılması, İçişleri Bakanlığının 11/08/1950 tarihli ve 42040 sayılı yazısı üzerine Bakanlar Kurulunca 19/09/1950 tarihinde kararlaştırılmıştır." Bkz. CDAB, Yer Bilgisi: 123-72-1, Kurum: 30-18-1-2/Kararlar Daire Başkanlığı (1928-).

⁴⁰⁵ Ramazan Erhan Güllü, Türkiye'de Gayrimüslimlerin Yönetimi, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, s. 385-386.

⁴⁰⁶ Güllü, Türkiye'de Gayrimüslimlerin Yönetimi, s. 384-385, 413.

gayrimüslimlerin dini ve hukuki durumunu izah eden kısa ve net bilgiler verilmiştir. Bir başka anlatımla bu bölümde Osmanlı Devleti'nde yürürlüğe giren gayrimüslim nizamnameleri derli toplu olarak tarihsel arka planıyla birlikte sunulmuştur.

1. Katolik Milleti Nizamnamesi (1850)

Osmanlı Devleti, Katolik Milleti Nizamnamesi'ni bünyesindeki tüm Katolikleri temsilen Katolik Ermeni Patrikliği kanalıyla oluşturmuştur. Diğer bir anlatımla Katolik Milleti Nizamnamesi Katolik Ermenilerce hazırlansa da Osmanlı Devleti'ndeki tüm Katolik unsurları kapsamakta olup, devlet tarafından bu kesimler Katolik Milleti Nizamnamesi ile idare edilmiştir.

Osmanlı Devleti bünyesindeki Ermeniler sürekli Katoliklerin hedefinde olan ve Katolikleştirilmesi kolay görünen topluluklardan olmuştur. Özellikle 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Anlaşması'ndan sonra Osmanlı ülkesindeki bütün Katolik yabancılar İstanbul'daki Fransız elçisinin koruması altına girmiştir. Bu bağlamda bir hayli gayret sarf eden Katolikler Fransa ve Papalığın da gücünü arkalarına alarak çabalarının ilk meyvelerini XVII. yüzyılda almaya başlamışlar ve Osmanlı hâkimiyetindeki Ermenilerden gruplar halinde Katolikliğe geçenler olmuştur. Her ne kadar Osmanlı hükümeti Ermeni Patrikhanesi'nin de talepleriyle bu geçişleri önlemek için mezhep değişikliklerini yasaklayan fermanlar yayımlasa da Ermeni toplumu üzerinde pek tesiri olmamıştır. Zira Osmanlı Devleti de mezhep sayısının artmasına karşı olmuştur. Ancak her ne kadar Katolikliğe geçişler olsa da ilk başlarda hangi dini gruba bağlı iseler o millet çatısı altında idare olunmaya devam edilmiştir.⁴⁰⁷

⁴⁰⁷ Bkz. Davut Kılıç, "Osmanlı Ermenileri Arasında Katolik Kilisesi'nin Kuruluş Faaliyetleri", Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 5, Elazığ, 2000, s. 136-146; Vartan Artinian, Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu (1839-1863), Çev. Zülal Kılıç, Aras Yay., İstanbul, 2004, s. 45-47.

6 Ocak 1830 yılında, Fransa'nın ve Katolik diğer devletlerin de baskı ve etkileri sonucu Sultan II. Mahmut'un emriyle Katolik Ermeniler, Osmanlı İmparatorluğunda ayrı bir millet olarak tanınmıştır. Bunun sebebi olarak ise Katolik dini törenlerinin Rum ve Ermeni ayinlerinden farklı olması ve Katoliklerin düğün ve dini törenlerini Katolik olmayanların kiliselerine giderek yapmaya izin istemeleri ve bunların sıkıntı ve acılara sebep olduğu hususları verilen beratta vurgulanmıştır. Katoliklerin ayrı bir cemaat olarak tanınmasıyla birlikte Katolik Ermenilere, İstanbul'da patriklik ve piskoposluk kurma, kilise inşa etme hakkı verilmiş, din görevlilerine ise bazı imtiyazlar tanınmıştır. Başlangıçta, Katolik Ermenilerin seçtikleri ruhani reis, II. Mahmut tarafından onaylansa da, Osmanlı Devleti, bu reise patriklik unvanı vermeyerek, sadece Katolik Ermeni Başpiskoposu olarak tayin etmiştir. Bu durum, İstanbul Ermeni Patrikliğinin tepkilerini engellemeye yönelik bir adım olmuştur. Ancak, 1835 yılında yeni bir başpiskopos atanmış ve ona patrik unvanı verilerek, Ermeni Patriği'ne uygulanan resmi törenin aynısı gerçekleştirilmiştir. Bu gelişmeyle birlikte, Katolik Ermeniler, İstanbul Ermeni Patrikliğinden ayrılarak dini bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Katolik Ermenilere ayrı millet statüsünün verilmesiyle birlikte, Osmanlı İmparatorluğundaki tüm Katolik toplulukların işleri (tıpkı Protestanlar gibi) Katolik Ermeni Patrikhanesi aracılığıyla yürütülmeye başlanmıştır. Tanzimat sonrası ise, Katolik Ermeniler, Bab-ı Ali'ye kendi meclislerini kurma ve ruhani reislerini seçme taleplerini ilettiler. Hariciye Nezareti aracılığıyla yapılan başvuru kısa sürede kabul edilince, Katolik Ermeni ileri gelenleri bir nizamname taslağı hazırlayıp patriğe sundular. Patrik tarafından onaylanan bu taslak, Osmanlı Devleti tarafından kabul edilip yürürlüğe girdi. Böylece Osmanlı Devleti'ndeki tüm Katolikler, bu Nizamname'ye göre yönetilmeye başlanmıştır.⁴⁰⁸

⁴⁰⁸ Bkz. Türkan, Osmanlı Papalık İlişkileri, s. 11 vd; Artinian, Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu (1839-1863), s. 50-52.

7 Aralık 1849 tarihinde uygulamaya konulan Katolik Milleti Nizamnamesi, toplam on iki maddeden oluşmaktadır.⁴⁰⁹ Osmanlı Devleti’nde aslolan Ermeni, Rum, Yahudi ve son olarak da Süryani Nizamnameleri olduğundan, diğer Hristiyan gruplarla ilgili nizamnameler dar kapsamlı nizamnamelerdir. Katolik Milleti Nizamnamesi de bu bakımdan az sayıda maddeden oluşan dar kapsamlı bir nizamnamedir ve bu nizamnameye çoğu kaynakta yer verilmemiştir. Nizamname’de genel olarak cismani meclisin yeri, nasıl oluşturulacağı, üye sayısı ve seçimi, kararlarının nasıl alınacağı ve yürürlüğe gireceği, üyelerin azli konularına yer verilmiştir. Katolik milleti işlerine dair patrik başkanlığında patrikhanede Katolik milleti mensuplarından oluşan bir meclis kurulacak, her zaman hazır bulunanların salt çoğunluğu ile alınan kararların Bab-ı Ali’ye sunulması gerekecektir. Bu Nizamname’ye göre, Bab-ı Ali’ye yazılacak her dilekçe için patriğin ve meclisin mühürleri kullanılacaktır. Meclis mühründe “Millet-i Katolikan” yazılacağı, üç parça şeklinde olacağı ve mührün meclisteki üç üyede bulunacağı kurala bağlanmıştır. Meclis üyelerinin cuma günleri patrikhanede toplanması ve toplantı gününün değiştirilmek istenmesi halinde ise üyelerin belirlediği gün hakkında oylama yapılması gerekmektedir. Nizamname maddelerinin değiştirilmek veya yeni maddeler eklenmek istenmesi halinde Bab-ı Ali’ye başvurularak izin alınması gerekmektedir.⁴¹⁰

2. Ermeni Milleti Nizamnameleri

Kendilerini havarisel (apostolik) bir kökene dayandıran Ermeniler Aziz Kirkor (Gregor) önderliğinde toplu olarak Hristiyanlığı kabul etmişlerdir. Onlara göre İsa Mesih Ermenilerin özel olarak önem atfettikleri Eçmiyazin’e inmiş, orada Doğu ve Batı kiliselerinden müstakil olarak Ermeni Kilisesi’ni kurmuştur. En yüksek ruhani makam

⁴⁰⁹ Katolik Patrikhanesi’nde teşkil olunan meclisin nizamnamesinin arzına dair belge için bkz. CDAB, İrade Hariciye (İ..HR..), 60 – 2912, 06.02.1266 H.

⁴¹⁰ Bebiroğlu, Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim Nizamnameleri, s. 10, 36-38.

olan Katoğikosluk Eçmiyazin'de bulunmakta olup ayinlerde kullanılan kutsal yağ burada yapıp dünyanın farklı bölgelerine gönderilmektedir. Ermenilerin Eçmiyazin dışında Antelias/Lübnan'da da bir Katoğikosluğu bulunmakta olup, İstanbul ve Kudüs'te ise Patriklikleri vardır. İstanbul Ermeni Patrikliği İstanbul'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmet tarafından kurdurulmuştur. Bizans döneminde çeşitli baskılar altında varlığını sürdürmüş olan Ermeni Kilisesi'nin yönetimini Rum (Ortodoks) Kilisesi Patriği'nin insafına bırakmak istemeyen Fatih Sultan Mehmet, 1461 yılında Bursa'da yaşayan Hovakim isimli piskoposu İstanbul'a çağırarak İstanbul Ermeni Patrikliği'ni kurdurmuş ve Hovakim'i Patrik olarak tayin etmiştir. Hovakim'le birlikte Anadolu'nun pek çok yerindeki Ermeni de İstanbul'a getirilmiştir. İstanbul'da sayıları giderek artan Ermenilerin kilise ihtiyacı için Rumlara ait Samatya'daki Sulu Manastır Kilisesi (şimdiki adıyla Surp Kevork Kilisesi) Ermenilere verilmiştir. Ermeniler de millet sistemine dâhil edilerek Rumlara verilen imtiyazlara sahip olmuşlardır. Gregoryen Ermenilerin yanı sıra Katolik ve Protestan misyonerlerin faaliyetleri sonucu Katolikleşen ve Protestanlaşan Ermenilerin oluşturduğu Katolik Ermeni Kilisesi ile Protestan Ermeni Kilisesi de mevcuttur.⁴¹¹

Tanzimat dönemiyle birlikte, özellikle batıda eğitim aldığı için reformist düşüncelere sahip Ermeniler, Patrikliği birkaç dini önderin ve nüfuzlu kişinin (amira) elinden alarak, dini ve sivil işlerin ayrılması gerektiğini savunmuşlardır. Ayrıca önce Fransa ve Katolik devletlerin çabalarıyla Katolik mezhebi Ermeniler arasında taraftar bulmuş sonra ise İngiltere ve Amerika'nın gayretleriyle Protestan mezhebi Gregoryen Ermeniler arasında yayılmıştır. Gregoryen Ermeni din adamlarının Ermeni Patrikliğindeki etkisini kırarak daha rahat taraftar toplayacaklarını düşünen bu devletler Bab-ı Ali'den, patriklikte sivillerin daha etkin olduğu bir yönetim sisteminin

⁴¹¹ Ahmet Hikmet Eroğlu, "Hıristiyanlık", Dinler Tarihi El Kitabı, Ed. Baki Adam, Grafiker Yay., IV. Baskı, Ankara, 2017, s. 179-180.

oluşturulmasını talep etmişler ve Bab-ı Ali de bu talepler sonucu Ermeni Patrikhane'sinden nizamname kaleme almalarını istemiştir. Bu baskılar ve talepler sonucu, Patriklikte 1860 ve 1863 yıllarında hazırlanan Ermeni Milleti Nizamnameleriyle sivillerin daha etkin olduğu bir yönetim yapısı kurulmuştur. Ancak 24 Mayıs 1860'ta hazırlanan Nizamname devlet onayından geçmeyince (Sadece fiilen uygulanmış olup resmiyet kazanmamıştır.) üzerinde yapılan devlet istekli değişiklikler sonrası 1863'te Sultan Abdülaziz'in onayıyla yürürlüğe girmiştir. 1863 yılı Nizamnamesi Bab-ı Ali'nin atadığı bir komisyonun da katıldığı heyet tarafından hazırlanmıştır. Ana hatlarıyla Patrikliğin konumunun Ermeni milleti ile Bab-ı Ali arasında aracı durumunda olduğu, meclis üyelerinin esnaflardan değil değişik mahallelerde yaşayan halktan da olması gerektiği, ruhani, cismani, karma meclislerin ve komisyonların bulunması gerektiği, patriğin dini lider olduğu, taşra meclislerinin de oluşturulması ve bu meclislerin merkeze bağlı olması gerektiği, patriğin hükümet tarafından iletilecek hususlarda milletin meclislerini toplayarak konuları görüşmesi ve hükümete bildirmesi, Ermeni milletin merkezi idaresinin Ermeni halkını devlete karşı sadık bir millet olarak tutması, devletin sağladığı hakları cemaat mensuplarına uygulaması ve Ermeni Kilisesi'nin dini kurallarını millete uygulaması ve buna aracılık etmesi şeklindeki sorumluluklarını yerine getirmesi gerektiği gibi hususların düzenlenmesi istenmiştir.⁴¹² Ancak bu Nizamname, aşağıda detaylıca izah edeceğimiz nedenlerden ötürü 1916 tarihinde bir kısım değişiklikler yapıp yeni haliyle yürürlüğe konulmuş ise de gelen tepkiler sonrası bu Nizamname'yi ilga eden başka bir Nizamname ile 1863 tarihli Ermeni Milleti Nizamnamesi'ne geri dönmüştür.

Şimdi Osmanlı Devleti'ndeki bahsettiğimiz Ermeni Milleti için yürürlüğe konulmuş nizamnameleri başlıklar halinde ele alacağız.

⁴¹² Bkz. Küçük, Türkiye Protestan Ermenileri, s. 62; Davut Kılıç, Tarihten Günümüze İstanbul Ermeni Patrikhanesi, AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2008, s. 139-140; Artinian, Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu (1839-1863), s. 103-105.

2.1. Ermeni Milleti Nizamnamesi (1860)

Ermeni Patrik Mateos kendisine danışmanlık yapmak üzere 1844 yılında on altı amira ve on dört esnaftan oluşan resmi olmayan bir karma meclis oluşturmuş ve bir bakıma cemaat işlerini bu mecliste yürütmüştür. Sadrazam Reşit Paşa, 1847 tarihinde Rum Patrikhanesi'ne muhtıra vererek kurulacak olan yeni bir meclisin sadece millet ve kilise işlerini yönetebileceğini ifade etmiştir. Bu beyana istinaden aynı durumun Ermeniler için de geçerli olduğu fikri ortaya çıkmıştır. Padişah fermanına da dönüştürülen bu yaklaşım üzerine Patrikhane'nin öncülüğünde kurulan on dört kişilik ruhanilerden oluşan Ruhani Meclis ve yarısı amiralardan diğer yarısı da esnaf ve sanatkârlardan oluşan yirmi üyeli Cismani Meclis olmak üzere iki farklı meclis kurulması kararlaştırılmıştır. Patrik hem Ruhani Meclis'in hem de Cismani Meclis'in başkanı olacaktır. Ruhani Meclis ve Cismani Meclis'in ortak alanındaki işler ise Karma Meclis tarafından yürütülecektir. Padişahın yayınladığı fermana istinaden patrik, 9 Mayıs 1847 tarihinde İstanbul'daki tüm Ruhanileri, amiraları ve esnafların (sanatkârların) başlarını umumi meclise (Ermeni Genel Meclisi) davet etmiştir. Bu meclis, 1857'de ilk nizamnamesini yapmış ancak bu nizamname padişah tarafından “devlet içinde devlet olmaz” gerekçesiyle reddedilmiştir. Bunun üzerine yeni bir taslak üzerinde tekrar çalışmalar başlamıştır. 1857 yılında yapılan Nizamname'de eksik görülen hususlar üzerinde fazlaca durulup yeni bir Nizamname metninde mutabık kalınarak, 24 Mayıs 1860 tarihinde padişah onayı alınmadan ve sadece patrik onayı ile Ermeni Milleti Nizamnamesi oybirliğiyle kabul edilip çıkartılmıştır. İmzalanan metne de “Azkayin Sahmanatrutyun Hayots (Ermeni Milli Anayasası)” ismi verilmiştir. Dolayısıyla Ermeniler, Nizamname'ye, Anayasa anlamındaki “Sahmanatrutyun”

demişlerdir. Her ne kadar bu Nizamname padişah onayı almasa da 1863 tarihine kadar fiilen uygulanmıştır.⁴¹³

Toplam beş bölüme ayrılan 1860 tarihli Ermeni Milleti Nizamnamesi, yüz elli ayrı maddeden oluşmaktadır. Bu Nizamname Osmanlı Devleti ve hükümetine karşı bir sorumluluk ve izin öngörülmeksizin hazırlanmış olup, tüm konular genel mecliste ve patrikhanede çözüme kavuşturulup herhangi bir merciin onay ve izni alınmaksızın yürürlüğe girecek şekilde tasarlanmıştır. Örneğin patrik genel meclise ve dolayısıyla da Ermeni milletine karşı sorumlu olup, seçimi sonrası Bab-ı Ali'ye sadece takdim edileceği kararlaştırılmıştır.

Ancak 1863 tarihli Nizamname'de Osmanlı Devleti'nin irade-i seniyyesi hissedilir şekilde Nizamname'ye işlenmiştir. Örneğin patrik seçimine dair 3. maddede *"Seçim işlemi bitirildikten sonra bir dilekçe yazılarak mecliste bulunanlar tarafından bu dilekçe imzalanır ve vekil tarafından Bab-ı Ali'ye sunulur. Eskiden beri olageldiği gibi irade-i seniyye (padişahın emri, kabulü) uygun görüldüğü takdirde patrik ataması gerçekleştirilir."* denilmek suretiyle Devlet-i Aliye'nin onayı öngörülmüştür.

Neticeten kanuni boşluk nedeniyle kısa süre *defacto* (fiilen) yürürlükte kalan 1860 tarihli Nizamname, 1863 tarihli Nizamname'ye zemin hazırlamış; Ermeni milletinin kodifikasyon sürecine uyumuna rehberlik etmiştir.

2.2. Ermeni Milleti Nizamnamesi (1863)

Ermeni Patrikhanesi de Rum Patrikhanesi gibi Fatih Sultan Mehmet döneminde imtiyaz verilen cemaatlardendir. Piskoposlar, baş papazlar, vaizler ve murahhaslardan

⁴¹³ Artinian, Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu (1839-1863), s. 95-99; Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Belge Yay., İstanbul, 1987, s. 156-159; Bebiroğlu, Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Nizamnameleri, s. 39 vd; Nizamname metni için bkz. Murat Bebiroğlu, Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Ermeni Nizamnameleri, Ohan Matbaacılık, İstanbul, 2003, s. 41-74.

oluşan ve sayısı 140 kişi olan Genel Meclis, 14 üyeden oluşan ve 2 yıl görev yapan ruhani meclisi tayin eder. Yine Cismani Meclis denilen üçüncü bir meclis de 2 sene görev yapacak şekilde 20 üyeden oluşur ve Genel Meclis tarafından seçilir. Patrik ise; Ruhani ve Cismani meclislerin 34 üyesinden oluşan bir heyet tarafından görevlendirilen bir temsilciye (sekretarya) ruhani meclisçe belirlenen aday isimlerin bildirilmesi üzerine bu temsilcinin isimleri Cismani Meclis'e vermesi sonrası Cismani Meclisçe bu isimlerin 5 adede indirilip Genel Meclis'e sunulması akabinde bu 5 kişi arasından Genel Meclis tarafından seçilir. Tüm bu seçim sonuçları Sadaret tarafından onaylandıktan sonra yürürlüğe girer. Ermeni Patrikhanesi; tesisat komisyonu, muhakeme komisyonu, manastırlar komisyonu, vasiyet komisyonu, hastane komisyonu gibi pek çok komisyon tarafından işbölümü şeklinde çalışır.⁴¹⁴

1860 yılında cemaatçe kabul edilip gayri resmi şekilde yürürlüğe konan Ermeni Milleti Nizamnamesi'nden sonra amiralar ve halk arasında çeşitli fikir anlaşmazlıkları yaşanmıştır. 1861 yılının Ekim ayında tartışmalar çıkmış ve hatta kavgalar da yaşanmıştır. Bu nedenle hükümet (Bab-ı Ali), patriğin istifasını almış ve yeni bir patrik atamıştır. Atanan yeni patrikten bir komisyon kurulması istenmiş ve neticede bir komisyon teşekkül etmiştir. Bu komisyonun hazırladığı Nizamname önce Bab-ı Ali tarafından dünyevi işlere dair birkaç noktası düzeltilerek Sultan Abdülmecit'e sunulmuştur. Padişahın imzasını geciktirmesi nedeniyle halk tepki göstermiş ve tepki sonucunda da Ermeni Milleti Nizamnamesi⁴¹⁵ 10 Şubat 1863 tarihinde onaylanmıştır. Nizamname'de Ermeni milletini, 140 kişilik Genel Meclis temsil etmektedir. 20 kişi İstanbul'daki kiliselerden seçilen din adamlarından oluşurken, 40 kişi taşradan gelen vekillerden ve 80 kişi ise İstanbul'daki kilise cemaatlerinden seçilen vekillerden oluşmaktadır. Bu Genel Meclis, din işlerini yürüten Ruhani Meclis ile din işleri dışında

⁴¹⁴ Ahmed Şuayb, Hukuk-ı İdare, 2. Cilt, s. 75-78.

⁴¹⁵ Düstur, Tertip 1, C. 2, s. 938-961, Matbaa-i Amire, (TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Koleksiyonu)

kalan hukuki ve dünyevi işleri (vakıflar, okullar, hastaneler vb.) yürüten Cismani Meclis'i seçecektir. Bu Nizamname ile birlikte patrik, halkın yanında yer almıştır. Patriğin hem devlete hem de millete aracılık etme vazifesi devam ettirilmek istenmiştir. Yönetim merkezinin ise patrikhane olması tercih edilmiştir. Padişaha göre patrik, Ermeni Milleti ile ilgili olarak alınan kararlarda yegâne sorumluluk sahibidir. Asıl amaç, kendi milletinden olan kişilerin inançlı bir biçimde yetişmesidir.⁴¹⁶ Ermeni Milleti Nizamnamesi, altı bentten ve toplam 99 maddeden oluşmaktadır ve bu Nizamname 1860 yılında kabul edilen Nizamname'ye göre farklılık göstermektedir.

1863 yılı Ermeni Milleti Nizamnamesi 1916 yılında Padişah Mehmet Reşat ve vekiller heyeti tarafından yürürlüğe konulan Ermeni Katoğikosluk ve Patrikliği Nizamnamesi'yle yürürlükten kaldırılrsa da 1918 tarihinde yayımlanan yeni bir ilga nizamnamesi ile tekrar yürürlüğe girmiştir.

2.3. Ermeni Katoğikosluk ve Patrikliği Nizamnamesi (1916)

Ermeni Katoğikosluk ve Patrikliği Nizamnamesi 1916 senesinde Padişah Mehmet Reşat ve Bakanlar Kurulu tarafından imza edilerek yürürlüğe konulmuş ve önceki 1863 tarihli Ermeni Milleti Nizamnamesi'ni yürürlükten kaldırmıştır. 10 Ağustos 1916 tarihinde yürürlüğe giren Ermeni Katoğikosluk ve Patrikliği Nizamnamesi⁴¹⁷, Ermeni toplumunun ve kilisesinin tepkisiyle karşılaşmıştır. Ermeni Cemaati tarafından kabul görmeyen bu Nizamname, 1918 senesinde yayımlanan İlga Nizamnamesi ile yürürlükten kaldırılarak yerine yeniden 1863 tarihli Ermeni Milleti Nizamnamesi yürürlüğe konulmuş, İstanbul Ermeni Patrikliği ile Sis Katoğikosluğuna

⁴¹⁶ Bebiroğlu, Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Nizamnameleri, s. 124 vd.

⁴¹⁷ Düstur, Tertip 2, C. 8, Evkaf Matbaası, İstanbul, s. 1240-1250 (TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Koleksiyonu); Ayrıca bkz. Bebiroğlu, Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Ermeni Nizamnameleri, s. 215 vd.

tekrar yüksek rütbe verilmiştir.⁴¹⁸ Ermeni Katoğikosluk ve Patrikliği Nizamnamesi, toplam otuz dokuz maddeden oluşmaktadır.

I. Dünya Savaşı sırasında, dönemin koşullarına uygun olarak Ermeni topluluğunun görüşü alınmadan Adliye ve Mezahip Nezareti tarafından hazırlanan Nizamname, 1918 yılında kaldırılmak zorunda kalmıştır. 1916-1918 yılları arasında geçerli olan Ermeni Katoğikosluk ve Patrikliği Nizamnamesi, 1863 tarihli Nizamname'ye kıyasla daha sert ve kısıtlayıcıydı. Bu Nizamname ile Sis ve Ahtamar Ermeni Katoğikoslukları birleştirilip İstanbul ve Kudüs Ermeni Patriklikleriyle tek bir Katoğikosluğa dahil edildi. Ruhani reislik bu yeni yapıya verildi ve Kudüs, merkez olarak belirlendi. Ayrıca, patriğin belirli şartlara sahip olması, devletin emirlerini yerine getirmesi, tüm kararların Mezhepler Nezareti'ne bildirileceği, cemaat halkından ek bir gelir alınamayacağı gibi katı düzenlemeler getirildi. Ancak bu Nizamname'ye Ermeni Milleti tarafından tepkiler gelince ve uygulanmak istenmeyince 1918'de yürürlükten kaldırılarak 1863 tarihli Nizamname'ye geri dönmüştür.

3. Rum Patrikliği Nizamnamesi (1862)

Roma İmparatoru Kostantin tarafından kurulan İstanbul (Konstantinopol), daha sonra İmparatorluğun merkezi olmakla birlikte aynı zamanda İmparator tarafından Roma'daki Papalık makamına karşılık olarak dini bir merkez haline de getirilmek istenmiş ve o zamana kadar piskoposluk olan İstanbul 325 yılında toplanan İznik Konsili ile Patriklik olarak ilan edilmiştir. Patriklik makamının ihdas edilmesinden sonra bazı kiliseler Patrikliğe bağlanmıştır. Mesela Kayseri, Efes ve Marmara Ereğlisi'nde kurulmuş olan kiliseler 451 yılındaki Kadıköy Konsili'nde İstanbul'a bağlanarak bağımsızlıklarını kaybetmişlerdir. 325 yılından başlayarak çeşitli tarihlerde

⁴¹⁸ Reyna-Zonana, Cemaat Vakıfları, s. 304-305; Bebiroğlu, Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Nizamnameleri, s. 214 vd.

toplanan konsillerde alınan kararlar sonucu ayrışan doğu ile batı en nihayetinde 1054 yılında Latin Batı Kilisesi olarak Roma Katolik Kilisesi'ni, Rum Doğu Kilisesi olarak ise Rum Ortodoks Kilisesi'ni oluşturmuştur. 1453 senesinde İstanbul'un Fatih Sultan Mehmet tarafından fethinden sonra Rumlara din özgürlüğü bizzat Padişah tarafından tanınmış ve özgürce ibadetlerini, işlerini ve sanatlarını yerine getirebilecekleri teminatı verilmiştir. Fetihten hemen sonra Rum Ortodoks Patrikhanesi'ni himayesine alan Fatih Sultan Mehmet o esnada boş bulunan patriklik makamına yeni bir patrik seçilmesini emretmesi üzerine toplanan kilise ruhani önderleri ve halk, kendi adetlerine göre Georgios'u patrik olarak seçmişlerdir. Patrik Georgios'u bizzat sarayında ağırlayıp ona ferman (berat) veren Fatih Sultan Mehmet, Georgios'u aynı zamanda Rum halkının milletbaşı olarak da tayin ederek Rum cemaatinin meselelerinin çözümünde ve devletle ilişkilerinde onu yetkili kılmıştır. Devlet nazarında ise patrik, vezir seviyesinde bir rütbe ile hiyerarşik derece görmüştür. Fetihten itibaren çeşitli sebeplerle yer değiştiren Patrikhane son olarak 1602'de günümüzdeki yeri olan Fener'deki Aya Yorgi Manastırı'na taşınmıştır.⁴¹⁹

Rum Cemaati'ne Osmanlı Devleti'nin imtiyazatı Fatih Sultan Mehmet ile başlamıştır. Şair Lamartin dahi Fatih Sultan Mehmet'in fetihten sonra hiçbir fetheden idarecinin göstermediği şefkati Rumlara gösterdiğini ifade etmiştir. Rum Cemaati'nin en başında patrik bulunmaktadır. Patriklik makamı boşaldığı zaman İstanbul ve taşradaki metropolitlere ehil bir patrik seçmeleri istenmiştir. Metropolitler, ticaret ve zanaatkârlardan önde gelenler, cemaat mensuplarından seçilen kimseler, kapı kethüdası ve patrikhanenin büyük memurlarından oluşan Genel Meclis patriklik makamı için üç kişiyi belirleyip Osmanlı Sadareti'ne göndermiştir. Sadaret bu üç kişiden dilediğini adaylıktan çıkarabilmektedir. Şayet isimler onaylanırsa liste tekrar cemaate gönderilir ve cemaat bu isimlerden birisini patrik olarak seçer. Patrik olacak kişi Osmanlı

⁴¹⁹ M. Süreyya Şahin, Türkiye'deki Patrikhaneler, İlke Yay., İstanbul, 2003, s. 13-21.

tebaasından ve ruhban sınıfından olup devlete bağlı bir kişi olmalıdır. Patriğe bağlı 12 üyeden oluşan metropolit ruhban sınıfı vardır. Bu üyelerin her sene yarısı değişir. Rum cemaatinin en büyük ruhani meclisi bu meclistir. Bu meclisin 4 üye metropoliti ile dışarıdan 8 Rum cemaatine mensup üyenin oluşturduğu bir Karma Meclis de vardır. Cemaatin birtakım işleri Genel Meclis'te bazı işleri de Karma Meclis'te görülür.⁴²⁰ Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanı'nın ilanından hemen sonra ise bütün cemaatlere bu fermanlara uyulması konusunda emir verilmiştir. Bu bağlamda 1857 yılının Nisan ayında Rum Patrikhanesi'ne bir talimatname gönderilmiş ve kodifikasyon sürecine katkıları istenmiştir. Gönderilen talimatnameye göre, yedi metropolit ve on üye İstanbul'dan, on bir üye ise diğer eyaletlerden olmak üzere toplam yirmi bir üyenin bir araya geldiği komisyon bir nizamname taslağı hazırlayarak Bab-ı Ali'ye göndermiştir. Gönderilen taslak 1862 yılında kabul edilerek Rum Patrikliği Nizamnamesi⁴²¹ ismiyle yayımlanmıştır.⁴²²

Toplam dört bölüme ayrılan Rum Patrikliği Nizamnamesi, yüz üç maddeden oluşmaktadır. Patriğin ve episkoposun nitelikleri, maaşları, sundukları birtakım hizmetler karşılığı tayin olunan ücretler, seçimler, meclisler, metropolit ve manastırlar hakkında detaylı düzenlemeler içermektedir.

4. Musevi Cemaati Nizamnamesi (1865)

IV. yüzyılda Roma İmparatoru Konstantin tarafından İmparatorluğun merkezinin İstanbul'a taşınması ve Hristiyanlığın da devletin dini olarak kabul edilmesi sırasında Balkanlar, İstanbul (Konstantinopolis), Anadolu ve Ortadoğu'da birçok Yahudi cemaati yaşamını sürdürmekteydi. İstanbul'un fethinden önce İstanbul'da varlığını sürdüren Yahudi cemaatlerini Romaniotlar (Bizantin Cemaati), Karay Cemaati

⁴²⁰ Ahmed Şuayb, Hukuk-ı İdare, 2. Cilt, s. 59-62.

⁴²¹ Düstur, Tertip 1, C. 2, s.902-938, Matbaa-i Amire, (TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Koleksiyonu)

⁴²² Bebiroğlu, Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Nizamnameleri, s. 81 vd.

ve Aşkenaz Cemaati olarak üç grupta toplayabiliriz. Bu gruplar Osmanlı Devleti'nin İstanbul'u fethinden sonra da varlıklarını devam ettirmiş ve Osmanlı tebaası olarak yaşamayı sürdürmüşlerdir. Grek kültürünü taşıyan ve Rumca konuşan Romaniotlar, Roma Dönemi boyunca mevcudiyetini devam ettirmiş eski bir Yahudi cemaati olup, Osmanlı döneminde de var olmuşlardır. Ait oldukları Bizans İmparatorluğu Rum etkisinde olup kendilerini Romalı gördüklerinden (Bizans'ın Türkçe'deki adının da Rum olmasından dolayı) isimlerini kökenlerinden alarak Romaniot şeklinde adlandırılmışlardır. Talmut otoritesine karşı çıkıp sözlü yasayı ve ondan kaynaklanan her şeyi reddeden ve sadece Tora'ya bağlılıkları ile bilinen Karaylar ise İstanbul'da Bizans döneminden itibaren mevcutturlar. Dar anlamda Almanya Yahudiliğini anlatan Aşkenaz terimi geniş manada Batı, Orta ve Kuzey Avrupa Yahudilerini kapsamakta olup, Bavyera Krallığı (Günümüzde Alman eyaletidir.) tarafından ülkelerinden kovulup Tuna Nehri çevresine ve İstanbul'a sığınan Yahudi grupları nitelemektedir.⁴²³

Osmanlı Devleti'ne gelindiğinde devletin kurulduğu ilk yıllardan itibaren Yahudiler, dini ve sosyal yaşantılarında serbestlik ortamı bulmuşlardır. Örneğin Orhan Bey tarafından Bursa'da Yahudilere Etz Ha Hayim Sinagogu inşa edilmiştir. Ritüellerinin serbestçe icrasına ve Bursa'da özel bir Yahudi mahallesinde oturmalarına müsaade edilmiştir. Bu durum diğer padişahlar döneminde de artarak devam etmiştir. İstanbul'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmet, Bizans Dönemi Edirne Hahambaşısı olan Rav Moşe Kapsali'yi İstanbul Hahambaşısı olarak tanımıştır. Kapsali'nin tüm Osmanlı Yahudilerinin Hahambaşısı olarak tanınıp tanınmadığı tartışmalı olsa da Yahudilikte dini hiyerarşi olmaması ve Devletin de onları iç yönetiminde serbest bırakması gibi hususlar değerlendirildiğinde Kapsali'nin Fatih Sultan Mehmet tarafından tüm Osmanlı Yahudileri Hahambaşısı olarak tanındığı fikri ön plana

⁴²³ Minna Rozen, İstanbul Yahudi Cemaati'nin Tarihi (1453-1566), Çev. Serpil Çağlayan, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2010, s. 45-49; Doğan, Osmanlı Devleti'nde Hahambaşılık Müessesesi, s. 13-22.

çıkılmaktadır.⁴²⁴ Hatta bu dönemde Karayların da ayrıca müstakil olarak devletten bazı taleplerinin olduğu ve bunların da dikkate alındığına ilişkin kayıtlar mevcuttur. II. Beyazıt döneminde ise İspanya, Sicilya ve Portekiz'den baskılara dayanamayıp gelen Seferad Yahudileri ile Avrupa'dan gelen Aşkenaz Yahudileri İstanbul, Selanik, Sakız Adası gibi yerlere yerleşmişlerdir. Osmanlı Devleti'nde Romaniotlar, Aşkenazlar ve Karaylara ilaveten Musta'ribeler ve İtalyan Musevi Cemaati de bulunmuştur. Musta'ribeler Suriye, Filistin, Mısır ve Kuzey Afrika'da Arapların bulunduğu bölgeler fethedildikçe Osmanlı tebaası haline gelmiş Arapça konuşan Araplaşmış Yahudilerdir. Osmanlı Devleti, Araplaşmış anlamına gelen Musta'ribe sözcüğünü, Arapça konuşan Suriyeli, Iraklı ya da Mısırlı Yahudileri diğerlerinden ayırt etmek amacıyla kullanmıştır. İtalyan Yahudiler ise İspanya'dan İtalya'ya geçip, İstanbul fethedilince İstanbul'a gelen Yahudilerdir. XVIII. yüzyılda da başta Livorno olmak üzere İtalya'nın çeşitli şehirlerinden gelen İtalyan Yahudileri Doğu Akdeniz ve Kuzey Afrika'ya yerleşmişlerdir. İbranice Gornim adı verilen bu Livornolular başta Tunus olmak üzere bazı şehirlerde Yahudi toplumsal yaşamında önemli bir unsur olmuş, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Yahudiler ile Avrupa Yahudileri arasındaki ilişkilerin sürdürülmesinde yardımcı olmuşlardır. Bunların yanı sıra Karaylar (Karaimler) da Osmanlı Devleti'ndeki Yahudi cemaatin bir parçası olup, Devlet-i Aliye'ye karşı Hahambaşılık bünyesinde temsil edilmişlerdir. Ancak Karaylar her ne kadar sürekli Hahambaşılık bünyesinde olmaktan şikâyet etseler ve kendi sinagoglarında ibadet edip, Rabbanilerden farklı yaşam sürseler de taleplerine rağmen ayrı bir cemaat olarak tanınmamışlardır.⁴²⁵

Osmanlı Devleti'ndeki İstanbul Yahudileri klasik dönemde kendi aralarında seçtikleri hahambaşını devlete bildirmişler ancak bu hahambaşı Rum ve Ermenilerde

⁴²⁴ Eroğlu, Osmanlı Devleti'nde Yahudiler, s. 185.

⁴²⁵ Bkz. Hikmet Tanyu, Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler, Bilge Yay., C. II, İstanbul, 1979, s. 1020; Bernard Lewis, İslam Dünyasında Yahudiler, Çev. Belgin Çınar, Akılçelen Kitaplar, Ankara, 2018, s. 192, 267; Doğan, Osmanlı Devleti'nde Hahambaşılık Müessesesi, s. 23-54.

olduğu gibi berat ve nişanla resmen atanma usulüne tabi olmamıştır. 1526 yılında vefat eden Hahambaşı Rabi Eliyau Mizrahi'nin ardından uzun süre devletle ilişkilerin yürütülmesi açısından Yahudi cemaati boşluk yaşamıştır. Bu problem Yahudilerin, kendilerinin de Rum ve Ermeni Patriklerine hil'at verilmesi gibi benzer şereften mahrum bırakılmaması yolundaki talepleri üzerine 22 Şubat 1835 tarihinde Takvim-i Vakayi'de yayımlanan karar ile bertaraf edilerek Hahambaşılık Kurumu resmen Osmanlı Devleti tarafından tanınmış ve Abraham Levi ilk nişan sahibi Hahambaşı anlamındaki “Rav de nişan” olarak isimlendirilmiştir. Hahambaşılık Nizamnamesi yürürlüğe girene kadar İstanbul dışındaki diğer bölgelerde yaşayan Yahudiler için de yerine göre Hahambaşı ve dini temsilciler beratla resmi olarak atanmış ve İstanbul bu bölgelerin üzerindeki yetkili mercii sayılmıştır. Rabbani Yahudilerden farklı yaşadıklarına yukarıda değindiğimiz Karay cemaati başkanına ise Hahambaşının fikrine müracaat edilerek cemaatbaşı resmi mührü verilmiştir.⁴²⁶

Tanzimat ve Islahat Fermanlarının ilanından sonra ise 1865 tarihinde Hahambaşılık Nizamnamesi hazırlanıp yürürlüğe girmiştir. Bu şekilde Osmanlı Devleti'ndeki Yahudilerin tamamı bizzat kendilerinin hazırlayıp devlete sunarak onay aldıkları Nizamname esasları doğrultusunda yönetilmişlerdir.

Hahambaşı, Cismani Meclis tarafından belirlenen 5 hahamın isminin Genel Meclis'e sunulması üzerine bu meclis tarafından en çok oyu alan olarak seçilir ve Sadaret tarafından onaylanarak yürürlüğe girer. Bu Genel Meclis 20 haham ve 60 cemaat mensubu olmak üzere 80 kişiden oluşur.⁴²⁷ Tanzimat Fermanı'ndan sonra diğer milletlerde olduğu gibi Yahudilere tanınan haklarda da bazı gelişmeler yaşanmıştır. Önceki dönemlere nazaran Yahudilerin özgürlükleri genişleyerek kamuda çalışanların sayısında ve saygınlıklarında artış sağlanmış ve temsilciler yerel meclislerde yerini

⁴²⁶ Eroğlu, Osmanlı Devleti'nde Yahudiler, s. 184-192; Doğan, Osmanlı Devleti'nde Hahambaşılık Müessesesi, s. 73-83.

⁴²⁷ Ahmed Şuayb, Hukuk-ı İdare, 2. Cilt, s. 80-82.

almıştır. Ayrıca Sultan Abdülmecit, 1840 yılında Tanzimat Fermanı'na paralel olarak Yahudilerin haklarını genişleten bir ferman yayımlamıştır. Böylelikle 1841 yılında ilk Yahudi hahambaşının Kudüs'te bulunmasına resmi statü getirilmiş ve Yahudi topluluğuna yetki tanınmıştır. 1841 yılında yayımlanan başka bir fermanla da Yahudilerin kamu hizmetinde bulunması taahhüt altına alınmıştır. Osmanlı'da tanınan yeni haklara karşı Yahudiler, Hristiyanların verdiği tepkiyi vermemiş, sağlanan imtiyazları kabullenmiş ve tatmin olmuştur. Cemaatler hakkında nizamnamelerin hazırlanması sürecinde Fuat Paşa, Yahudilerin de bir komisyon kurmasını talep etmiştir. 1865 yılında Nizamname hazırlanmış ve Osmanlı Devleti de bu Nizamname'yi - Hahambaşılık Nizamnamesi de denir- kabul etmiştir.⁴²⁸ Musevi Cemaati Nizamnamesi'nin ismi orijinal Osmanlı Türkçesi ile kaleme alınmış resmi arşiv metninde Hahambaşılık Nizamnamesi olarak geçmektedir. Bu Nizamname'ye göre Hahambaşı hem sivil hem de dini reis olmuş ve devlet ile topluluklar arasında aracılık yapması sağlanmıştır. Bunun yanı sıra Ruhanilerin ve laiklerin de olduğu 80 kişilik bir meclis ile Ruhaniler ve sivillerden oluşan iki farklı meclis daha kurulmuştur. Rum ve Ermeni cemaatlerinin din adamları arasında hiyerarşik bir yapı bulunurken Musevi cemaatinin din adamları arasında bir hiyerarşi bulunmamaktadır. Seçilen ilk hahambaşının görevinden ayrılmasından sonra II. Abdülhamid'e kadar hiçbir hahambaşı görev yapmamış ve Museviler imzaladıkları nizamnameyi uygulamamıştır.⁴²⁹

1865 senesinde kabul edilen Musevi Cemaati Nizamnamesi, beş bölümden ve kırk sekiz maddeden oluşmaktadır.

⁴²⁸ Düstur, Tertip 1, C. 2, s. 962-975, Matbaa-i Amire, (TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Koleksiyonu)

⁴²⁹ Bkz. Ahmed Şuayb, Hukuk-ı İdare, 2. Cilt, s. 85; Bebiroğlu, Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Nizamnameleri, s. 167 vd; Bkz. Yuda Reyna – Ester Moreno Zonana, Cemaat Vakıfları, Gözlem Yay., İstanbul, 2003, s. 245-249.

5. Protestan Cemaati Nizamnamesi (1878)

Osmanlı Devleti, Protestan Cemaati Nizamnamesi'ni, bünyesindeki tüm Protestanları temsil etmek amacıyla Protestan Ermeni Patrikliği aracılığıyla oluşturmuştur. Diğer bir anlatımla, Protestan Cemaati Nizamnamesi, Protestan Ermeniler tarafından hazırlanmış olsa da, Osmanlı Devleti'ndeki tüm Protestan topluluklarını kapsamakta olup, bu gruplar devlet tarafından bu nizamname ile yönetilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde misyonerlik faaliyetleri sonucunda bazı Ermeniler Protestanlıkla tanışmış ve bu hareket, Ermeni Kilisesi'nde reform yapılması gerektiği fikrini doğurmuştur. Ancak, Ermeni Kilisesi böyle bir değişimi şiddetle reddetmiş ve reform isteyenleri aforoz ederek sert tepkiler göstermiştir. Protestan misyonerler tepkilere rağmen eğitim, sağlık, yayıncılık vb. alanlarda faaliyet göstererek Ermeni Kilisesi üyelerinden taraftar kazanmaya başlayınca bu durum Ermeni Patrikliği tarafından engel olunması için Bab-ı Ali'ye bildirilmiştir. Osmanlı, bu gidişatı durdurmak amacıyla mezhep geçişlerini yasaklayan bir ferman yayınlamış, ancak misyonerler faaliyetlerine devam etmiştir. 1838'de "The Society of The Pious" adında bir Protestan Ermeni cemaati kurulmuş, 1846'da ise Protestan Ermeni Kilisesi İstanbul'da resmen faaliyete geçmiştir. 1850 yılında Protestan Ermenilere millet statüsü de verilmiş ve cemaatin reisi, tüm Protestan Ermenileri temsil etme hakkı kazanmıştır. 1878'e gelindiğinde "Protestan Cemaati Nizamnamesi" kabul edilerek, Osmanlı'daki tüm Protestanlar bu nizamname ile yönetilmeye başlanmıştır.⁴³⁰

Protestan topluluğunun millet olarak tanınmaması nedeniyle bu konu Osmanlı Devleti'nde yaşayan Protestanlar tarafından başta Almanya olmak üzere dış devletlere şikâyet mevzusu yapılmıştır. Protestan vekili Hagop Mateosyan 1871 yılında Alman

⁴³⁰ Bkz. Küçük, Türkiye Protestan Ermenileri, s. 46 vd.

Devleti'ne, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Protestanların sayısını göndermiş ve sadece kendisine imtiyaz tanındığını söyleyerek resmi olarak tanınmadıklarını ifade etmiştir. Bunun neticesinde de Protestan Cemaati Nizamnamesi⁴³¹, 1878 yılında Bâb-ı Ali'nin Protestan idaresiyle ilgili bir proje hazırlamasıyla ortaya çıkmıştır. Bu Nizamname'ye göre gerek İstanbul'da gerek taşrada Protestan topluluğunun olduğu yerlerde bir vekil seçilerek bu seçim Bâb-ı Ali'nin onayına sunulmuştur. Vekiller Dersaadet tarafından tayin olunacak ve bu vekillerin başkanlığında cemaatçe 7 üyeden oluşan bir meclis oluşturulacaktır. Vekiller verilen özel görev hükmünce memuriyet şeklinde görevlerini yürüteceklerdir. İstanbul Vekili'nin atamasını padişah yapacak, taşradakiler ise sadrazam buyruğu ile tayin olunacaklardır. Meclis üyeleri ise o yerin Protestan halkı arasından belirlenecektir. Nizamname diğer nizamnameler gibi ruhani ve cismani diye ikili meclis sistemi öngörmemiş, tek bir meclise hem dünyevi hem de dini işlerin idaresini vermiştir.⁴³² Bu Nizamname, on maddeden oluşmaktadır.

6. Süryani Kadim Patrikhane Nizamnamesi (1914)

Kudüs Kilisesi'nden sonra tarihte kurulan ikinci Hristiyan kilisenin Antakya Kilisesi olduğuna inandıkları için Süryani Kadim Kilisesi olarak kendilerini adlandıran Süryaniler, Antakya'daki merkezlerini önce Malatya'ya ardından da Diyarbakır üzerinden Mardin'e taşımıştır. 1932 yılına kadar Mardin Deyrû'z-Zaferan'da kalan Süryani Kilisesi, bu yıldan sonra Suriye'nin Humus kentine daha sonra ise 1959'da Şam'a taşınmış ve halen Şam'da bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'nde azınlıkların işleri, yönetimi ve kontrolü için 1911 yılında kurulan Adliye ve Mezahip Nezareti⁴³³ tarafından Süryani Kadim Patrikliğine bir tezkere yazılarak bir heyet oluşturulması, oluşan heyetçe nizamname taslağı hazırlanması ve hazırlanan taslağın da hükümet

⁴³¹ Düstur, Tertip 1, C. 4, s. 615-616, Matbaa-i Amire, (TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Koleksiyonu)

⁴³² Bebiroğlu, Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Nizamnameleri, s. 186 vd.

⁴³³ Bkz. Adliye ve Mezahip Nezareti Nizamname-i Dahiliyesi, Düstur, Tertib II, C. III, s. 467-479.

yetkililerine sunulması istenmiştir. Hem ruhani hem de sivil kişilerden oluşan on iki kişilik heyetin oluşturulması Süryani Kadim Patrikliği tarafından olumlu karşılanmıştır. Islahat Fermanı'nın getirmiş olduğu yenilikler doğrultusunda oluşturulan heyete bir süreliğine yetki verilmiş ve Süryani Kadim Cemaati için gönderilen yazıda adı geçen kişiler resmi bir yazıyla Patrikliğe bildirilmiştir. Bunun üzerine toplanan Karma Meclis Nizamname üzerinde çalışmış ve nihayetinde oybirliğiyle oluşturulan metin Adliye ve Mezahip Nezareti'ne sunulmuştur. Sunulan Nizamname metni onaylanarak 1914 yılında yürürlüğe girmiştir.⁴³⁴

Süryani Kadim Patrikhane Nizamnamesi, toplam altmış dört maddeden oluşmaktadır. Antakya Patriği olarak anılacak ve merkezi Deyrû'z-Zaferan olacak patriğin Osmanlı idaresinde bulunan Süryanilerin ruhani reisi olmasının yanında Hindistan, Amerikan ve diğer ülkelerdeki Süryanilerin de ruhani reisi olacağının ilk maddede zikredilmesi dikkat çekicidir. Bunun yanı sıra Nizamname'de ayrıca seçimler, patrikte, vekilinde ve metropolitte aranan nitelikler ve atanması, patriğin görevleri, ruhban sınıfına dair konular, karma meclisin oluşturulması ve görevleri, ruhban sınıfı ile personelin ücretleri, eğitim, vergi ve aidatlar ile yardımlar ele alınmıştır.

7. Türk-Ortodoks Kilisesi Tesisi Hakkında Layiha Kanun Sureti (1921)

Fener Rum Patrikhanesi'nin Osmanlı Devleti'nin verdiği imtiyazları suiistimal ettiği, kendisine bağlı kiliseler aracılığıyla değişik milliyetlere mensup cemaatleri asimile etme gayreti içine girdiği ve onları devlete karşı kıskırttığından bahisle Türk

⁴³⁴ Nizamname metni Osmanlı Devleti'nin resmi evrakları arasında olmayıp Mardin Kırklar Kilisesi'nde bir nüshası bulunmaktadır. Bu nüsha ilk kez 1954 yılında Mustafa Emil Elöve tarafından yayımlanmıştır. Bkz. Mustafa Emil Elöve, "Türkiye'de Din İmtiyazları", Ankara Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 11, S. 1, 1954, s. 247-259; Bu nüshadan aktarılmış metne Mehmet Şeker'in "Süryani Kadim Ortodoks Kilisesi Patrikhane Nizamnamesi" başlıklı makalesinde de yer verilmiştir. Bkz. Mehmet Şeker, "Süryani Kadim Ortodoks Kilisesi Patrikhane Nizamnamesi", Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi (SADrD), Eylül 2005, S. 6, s. 728-742; Bebiroğlu, Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Nizamnameleri, s. 191 vd; Ayrıca bkz. Güllü, Türkiye'de Gayrimüslimlerin Yönetimi, s. 240.

olarak varlıklarını sürdüren ve Rumlar tarafından da Karamanlı diye tahkir edilen Anadolu Türk Ortodokslarının Fener Rum Patrikhanesi'nden ayrılma isteğinde bulunmaları ve buna dair pek çok dilekçenin Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne ulaşması üzerine Türk Ortodoksların milli bir kiliseye bağlanmalarının daha faydalı olacağı değerlendirilerek kanun teklifi hazırlanmıştır. Cumhuriyet'in kuruluşuyla birlikte Fener Rum Patrikhanesi'ne ait olan üç kiliseye el konulmuş ve bu Patrikhane'ye alternatif olarak bir devlet politikası olarak Türk Ortodoks Patrikliği kurulmuştur. Bu Patrikliğin kurulmasının esas gayesi Fener Rum Patrikhanesi'nin etkinliğini ve gücünü kırmaktır. Kurtuluş Savaşı'nda ve Yunanistan'ın İzmir'i işgali sırasında Fener Rum Patrikhanesi, Yunanistan'ı desteklemiş ve bu nedenle kendi içlerinde bölünmeler yaşanmıştır. Mustafa Kemal Atatürk'ün bizzat emri ve hükümetin de onayıyla kurulan Türk Ortodoks Patrikhanesi'nin kuruluş amacı, Fener Rum Patrikhanesi'ni zayıflatmaktır. Türk Ortodoks Patrikhanesi'nin kurucusu, Papa Efthim olarak bilinen Pavlos Karahisaridis'tir. Anadolu'nun alınması için çaba gösteren işgal kuvvetleri, Anadolu Hristiyanlarını Rum Patrikhanesi'nden her ne kadar ayırmaya çalışsa da başarılı olamamıştır. Papa Efthim, 1919 yılında yayınladığı ilk beyannamesinde Fener Rum Patrikhanesi'ni, Türk Ortodoksları Yunanlı yapmaya çalışmakla suçlamıştır. 1 Mayıs 1921 tarihinde Türk Ortodoks Kilisesi'nin kurulması⁴³⁵, Bakanlar Kurulu'nda kabul edilmiş olsa da daha sonra hazırlanan kanun tasarısı görüşülmek için Adalet Bakanlığı'na geri gönderilmiştir. 21 Eylül 1922 tarihinde Kayseri'de Bağımsız Türk Ortodoks Patrikhanesi kurulmuştur. 10 Ocak 1923 tarihinde Rum Patrikhanesi'nin

⁴³⁵ 1 Mayıs 1337 tarihli Bakanlar Kurulu kararı için bkz. CDAB, 3-18-14, Ek-2, 01.05.1337 H; Ayrıca 16 maddelik "Türk-Ortodoks Kilisesi Tesisi Hakkında Layiha Kanun Sureti" metni, anılan belgenin 6. ekinde yer almakta olup, metnin hem Osmanlıcası hem de Latin harfleriyle yazılmış şekli Mustafa Baş'ın Türk Ortodoks Patrikhanesi kitabında yer almaktadır. Bkz. Baş, Türk Ortodoks Patrikhanesi, s. 49-50, 212, 214; Öte yandan Mustafa Emil Elöve, "Türkiye'de Din İmtiyazları" isimli makalesinde ve M. Süreyya Şahin Türkiye'deki Patrikhaneler kitabında 19 madde ve 1 ek maddeden oluşan "Türk-Ortodoks Patrikliği Nizamnamesi" olarak bir Nizamname metninin tamamına yer vermesine rağmen herhangi bir kaynak göstermemişlerdir. Böyle bir nizamnameye arşiv ve diğer araştırmacıların kaynaklarında da rastlanamamıştır. Bkz. Elöve, "Türkiye'de Din İmtiyazları", s. 365-368; Şahin, Türkiye'deki Patrikhaneler, s. 194.

İstanbul’da kalacağı açıklanmış böylece Türk Ortodoks Patrikhanesi’nin oluşturulma süreci yavaşlamıştır. Lozan Antlaşması’ndan sonra Patrikhane çeşitli sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. 1924 yılının Haziran ayında ikinci toplantısını yapan Türk Ortodoks Patrikhanesi aldığı kararda, Patrikhane merkezini Galata’ya taşımıştır.⁴³⁶

Türk-Ortodoks Kilisesi Tesisi Hakkında Layiha Kanun Sureti, on altı maddeden oluşmaktadır. Bu kanun suretinde Türk Ortodoks Kilisesi’nin merkezinin Kayseri olduğu, Türk Ortodoks cemaatinin dini işlerinin idaresini sağlayacağı ve bağımsız olduğu, bağlı episkoposlukların hangi illerde olduğu, baş dini reisin nasıl seçileceği ve şartları, ruhani meclisin ne şekilde olacağı ve görevleri, mali işleri, gelirlerinin idaresi hususları bu Kanun Sureti’nde yer almıştır.

⁴³⁶ Baş, Türk Ortodoks Patrikhanesi, s. 49 vd.; Elçin Macar, Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi, İletişim Yay., İstanbul, 2003, s. 84 vd.; Bebiroğlu, Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim Nizamnameleri, s. 231 vd; Elöve, “Türkiye’de Din İmtiyazları”, s. 363-368.

III. BÖLÜM

GAYRİMÜSLİM NİZAMNAMESLERİNİN DİNİ VE HUKUKİ AÇIDAN KARŞILAŞTIRMASI

Bu bölümde Tanzimat'ın ilanı ile başlayan nizamnameler döneminde veya kanunlaşma hareketleri de diyebileceğimiz süreçte Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslimler için hazırlanan ve yürürlüğe girerek bizzat uygulanan ve günümüzde de çıkarılan tüzük, yönetmelik, genelge, tamim ve talimatname gibi mevzuatta veya alınan Bakanlar Kurulu kararları gibi kurul kararlarında esas alınan gayrimüslim nizamnamelerindeki temel kısımlar, karşılaştırmalı olarak ele alınıp incelenecektir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde resmi usullerle hazırlanıp yayımlanarak yürürlüğe giren nizamname metinleri bu bölüm ve başlık altında temel kaynağımız olacaktır. Resmi olarak yayımlanmış mevzuat hükümleri üzerinde değerlendirme ve karşılaştırmalar yapacağımızdan ve ilgili nizamnamenin kaynağını üst kısımlarda da zikrettiğimizden, ilerleyen paragraflarda nizamnamenin ismi dışında ayrıca kaynağı belirtilmeyecektir.

Öte yandan nizamname içerikleri bazı nizamnamelerde başlıklar halinde bölüm bölüm ele alınmış iken bir kısmında ise sadece maddeler şeklinde başlıksız olarak verilmiştir. Gerek nizamnamelerin bölüm başlıklarından gerek maddelerin değindiği konulardan hareketle aşağıdaki şekilde sınıflandırmasını yaptığımız ana başlıklar altında karşılaştırma ve değerlendirme yapılacaktır.

1. Millet Yönetimi

Gayrimüslim nizamnamelerinde cemaat mensuplarının idaresi genel olarak oluşturulan meclisler vasıtasıyla sağlanmıştır. Gayrimüslimlerin din ile ilgili işleri

ruhani meclislerde dünyevi işleri ise cismani meclislerde görülmüştür. Bu meclislerin üye sayısı ve seçim usulleri farklılık gösterse de genelde fonksiyonları arasında pek fark bulunmamaktadır.

1850 yılında yayımlanan Katolik Milleti Nizamnamesi'nde dünyevi işler, patrikhanede kurulacak olan mecliste görüşülerek karara bağlanmaktadır. Meclisin başkanı ise patriktir. İki yıllığına görev yapacak şekilde on iki üyeden oluşan meclisin tüm üyeleri sivildir.⁴³⁷ Nizamname'ye yeni maddeler eklemek yahut bu maddeleri değiştirmek için Bab-ı Ali'den izin almak gerekmektedir. Ayrıca alınan kararlara Millet-i Katolikan mührü vurularak Bab-ı Ali'ye bildirilecektir.⁴³⁸

1860 yılında yayımlanan Ermeni Milleti Nizamnamesi patrik onayıyla yürürlüğe girdiği için özerk bir sistem öngörülmüştür. Millet yine Ermeni milletine karşı sorumlu tutulmuş, üst bir yönetim yok sayılmıştır. Osmanlı'nın Ermenilere verdiği özel imtiyazla Ermeni milletini yine Ermenilerin yönetimine verdiği ön kabulü ile hareket edilmiştir. Bu yönetim almayışına da milli yönetim denilmiştir. Bu bakış açısından hareketle de Ermeni milletine Ermenilerin değerlerini koruma adına maddi ve manevi pek çok sorumluluk verilmiştir.

Ermeni milleti, genel kurul (genel meclis) tarafından temsil edilmektedir. Milletın genel işleriyle ilgili olarak yönetim yetkisi Genel Meclis'te bulunmaktadır. Genel Meclis, dini konularla ilgili yetkiyi Ruhani Meclis'e verirken, dünyevi konularla ilgili yetkiyi Cismani Meclis'e ve karma konularda ise yetkiyi tümüyle iki meclisin birleşiminden oluşan Karma Meclis'e vermektedir. İstanbul Patriği, millet yönetiminin resmi başkanı olurken, Patrikliğin merkezi de İstanbul Patrikhanesi'dir. Genel Meclis'in; eğitim, ekonomi, maliye ve yargı isimli 4 alt komisyonu vardır ve bu

⁴³⁷ Ruhban sınıfından olmayanları tanımlamak için "sivil" kelimesi tercih edilmiştir. Bazı kaynaklarda bu tanımlama için "laik, halk, cemaat mensubu" gibi ifadeler de kullanılmaktadır.

⁴³⁸ Katolik Milleti Nizamnamesi, Madde 1, 5, 6 ve 12.

komisyonlar eliyle milletin işleri, işbölümü içinde görülür. İstanbul içinde ilgili kiliselerin ismiyle semt yöneticilikleri de vardır. Yerel işler ve alt hizmetler bu semt yöneticiliklerinde çözülür; ancak bu semt yöneticiliklerinin işleri yine meclisin gözetimi altındandır.⁴³⁹

İstanbul dışındaki yönetim ise; Osmanlı toprakları üzerindeki murahhasalıkların⁴⁴⁰ (ruhani önderlik) bulunduğu yerlerde taşra genel meclisleri tarafından temsil olunur. Taşra genel meclislerinin başkanı o bölgenin ruhani önderidir. Taşra genel meclisleri, Genel Meclis'in küçük bir örneği gibidir. Yani taşra meclislerinin de altında ruhani ve cismani meclisler vardır ve görev ve misyonları Genel Meclis'in altındakilerle aynıdır. Yine taşrada da tıpkı İstanbul'daki gibi alt semt yönetimleri vardır. Bunlar silsile içinde üstlerine karşı sorumludur. Son nokta olan Genel Meclis ise Ermeni millete karşı sorumludur.⁴⁴¹

1860 yılı Nizamnamesi'nde gerek Genel Meclis'in gerek cismani ve ruhani meclisler ile taşra meclislerinin aldıkları kararların Bab-ı Ali'ye sunulacağına dair bir düzenleme mevcut değildir. Nizamname'de değişiklik yapılacaksa bu Genel Meclis tarafından yapılacak ve yine Bab-ı Ali'ye sunulmayacaktır. Dolayısıyla 1863 yılına kadar *defacto* (fiilen) olarak yürürlükte kalan ve resmen onaylanmayan bu Nizamname bütünüyle özerk, bağımsız ve hesap verilirliği bulunmayan bir millet yönetimi tasarlamıştır.

1862 yılında yayımlanan Rum Patrikliği Nizamnamesi'nde Genel ve Karma Meclis öngörülmüş olup, Genel Meclis'in ruhban ve halk sınıfından olması kararlaştırılmıştır. Ruhban sınıfı metropolitlerden siviller ise halkın çeşitli

⁴³⁹ 1860 yılı Ermeni Milleti Nizamnamesi, Madde 1-3.

⁴⁴⁰ Osmanlı Türkçesi'yle yazılmış orijinal metinde geçen "murahhasalık" kelimesi "ruhani önderlik" olarak tercüme edilmekte ve taşradaki millet meclisinin başkanını (taşradaki dini merkez başkanlıkları) ifade etmektedir.

⁴⁴¹ 1860 yılı Ermeni Milleti Nizamnamesi, Madde 4-6.

kesimlerinden tayin olunur. Bunların arasında patrikhanenin 3 memuru, Karma Meclis üyeleri, en kıdemli 3 itibarlı kişi, 2 askeri rütbeli kişi, devletin üst politik görevlerinde bulunan 3 kişi ve esnaflardan, sarraflardan hüner sahipleriyle halkın seçeceği 28 kişi vardır. Karma Meclis ise 2 yıllığına seçilen 4 ruhban 8 sivil olmak üzere 12 üyeden oluşur. Ancak ruhban sınıfının karma meclisteki görev süreleri ruhbanlıktaki görev süreleri ile paraleldir. Meclis haftada iki gün toplanır. Meclis'in başkanı ise patrik veya patriğin görevlendirdiği birinci sınıf episkoposlardan birisidir. Sivillerin hangi bölgeden kaçar kişi olacağına kadar detaylar Nizamname'de mevcuttur. Seçilen üyeler Bab-ı Ali'ye de sunulur. Karma Meclis'in okullar, hastaneler, hayır kurumları, kiliseler, manastırlar, vakfiyeler, aile hukuku ve miras ile ilgili uyuşmazlıklar noktasında pek çok görevi vardır.⁴⁴²

1863 yılında yayımlanan Ermeni Milleti Nizamnamesi 1860 tarihli olan Nizamname'nin aksine Osmanlı otoritesini tanıyan bir anlayışla kaleme alınmıştır. Daha Nizamname'nin başında Ermeni Patriği'nin Devlet-i Aliye'nin buyruklarının uygulanmasına aracı olduğu vurgulanmıştır. Seçimlerin ve alınacak kararların Bab-ı Ali'ye sunulması da hemen her maddede tekrarlanmıştır. Örneğin patrik seçiminde irade-i seniyyenin uygun görmesi özellikle belirtilmiştir. Önceki Nizamname gibi burada da genel meclis, ruhani ve cismani meclisler vardır. Ruhani ve cismani meclislerden oluşabilecek karma meclis de gerekirse kurulabilecektir.

Genel Meclis 140 üyeden oluşur. 20 üye İstanbul'daki kilise mensuplarından (ruhanilerden), 40 üye taşradan gelen sivillerden, 80 üye ise İstanbul'daki sivillerden meydana gelir. Bu meclis ruhani ve cismani meclisi seçer. Cismani meclis tarafından eğitim, kurumlar, yargı, manastır, muhasebe idaresi, vasiyet idaresi, hastane idaresi komisyonları kurularak işbölümü yapılmıştır. Komisyon üyeleri yer yer Karma

⁴⁴² Rum Patrikliği Nizamnamesi, Patrik Seçimi İçin Kurulacak Umumi Meclise Dair Bölüm, Madde 1-3; Daimi Karma Meclisin Teşkiline Dair Bölüm, Madde 1, 4-6; Karma Meclisin Daimi Üyelerinin Görevlerine Dair Bölüm, Madde 1, 3.

Meclisçe ve yer yer cismani meclisçe oy çokluğuyla seçilir. Örneğin hastane idaresi komisyonu üyeleri cismani meclisçe vasiyet idaresi komisyonu üyeleri Karma Meclisçe seçilir. Taşrada da taşra genel meclisleri teşekkül ettirilmiştir. Bunların başkanları murahhasa olarak isimlendirilir. Kurulum ve yönetim sistemleri de genel merkez ile aynıdır ve onun kurallarına tabidir.⁴⁴³

1865 tarihli Musevi Cemaati Nizamnamesi'nde hahambaşı, patrikler gibi Devlet-i Aliye ile millet arasındaki iletişimi sağlayan ve Musevi milletini devlete karşı temsil eden kişidir. Musevi cemaatinde de Genel Meclis vardır ve 80 üyeden oluşur. 60 üye sivillerden 20 üye ise ruhban sınıfından oluşur. Sivil üyeler, İstanbul, Bursa ve Edirne'den makam sahibi kimseler arasından seçilir. Bu meclis üyelerinden 7 kişi Ruhani Meclis, 9 kişi de Cismani Meclis için seçilir. Seçimlere tüm Musevi halk katılır ve sandıklar kurularak seçim yapılır. Adaylar arasından en fazla oy alan Genel Meclis'e üye olarak gider. Adaylar hahambaşılık, baş hahamlar ile bölgenin ileri gelenleri tarafından belirlenir. Yine ruhani ve cismani meclisler de görev yapmaktadır. Ruhani Meclis'in Genel Meclisçe atanan 7 hahamdan ibaret üyesi varken Cismani Meclis'in sivillerden oluşan 8 üyesi vardır.⁴⁴⁴

Osmanlı millet sistemi içinde yer almayı sonradan sisteme eklemlenen Protestan milletinin nizamnamesi de daha kurumsal bir hava arz etmektedir. Nizamname'yle birlikte vekillik (bazı kaynaklarda kaymakamlık) müessesesi tayin edilmiş ve vekiller devletin Protestanlar nezdindeki görevlisi gibi hareket etmişlerdir. Gerek İstanbul'da gerek taşrada Protestan topluluğunun olduğu yerlerde bir vekil seçilerek bu seçim Bâb-ı Ali'nin onayına sunulmuştur. Vekiller Dersaadet tarafından tayin olunacak ve bu vekillerin başkanlığında cemaatçe en az 7 üyeden oluşan bir meclis oluşturulacaktır. Vekiller verilen özel görev hükmünce memuriyet şeklinde

⁴⁴³ 1863 yılı Ermeni Milleti Nizamnamesi, Madde 44-51, 57, 69, 94-98.

⁴⁴⁴ Musevi Cemaati Nizamnamesi, Madde 1, 16, 18, 20, 39.

görevlerini yürüteceklerdir. İstanbul vekilinin atamasını padişah yapacak, taşradakiler ise sadrazam buyruğu ile tayin olunacaklardır. Meclis üyeleri ise o yerin Protestan halkı arasından belirlenecektir. Protestan Milleti Nizamnamesi ruhani, cismani veya karma diye çoklu meclis sistemi öngörmemiş, tek bir meclise hem dünyevi hem de dini işlerin idaresini vermiştir.⁴⁴⁵

Süryani Kadim Patrikhane Nizamnamesi'ne göre ise cemaatin en üst idarecisi olan Patrik, Antakya Patriği olarak anılacak ve merkezi Deyrû'z-Zaferan olacaktır. Patrik, Osmanlı idaresinde bulunan Süryanilerin ruhani reisi olduğu gibi Hindistan, Amerikan ve diğer ülkelerdeki Süryanilerin de ruhani reisidir.⁴⁴⁶

Nizamname'de ayrı ayrı ruhani ve cismani meclisler yerine tek bir karma meclis ve genel meclis düzenlenmiştir. Karma Meclis 2 yıllığına görev yapabilecek 2 episkopos, 4 rahip ve 6 sivilden oluşur ve başkanı patriktir. Bu meclis Süryani cemaatine ait kilise, manastır, vakıf, taşınır ve taşınmaz mallar ve okulların idaresi ile gelir ve giderlerine bakar. Ayrıca vasiyet, miras gibi topluluk işleri de bu mecliste görülür. Yine cemaatte görevli bütün metropolit ve episkoposlar ile taşradaki episkoposlar ve meclis üyelerinden 2 kişi ile Karma Meclis üyelerinin tamamından oluşur. Adı her ne kadar genel meclis olsa da bu meclis karma meclise göre daha ikincil, istişari ve olağandışı bir meclistir. Zira patrik seçimi ve nizamname değişikliği gibi önemli işlerin dışında 3 yılda bir veya gerekli olursa daha erken bir zamanda patriğin daveti üzerine toplanır ve daha üst bir perdeden cemaat işlerine bakış açısı sunar.⁴⁴⁷

1916 yılından 1918 yılına kadar kısa bir süreliğine yürürlükte kalan Ermeni Katoğikosluk ve Patrikliği Nizamnamesi'nin 1863 tarihli Nizamname'ye göre Ermeni Milleti bakımından daha sert ve kısıtlayıcı bir metin olduğunu belirtmek gerekir. Zira

⁴⁴⁵ Protestan Cemaati Nizamnamesi, Madde 1-4, 7.

⁴⁴⁶ Süryani Kadim Patrikhane Nizamnamesi, Madde 1.

⁴⁴⁷ Süryani Kadim Patrikhane Nizamnamesi, Madde 42, 47-49, 52.

Sis ve Ahtamar Ermeni Katoğikoslukları birleştirilip İstanbul ve Kudüs Ermeni Patriklikleri birleşen Katoğikosluğa ilave edilmiş, ruhani reislik de bu Katoğikosluğa verilmiş, tüm Osmanlı topraklarını kapsayan yetki alanı içinde merkez olarak da Kudüs belirlenmiştir. Patriğin, devletin emirlerini yerine getireceği, atılan hemen her adım ve alınacak hemen her kararın Mezhepler Nezareti'ne bildirileceği ve onay alınacağı, önceden 35 yaşının ve babadan Osmanlı tebaası olmasının yeterli görüldüğü patriğin 45 yaşını tamamlamış olması ve dededen de Osmanlı uyrukluğunun aranması ve devletin resmi dilini de bilmesi, ruhani meclise 6 üyenin doğrudan Padişah tarafından atanması, cemaat mensuplarından alınan bağış ve yardımlar ile taşınmaz gelirleri, nikâh, cenaze gibi dini işlerden elde edilen gelirler dışında cemaat halkından ek bir şey almanın yasaklanması, meclis üyelerinin sıkı denetim altında tutulacağı ve işlerinde kayıtsızlık göstermelerinin dahi cezalandırılacağı gibi düzenlemeler bu Nizamname'nin ruhunun ve milletin idari şeklinin 1863 tarihli Nizamname'den farklı olduğunu ortaya koyan hususlardır. I. Dünya Savaşı yıllarında zamanın ruhuna göre Ermeni topluluğunun fikri sorulmadan Adliye ve Mezahip Nezareti tarafından hazırlanıp yürürlüğe konulan Nizamname, 1918 yılında yayımlanan ilga nizamnamesiyle kaldırılarak tekrar 1863 tarihli Ermeni Milleti Nizamnamesi yürürlüğe konulmuştur.⁴⁴⁸

Türk Ortodoks cemaatinin dini işlerini idare etmek için kurulan Türk Ortodoks kilisesinin ruhani reisi için “baş dini reis” ifadesi tercih edilmiştir ve merkez Kayseri'dir. Bu kiliseye bağlı episkoposlukların hangi şehirlerde olacağı da mevzuatta kayıt altına alınmıştır. Kayseri'de dini reisin başkanlığında 12 üyeden oluşan bir dini meclis öngörülmüştür. Bu meclisten seçilecek 5 kişi de kilisenin idare üyeliğini yürütecektir.⁴⁴⁹

⁴⁴⁸ Ermeni Katoğikosluk ve Patrikliği Nizamnamesi, Madde 1, 4-5, 31, 35.

⁴⁴⁹ Türk-Ortodoks Kilisesi Tesisi Hakkında Layiha Kanun Sureti, Madde 1-2, 9, 11.

İncelediğimiz gayrimüslim nizamnameleri içinde en detaylı hazırlanan ve milletin idaresi noktasında taşra teşkilatlarına kadar hemen her konunun yer aldığı nizamname Ermeni Milleti Nizamnamesi'dir. Bu Nizamname de dahil tüm nizamnamelerde alınan hemen her kararın Osmanlı yönetimine bildirilmesi ve izin alınması önemli hususlardandır. Hatta bazı nizamnamelerde patrik seçimi öncesi patrik vekilinin dahi Bab-ı Ali'ye bildirilip gelecek onaya göre hareket edildiği görülmektedir. Öne çıkan bir diğer husus ise Süryani Kadim Patrikhanesi karma meclisi hariç (burada sayılar eşit) diğer tüm genel ve karma meclislerdeki sivil sayısının ruhani üye sayısından fazla oluşudur. Dolayısıyla her ne kadar meclislere dini önder başkanlık etse ve din temelli oluşum içindeki milletlerin idaresi için toplanılsa da cemaatin ileri gelenleri ile halkın (esnaf, sanatkâr, zanaatkâr gibi) meclislerde ruhanilere göre daha fazla oranda temsil edildiği görülmektedir. Özellikle Musevi cemaatinde seçimlerin yüksek oranda halk katılımının sağlanacağı şekilde planlanması ve ona göre uygulamaya konulması, nizamnameler içinde millet idaresi açısından en demokratik olanın Musevi Cemaati Nizamnamesi olduğunu göstermiştir. Katolik, Protestan ve Türk Ortodoks cemaatleri; genel, karma, ruhani ve cismani meclisler yerine millet iradesi ile dini işler için tek bir meclis öngörürken diğer nizamnamelerde birden fazla meclis yapısı düzenlenmiştir. Ermeni ve Musevi milletlerinin genel meclise ilaveten ruhani ve cismani diye ayrı ayrı meclisleri de varken Rum ve Süryani milletlerinde ruhani ve cismani meclisler yerine sadece karma meclis vardır.

2. Merkezi Yönetim

Yapısı gereği cemaatin idaresinde merkezi bir otoritenin varlığını benimsememe taraftarı olan Protestan cemaatinin nizamnamesi dışındaki nizamnamelerde toplulukların merkezi bir yapı tarafından yönetimini esas alan düzenlemeler yapılmıştır.

Bu yapı genel olarak cemaatlerin ruhani reisleri önderliğinde dini merkezlerde toplanan genel meclistir.

1850 yılında yayımlanan Katolik Milleti Nizamnamesi'nde meclis, patriğin başkanlığı ile birlikte hem güvenilir hem de tecrübeli olan on iki üyeden oluşacaktır. Mazereti bulunan bir üyenin meclise gitmemesi halinde patrikle beraber üyelerin dokuzunun (üçte iki çoğunluğunun) hür bir şekilde karar vermesi yeterlidir. Mecliste alınacak kararlar çoğunluğun, yani yarıdan bir fazlasının oyuyla alınmaktadır. Ayrıca görüşülen maddelerde karar verilirken üyelerin oyunun eşit olması durumunda meclis başkanının, yani patriğin oyu hangi yöndeysse o şekilde karar alınmaktadır.⁴⁵⁰

1860 tarihli Ermeni Milleti Nizamnamesi'nde merkezi yönetim, Milli Genel Meclis'ten oluşmaktadır ve bu meclisin üye sayısı iki yüz yirmidir. Üyelerin yüz altmış kişisi İstanbul'daki kiliselerden seçilirken, altmış kişisi de taşradaki ruhani önderliklerden seçilmektedir. Milli Genel Meclis'in üye sayısı en fazla dört yüz olabilirken, meclis toplantı yeter sayısı ise en az yüz on birdir. Milli Genel Meclis'in kuruluş amacı; milli yüksek yöneticileri seçmek, Milli Meclis'in düzenini sağlamak, meclis yönetimini sağlamak, tüm işlerde kararlı bir biçimde yönetim sergilemek, Ermeni Milleti Nizamnamesi'nde yer alan kurallara uymak ve bu kuralları muhafaza etmektir. Milli Genel Meclis'in, nizamnamede belirtilen şartlara uygun olarak toplanması mecburidir.⁴⁵¹

1862 yılında yayımlanan Rum Patrikliği Nizamnamesi'ne göre metropolit topluluğu, İstanbul Patrikliği'ne bağlı olarak on iki metropolitten oluşmaktadır ve hiyerarşide, İstanbul Patriği'nin başkanlığı altındadırlar. İstanbul Patriği'nin emir ve direktiflerini yerine getirmeleri gerekir. İstanbul Rum Patrikliği'ne ait olan ve tüm Hristiyan topluluğunun dini idarede söz sahibi olmasından dolayı kilise kanunlarının

⁴⁵⁰ Katolik Milleti Nizamnamesi, Madde 1-4.

⁴⁵¹ 1860 yılı Ermeni Milleti Nizamnamesi, Madde 9-13.

geçerli olmasıyla birlikte milletin işlerine ve dini problemlere dikkat edilmesi, boş kalan episkoposluk makamlarının yerine yenilerinin atanması, millet manastırlarının ve İstanbul'daki millet okulunun düzeninin sağlanması, korunması ve yönetilmesi, Ortodoks Hristiyanların inançlarını dine uygun bir şekilde yaşamalarının sağlanması ve mezhep değiştirmelerinin engellenmesi, İncil'in patrik aracılığıyla millete anlatılması ve öğretilmesi için hem İstanbul'da hem de taşrada rahiplerin ve vaizlerin görevlendirilmesi ve atanması, kitapların ve faydalı eserlerin temini için patrikhanede bir basımevinin kurulması amacıyla mevcut kanunların uygulanarak Maarif Bakanlığı ile irtibata geçilmesi gibi görevler metropolit topluluğunun dini haklarıdır ve dışarıdan bir kişinin müdahale etmesine izin verilmemektedir. Haftada üç kez toplanacak metropolit topluluğu Bab-ı Ali'ye gönderilecek evrakları mühürler ve kaydeder.⁴⁵²

Milletin Karma Meclis'i ise dört episkopos ve sekiz de sivillerden olmak kaydıyla toplam on iki üyeden oluşmaktadır. Bazı önemli hallerde patrik, davetsiz veya davet edilerek meclise başkanlık yapabilecektir. Mecliste Rumca, Türkçe, Bulgarca ve Fransızca dillere çeviri yapılabilmesi amacıyla başkâtip ve ikinci kâtip bulunması gerekmektedir. Karma Meclis üyeleri en fazla iki yıl görev yapabilir ve üyelerin yarısı her yıl yenilenir. Mecliste görev yapacak kişilerin Osmanlı vatandaşlığına sahip olması, halk tarafından tanınması ve doğruluğundan emin olunması gerekmektedir. Seçim sonuçları açıklandıktan sonra Karma Meclis'e seçilen ve atanan episkoposlar ile birlikte milletten seçilen kişiler Bab-ı Ali'nin onayına sunulur. Karma Meclis üyelerinin görev süresi iki yıl olmasına rağmen bu süre din adamları için geçerli değildir. Her üye, iki yıl dolmadan yeniden üye seçilemeyecektir. Karma Meclis seçilme şartına göre üyelerin yaşları otuzdan aşağı olamaz. İstanbul'da ikamet etmek, Osmanlı vatandaşı olmak, işlerinde deneyim sahibi ve itibarlı olmak, eğitilmiş ve güvenilir kişiler olmak aranan

⁴⁵² Rum Patrikliği Nizamnamesi, Metropolit Topluluğu ve Heyetinin Kuruluşuna Dair Bölüm, Madde 1; İstanbul Patriği ile Metropolit Topluluğunun Birbirleriyle Olan İlişkilerine Dair Bölüm, Madde 8.

şartlardır. Seçilen her üye, göreve başladıktan sonra iki yıl olan görev süresinin dolmaması halinde geçerli bir nedeni yoksa görevini bırakamayacaktır. Herhangi bir nedenden dolayı istifa etmek zorunda kalanlar ve görevi sırasında vefat edenler için patrik, metropolit topluluğu ve Karma Meclis üyeleri durumu Bab-ı Ali'ye bildirerek yeni bir seçim yapılmasını isteyebilecektir. Ayrıca iki aydan fazla izin kullanamayan meclis üyelerinin iki aydan daha fazla izin kullanmaları halinde göreve yeni bir üyenin seçilmesi için durum Bab-ı Ali'ye bildirilmelidir. Belirlenen günlerde meclis üyelerinin, görevlerinin gereği olarak mecliste hazır bulunmaları zorunludur. Herhangi bir meclis üyesinin hırsızlık ve rüşvet alma suçlarıyla karşı karşıya kalması durumunda kurallar gereği cezai işlem uygulanması gerekir ve bu durum Bab-ı Ali'ye yazılı olarak bildirilmelidir. Meclisin sivil olan üyeleri maaş almadan bu görevlerini ifa ederler. Karma Meclis'in daimi üyeleri, haftada iki kez toplanmak zorundadır.⁴⁵³

1863 yılında yayınlanan Ermeni Milleti Nizamnamesi'nde patrik, hem milletin başkanı hem de istisnai hallerde Devlet-i Aliye'nin vereceği emirleri uygulamak için aracı konumdadır. Patrikhane, dini işlerle ilgilenmek için Ruhani Meclis'in, dünyevi işlerle ilgilenmek için Cismani Meclis'in ve gerekli hallerde her iki meclisin de birleşmesiyle Karma Meclis'in oluşumunu sağlamaktadır. Fakat meclislerin gerek görevleri hususunda gerekse de kurulması hususunda açık bir düzenleme olmadığından dolayı çeşitli karmaşık durumlar ortaya çıkmaktadır. Özellikle de Genel Meclis'in kurulmasında çeşitli zorluklarla karşı karşıya kalınmıştır. Genel Meclis'in üye sayısı yüz kırktır ve üyeler üç farklı gruba ayrılmaktadır. Birinci üye grubu, yirmi kişiden yani yedide bir oranında İstanbul'daki kilise üyelerinin seçtiği kilise üyelerinden oluşmaktadır. İkinci üye grubu, kırk kişiden yani yedide iki oranında taşradan seçilen üyelerden oluşmaktadır. Üçüncü üye grubu ise seksen kişiden yani yedide dördü

⁴⁵³ Rum Patrikliği Nizamnamesi, Daimi Karma Meclisin Teşkilî ve Üyelerinin Görevlerine Dair Bölüm, Madde 1-15; Karma Meclis Daimi Üyelerine Dair Bölüm Madde 1.

oranında İstanbul'daki kilise cemaatlerinin seçtiği üyelerden oluşmaktadır. Genel Meclis, hem Ruhani Meclis üyelerini hem de Cismani Meclis üyelerini kapsamaktadır. Fakat bu üyeler, Genel Meclis üyeliği için seçilmedikleri durumda oy kullanma hakkı elde edemezler.⁴⁵⁴

Patrikhane kalemi (sekreterlik) milletin yazışmalarını yapmakla yükümlüdür. Bu birim merkezi yönetimde önemlidir. Zira üç bölüm şeklinde görev yapan patrikhane kaleminde birinci bölüm yazışmalardan, ikinci bölüm gelen evraklardan ve meclis ve komisyon sekretaryasından, üçüncü bölüm de yeni doğan, evlenen ve vefat edenlerin kayıtlarının tutulmasından ve evrak mühürlemekten sorumludur. Bu birimin başında Cismani Meclisçe seçilen ve patrik tarafından atanan bir müdür vardır ve müdüre bağlı yeterli sayıda kâtip görev yapar.⁴⁵⁵

1865 tarihli Musevi Cemaati Nizamnamesi'nde Genel Meclis, yirmi ruhani üye ve altmış sivil üyeden oluşur. Yalnız bu Nizamname'de diğerlerinden farklı olarak ruhani üyeleri de yine altmış kişilik sivil (halk) belirlemektedir. Musevi cemaatinin olduğu yerlerde baş haham ve halkın önde gelenleri Genel Meclis'e seçilecek adayları belirleyip liste yapar. Aday sayısı o bölge için ayrılan kontenjanın iki katı olarak listelenir. Liste tüm mahalle/bölge halkına ilan edilir. Halk en çok tercih ettiği adayların isimlerini yazıp sandığa atar. Sandık başında hahamhane memuru görev yapar. Sandık; baş haham, sandık memuru ve Musevi cemaati huzurunda açılıp sayılır. Seçilen kişilerin isim listesi mühürlenip asılarak ilan edilir. Seçim tutanakları hem mahallenin/bölgenin baş hahamında hem de hahamhanede kaydedilip muhafaza edilir.⁴⁵⁶

Bu bakımlardan merkezi yönetim noktasında genel meclis seçimleri yönüyle Musevi cemaatinde seçim güvenliğine dikkat edildiği, seçilenlerin seçilme

⁴⁵⁴ 1863 yılı Ermeni Milleti Nizamnamesi, Madde 1-2, 57-58.

⁴⁵⁵ 1863 yılı Ermeni Milleti Nizamnamesi, Madde 13-15.

⁴⁵⁶ Musevi Cemaati Nizamnamesi, Madde 16-19.

yeterliliklerinin olup olmadığına kadar bakıldığı, gerek seçim gerek sayım esnasında şeffaflığın sağlanmaya çalışıldığı, en uç noktadaki halkın dahi seçimlere katılımının önemsendiği ve neticeten genel meclis seçimlerinin diğer cemaat nizamnamelerine göre daha demokratik usullere tabi olduğu söylenebilir.

Protestan cemaatinin merkezi idaresine baktığımızda nizamnameler içinde en ademimerkeziyetçi nizamnamenin Protestan Cemaati Nizamnamesi olduğunu belirtmek gerekir. Protestan cemaatine bakan yönüyle merkezi olmayan bu Nizamname devlete bakan ve devletin cemaati kontrol etmesi yönüyle son derece merkeziyetçidir. Daha önceden Osmanlı millet sistemi içinde yer almadığı için sistematik bir tarihsel süreci olmayan Protestan cemaatinin nizamnamesi de devletin bir kurumuna nizamname hazırlanması gibi ele alınıp ortaya çıkarılmıştır. Günümüzde cami imamlarının atanması gibi Protestanlar için de merkez ve taşra vekilliği gibi bir görev ihdas edilmiş ve merkezi yönetim tarafından vekiller atanmıştır. İstanbul vekili bizzat padişah fermanıyla taşra vekilleri ise sadrazam buyruğuyla atanıp görevlendirilmiştir. Söz konusu vekilin başkanlığında ve Protestan cemaati tarafından seçilecek en az yedi üye ise İstanbul ve taşra meclislerini ayrı ayrı aynı düzende oluşturmuştur. Bu bağlamda Protestan cemaati için bir merkezi teşkilatın veya genel meclisin olmadığını belirtmek gerekir. İstanbul vekilliğinin taşra vekilliklerinden gelen talepleri Bab-ı Ali'ye iletmesi dışında ayrıcalıklı bir konumu bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu Nizamname'nin Protestan mezhebinin ruhuna uygun yapıldığını da söyleyebiliriz. Nitekim Protestan cemaatler özerkliği esas alıp herhangi bir merkezi otoriteyi kabul etmeyen otonom yapılardır. Özellikle episkopal ve sinodik elementleri içermeyen, yetkiyi yerel topluluklara (kiliselere, cemaatlere) veren ve yerel toplulukları kapsayacak şekilde bir takım danışma amaçlı toplantı ve konferanslar tertipleyen Protestan Hristiyan kilise yönetim şeklini ifade

eden Protestan mezhebi akımlarından Kongregasyonalist hareket⁴⁵⁷ başta olmak üzere bağımsızlığı ve klasik kilise anlayışını ve yapısını kabul etmeyen Protestan mezhebi fikriyatına uygun bir nizamname yapılmıştır.

Süryanilerde ise merkez Deyrû'z-Zaferan olarak kabul edilip Antakya Patriği olarak isimlendirilen patrik önderliğinde bir yapı kurulmuştur. Buradaki amaç aynı zamanda Osmanlı Devleti'ndeki Süryanileri diğer Süryanilerin de merkezi haline getirmek olmuştur. Bu bağlamda Hindistan, Amerika ve diğer ülkelerdeki Süryani Kiliseleri'nin merkezinin Osmanlı Devleti'ndeki Süryani Kadim Patrikliği olduğu yönünde düzenlemeye gidilmiştir.⁴⁵⁸

Süryani Patrikliğinin ruhban ve sivillerden oluşan Karma Meclis'i iki episkopos, dört rahip, altı sivil olmak üzere on iki kişiden ibarettir. Burada dikkat edilecek husus diğer nizamnamelerde meclis üyeliklerinde sivillerin sayısı fazla olmasına rağmen bu nizamnamede sivil-ruhban sayısı eşit tutulmuştur. Patrik ise bu meclisin başkanıdır. Üye sayısının iki katı kişi -ki buna sivil üyeler de dahil- patrik tarafından belirlenip cemaat metropolitliği ve manastır yetkililerine gönderilir. Bu birimler kendi yerel meclislerinde Patriğin belirlediği isimler arasından oybirliği ile istedikleri adayı belirleyip Patriğe sunar. Patrik de üzerinde mutabık kalınan isimleri Bab-ı Ali'ye bildirir. Bu meclis, cemaat hakkındaki konularda gerek karar alma gerek icra etme bakımından daha etkin bir meclistir.⁴⁵⁹

Bir de genel meclis vardır ki bu meclis üç kısımdan oluşur. Birinci grup üye tüm metropolit ve episkoposlardır. İkinci grup yereldeki meclislerden iki kişidir ve üçüncü grup karma meclis üyeleridir. Bu meclis üç yılda bir mayıs ayının başında patrik

⁴⁵⁷ Bkz. Hüseyin Erdem, Hıristiyanlıkta Kongregasyonalist Akımın Ortaya Çıkışı Ve Görüşleri, Ankara Üniversitesi SBE Felsefe ve Din Bilimleri (Dinler Tarihi) ABD Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2009.

⁴⁵⁸ Süryani Kadim Patrikhane Nizamnamesi, Madde 1.

⁴⁵⁹ Süryani Kadim Patrikhane Nizamnamesi, Madde 42-44.

başkanlığında Deyrû'z-Zaferan Manastırı'nda toplanır. Cemaatin genel konuları, genel merkez olmak üzere manastırların işleri ve ihtiyaçları, cemaat okullarının geliştirilmesi gibi konular bu mecliste konuşulup karara bağlanır.

Ermeni Katoğikosluk ve Patrikliği Nizamnamesi'nde de Karma Meclis vardır. Ancak buradaki mecliste dört ruhani üye varken sekiz sivil üye yer alır. Patrik doğal başkan olup, ruhani üyelerden birisini başkanlık için vekil atayabilir. Bu meclisin ruhani üyeleri ruhani meclis tarafından siviller ise birisi patriklik olmak üzere diğer her bir yerel önderliklerden bir kişi şeklinde seçilir. Bu meclis patrikhanenin bütçesini yönetmek, cemaat kilise, manastır, vakıf ve okullarının emlak ve gelir giderlerinin idaresini gözetim altında tutmak üzere haftada bir gün toplanır. Patrik veya atadığı vekil olmadan meclis toplanamaz.⁴⁶⁰

Patrikhanede birer başkâtip, kâtipler, dini işlerden sorumlu rahip ve papazlar ile hizmetliler görev yapar. Gelen evraklar ruhani veya Karma Meclis'e havale edilip acil durumlar dışında geliş sırasına göre ele alınır.⁴⁶¹

Türk-Ortodoks Kilisesi'nin ise merkezi Kayseri olarak belirlenmiş, bu Kilise'ye bağlı episkoposluklar Edirne, İzmir, Ankara, Antalya, Trabzon vb. şehirlerde kurulmuştur. Kayseri'de baş dini reis başkanlığında on iki üyeden müteşekkil bir dini meclis öngörülmüştür. Şehirlerdeki episkoposlukların en kıdemlileri ve yaşlılarından on iki kişi iki yıllığına dini meclis üyeliğini yerine getirir. Bu meclisten seçilecek beş kişi ise kilise meclis idaresi görevini yürütür. Dini meclis Türk Ortodokslarının dini işlerinin idaresi, din adamlarının yetiştirilmesi ve eğitilmesi gibi görevleri yerine getirir.⁴⁶²

Genel meclisler ve merkezi yönetim bakımından şunlar söylenebilir ki; Katolik, Rum, Süryani, 1916 yılı Ermeni Patrikliği ve Türk-Ortodoks cemaatlerinde Genel

⁴⁶⁰ Ermeni Katoğikosluk ve Patrikliği Nizamnamesi, Madde 8-9.

⁴⁶¹ Ermeni Katoğikosluk ve Patrikliği Nizamnamesi, Madde 17-18.

⁴⁶² Türk-Ortodoks Kilisesi Tesisi Hakkında Layiha Kanun Sureti, Madde 1-2, 9-10.

Meclis 12 üyeden oluşturulmuştur. Genel meclisinin üye sayısı 7 kişiyle en az olan ve ruhani-sivil ayrımı olmayan cemaat Protestan cemaati olup, 220 üyeyle en fazla üye sayısının olduğu topluluk ise Ermenilerdir. 1860 yılı Nizamnamesi'nde 220 olan üye sayısı 1863 yılında 140 kişiye düşürülse de bu haliyle dahi üye sayısı en fazla olan cemaat Ermeniler olmuştur. Ermenileri takip eden topluluk ise 80 üyeyle Musevilerdir.

3. Ruhani Reis

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim toplulukların hem idaresini hem devletle olan irtibatını hem de cemaat adına temsilini nizamnamelerde yer verilen orijinal ifade tarzıyla ruhani reisler yerine getirmektedir. Bu kişi Musevi cemaatinde hahambaşı, Türk Ortodoks Kilisesi'nde ise baş dini reistir. Protestan cemaatinde ise bir ruhani reislik öngörülmemiştir. Bu cemaatlerin dışındaki diğer gayrimüslim cemaatlerin ruhani reisleri patrik olarak nitelendirilmektedir.

Katolik Milleti Nizamnamesi'nde cemaatin ruhani reisi olarak patrik, meclise başkanlık yapmaktadır ve Katolik Milleti'nin başıdır. Meclislerin karar alma sırasında oyları eşit olursa patriğin oyunun olduğu tarafın görüşü tercih edilecektir. Bab-ı Ali'ye sunulacak her bir dilekçede hem patriğin mührü hem de meclisin mührü olacaktır.⁴⁶³

1860 yılında yayımlanan Ermeni Milleti Nizamnamesi'nde patrik hem millet meclislerinin başkanı hem de yürütme görevinin başıdır. Patrik, meclisin yetki alanındaki işleri incelenmek üzere meclise sunmakta ve kararları meclis vermektedir. Mecliste alınan kararlar, imzalı ve mühürlü olmak zorundadır. Aksi halde kararların hiçbir hükmü yoktur. Meclisin olağanüstü toplantı yapması gerekirken toplantı yapılamayan durumlarda patrik, her türlü sorumluluğu alarak karar vermektedir. Ancak patrik, aldığı kararları kaydedip ilk toplantıda onaylatmak için meclise sunmak

⁴⁶³ Katolik Milleti Nizamnamesi, Madde 1, 4-5.

zorundadır. Patriğin mecliste bulunmadığı durumlarda meclisin karar almasından dolayı patrik, alınan kararları eleştirebilir ve yeniden inceletebilir. Fakat meclisten tekrar aynı karar çıkarsa ve bu karar nizamnameye aykırı değilse patrik, alınan kararı mecburen onaylamak zorundadır.⁴⁶⁴

1860 tarihli Nizamname'ye göre uygun bir şekilde davranış sergilemeyen millet görevlilerinin görevden el çektirilmesi veya engellenmesi için patrik, yetkili mercilere öneride bulunabilmektedir. Patriğin, Millet Meclisi'ni veya komisyonları kapatma yetkisi yoktur. Ancak patrik, uygun davranışta bulunmayan meclisin başkanından izahat ister. Olumsuz hâlin devam etmesi halinde meclis yazılı olarak uyarılır. Eğer olumsuz durumda herhangi bir düzelme olmazsa suçlanan, meclisten biri ise patrik Genel Meclis'in toplanmasını ister. Eğer suçlanan, komisyonlardan biri ise Cismani Meclis'e başvuru yaparak gerekçeyi anlatır veya komisyonun kapatılmasını isteyebilir. Patrik, millet sandığından mutlaka bir maaş almalıdır. Patrikhane'nin giderlerini patriğin üstlenmesi gerekmektedir.⁴⁶⁵

Rum Patrikliği Nizamnamesi'ne göre patrik, din adamlarının başı olduğu gibi Hristiyanların bazı dünyevi işlerinde Devlet-i Aliye'nin yasalarını uygulayan bir aracı görevi görmektedir. Patrik olarak seçilen kişi, olgun bir yaşta ve episkopos rütbesine sahip din adamlarından olmalıdır. Patriğin, kesintisiz ve en az yedi yıllık bir memuriyet hayatı olmakla beraber memurluk yaparken hiçbir suça karışmamış olması gerekmektedir. Patrik'in adabından ve ahlakından emin olunan, fenni ve dini ilimleri bilen bir kişi olması kilise işlerinin zorunluluğudur. Aynı zamanda patrik, tüm doğu kiliselerinin başkanıdır. En başta Fatih Sultan Mehmet olmak üzere diğer Osmanlı Sultanları tarafından takdir edildiği ve çeşitli ayrıcalıklar tanındığı için Ruhani

⁴⁶⁴ 1860 yılı Ermeni Milleti Nizamnamesi, Madde 14-16.

⁴⁶⁵ 1860 yılı Ermeni Milleti Nizamnamesi, Madde 17-19.

yönlerden bazı üstünlüğe sahip ve babadan Osmanlı vatandaşlığı bulunan bir kişi olmalıdır.⁴⁶⁶

Patrik olan kişi bu makamda ömür boyu bulunmaktadır. Vefat eden patriğin cenazesi ve canı için harcanması gereken tutarlar mirasından ayrıldıktan sonra, kalan miras eşit bir biçimde üçe bölünmektedir. İlki akrabalarından ihtiyaç sahiplerine, ikincisi İstanbul Patrikliğinin hayır işlerine üçüncü grup miras ise kamu yararlı yapılara veya vakıflara sarf edilir. Patrik olan kişi, yıllık beş yüz bin kuruş maaş almaktadır. Ancak bu maaş ile patrikhane özel sekreteri, haznedarı ve diğer patrik hizmetinde çalışanların maaşları ile diğer giderler karşılanmaktadır. Patriğin diğer giderleri için ayrı bir ödeme yapılmamaktadır.⁴⁶⁷

1863 tarihli Ermeni Milleti Nizamnamesi'ne göre patrik, milletin başkanıdır. Ancak patrik seçilecek kişi, gerek millet meclislerinin başkanı olması gerek yürütme görevinde bulunması gerekse de Devlet-i Aliye'nin emirlerini uygulaması nedeniyle milletin güvenini, itibarını kazanmalı ve bu makamın niteliğine ve onuruna uygun davranmalıdır. Aynı zamanda patrik; episkoposlardan olmalı, Devlet-i Aliye'nin güvenini kazanmalı, en azından babasından itibaren Osmanlı vatandaşı olmalı ve en az otuz beş yaşını doldurmuş olmalıdır.⁴⁶⁸

Patriğin ölümü, istifa etmesi ya da farklı bir sebep nedeniyle görevinden ayrılmasından dolayı boş kalan patriklik makamının yerine Ruhani ve Cismani Meclislerin birleşmesiyle vekâleten bir kişi seçilir ve seçimin onayı içinse Bab-ı Ali'den talepte bulunulur. Seçimin gerçekleştirilmesinin hemen ardından sonuçlar Bab-ı Ali'ye bildirildikten sonra padişahın uygun görmesi halinde (irade-i seniyye) patrik ataması

⁴⁶⁶ Rum Patrikliği Nizamnamesi, Seçim Açıklamalarına Dair Bölüm, Madde 8; Patrikliğe Layık ve Seçilebilecek Kişinin Gerekli Nitelikleriyle İlgili Bölüm, Madde 1-3.

⁴⁶⁷ Rum Patrikliği Nizamnamesi, Episkoposluğu Hak Edecek Olan Rahiplerin Nitelikleri ile Seçim Usullerine Dair Bölüm Madde 12; İstanbul Patriği'nin Maaşına Dair Bölüm Madde 1.

⁴⁶⁸ 1863 yılı Ermeni Milleti Nizamnamesi, Madde 1.

yapılır. Göreve başlayacak olan patrik, yemin töreni için davet edilir. Yemin eden patrik böylece resmen görevine başlamış olur.⁴⁶⁹

Eğer patrik, nizamnamede belirtilen hükümlere riayet etmez ise suçlu kabul edilir. Patrik hakkında ithamda bulunma yetkisi Genel Meclis, Ruhani Meclis veya Cismani Meclis'e aittir. Fakat itham nedeniyle Genel Meclis'in toplanabilmesi için Bab-ı Ali'den izin alınması gerekmektedir. Yürütülen soruşturma, çeşitli aşamalardan geçtikten sonra patriğin suçlu bulunması halinde durum Bab-ı Ali'ye bildirilir ve patrik hemen görevinden el çektirilir. Ancak patrik, görevden ayrılmasıyla birlikte murahhasa episkopos unvanı altında ruhani görevine devam eder; fakat Karma Meclis, usule uygun bir şekilde hakkında işlem yürütür.⁴⁷⁰

Patriğin gerek şahsen gerek meclisleri ve komisyonları harekete geçirmek noktasında pek çok yetkisi vardır. Nizamnamelerin icrasını patrik yerine getirir. Acil olan işlerde meclislere ait olan kararları daha sonradan meclise sunulup onaylanmak üzere kendisi alabilir. Meclislerde alınan kararları tekrar görüşülmek üzere meclise iade edebilir. Ancak yeniden görüşülen kararları imzalamak zorundadır. Nizamname'ye ve genel kurallara aykırı davranan görevlilerin görevlerinden alınabilmesi için ilgili meclis ve komisyonları harekete geçirir.⁴⁷¹

Musevi cemaatinde ise otuz ila yetmiş yaşları arasındaki Osmanlı Devleti vatandaşı güvenilir bir kişi ancak hahambaşı olarak cemaatin ruhani reisliğini yapabilir. Burada diğer Nizamnamelerden farklı olarak üst yaş haddinin getirildiği görülmektedir. Ayrıca alt yaş olan otuz yaş da diğer nizamnamelere göre en genç yaş sınırıdır. Fakat şu da vardır ki hahambaşı yetmiş yaşını geçmiş olsa da akli ve fiziki olarak görevini yapmaya müsait ise görevine devam edebilecektir. Hahambaşı, Nizamname'nin tam ve

⁴⁶⁹ 1863 yılı Ermeni Milleti Nizamnamesi, Madde 2-4.

⁴⁷⁰ 1863 yılı Ermeni Milleti Nizamnamesi, Madde 5-7.

⁴⁷¹ 1863 yılı Ermeni Milleti Nizamnamesi, Madde 8-11.

eksiksiz bir şekilde uygulanmasını temin ile görevlidir. Hahambaşı kendisine doğrudan gelen veya Devlet-i Aliye tarafından kendisine iletilen işlerin ilgili komisyona havalesini yapar. Bu komisyondan karar çıkmadan kendisi re'sen karar veremez. Nizamname'ye aykırı olmayan kararları derhal onaylar, aksi yine Nizamname'ye göre mümkün değildir. Ancak Nizamname'ye aykırı olanları kendisinin de katılacağı bir toplantıya havale eder. Acil işlerde ise meclisin toplanmasını beklemeden karar verir ancak bu kararını da bekletmeksizin Cismani Meclis'in onayına sunar.⁴⁷²

Hahambaşı, cemaat işlerinde görevli ruhani ve sivil görevlilerin aykırı hareketleri halinde bu kişileri ilgili meclise bildirir. Meclisin verdiği karar doğrultusunda hahambaşı bu görevliyi görevden alır ve yerine bir başka atama yapar. Meclis üyelerini de doğrudan değiştiremez. Önce iki defa yazılı olarak ikaz eder sonra ilgili meclise bildirerek meclisten değiştirilmesini ister. Dolayısıyla seçilmişler üzerinde hahambaşının doğrudan etki etme yetkisi yoktur. Seçilenler üzerinde denetim ve muhakeme yetkisi ilgili meclislerdedir. Hahambaşığı da ancak ruhani ve cismani meclisler suçlayabilir. Bu durumda konu meclislere havale edilip meclislerce Bab-ı Ali'ye iletilir. Devletin emri ve gözetiminde cemaat karma meclisinde konu görüşülüp üçte iki çoğunlukla verilecek karar sonucu hahambaşı görevden el çektirilebilir.⁴⁷³

Hahambaşının damat ve kardeş de dâhil birinci derece yakınları –seçiminden önce göreve başlayanlar hariç- cemaat işlerinde memur olarak istihdam edilemezler. Hahambaşının ikamet edebileceği bölge dahi kendisine ulaşım rahat olsun diye Nizamname'de belirlenmiştir. Buna göre Unkapanı ve Cıbalı Kapısı dışında hahambaşı başka bir yerde ikamet edemez. Hahambaşının maaşı ve ev eşyaları cemaat sandığından karşılanır ve halefine devrolur. Görevinin sona ermesi hallerinde ruhani ve cismani

⁴⁷² Musevi Cemaati Nizamnamesi, Madde 1, 5-7.

⁴⁷³ Musevi Cemaati Nizamnamesi, Madde 8-9, 12.

meclisin birlikte seçeceği vekil tarafından yenisi seçilene kadar hahambaşılık görevleri yerine getirilir.⁴⁷⁴

Protestan cemaatinde bir ruhani reislik öngörülmemiş, onun yerine İstanbul ve taşra vekilliği şeklinde bir başkanlık sistemi tasarlanmıştır. Vekil olarak doğrudan Devlet-i Aliye tarafından, Osmanlı vatandaşı olan ve kötü hale sahip olmayan bir kişi atanacak olup azli de yine Devlet-i Aliye tarafından sağlanacaktır.⁴⁷⁵

Süryanilerde de patrik cemaatin revidir. Nizamname'nin uygulanıp uygulanmadığını denetlemekle yükümlü olan patrik, kendisine gelen işleri Karma Meclis'e havale edip meclis çoğunluğu tarafından alınan kararları uygular. Nizamname'ye aykırı kararları ise reddedip tekrar görüşülmesini isteyebilir. Şayet Karma Meclis'te oylar eşit olursa patriğin olduğu tarafın kararı kabul edilir. Patrik ruhani görevlilerin tayin ve azillerinden münferiden yetkilidir. Karma Meclis bu karara katılmak zorunda olup bunu değiştiremez. Bu bakımdan Süryani Patrik'in yetkisi diğer cemaat ruhani reislerine göre daha geniştir. Diğerlerinde yetkili meclisler aracılığıyla azil yapılırken Süryanilerde patriğin doğrudan azil ve görevden alma yetkisi vardır.⁴⁷⁶

Patriğin maaşı Karma Meclis tarafından tespit ve tahsis edilir. Bu maaş dışında hiçbir cemaat kurum ve kuruluşundan ve gelirinden para alamaz. Patriğin denetim veya incelemeler için Hindistan Süryani Ortodoks Kiliseleri başta olmak üzere seyahat etmesi gerekiyorsa bu, Karma Meclis'te görüşülüp karara bağlanır. Görevlileri doğrudan görevden alma yetkisine sahip patriğe seyahat yetkisinin doğrudan verilmemesi ve bunun için Karma Meclis'ten icazet istenmesi güvenlik ve iç ilişkilerdeki liderlik dengesi ve çekişmeleri gerekçesiyle olsa gerektir.⁴⁷⁷

⁴⁷⁴ Musevi Cemaati Nizamnamesi, Madde 10-11, 13-15.

⁴⁷⁵ Protestan Cemaati Nizamnamesi, Madde 1-5.

⁴⁷⁶ Süryani Kadim Patrikhane Nizamnamesi, Madde 1, 10-11, 13.

⁴⁷⁷ Süryani Kadim Patrikhane Nizamnamesi, Madde 14-15.

1916 tarihli Ermeni Katoğikosluk ve Patrikliği Nizamnamesi'nin 1863 tarihli olana göre sert ve ağır hükümler içerdiğini ve bu nedenle uygulanmadığını, sonrasında tekrar 1863 tarihli Nizamname'ye dönüldüğünü söylemiştik. Hükümlerdeki sert ve katı yaklaşımın ruhani reislik konusunun düzenlenmesinde de devam ettiği görülmektedir. 1863 tarihli Nizamname'de patriğin otuz beş yaşından büyük ve en az babadan beri Osmanlı tebaasında olması koşulu aranırken, 1916 tarihli olanda kırk beş yaşından büyük ve babadan ve ayrıca dededen beri Osmanlı tebaası olması şartı getirilmiştir. Ayrıca en az beş yıl alt ruhani teşkilatlarda ruhani önder olarak çalışma koşulu aranmıştır.⁴⁷⁸

Türk Ortodoks Kilisesi'nde ise ruhani reisin ismi baş dini reis olarak ifade edilmiştir. Baş dini reis olabilmek için en az beş yıl episkopos olarak çalışmış olmak, babadan ve dededen Osmanlı tebaası olmak, kırk yaşını doldurmuş olmak şartı aranmıştır. Baş dini reisin yasadışı işleri ve kanun ve devlet düzenine aykırı hareketleri nedeniyle görevden alınması Osmanlı hükümetince yerine getirilir. Ölen baş dini reisin malları, Türk Ortodoks cemaatinin aleyhine olmayacak şekilde emval ve emlak hakkındaki kanunlara göre muamele görür.⁴⁷⁹

4. Ruhani ve Cismani Meclisler

Gayrimüslim cemaatlerden Ermeni ve Musevilere ait nizamnamelerde ruhani ve cismani meclislerin ayrı ayrı oluşturulduğu görülmektedir. Toplulukların dünyevi denilen eğitim, ekonomi, mali işler, bütçe gibi genel işleyişine dair konuları cismani meclislerde görülürken papazların seçimi, tayini, takdisi, dini merasimler gibi dini işleri ise ruhani meclislerde ele alınmıştır. Diğer cemaatlerin nizamnamelerinde ruhani ve

⁴⁷⁸ Ermeni Katoğikosluk ve Patrikliği Nizamnamesi, Madde 4.

⁴⁷⁹ Türk-Ortodoks Kilisesi Tesisi Hakkında Layiha Kanun Sureti, Madde 4, 6, 8.

cismani meclis ayrımı ve nitelendirmesi yapılmamış, dini ve dünyevi işler, adına karma meclis veya genel meclis denilen tek bir meclis çatısı altında idare edilmiştir.

1860 yılı Ermeni Milleti Nizamnamesi'nde Ruhani Meclis, güzel konuşan on dört kilise görevlisinden oluşmaktadır. Bu meclisin asli görevi, genel anlamda milletin dini işlerini yönetmektir. Ortaya çıkan herhangi bir problemin bu meclis tarafından çözüme kavuşturulmaması durumunda, genel kurulun çoğunluğu ile birlikte din adamları toplantı yaparak problemi çözüme kavuşturmaya çalışır. Bu durumda da problem çözülmez ise Ecmiadzin yani Ana Kilise olaya bakar. Başkente ve taşraya gönderilmek üzere seçilen papazlar ve rahipler bu meclisin emri ile kutsanır. Eğer kilise milleti, papaza ihtiyaç duymaz ve bu durumu yönetim kuruluna iletmez ise o mahallede bulunan kilise için papaz kutsamasına müsaade edilmez. İstanbul kiliselerinde görevli vaiz rahipler ve kıdemli rahipler, dini kurul tarafından seçilip patriğin izniyle atanır. Ruhani Meclis'in görevi, din işlerinin parayla yapılmamasını ve din görevlilerinin maaşlarını kiliseden alınmasını sağlamaktır.⁴⁸⁰

Cismani Meclis'te ise yirmi sivil bulunmaktadır. Bu meclisin asli görevi, milletin dünyevi işlerinin yönetimi ile ilgilidir. Meclis komisyonlarından (eğitim, ekonomi, mali, yargı, semt komisyonları gibi) gelen makul talepler irdelenerek değerlendirilir ve karara bağlanır. Kararların uygulanmasında engel teşkil eden hususlar ortadan kaldırılarak kontrol altına alınır ve millet için gerekli çalışmalar yapılır. Meclise gelen işler ilgili komisyona iletmeli ve incelenmek üzere komisyonun fikri alınarak karara bağlanmalıdır. Bu meclis, gerekçeli olmak üzere bir komisyonun kararını kabul etmeyebilir ve erteleyebilir. Ancak cismani meclis, komisyon karar vermediği sürece onun yerine geçerek yeni bir karar alamaz. Yani komisyondan geçmeyen hiçbir konu yürürlüğe giremez. Bu meclis, Nizamname'ye aykırılık teşkil etmeyen bir durumla karşı karşıya kalmadığı sürece millet komisyonlarını lağvedemez. Aksi hâlde ise ilk önce

⁴⁸⁰ 1860 yılı Ermeni Milleti Nizamnamesi, Madde 20-26.

komisyon başkanından izahat ister, ikinci durumda komisyon yazılı uyarılır ve üçüncü kez aykırı hâl devam ederse komisyon lağvedilir. Aynı zamanda Genel Meclis'e gönderilen yıllık bültende lağvetme sebeplerini açıklamak mecburidir. Cismani Meclis, yetkilerini aşan hâllerde Genel Meclis'e mutlaka başvuru yapmalıdır.⁴⁸¹

1862 yılında yayımlanan Rum Patrikliği Nizamnamesi'nde Ruhani ve Cismani Meclis diye iki ayrı meclisten bahsedilmemektedir. Patrikliğin altında, metropolit topluluğundan ve episkoposluktan söz edilerek Ruhani topluluklar anlatılmaktadır. Ayrıca Cismani Meclis'e yer verilmemektedir ve genellikle Karma Meclis anlatılmaktadır. Bu milletin iki meclisi vardır ki bunlar yukarıdaki başlıklar altında da değindiğimiz Genel Meclis ve Karma Meclis'tir.

1863 yılı Ermeni Milleti Nizamnamesi'nde, Ruhani ve Cismani Meclislerden ayrı ayrı söz edilmektedir. Buna göre Ruhani Meclis, kiliseden olan, bilgili, en az otuz yaşını doldurmuş ve en az beş yıl önce rahip ya da papaz unvanı elde etmiş on dört kişiden oluşmaktadır. Ruhani Genel Meclis, Ruhani Meclis üye sayısının üç katını gizli oyla seçmektedir. Seçilen bu isimler, Genel Millet Meclisi'ne imzalı bir tutanakla sunulur. Genel Meclis'te gizli oyla seçilen Ruhani Meclis üyelerinin isimleri seçim tutanağına geçirildikten sonra patrik tarafından Devlet-i Aliye'ye gönderilir ve padişahın onayıyla üyelerin ataması gerçekleşir. Ruhani Meclis üyeleri, her iki senede bir Nisan ayının sonunda dağılır ve Mayıs ayının başında yeniden seçilir. Bir üyenin görevden ayrılması halinde hemen seçilmesi doğru olmadığından dolayı tekrardan seçilmesi için en az iki yıl geçmesi gerekmektedir. Ruhani Meclis üyeliğinden istifa edenlerin ya da herhangi bir nedenden dolayı ayrılanların sayısı üç kişi olması halinde Genel Meclis'te yeniden üye seçimleri yapılır. Bu sürede Ruhani Meclis'te karar alırken toplantı sayısının çoğunluğuna bakılır. Ruhani Meclis'in görevi; halkın dini inanışını artırmak, Ermeni Kiliseleri'nin düzgün bir şekilde çalışmasını sağlamak, yetenekli din

⁴⁸¹ 1860 yılı Ermeni Milleti Nizamnamesi, Madde 27-32.

adamı yetiştirmek ve ortaya çıkabilecek mezhep sorunlarını çözüme kavuşturmaktır. Ruhani Meclis, dinle alakalı çıkan herhangi bir problemi halledemediği zaman İstanbul'daki episkoposlar, kilise vaizleri, tecrübeli papazlar ve vekilleri ile gerekirse İstanbul'un çevresindeki sancaklarda bulunan murahhasalar çağrılarak Ruhani Genel Meclis oluşturulur. Bahse konu olan sorun, bu meclisin yetkisi dışında ise imzalı mazbatayla katoğikosa başvuru yapılır. Ruhani Meclis'in her türlü tutanaklarını meclis üyelerinin çoğunluğunun imzalaması gerekmektedir. Hem İstanbul'da hem de taşralarda vaiz ataması yapılabilmesi için Ruhani Meclis'ten izin alınması gerekir. Papaz ataması yapılabilmesi için ise İstanbul'daki Ruhani Meclis'in ve taşralarda ise bulunduğu bölgenin Ruhani Meclis'i tarafından izin gerekir. İzin sonrası papazların, kıdemli papazların ve vaizlerin atanması Ruhani Meclis'in aldığı karar doğrultusunda patrik tarafından gerçekleştirilir. Ruhani Meclis, tüm seçimleri gizli oyla yapar.⁴⁸²

Cismani Meclis ise milli konularda ve Devlet-i Aliye kanunlarında bilgiye sahip yirmi sivil şahıstan oluşmaktadır. Cismani Meclis üyelerini, Millet Genel Meclis'i seçer ve bu seçim gizli oylama ve mutlak çoğunlukla yapılır. Seçim sonuç tutanağı Devlet-i Aliye'ye gönderilerek üyeler padişahın onayıyla atanır. Cismani Meclis üyelerinin hepsi, her iki senede bir Nisan ayının sonunda dağılır ve Mayıs ayının başında yeniden seçilir. Üyelikleri sona erdiği için görevinden ayrılan üyelerin hemen seçilmeleri doğru olmadığından dolayı tekrardan seçilebilmeleri için en az iki yıl geçmesi gerekmektedir. Cismani Meclis üyeleri, iki yıllık süre zarfında her türlü hizmette görev yapabilirler. Üyelerden birisi Cismani Meclis'e yazılı bir beyanla ve herhangi bir neden belirtmeden arka arkaya üç kez katılmadığı takdirde mazeret sebebi meclisin kalem memuru tarafından yazılı olarak mektupla sorulur. Cevap verilmezse son bir mektup daha gönderilerek ilk toplantıda hazır bulunması istenir. Aksi halde üyenin kendisinin istifa ettiği kabul edilir. Cismani Meclis üyelerinden istifa eden ya da başka bir sebeple

⁴⁸² 1863 yılı Ermeni Milleti Nizamnamesi, Madde 24-34.

görevlerinden ayrılanların sayısı üçe yükselince Genel Meclis'te üç kişi için seçim yapılır. Bu seçim esnasında üye tam sayısının salt çoğunluğu aranır. Cismani Meclis'in asli görevi, halkın dünyadaki işleriyle ilgilenmektir. Meclisin diğer görevleri ise halkın refahını artırmak, kurulan komisyonlarda önerileri halkın yararına dikkatli bir şekilde incelemek, yararlı olan teklifleri onaylamak ve ortaya çıkan her türlü engelleri kaldırmaktır. Cismani Meclis, ortaya çıkan problemlerin çözümü için komisyona danışmadan herhangi bir karar alamaz. Meclis eleştiride bulunabilir ve çözüm önerisi sunabilir ancak meseleyi komisyona havale etmek zorundadır. Cismani Meclis'in istemediği bir karar çıkması halinde komisyonları değiştiremez veya kapatamaz. Aksi bir durum olması halinde meclis önce olayı araştırır ve komisyon başkanına sorar, ikinci kez yazılı uyarıda bulunur, üçüncü durumda ise ancak komisyon üyelerini değiştirebilir. Cismani Meclis gerekçeli sebeplerini Genel Meclis'e tutanak ile belirtip onaylar. Cismani Meclis, kendi görev alanı dışında kalan sorunların çözümü için Genel Meclis'e başvurur.⁴⁸³

Musevi Cemaati Nizamnamesi'nde de Cismani ve Ruhani Meclis ayrımı yapılmıştır. Ruhani Meclis, Genel Meclis tarafından atanacak yedi haham tarafından teşekkül eder. Bunlardan biri yine Genel Meclis'in seçimiyle başkan olarak belirlenir. Yani Ruhani Meclis'in başkanını oluşturan meclis değil de yine Genel Meclis belirler. Ruhani Meclis üyelerinin maaşlarını da Genel Meclis tayin eder. Yedi kişiden ikisi ise başkan yardımcısıdır. Başkanlık makamında herhangi bir nedenden dolayı kimsenin kalmaması halinde başkan yardımcılarında birisi başkanlığa geçer. Onun yerine ise üyelerden biri geçer. Boşalan üye makamına Genel Meclis hahamlarından biri seçilip atanır. Genel Meclis'teki bu oluşan boşluğa da dışarıdan birisi oyçokluğuyla Genel Meclis tarafından seçilip atanır. Ruhani Meclis cemaatin işlerinin korunmasına dikkat etmekle yükümlüdür. Ruhani Meclis'in işleri Genel Meclis'in kendi içinden seçeceği

⁴⁸³ 1863 yılı Ermeni Milleti Nizamnamesi, Madde 36-43.

üyeler tarafından denetlenir. Ruhani Meclis uhdesinde yeteri kadar sekreter ve memur bulunur. Ruhani Meclis duruma göre haftada iki ya da üç kez belirlenen günlerde cemaatin kalabalık olduğu merkezlerde toplanır. Mazeretsiz üç toplantıya katılmayan üye, sekreter ve memurlar istifa etmiş sayılarak yerine başkası atanır. Ruhani Meclis başkan ve üyeleri hakkındaki suçlamalar ruhani ve cismani meclislerce oluşturulacak karma bir komisyon tarafından ele alınıp değerlendirilir.⁴⁸⁴

Cismani Meclis ise sivillerden oluşur ve üye sayısı başkan ile birlikte dokuz kişidir. İki yıllığına Genel Meclis tarafından seçilirler. Bir üyenin görevden herhangi bir şekilde ayrılması halinde yerine sivillerden yeni üye Cismani Meclisçe seçilir. Ancak iki üyenin ayrılması halinde bu seçim Genel Meclisçe yapılır. Bu seçim yapılana kadar kararlar kalan üyelerin oybirliği ile alınır. Birbirini izleyen üç toplantıya katılmadığı takdirde ihtar edilen başkan, üye veya çalışanlar, dördüncü kez katılmadığı durumda istifa etmiş sayılır. Bu meclisin görevi Musevi milletin menfaatlerini korumak ve artırmaktır.⁴⁸⁵

Cismani Meclis üyelerinin görevlerini ihmal ve kanunlara aykırı eylemlerinin olması halinde bu kişiler görevden alınacaklardır. Burada diğer nizamnamelerden farklı olarak memuriyete ve üyeliğe engel durumlar arasında Devlet-i Aliye'nin ceza kanunlarına göre bir aydan fazla hapis cezasına mahkûm edilmiş olmanın da yer aldığı görülmektedir. Dolayısıyla kesinleşmiş hapis cezası Musevi cemaatinin Cismani Meclisi'nin her türlü kademesinde görev almaya engel bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum diğer millet nizamnamelerinden farklı olarak modern ceza, disiplin, memurlar ve idare hukuku prensiplerinin Musevi Cemaati Nizamnamesi'nde

⁴⁸⁴ Musevi Cemaati Nizamnamesi, Madde 20-38.

⁴⁸⁵ Musevi Cemaati Nizamnamesi, Madde 39-43.

kendisine yer bulabildiğini ve Nizamname'nin günümüz bakış açısıyla hazırlandığını göstermektedir.⁴⁸⁶

Cismani Meclis'e görev olarak cemaatin bütçesinin denetimi ve ibrası (kesin hesap) da verilmiştir. Buna göre her sene Cismani Meclis'in ilk toplantısında geçmiş yıl incelenerek ibra edilir ve yeni bütçe görüşülüp karara bağlanarak ilan edilir.⁴⁸⁷

Ermeni Katoğikosluk ve Patrikliği Nizamnamesi'nde Ruhani Meclis ve Karma Meclis şeklinde bir yapı öngörülmüştür. Cismani Meclis yerine, içinde ruhanilerin de yer aldığı ve cemaatin dünyevi işlerini gören dördü ruhanilerden sekizi sivillerden müteşekkil Karma Meclis oluşturulmuştur. Ruhani Meclis ise altısı ruhani önder altısı da diğer episkoposluklardan olmak üzere iki yıllığına toplam on iki kişiden oluşur ve patrik bu meclise başkanlık eder. Her sene üyelerin yarısı değişir. Bu meclisin görevi cemaatin dini işlerini yönetip düzenlemektir.⁴⁸⁸

Katolik, Rum, Protestan, Süryani ve Türk Ortodoks Kiliselerine dair Nizamnamelerde ise ruhani ve cismani meclis ayrımı ve nitelendirmesi yapılmamıştır. Bu cemaatlerde dini ve dünyevi işler tek bir meclis çatısı altında idare edilmiş ve bu meclisler ya genel meclis ya da karma meclis olarak isimlendirilmiştir. 1860 ile 1863 yılları Ermeni Milleti Nizamnamelerinde ise cismani ve ruhani meclislerin üye sayılarında değişikliğe gidilmemiştir.

5. Komisyonlar

Gayrimüslim topluluklar içinde sadece Ermeni cemaatinde görülen komisyonlar, cemaate terettüp eden işlerin meclislerde ele alınmadan önce sınıflandırılarak ön değerlendirmeden geçirilmesini ve konusuna göre derlenip ilgili meclise havale

⁴⁸⁶ Musevi Cemaati Nizamnamesi, Madde 45.

⁴⁸⁷ Musevi Cemaati Nizamnamesi, Madde 47.

⁴⁸⁸ Ermeni Katoğikosluk ve Patrikliği Nizamnamesi, Madde 5-7.

edilmesini sağlayan birimlerdir. Eğitim, mali, yargı, ekonomi gibi çeşitlere ayrılan komisyonlar genellikle sivil üyelerden oluşmuştur. Ermeni topluluğunda 1916 tarihli Nizamname ile komisyonlar uygulamasından vazgeçilmiş ise de bu Nizamname'nin ilga edilmesi üzerine tekrar komisyonlar aktif hale gelmiştir.

1860 yılında yayımlanan Ermeni Milleti Nizamnamesi'nde; eğitim komisyonu, ekonomi komisyonu, mali komisyon, yargı komisyonu ve semt komisyonları yer almaktadır. Eğitim komisyonu, on kişiden oluşur ve bu kişiler sivil eğitimcidir. Komisyonun asli görevi, halkın eğitimini genel anlamda yönetmektir. Bu komisyonun diğer görevi, İstanbul'da ve taşrada temel eğitim okullarının faaliyete geçmesi için çaba göstermektir. Eğitim kurumlarında okuyup mezun olan öğrenciler aynı zamanda özel eğitim görerek öğretmenlik diploması almaya hak kazanırlar. Eğitim komisyonu, okullarda okutulacak ders kitaplarını ve öğretmenleri belirlemekle yükümlüdür. Komisyon, ruhani kuruldan din eğitimi verecek öğretmenleri ve din kitaplarını belirlemesini istemektedir. Din ile ilgili sınavları ruhani kurul yaparken, eğitim komisyonu ise millet okullarındaki yılsonu sınavlarına başkanlık yapmaktadır.⁴⁸⁹

Ekonomi komisyonu, on kişiden oluşur ve bu kişiler sivil ekonomisttir. Bu komisyon, millet kurumlarının ve varlıklarının yönetimi için kurulmuştur. Amaç, kurumların düzenini ve işleyişini sağlamaktır. Ekonomi komisyonu, manastırların ve hastanelerin yönetim kurullarını atamakla ve atanan yönetim kuruluyla kurumları yönetmekle görevlidir. Manastır yönetim kurulu, üçü din adamı ve dördü de sivil olmak üzere toplam yedi kişiden oluşmaktadır. Manastır yönetim kurulu üyeleri, ekonomi komisyonu tarafından seçilirken; Cismani Meclis'in kabul etmesi ve patriğin atamasıyla göreve başlar. Manastır yönetimi, kurumların gelirlerini milletin menfaatine göre kullanmasını amaçlamaktadır. Her manastırda iki yerli temsilcinin manastır yönetiminde bulunması zorunludur. İki doktor toplam yedi kişiden oluşan idareciler,

⁴⁸⁹ 1860 yılı Ermeni Milleti Nizamnamesi, Madde 33-37.

hastane yönetiminde bulunmaktadır. Hastane yönetimi de tıpkı manastır yönetim kurulu üyeleri gibi ekonomi komisyonu tarafından seçilmektedir. Ayrıca hastane yönetimi Cismani Meclis'in kabul etmesi ve patriğin atamasıyla göreve başlamaktadır. Hastane idaresinin görevinden biri, kurumun amacına göre hareket etmesini yerine getirmektir. Aynı zamanda vasiyet yönetimi de ekonomi komisyonunun görevleri arasındadır. Ekonomi komisyonu, vasiyetin kanuna uygun bir şekilde onaylanıp onaylanmadığına ve vasiyet sahibinin haklarının korunup korunmadığına dikkat eder. Bu komisyonun bilgisi, Cismani Meclis'in ve patriğin mühürlü onayı olmadan millete ait olan arsanın, malın ve mülkün alınıp satılması söz konusu olamaz. Ayrıca hem İstanbul'da hem de çevresinde millete ait olan herhangi bir inşaatın veya onarımın yapılması ekonomi ve mali komisyonun bilgilendirilmesi ve Cismani Meclis'in de onayıyla mümkündür. Bununla birlikte hangi kurum olursa olsun milletin olan bu kurumlar için belirtilen şartlar dışında para toplamak yasaktır.⁴⁹⁰

Mali komisyon da on kişiden oluşur ve bu üyeler sivildir. Bu komisyonun görevi, milletin gelirlerini ve giderlerini yönetmekle birlikte milletin hesaplarını muhasebe kurallarına göre tutmaktır. Mali komisyon, yılbaşından iki ay öncesinde bir sonraki yılın bütçesini Cismani Meclis'e sunmakla mükelleftir.⁴⁹¹

Yargı komisyonu, on kişiden oluşmaktadır. Bu kişilerin beşi din adamı ve beşi de sivildir. Komisyonun görevi, milletin yargı işlerinin genel idaresini sağlamaktır. Yargı komisyonu uyuşmazlıklarda taraflar arasında uzlaşma ve sulh yolunu yönetmekle günümüzde arabulucuya benzer bir görevi yürütür. Dini konularda geçmişten gelen içtihat ve kanunları temel alır. Sivil işlerde ise Devlet-i Aliye'nin mahkeme kararlarını esas alır. Yargı komisyonunun yetkisini aşan problemlerin ortaya çıkması durumunda komisyon, meselenin çözümü için konuyu ilgili millet meclisine gönderir. Ayrıca yargı

⁴⁹⁰ 1860 yılı Ermeni Milleti Nizamnamesi, Madde 38-50.

⁴⁹¹ 1860 yılı Ermeni Milleti Nizamnamesi, Madde 51-55.

komisyonunda mahkeme edilen kişinin Ruhani veya Cismani Meclis'e her zaman itiraz etme hakkı olduğu gibi Karma Meclis toplantısı da isteme hakkı vardır.⁴⁹²

Semt komisyonları ise beş ila dokuz kişiden oluşmaktadır. Semt komisyonları, semtlerin yerel anlamda yönetilmesini, kiliselerin ve okulların idaresini, fakirlerin gözetilmesini, milletin kendi içindeki problemlerinin çözümünü ve arabuluculuk yapılmasını amaçlamaktadır. Kiliselerin ve okulların olan çeşitli mülkler, semt komisyonunun idaresinde olsa da bu mülklerin alım satımı ekonomi komisyonunun bilgisi dâhilinde yapılır. Her semtte yönetim kurulunun kontrolünde bir sandık bulunmaktadır. Sandığın hem gelirleri hem de giderleri vardır. Semt komisyonlarında düzenli bir şekilde doğum, ölüm ve evlilik kayıtlarının tutulması sağlanmaktadır. Semt komisyonları, konusu bakımından tüm komisyonlarla ilişkilidir. Örneğin bir okulun alım satımı için ekonomi komisyonu ile eğitim işleri için ise eğitim komisyonu ile irtibat kurmak semt komisyonunun işidir. Bu komisyon, kişi ya da kişiler arasında sulh sağlayamaması halinde meseleyi bir rapor ile birlikte yargı komisyonuna göndermekle görevlidir.⁴⁹³

1863 yılı Ermeni Milleti Nizamnamesi'nde; komisyonlar olarak eğitim komisyonu, muhasebe idaresi komisyonu, yargı komisyonu, manastır komisyonu, kurumlar komisyonu, vasiyet idaresi komisyonu ve hastane idaresi komisyonu yer almaktadır. Eğitim Komisyonu, eğitimde uzmanlaşmış yedi sivil kişiden oluşur. Bu komisyonun görevi, Ermeni milletinin eğitim ve öğretimiyle ilgilenmektir. Kurumlar Komisyonu da yedi sivilden oluşur ve cemaat kurumlarının mülklerini yönetir. 1860 yılı Nizamname'sinde kurumlar konuların içinde ele alınmışken burada ayrı bir komisyon idaresine verilmiştir. Gayrimenkullerin tüm tapu bilgileri bu komisyonda bulunacaktır.

⁴⁹² 1860 yılı Ermeni Milleti Nizamnamesi, Madde 56-59.

⁴⁹³ 1860 yılı Ermeni Milleti Nizamnamesi, Madde 60-65.

Bir nevi emlak komisyonu olan kurumlar komisyonu kurumların idaresinin denetiminden de sorumludur.⁴⁹⁴

Yargı Komisyonu ise dördü kilise mensubu ve dördü sivil olmak üzere sekiz uzmandan oluşur. Kırk yaş ve üstü, evli olmak zorunda olan üyelerin tamamını Karma Meclis seçer. Bu Komisyon cemaat mahkemesi gibi çalışır. Bab-ı Ali'den havale edilen davalara burada bakılır. Aile hukuku konuları da bu komisyonda ele alınır. Burada çözülemeyen konular konusuna göre cismani ve ruhani meclislere veya her ikisiyle ilgiliyse Karma Meclis'e havale edilir. Bu komisyonda görülen bir dava itiraz yoluyla ruhani, cismani veya karma meclislerde üst mahkeme olarak yeniden görülür. Dolayısıyla Yargı Komisyonu cemaat işlerinde ilk derece mahkemesi gibi çalıştığı için önemli bir komisyondur.⁴⁹⁵

Manastır Komisyonu yedi kişiden oluşmakta olup üyelerini Cismani Meclis seçer. Bu komisyon üyelerinin ruhani değil de Cismani Meclis tarafından seçilmesi dikkat çekicidir. Komisyon, manastırların yönetimi ile gelir ve masraflarının gözetiminden sorumludur. Manastırlarda papaz okulu, kütüphane, basımevi ve hastane gibi kurumlar olabileceğinden buraların idaresi de bu komisyondadır.⁴⁹⁶

Muhasebe İdaresi Komisyonu da yedi kişiden oluşur ve millet sandığının gelir giderlerini yönetir. Yine cemaatin vasiyetlerini idare etmek ve vasiyet defterlerini tutmakla görevli ve yedi kişiden oluşan vasiyet komisyonu da vardır. Bu komisyon üyeleri Karma Meclis'te seçilir. Hastanelerden ve onların gelirlerinden sorumlu hastane komisyonu üyelerinin ise ikisi tıp doktoru olmak üzere toplam dokuz üyesi vardır.⁴⁹⁷

⁴⁹⁴ 1863 yılı Ermeni Milleti Nizamnamesi, Madde 45-46.

⁴⁹⁵ 1863 yılı Ermeni Milleti Nizamnamesi, Madde 47.

⁴⁹⁶ 1863 yılı Ermeni Milleti Nizamnamesi, Madde 48.

⁴⁹⁷ 1863 yılı Ermeni Milleti Nizamnamesi, Madde 49-51.

Cemaat idaresinde komisyonlar uygulaması, 1916 yılı Ermeni Nizamnamesi'nde kaldırılmış olmakla birlikte sadece Ermeni milletinde var olan bir uygulamadır. Diğer cemaatlerin nizamnamelerinde komisyonlara yer verilmemiş, komisyon işleri meclisler çatısı altında sekretaryalar kanalıyla yerine getirilmiştir.

6. Taşra Yönetimi

Taşta teşkilatı cemaatlerin merkezi biriminin bulunduğu yer dışındaki topluluk yapılanmasını ifade etmektedir. Ermeni Milleti Nizamnamesi'nde bu birimler murahhasalık olarak ifade edilirken Rum Patrikliği Nizamnamesi'nde taşra yönetimi ile ilgili olarak metropolit topluluğundan bahsedilmiştir. Taşra yönetimi merkeze bağlı olarak, taşrada yaşayan cemaat mensuplarının dini ve dünyevi işlerinin görüm ve çözümü ile ilgilenir.

1860 yılında yayımlanan Ermeni Milleti Nizamnamesi'ne göre taşrada yer alan Genel Meclis taşranın en üst idari birimi olup, semt ve ruhani önderlik (taşradaki dini merkez başkanlıkları - murahhasalık) temsilcilerinden oluşmaktadır. Genel Meclis'te hem taşra Ruhani ve Cismani Meclis üyeleri hem Semt Komisyonları başkanları hem de genel veya yerel yönetimde görev yapmış kişiler üye olarak bulunmaktadır. Bu meclisin görevi, taşranın ruhani başkanını seçmek, Ruhani ve Cismani Meclislere düzen vermek, taşra yönetimini denetlemek ve taşranın her türlü işlerini yönetmektir. Taşradaki her ruhani önder, taşra meclis başkanı sıfatıyla görev yapar ve ayrıca yürütme organının başıdır. Taşrada Nizamname'nin uygulanmasını gözetir. Manastırda yerleşik yaşayan ruhani önder, aynı zamanda kendi bölgesinden de uzaklaşamaz. Sandıktan belli bir maaş alan ruhani önder, ruhani önderliğin iç yönetim giderlerini karşılamak zorundadır. Taşradaki Ruhani ve Cismani Meclisler bulunduğu bölgeye göre en az yedi en fazla on iki üyeden oluşurken, semt ve ruhani önderlik komisyonları ise en az beş en fazla dokuz

üyeden oluşmaktadır. Her taşranın kendi Cismani Meclisi'nde bulunduğu bölgenin gelirlerinin ve giderlerinin hesapları için bir sandığın bulunması gerekmektedir. Ayrıca her semtin ve episkoposluğun da kendi sandığı olmak zorundadır. Tüm sandıklar düzenli bir şekilde hesap verebilirliğe sahip olacaktır. Aynı şekilde taşrada ruhani önderliklerin kendi bölge divanı ile semt ve episkoposlukların da kendi divanının bulunması gerekir.⁴⁹⁸

1862 yılında yayımlanan Rum Patrikliği Nizamnamesi'nde taşra yönetimi ile ilgili olarak metropolit topluluğundan bahsedilmiştir. Buna göre İstanbul Patrikliği altında on iki metropolit bulunmakta olup İstanbul Patriği başkanlık etmektedir. Metropolit topluluğunun başında metropolitler bulunmakta olup patrik ve metropolitler tarafından bu topluluğa episkoposlar seçilip tayin edilmektedir. Osmanlı vilayetlerine atanan episkoposları da idare eden metropolit topluluğuna en az beş yıl vilayetlerde episkoposluk yapmış olanlar girebilmektedir. Bu topluluk cemaatin bütün işlerine ve dini sorunlarına bakmakla yükümlüdür. Taşrada yeterli sayıda rahip ve vaiz görevlendirmesi bu topluluğun kontrolündedir. Patriğin haberinin olmadığı veya onun bulunmadığı bir toplantıda alınan metropolit topluluğu kararı geçersizdir. Yine patrik şayet metropolit topluluğu hakkında tek başına bir karar vermişse bu da metropolit topluluğunun bilgisi dahilinde olmadığı için geçersizdir. Nitekim kararlar patriğin de olduğu heyette oy çokluğuyla alınır. Metropolit topluluğu şartların oluşması halinde patriğin azlini de isteyebilecek yetkilere sahiptir. Ancak bu durumda Karma Meclis'le birlikte hareket edilip önce patrik uyarılır. Şayet patrik kusurunda ısrarcıysa metropolitlerin de bulunduğu karma meclisin üçte ikisinin oyuyla azil Bab-ı Ali'ye bildirilir. Metropolit topluluğunda din adamları arasından iki kişi kâtip olarak görev

⁴⁹⁸ 1860 yılı Ermeni Milleti Nizamnamesi, Madde 75-83.

yapar. Patrik ve topluluk ile olan yazışmaları kâtipler yürütür. Metropolit topluluğu haftada üç kez toplanır.⁴⁹⁹

Manastırlar da Rum Patrikliği Nizamnamesi'nde yer verilen hususlardandır. Gerek İstanbul Patriği'nin gerek taşradaki episkoposların emri altındaki manastırlarda keşişler bulunmakta olup keşiş sayılarına göre haftanın her günü veya bazı günleri ya da sadece cumartesi ve pazar günleri ayin yapılması zorunluluğu bulunmaktadır. Yine manastırların geliştirilmesi, korunması, yaşatılması, idaresi ve gelirleri yönünden bir takım kurallar ihdas edilmiştir.⁵⁰⁰

1860 tarihli Nizamname'nin aksine 1863 tarihli Ermeni Nizamnamesi'nde taşra teşkilatı olarak bir başlıklandırmaya yer verilmemiştir. Taşradaki görevlilere dair bir takım düzenlemeler var olsa da genel bir yapıdan bahsedilmemiştir. Ancak Kudüs Patriği için ayrı bir başlığın açıldığı görülmektedir. Kudüs Patriği, Kudüs Ermeni milletinin ve Mar Yakup Manastırı ruhban sınıfının başkanıdır. Patrik İstanbul'a bağlıdır ve hakkındaki varsa soruşturmalar Ermeni Milleti Genel Meclisi tarafından incelenip karara bağlanır. Vefat üzerine makamından ayrılması halinde de Kudüs Manastırı ruhban sınıfının kendi içinden seçeceği kişi, İstanbul Patrikhanesi'nin onayıyla vekil olarak atanır. Asaleten yapılacak atama için ruhban sınıfının vereceği en az yedi kişiden oluşan listeden İstanbul Patrikhanesi'nin uygun bulacağı kişi atanır. Bu kişide aranacak özellikler ise en az otuz beş yaş ve babadan beri Osmanlı tebaası olmak ile Kudüs cemaati episkopos ve ruhban sınıfında bulunmaktır.⁵⁰¹

1916 tarihli Ermeni Nizamnamesi'nde ise ruhani önderlik olarak ifade edilen taşra merkezleri için on beş bin Ermeni'yi kapsayacak yerlerde ruhani önderlik oluşturulması öngörülmüştür. Buraların ruhani önderi episkopos olup patrik vekili

⁴⁹⁹ Rum Patrikliği Nizamnamesi, Metropolit Topluluğu ve Heyetinin Kuruluşuna Dair Bölüm, Madde 1-12.

⁵⁰⁰ Rum Patrikliği Nizamnamesi, Manastırlara Dair Bölüm, Madde 1-4.

⁵⁰¹ 1863 yılı Ermeni Milleti Nizamnamesi, Madde 17-22.

unvanını taşıyacaktır. Bu kişiyi merkez ruhani meclisi seçecek ve Devlet-i Aliye tarafından da ataması yapılacaktır. Babadan ve ayrıca dededen de Osmanlı tebaası ve otuz beş yaşını doldurmuş olmaları gerekir. Episkoposun, tamamı ruhani olan altı kişilik ve yine tamamı sivillerden oluşan altı kişilik olmak üzere ayrı ayrı iki danışma kurulu olacaktır. Bu kurulun bir meclis gibi değil de episkoposun havale ettiği işleri görüşen bir heyet vasfı vardır. Ruhani önderliğin gelir ve giderleri için bir sandık oluşturulacaktır. Önderlikte yine yeter sayıda katip ve görevliler bulunacaktır.⁵⁰²

Protestan Cemaati Nizamnamesi'nde kısa da olsa taşra teşkilatı hakkında düzenlemeye yer verilmiştir. İstanbul dışındaki yerlere tıpkı İstanbul gibi atanacak vekiller, Devlet-i Aliye emriyle atanır. İlçelerde de cemaat meclisleri oluşturulacaktır. Sadrazam buyruğu ile taşraya atanan vekiller kendi yetki ve görev alanındaki konular için mahalli mülki amirlere müracaat edebilecek ve Devlet-i Aliye'ye de İstanbul Protestan vekili aracılığıyla bizzat dilekçe verebilecektir.⁵⁰³

Süryani Kadim Patrikhane Nizamnamesi'nde Kudüs Metropolitliği ile metropolit, matran, episkopos, hori, ruhban ve keşişlere dair düzenlemeler yer almaktadır. Buna göre Kudüs Metropoliti Kudüs Süryani cemaatinin başkanıdır. Bu kişi episkopos rütbesinde olup, merkez patrikhaneye bağlı şekilde görev yapar. Süryani cemaatinde görev yapan tüm ruhban sınıfı ki buna keşiş ve diyakozlar da dâhil Antakya Süryani Patrikliğine bağlıdır. Bu kişilerin ataması ve görevden alınması yine merkez Patrikhane tarafından yapılır. Taşradaki Süryani cemaati bölgesinin durum ve yoğunluğuna göre cemaatin ileri gelenleri ve ruhbanların da dahil olduğu altı, on ve on iki kişiden oluşan yerel karma meclisler görev yapacaktır. Bu meclise episkopos

⁵⁰² Ermeni Katoğikosluk ve Patrikliği Nizamnamesi, Madde 22-27.

⁵⁰³ Protestan Cemaati Nizamnamesi, Madde 2-3, 7, 9.

başkanlık eder ve iki senede bir seçim ve yenileme yapılır. Üyeleri ise patrikhaneye bildirilir.⁵⁰⁴

Son olarak Türk Ortodoks Kilisesi'nin de taşra birimlerinden bahsetmek gerekir. Türk-Ortodoks Kilisesi Tesisi Hakkında Layiha Kanun Sureti'ne göre merkezi Kayseri olacak Kilise'nin taşrada İstanbul, Ereğli, İzmir, Edirne, Ankara, İznik, Kuşadası, Gelibolu, Üsküdar, İzmit, Antalya, Alaşehir, Aynaroz, Aydın, Güzelhisar, Diyarbakır, Edremit, Bursa, Amasya, Tire, Çeşme, Çatalca, Halep, Kars, Kapıdağı, Konya, Trabzon, Gümüşhane, Mardin, Maçka ve Niksar'da episkoposlukları olacaktır. Buralara atanacak dini memurlar baş dini reisin (Ruhani reis) göreceği lüzum üzerine hükümet onayıyla atanırlar.⁵⁰⁵

7. Vergi ve Mali Düzenlemeler

Nizamnamelerde gayrimüslim toplulukların, cemaat harcamalarına ve giderlerine katılımı yönünden bir takım vergisel düzenlemeler yapılmıştır. Bu bağlamda cemaat mensuplarından vergi ve yardım isimleri altında mali güçlerine göre birtakım gelirler toplanmıştır. Ancak bu vergiler devletin aldığı genel vergiler dışında özel olarak cemaat dini reisliklerince devletten izin alınarak toplanmış olup, genel merkezi bütçeye dâhil edilmemiştir.

1860 yılı Ermeni Milleti Nizamnamesi'nde vergiler ve mali düzenlemeler milli vergi başlığı altında toplanmıştır. Erişkin olduğu halde gelir sahibi olan herkesin, toplumsal harcamalara katılımı zorunludur. Ancak yoksul olduğu tespit ve tescil edilen kişiler ise bu vergiden muaf tutulmuşlardır. Milli vergi, yıllık olarak belirlenmiştir ve kişinin gelirine göre alınmaktadır. Bu vergi, genel giderler ve özel giderler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Genel giderler için olan vergi merkezi yönetim tarafından Milli

⁵⁰⁴ Süryani Kadim Patrikhane Nizamnamesi, Madde 20-21, 26-27, 31.

⁵⁰⁵ Türk-Ortodoks Kilisesi Tesisi Hakkında Layiha Kanun Sureti, Madde 2-3.

sandık için toplanır. Özel giderler için toplanan vergi ise semt komisyonları tarafından tahsil edilip semt sandığına aktarılır. İstanbul için Milli vergi belirlenirken ve tahsil edilirken Cismani Meclis karar vermekte ve Genel Meclis ise bu kararı onaylamaktadır. Semt vergileri de her semtin kendi semt komisyonlarında kararlaştırılır ve onaylanır. Taşranın milli genel vergiye katılması zorunludur. Taşradan milli merkezi yönetime toplanacak olan yıllık verginin yerine taşra sandığının topladığı taşra genel vergisinin belirli bir yüzdesi milli merkezi sandığa verilecektir ve bu verginin oranını İstanbul Cismani Meclisi belirleyecektir.⁵⁰⁶

1862 yılında yayımlanan Rum Patrikliği Nizamnamesi'nde vergi ve mali düzenlemeler ile ilgili herhangi bir başlık yer almamaktadır. Nizamname'de, manastırlar hakkındaki bölümde gelir giderlere dair bazı bilgilere yer verilmiştir. Bu bilgilere göre, gasp edilen veya yağmalanan gelirlerin fakir durumda olan halkın yükünü azaltmak için bölgedeki hayrat ve iyilik işlerinde kullanılması kararlaştırılmıştır. Ayrıca Eflak ve Boğdan civarında iltizam için verilecek olan manastır arazilerinin ve varlıklarının hem kötü kullanılmasını önlemek hem de yok olmasını engellemek amacıyla güvence altına alınması patrikhanenin görevleri arasında kabul edilmiştir. Böylece patrikhane, iltizama verilen manastır arazilerinin iltizam senetlerini incelemekte ve onaylamaktadır. Yapılan çalışmalar neticesinde zor durumda olan halka kullanılmak ve harcanmak için geliri cinsinden her yıl millet sandığına yüzde on verilmesi kararlaştırılmıştır. Yine Aynaroz manastırları, Eflak ve Boğdan civarında bulunan komunusların atanması ve belgelerin onaylanması amacıyla geçmişten beri patrikhaneye verilen harçlardan kurtulmalarına rağmen her yıl millet sandığına dört bin tane Macar altını vereceklerdir.⁵⁰⁷

1863 yılı Ermeni Nizamnamesi'nde ise milli yardım başlığı altında vergi ve mali işler düzenlenmiştir. Buna göre ergin olup da geliri olan cemaat mensupları milli

⁵⁰⁶ 1860 yılı Ermeni Milleti Nizamnamesi, Madde 84-88.

⁵⁰⁷ Rum Patrikliği Nizamnamesi, Manastırlara Dair Bölüm, Madde 5-7.

giderlerin karşılanmasıyla katılmakla yükümlüdür. Yıllık olarak alınacak olan ve adına da milli yardım denen bu vergide ölçülülük ve gelir miktarı esas alınmıştır. Tıpkı 1860 yılı Nizamnamesi gibi burada da genel ve özel vergi olmak üzere ikili ayırım yapılmış olup ilki milli sandık için ikincisi de taşra sandıkları için toplanır. Genel yardım ile ilgili hususlar cismani ve genel mecliste, özel yardım ile ilgili olanlar ise kiliselerin cemiyetleri tarafından belirlenir.⁵⁰⁸

1916 yılı Ermeni Nizamnamesi'nin çeşitli işler başlıklı son kısmında, diğer iki nizamnamede yer verilmeyen din adamlarına verilecek aidatlar konusu ele alınmıştır. Din adamlarına sundukları nikah, vaftiz ve cenaze merasimi gibi dini hizmetleri karşılığında cemaat mensuplarınca verilecek aidat veya ödemelerin azami miktarı ve ödeme şekli Ruhani ve Karma Meclis tarafından belirlenecektir. Ancak belirlenen kurallar Devlet-i Aliye'nin Mezhepler Nezaretine bildirilip onaylanması halinde yürürlüğe girecektir. Dolayısıyla uygulanmasa da bu son Nizamname'de Ermeni milletinin din adamlarına verdiği bahşiş olarak da değerlendirilebilecek olan ödemelerin başıboş bırakılmayıp bir kurala bağlandığı görülmektedir.⁵⁰⁹

Süryanilerde ise patrikhane görevlileri, ruhbanlar ve ihtiyaç sahiplerine harcanmak üzere zıdk denilen bir verginin mali güce göre yıllık olarak tahsil edilmesi kararlaştırılmıştır. Verginin miktarı ise yerleşim yerinin nüfusuna göre genel meclis tarafından tayin olunur. Bu vergi, nikah, vaftiz, cenaze töreni gibi din görevlilerince yerine getirilen dini işler için cemaat mensupları tarafından verilen ödemeler haricinde yıllık sabit olarak toplanacaktır. Cemaat mensupları tarafından din görevlilerine dini törenler nedeniyle verilecek ödemelerin miktarı ise yine muayyen olup yerel cemaat meclislerinde belirlenmektedir. Patrikhane'ye bağlı tüm manastır ve kiliselerin vakıf

⁵⁰⁸ 1863 yılı Ermeni Milleti Nizamnamesi, Madde 90-93.

⁵⁰⁹ Ermeni Katoğikosluk ve Patrikliği Nizamnamesi, Madde 35.

gelirlerinin %10'u, vakfiyelerde olağandışı bir tamirat veya masraf olmadığı sürece, patrikhaneye ait olup yıllık olarak oraya aktarılır.⁵¹⁰

Türk-Ortodoks Kilisesi bütçesinin hazırlanması ve kabulü ile kilisenin mallarının, varlıklarının ve vakıflarının idaresi dini meclisçe yapılmaktadır. Yıllık olarak hazırlanan bütçe baş dini reis tarafından Osmanlı Devleti Adliye ve Mezahib Vekâleti'ne sunulur. Episkoposlukların bölgelerindeki kiliselere ait tüm mal, mülk ve varlıkların idaresi de Türk Ortodoks Kilisesi'ne aittir.⁵¹¹

8. Seçimler

Seçimler, cemaatlerin gerekli organlarının teşekkülü adına her bir gayrimüslim nizamnamesinde detaylıca ele alınıp düzenlenmiş hususlardır. Ruhani reis, genel, karma meclisler ile ruhani ve cismani meclislerin üyelerinin seçim usulleri, seçilme şartları ve yeterlilikleri gibi hususlar seçime dair maddeler altında tanzim edilmiştir.

Katolik Milleti Nizamnamesi'ne göre patrikhanede oluşturulacak mecliste görev alacak üyelerin görev süreleri iki yıldır ve her yıl altı üye değiştirilip yerlerine yenileri seçilmektedir. Böylece her üye, en fazla iki yıl görevde kalıp üçüncü yıl değiştirilmektedir. Meclis üyelerinden altısının her yıl yeniden seçilmesi; patrik, meclis üyeleri, Katolik milletininde önde gelenleri ve esnaflar tarafından yapılmaktadır. Meclis toplantılarında alınan kararların özeti her meclis üyesinin imzalamasıyla patrikhanede saklanacak ve ihtiyaç duyulması halinde kararların özeti çıkarılacaktır. Meclis üyelerinden herhangi birinin kötü bir fiiliyatta bulunması nedeniyle o şahsın meclis üyeliğinden çıkarılarak yerine başka birinin seçilmesi gerekmektedir. Meclis

⁵¹⁰ Süryani Kadim Patrikhane Nizamnamesi, Madde 59-62.

⁵¹¹ Türk-Ortodoks Kilisesi Tesisi Hakkında Layiha Kanun Sureti, Madde 12-13.

üyelerinden herhangi birinin ölmesi nedeniyle de meclis dışından yeni bir üye seçiminin yapılması gerekmektedir. Yine bu seçimlerdeki usul ve yöntem de yukarıdaki gibidir.⁵¹²

1860 yılı Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin üçüncü bölümünde ayrıntılı bir şekilde yer alan seçim düzenlemesine göre seçmen olabilmenin esas şartı yirmi beş yaşını doldurmuş olmaktır. Mahkeme kararıyla seçmen olma hakkı engellenen veya yasaklanmış olanlar seçimlere katılamazlar. Otuz yaşını bitiren ve mahkeme kararıyla yasaklanmayan veya engellenmeyen her kişi, millet işleri için bir göreve seçilebilir. Seçilen vekiller, sadece seçildikleri semtin veya bölgenin vekilleri olarak Genel Meclis'te yer almazlar. Çünkü bu vekiller, Osmanlı Devleti'ndeki tüm Ermeni milletinin vekilleridir. Her bölgenin vekil sayısı o bölgedeki seçmenlerin beş yılda bir yapılan nüfus sayımındaki sayısına göre belirlenir.⁵¹³

Patrik, Genel Meclis'in feshinden iki ay önce taşrada ve bir ay önce de İstanbul semtlerinde vekil sayılarını ilan edip, seçim kurullarını toplantıya çağırır. Her semt içinde o semtin sakinlerinden müteşekkil seçim kurulu, toplam yirmi bir kişiden oluşur ve bu kurul, vekil sayısının üç katı kadar aday listesi belirler. Her semtin kendi seçim kurulu, seçim koşullarını belirleyerek alfabetik sıraya göre kendi seçmen listesini açıklar ve seçmen listesi, itirazların alınabilmesi için sekiz gün boyunca semt komisyonunda asılı kalır. Seçim listeleri asıldıktan bir hafta sonra Pazar günü, ayın töreni bittikten sonra semt komisyonu içerisinde oy verme işlemi başlar. Oy verme işlemi gizlidir. Seçim, başladığı gün bitmek zorundadır ve seçim bittikten sonra sandık, seçim kurulunun gözetiminde açılarak sayım işlemine geçilir. İlk seçimde istenilen sayıda vekilin seçilememesi halinde belirlenen bir tarihte yeniden seçim yapılır. Geçerli olan oyların yarısından fazlasını alan adaylardan en fazla oyu alan adaylar vekil olarak seçilmiş olacaktır. İki kişinin eşit oy alması halinde daha kıdemli ve daha yaşlı olan kişi

⁵¹² Katolik Milleti Nizamnamesi, Madde 7-10.

⁵¹³ 1860 yılı Ermeni Milleti Nizamnamesi, Madde 89-93.

vekil olarak seçilecektir. Seçim kurulları seçim sonuçlarını tutanağa bağlayıp Cismani Meclis'e sunar. Genel Meclis'in yapacağı ilk toplantıda Cismani Meclis, tutanakları Genel Meclis'e sunar ve geçerli olup olmadığını Genel Meclis onaylayarak vekillerin yetkilerini belirler. Vekillerden ölüm veya istifa halinde aynı şekilde eksilme için seçime gidilir. Genel Meclis üyelerini belirleyen bu genel seçimler beş yılda bir yapılır.⁵¹⁴

Patriğin seçim şartlarına bakılacak olur ise; patrik seçilecek kişinin episkoposluk derecesini Ecmiyadzin Katoğikosluğu'ndan yahut episkoposluğu Ecmiyadzin'den almış olması ve Osmanlı vatandaşı olması gerekmektedir. Ruhani ve Cismani Meclis'in oluşturacağı Karma Meclis seçilme hakkına sahip episkoposlar arasından üç aday belirler ve Genel Meclis'e sunar. Genel Meclis'e sunulan üç kişi içinden birisi gizli oylamayla seçilerek patrik olur. Çoğunluğun sağlanamaması halinde ikinci kez oylama yapılır. Eğer bu kez de çoğunluk yine sağlanamazsa üçüncü oylama için en fazla oyu alan 2 aday yarışır. İki adayın oylarının eşit olması halinde ise patrik kura ile seçilir. Seçim sonucu tutanak düzenlenerek Genel Meclis tarafından mühürlenir ve Karma Meclis aracılığıyla yeni patrik, Bab-ı Ali'ye sunulur. Yani seçim sonucunda seçilen patriğin atanması için Devlet-i Aliye'nin onayı alınır. Taşralardaki ruhani önderler de patrik seçimi gibi seçilir ve ataması patrik tarafından yapılır.⁵¹⁵

Genel Meclis, Ruhani ve Cismani Meclis üyelerini seçmekle de görevlidir. Yönetici Komisyonların üyelerini Cismani Meclis seçerken, Yargı komisyonunun dini üyelerini Ruhani Meclis seçmektedir. Yargı komisyonu üyeleri, kırk yaşından küçük olmayan ve evli olan kişilerden seçilir. Semt komisyonlarının seçimleri ise semt seçmenleri tarafından seçim kurulu denetiminde yapılır ve seçim yöntemleri genel komisyonların seçimi gibidir. Genel Meclis ve Genel Meclis divanı beş yıl süreyle

⁵¹⁴ 1860 yılı Ermeni Milleti Nizamnamesi, Madde 94-110.

⁵¹⁵ 1860 yılı Ermeni Milleti Nizamnamesi, Madde 115-117, 122.

görev yapar, Mart ayı sonunda dağılır ve Nisan ayının başında da toplanır. Semt ve taşra komisyonları ise dört yıl süreyle görev yapar. Komisyonlar tıpkı Genel Meclis gibi Mart ayı sonunda dağılır ve Nisan ayının başında da yeni komisyon toplanır. Meclislerde, komisyonlarda ve kurullarda kararlar katılanların çoğunluğunun oyuyla alınmaktadır. Yapılan toplantılarda seçim, mahkeme, milli vergi kurulu ve nizamname ile ilgili kararlar da gizli oyla alınmaktadır. Üst üste üç kez yazılı mazeret bildirmeyerek toplantıya katılmayan meclis ve komisyon üyesinin adı tutanaklara yazılır. Ayrıca nizamname değişiklikleri, nizamnamenin ana mantığı ile örtüşmüyorsa bu değişiklikleri millet kabul etmemektedir.⁵¹⁶

1862 yılında yayımlanan Rum Patrikliği Nizamnamesi'ne göre patriğin görevinden ayrılması neticesinde hem metropolit topluluğu hem de Karma Meclis üyelerinin bir araya gelmesiyle İstanbul'da görev yapan metropolitlerden nitelikli olan bir kişi patrikliğe vekâleten seçilir ve tutanak tutularak durum Bab-ı Ali'ye bildirilir. Patrik seçimini Nizamname'ye göre oluşturulacak Seçim Umumi Meclisi yapacaktır. Bu meclis ruhbanlardan ve sivillerden oluşur. Ruhban sınıfından bu mecliste bulunacak olanlar; metropolitler topluluğu üyeleri, tesadüfen İstanbul'da bulunan diğer metropolitler ve Ereğli Metropoliti'dir. Sivillerden ise patrikhanenin üç kıdemli ve itibarlı memuru, askeri kişi olup miralay rütbesi alan iki kişi, devlette politik görevler yapan memurlardan üç kişi, Sisam kaymakamı veya kethüdası, Eflak, Boğdan ve Sırp kapı kethüdarları, bilim adamları, tüccar ve sarraflar ile yirmi sekiz metropolitten yirmi sekiz vekil bu mecliste bulunacaktır.⁵¹⁷

Patrik seçimi süreci kırk bir gündür. Kırk bir gün öncesinden seçim hazırlıkları ve süreci başlatılmış olur. İstanbul Patriği'ne bağlı tüm taşradaki Metropolitlere mektup gönderilerek episkopos olan tüm rahiplerden belirli nitelikleri taşımak şartıyla uygun

⁵¹⁶ 1860 yılı Ermeni Milleti Nizamnamesi, Madde 124-125, 138, 141, 145, 150.

⁵¹⁷ Rum Patrikliği Nizamnamesi, Seçim Açıklamalarına Dair Bölüm, Madde 1; Patrik Seçimi İçin Kurulacak Umumi Meclise Dair Bölüm, Madde 1-3.

görülen bir kişinin adını kâğıda yazıp ve mühürlü bir zarf ile kırk bir gün içerisinde İstanbul'a göndermeleri istenir. İstanbul'daki metropolit üyeleri de aynı şekilde belirledikleri episkoposun ismini seçime beş gün kala diğer adayların olduğu sandığa atarlar. Seçim için belirlenen kırk bir günlük süreye beş gün kala seçim kurulunda yer almaları için rahiplere ve milletten kişilere, patriklik makamına vekâleten atanan şahıs (patrik vekili) tarafından davetiye gönderilir. Oy pusulalarında ismi yazılan episkoposlar seçime girmeye hak kazanırlar. Yalnız aday sandığında ismi olmasa da episkoposlardan gönüllü olanların da seçime girme imkânı vardır. Yani episkopos unvanı olan herkes aslında patrik seçilme olanağına sahiptir. Ancak bu durumda aday olabilmek için episkoposun, Seçim Umumi Meclisi'nin ruhani üyelerinin üçte biri oyuyla uygun bulunması şarttır. Artık bu şekilde kesinleşen patrik aday listesinin henüz liste şeklindeyken Bab-ı Ali'ye gönderilmesi dikkat çekicidir. Bab-ı Ali yirmi dört saat içinde adaylar arasından uygun gördüklerini patrikhaneye yazılı olarak bildirir. Bab-ı Ali'nin elediği isimler dışındaki adaylar arasından üç kişi Genel Meclis tarafından gizli oyla seçilir. Yani Genel Meclis aday sayısını ilk seçimde önce üçe indirir. Son seçimin kutsiyeti olduğu için üç aday arasından patrik olacak kişinin seçimi kilisede, Seçim Umumi Meclis'in ruhani ve sivil üyelerinin katılımıyla yapılır ve en çok oy alan aday patrik olarak seçilip dini tören yapılır. Şayet oylarda eşitlik olursa patrik vekilinin vereceği oy çok önemli olup onun tercih ettiği kişi patrik olarak seçilecektir. Seçilen kişi Osmanlı Devleti padişahının huzuruna giderek resmi görevini alır.⁵¹⁸

Episkopos seçilerek atanacak kişi ise Osmanlı vatandaşı olmalı ve devlet ya da halk tarafından suçlanmamış olmalıdır. İkamet ettiği yerden iyi hal belgesi almış olmalı, olgun yaşta olmalı ve tüm organları eksiksiz bir şekilde bulunmalı, kilise işlerini yapabilecek düzeyde bilgiye sahip olmalıdır. Aynı zamanda beş yıldan az olmamak koşuluyla rahip olarak patrikhanede veya bir metropolitin emrinde çalışarak kendini

⁵¹⁸ Rum Patrikliği Nizamnamesi, Seçim Açıklamalarına Dair Bölüm, Madde 1-13.

kanıtlamış olması ve Rumcanın yanında atandığı yere göre Türkçe ve Slavca bilmesi gerekir. Liyakate sahip olmayan ve bunu belgelendiremeyen kişilerin episkopos olarak seçilmeleri mümkün değildir. Yabancı ülkelerde eğitim görüp ülkesine tekrar dönenler ve resmi belgesi olanlar, İstanbul'daki dini okullardan liyakat onayı alanlar ve belgesi olmayanların sınava girerek belge almaları ile seçime girmeleri mümkündür. Episkoposun ölmesi durumunda o kişinin yaşadığı şehrin ruhban ve halkı mektup göndererek yeni bir atanma ve seçim yapılmasını ister. Yeni seçim metropolit topluluğunun uygun görmesiyle yapılır. Öncelikle bu topluluk patriğin emriyle bir aday rahipler listesi hazırlar. Sonra bu listeden kiliseye en sadık olan üç kişi belirlenip patriğe sunulur. Patrik birisini ömür boyu görev yapmak üzere episkopos olarak seçip atar.⁵¹⁹

On iki üyesi olan Rum Milleti Karma Meclisi için de seçimler yapılır. On iki üyenin dördü episkopos sınıfından olup metropolit topluluğu ve patrik tarafından seçilir. Kalan sekiz üye ise sivillerden oluşacak olup her bir mahalleden veya köylerden gelen vekiller arasından metropolit topluluğu ve Karma Meclis tarafından seçilir. Seçilen kişilerin listesi Bab-ı Ali'ye sunulur.⁵²⁰

1863 yılı Ermeni Milleti Nizamnamesi'ne göre ise patriğin ölümü, istifası veya diğer bir sebepten dolayı makamının boşalması halinde ruhani ve cismani meclisler birleşip patrik vekili seçerler ve vekili, Bab-ı Ali'ye onaylanmak üzere arz ederler. Onaylanan patrik vekili tüm episkoposların isimlerini belirleyip ruhani meclise sunar. En çok oy alanlar aldıkları oy sayısına göre sıralanıp cismani meclise sunulur. Cismani Meclis de bu kişilerden dünyevi işler bakımından en layık olan beş kişiyi aldıkları oylar da gözetilmek suretiyle Genel Meclis'e sunar. Genel Meclis gizli oy ve mutlak çoğunlukla patriği seçer. Mutlak çoğunluk sağlanamadığında en çok oy alan iki kişi arasında ikinci tur seçim yapılır. Eşitlik burada da bozulmazsa patrik kura çekilerek

⁵¹⁹ Rum Patrikliği Nizamnamesi, Episkoposluğu Hak Edecek Olan Rahiplerin Nitelikleri ile Seçim Usullerine Dair Bölüm, Madde 1-2, 4, 6.

⁵²⁰ Rum Patrikliği Nizamnamesi, Daimi Karma Meclisin Teşkiline Dair Bölüm, Madde 3-5.

belirlenir. Seçilen patrik Devlet-i Aliye'nin irade-i seniyyelerine sunulur ve uygun görülmesi halinde atanır.⁵²¹

Kudüs Patriği de İstanbul Patrikhanesi meclisleri tarafından seçilir. Makamın boşalması halinde öncelikle Kudüs Kilisesi ruhban sınıfı kendi içinden birini patrik vekili olarak seçer ve İstanbul Patrikhanesi'ne onaylatır. Patrik vekili, ruhanilerden oluşan bir heyetle birlikte belirlediği en az yedi kişinin yer aldığı patrik aday listesini İstanbul Patrikhanesi'ne gönderir. İstanbul Patrikhanesi ruhani ve cismani meclisleri birleşerek aday sayısını üçe indirip Genel Meclis'e sunar. Genel Meclis'te yapılan gizli oylama neticesinde mutlak çoğunlukla Kudüs Patriği seçilir.⁵²²

1863 yılı Ermeni Milleti Nizamnamesi'ne göre Genel Meclis üyeleri ruhanilerden ve sivillerden oluşmaktadır. İstanbul'da bulunan tüm kilise mensupları Patriğin daveti üzerine toplanır. Kilise mensupları, cemaat mensubu episkopos, papaz ve rahipler arasından mutlak çoğunlukla seçim yaparak Genel Meclis'in ruhani üyelerini on yıllık görev süreleri için tayin eder. Genel Meclis'in sivil üye sayısı ise Ermeni cemaatinin yaşadığı bölgelerdeki nüfus sayısına göre patrikhane tarafından belirlenip ilan edilir. İlgili bölgenin Ermeni cemaati on yıllığına kendi bölgesini temsilen Genel Meclis sivil üyesini seçerek Genel Meclis'e gönderir.⁵²³

Genel Meclis'in yukarıdaki usulle seçilen ruhani üyeleri, Ruhani Meclis için Ruhani Meclis'in üye sayısının üç katı ismi belirleyip Genel Meclis'e sunar ve burada yapılan gizli oylama sonucu seçilen üyeler Bab-ı Ali'ye arz olunup Padişah emriyle atanır. Seçilen üyeler iki yıl olan görev süreleri dolduktan sonra iki yıl geçmeden tekrar seçilemezler. Yani iki yıl bekleme zorunluluğu vardır. Ruhani Meclis üyelerinden üç kişinin herhangi bir şekilde görevlerinin sonra ermesi halinde Genel Meclis'te bu

⁵²¹ 1863 yılı Ermeni Milleti Nizamnamesi, Madde 2-3.

⁵²² 1863 yılı Ermeni Milleti Nizamnamesi, Madde 20-23.

⁵²³ 1863 yılı Ermeni Milleti Nizamnamesi, Madde 58, 63, 69-70.

üyelikler için seçim yapılır. Cismani Meclis üye seçiminde izlenecek usul ve yöntem Ruhani Meclis üye seçimi ile aynıdır.⁵²⁴

Musevi Cemaati Nizamnamesi'ne göre hahambaşılık makamı boşaldığında hahamlar arasından beş kişi Cismani Meclis tarafından seçilip Ruhani Meclis'e gönderilir. Ruhani Meclis tarafından da liste onaylanır ise Genel Meclis'e havale edilir. Genel Meclis'te oyların çoğunluğunu alan beş kişiden biri hahambaşı olarak seçilir. Ancak çoğunluğun oyunu hiç kimse alamazsa en fazla oy alan iki kişi arasında tekrar seçim yapılır. Oyların eşit çıkması halinde kura çekilerek hahambaşı seçilmiş olur. Seçim sonucu Bab-ı Ali'ye sunularak irade-i seniyye tarafından uygun bulunursa seçilen kişi göreve atanır.⁵²⁵

Musevi cemaati Genel Meclis'i de ruhanilerden ve sivillerden oluşur. Hahambaşılık tarafından her bölgenin üye sayısı ilan olunur. Bölgelerdeki baş haham başkanlığında o bölgenin adayları o bölge için ayrılan üye sayısının iki katı sayıda belirlenir. Bölge halkı en fazla seçilmesini istediği isimleri yazarak sandığa atarlar. En fazla oy alan kişi seçilmiş olur. Bu şekilde seçim bölgelerinden gelen seçilmiş üyeler Genel Meclis'in ruhani üyelerini kendileri seçer. Yani önce sivil üyeler seçilir. Sonra bu siviller ruhani üyeleri seçer. Genel Meclis bu şekilde teşekkül etmiş olur. Daha sonra bu meclis kendi içinden yedi ruhaniyi Ruhani Meclis için seçer. Yine tıpkı Ruhani Meclis gibi Cismani Meclis üyelerini de Genel Meclis kendi içinden dokuz kişiyi seçerek oluşturur. Dolayısıyla aslında hem Ruhani Meclis hem de Cismani Meclis Genel Meclis'in bizzat kendi üyeleri arasından seçilmekte olup komisyon gibi görev yapar.⁵²⁶

Protestan Cemaati Nizamnamesi'nde cemaatin reisi için seçim öngörülmemiş olup Devlet-i Aliye tarafından atanacak vekil cemaate önderlik eder. Ancak gerek

⁵²⁴ 1863 yılı Ermeni Milleti Nizamnamesi, Madde 25-27, 37-40.

⁵²⁵ Musevi Cemaati Nizamnamesi, Madde 2-3.

⁵²⁶ Musevi Cemaati Nizamnamesi, Madde 16-18, 20, 39.

İstanbul'da gerek taşrada Devlet-i Aliye tarafından atanan vekillerin başkanlığında toplanacak en az yedi üyeli yerel meclisler için üyeler, cemaat mensupları tarafından seçilir. Seçim sonuçları İstanbul'a gönderilip buradan Bab-ı Ali'ye sunularak onaylanması sonrası yürürlüğe girecektir.⁵²⁷

Süryani Kadim Patrikhane Nizamnamesi'ne göre patriklik makamının boşalması halinde öncelikle patrikhane meclis üyelerinin oybirliği ile patrik vekili seçilir. Patrik vekili Süryani cemaatinin episkoposlarını, metropolit ve metropolit vekillerini, metropolitlik meclis üyelerini ve halktan da uygun görülen kimseleri Deyrû'z-Zaferan Manastırı'na davet eder. Patrik olma şartlarını taşıyan episkopos ve metropolitlerin listesi patrik vekili tarafından hazırlanıp Deyrû'z-Zaferan Manastırı'na gelenlere sunulur. Yapılan gizli oylama neticesinde yeni patrik, çoğunluğun oyuyla seçilir. Bu sürecin tamamının altmış bir gün içinde yapılarak sonlandırılması zorunludur. Seçim sonucu patrik vekili tarafından Adliye ve Mezahip Nezareti'ne sunulur. Padişah onayından sonra patrik görevine başlar.⁵²⁸

İstanbul Patriklik Vekilliği de Süryani cemaatinde ihdas edilen makamlardan birisidir. Boşalan bu makam için Patriğin başkanlığında toplanan Karma Meclis episkoposlar arasından üç kişiyi seçip yerel meclislere ve yerel metropolitliklere gönderir. Yerelde otuz bir gün içinde yapılacak oylamalar neticesinde alınan sonuçlar patrikhaneye gönderilir. En çok oy alan kişi Adliye ve Mezahip Nezareti'ne sunularak onaylanması üzerine görevine başlar. Kudüs Metropoliti de İstanbul Patrik Vekili'nin seçim usullerine göre seçilir.⁵²⁹

Patrikhane Karma Meclisi ruhani ve sivillerden meydana gelir. Meclis üye sayısının iki katı kadar aday sayısı patrik tarafından belirlenip metropolitlikler ile

⁵²⁷ Protestan Cemaati Nizamnamesi, Madde 2, 4.

⁵²⁸ Süryani Kadim Patrikhane Nizamnamesi, Madde 3-9.

⁵²⁹ Süryani Kadim Patrikhane Nizamnamesi, Madde 17-19.

manastırlara gönderilir. Buralardaki yerel meclisler oybirliği ile Karma Meclis üyelerini seçip patriğe sunar. Seçilenlerin isimleri onay için Adliye ve Mezahip Nezareti'ne gönderilir ve onaylandıktan sonra göreve başlarlar. Üç kısımdan oluşan cemaat Genel Meclisi'nin teşekkülü ise seçimle olmayıp görevde olan merkez ve yerel metropolit ve episkoposlar, yerel meclis üyeleri ve Karma Meclis üyelerinin bir araya gelmesiyle sağlanır.⁵³⁰

Ermeni Katoğikosluk ve Patrikliği Nizamnamesi'nde ise patriğin ölümü veya görevinin sona ermesi halinde üç gün içinde Ruhani ve Karma Meclis üyeleri toplanıp episkoposlardan birini patrik vekili olarak seçip Adliye ve Mezahip Nezareti'ne bildirir. Gelen onay sonrası patrik vekili tüm Ruhani bölgelerden patrik seçimi için din adamları ve siviller arasından iki temsilcinin seçilerek gönderilmesini ister. Seçilen temsilciler kırk beş gün içinde patrik vekilinin başkanlığında Ruhani Meclis ve Karma Meclis üyeleriyle birlikte toplanır ve patrik adaylarının isimlerini belirleyip Adliye ve Mezahip Nezareti'ne sunar. Nezaret'in bu listeden onayladıkları adaylar arasından yukarıdaki heyet üç kişiyi nihai olarak belirleyip Ruhani Meclis'e gönderir. Ruhani Meclis de bu üç isimden birini çoğunluğun gizli oyuyla seçer. Seçilen kişi Adliye ve Mezahip Nezareti'ne sunulur, onaylanınca görevine başlar.⁵³¹

Ruhani Meclis üyelerinin bir kısmı ruhani önderlerden bir kısmı ise episkoposluklardan oluşur. Üyelerin görev süresi iki yıldır. Her sene üyelerin yarısı değişir. Bunlardan ruhani önder olan üyeler nöbetleşe değişir. Episkoposluklardan gelenler ise her sene değişiklik tarihinden bir ay önce Ruhani Meclis'in çoğunluğunun oyu ile seçilir. Oylar eşit çıkarsa patriğin oy verdiği taraf tercih edilir. Bütün üyeler Adliye ve Mezahip Nezareti'nin onayı sonrası göreve başlar. Karma Meclis ise ruhanilerden ve sivillerden oluşur. Ruhani üyeler Ruhani Meclis tarafından oy

⁵³⁰ Süryani Kadim Patrikhane Nizamnamesi, Madde 43-44, 51-52.

⁵³¹ Ermeni Katoğikosluk ve Patrikliği Nizamnamesi, Madde 3.

çokluğuyula seçilir. Ruhani olmayan sivillerin ise birini patriklik seçer; geri kalanını ise her bir ruhani önderlikten birer kişi olacak şekilde kendi cemaat üyeleri arasından kendileri seçer. Tüm bu üyelerin görevi Adliye ve Mezahip Nezareti'nin onayı sonrası başlar. Ruhani önderler ise Ruhani Meclis tarafından seçilip Devlet-i Aliye tarafından atanır.⁵³²

Türk-Ortodoks Kilisesi'nde ise baş dini reis seçimi için episkoposlar arasından hükümetçe üç aday belirlenir ve bu adaylardan birisi özel nizamnamedeki kurallara göre dini reis olarak seçilir. Bu hükmün dışında Türk-Ortodoks Kilisesi Tesisi Hakkında Layiha Kanun Sureti'nde seçimlere dair başkaca bir düzenlemeye yer verilmemiştir.⁵³³

⁵³² Ermeni Katoğikosluk ve Patrikliği Nizamnamesi, Madde 5, 7, 22.

⁵³³ Türk-Ortodoks Kilisesi Tesisi Hakkında Layiha Kanun Sureti, Madde 4.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Fermanı ile başlayan klasik dönemden nizamnameler dönemine geçişte hemen her alanda olduğu gibi gayrimüslimler bakımından da nizamnameler hazırlanarak yürürlüğe konulmuştur. Gerek iç gerek dış etmenlerle hem Tanzimat hem de Islahat Fermanı'nda yeni bir nizama geçildiğini vurgulayan Osmanlı Devleti gayrimüslimlere de nizamnamelerini hazırlama imkânı sunmuştur. Bu yeni nizam gayrimüslim tebaaya pek çok kazanım sağlamıştır.

Aslında Osmanlı Devleti bünyesindeki gayrimüslimleri hiçbir zaman azınlık statüsünde görmemiştir. Zira hiçbir Osmanlı arşiv belgesi ile kadı sicillerinde azınlık, ekalliyet gibi kavramlara yer verilmemiştir. Bunun sebebi çok uluslu bir devlet olan Osmanlı'nın gerek idari gerek hukuki sisteminin azınlık kavramını karşılayacak bir yapıda olmamasıdır. Osmanlı Devleti'nde Müslüman olmayanlara azınlık teriminden ve statüsünden ziyade anasır-ı gayrimüslime veya tebaa-i sadıka gibi ifadelerin verildiği görülmektedir. Tanzimat dönemine geçtikten sonra da değişmeyen bu bakış açısının Türkiye Cumhuriyeti'ne kadar devam ettiğini ve ilk azınlık teriminin “ekalliyet” olarak 28 Ocak 1920 tarihli Misak-ı Milli'de -ki bu tarihten üç ay sonra TBMM açılmıştır- kullanıldığını belirtmek gerekir.

Gayrimüslim cemaatler (özellikle Ermeni cemaati) devlet onayıyla yürürlüğe giren kendi nizamnamelerine özerkliklerini vurgulamak ve pekiştirmek adına Anayasa nitelemesi yapsalar da gayrimüslim tebaanın iç işleyişini düzenleyen ve normlar hiyerarşisinde tüzük statüsünü geçemeyen nizamnamelerle; kargaşa, ayaklanma, anarşi unsuru haline gelen gayrimüslim toplulukların yeni bir düzen ve kontrol içinde toplanması, idarelerinin kolaylaşması, merkezi otoritenin bu bağlamda güçlendirilmesi ve ayrıca gayrimüslimlere çeşitli haklar da verilerek hem genel çöküşün önünün

alınması hem de gayrimüslimlerin hukuki, sosyal ve iktisadi ihtiyaçlarına cevap verilmesi amaçlanmıştır.

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlere yönelik ata binmeme, Müslüman kıyafeti giymeme, alçak sesle konuşma gibi birtakım özel uygulamaların temel sebebi İslam dininin diğer dinlere göre, Müslüman'ın ise diğer din mensuplarına göre daha üstün ve mümeyyiz olduğu yönündeki inançtır. Ancak her dönemde bu özel uygulamaların aynı şekilde var olduğunu söylemek zordur. Örneğin 18. yüzyılda ata binen zimmilere herhangi bir yasal işlem uygulanmadığı görülmektedir. Ayrıca bu kısıtlamaların bir amacı da gayrimüslimlerin varlıklarını koruyabilmelerini ve kültürlerini devam ettirmelerini sağlamaktır.

Öte yandan Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin zimmet sözleşmesi dışında kalmalarını gerektiren eylemlerine karşı yaptırımlar her dönemde ve zeminde doktrinindeki katılıkta olmamıştır. Örneğin teori ve doktrin cizye vermeyenlerin ve casusluk yapanların zimmet sözleşmesinin bozulacağını belirtirken Osmanlı Devleti'nde bazı dönemlerde bazı kimselerden cizye alınmadığı ve casusluk yapan bir zimminin ise hapsedilip mallarına el konulmasına rağmen zimmet sözleşmesi dışında tutulmadığı görülmektedir.

Osmanlı Devleti tarafından İslam'ın emrettiği şekilde inanç ve ibadet hürriyeti, bünyesindeki gayrimüslimlere toplumsal ve yargısal alanda hep uygulanmıştır. Verilen fetvalara bakıldığında din ve inanç hürriyeti de dâhil pek çok temel hak ve hürriyetin zimmîlere tanınması gerektiği, örneğin zimmî bir babanın Müslüman olduğunda mümeyyiz olan oğluna da Müslüman olması hususunda baskı yapamayacağı (din ve inanç hürriyeti), zimmînin evini kiremitle örtmek istediğinde Müslümanlarca toprakla örtülmesi hususunda baskı yapılamayacağı (özel hayatın gizliliği ve konut dokunulmazlığı), zimmî, bir yerde bakkallık yapmak istediğinde Müslümanlarca

bakkallık yapamayacağı noktasında zorlanamayacağı (özel teşebbüs ve çalışma hakkı), zimmî bir köyün ahalisinin kendi aralarında bağlarından içki yapıp satabileceği (ticaret hakkı) vb. birçok husus hükme bağlanmıştır.

İstisnalar olsa da genel manada İslam hukukunun gayrimüslimlere yönelik prensiplerinin Osmanlı Devleti'nde de uygulandığı görülmektedir. Buna aile hukukundan örnek getirecek olur isek İslam aile hukukunda Müslüman bir kadının gayrimüslim bir erkekle evliliğinin yasaklanmış olması nedeniyle sonradan İslamiyet'i seçen kadınların teklife rağmen İslamiyet'i seçmeyen kocalarından boşandıkları ve kimi durumlarda da mahkeme kararıyla çocuklarının bakımını üstlendikleri ve bu tip boşanmalarda devletin bu şekildeki kadınlara destekte bulunduğu belgelerden görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat öncesi klasik dönemde gayrimüslimlerin kendi dini meselesi olarak değerlendirilen aile hukukuna ilişkin konularında yetki ilgili cemaatin ruhani reisine bırakılmıştır. Ayrıca imam ve kadıların gayrimüslimlerin bu tür işlerine karışmaması gerektiği hatırlatılmış ve kadılarla naipleri ve imamlar uyarılmıştır. Ancak tüm bunlara rağmen Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslimlerin klasik dönemde İslam dini usullerine göre evlenip boşandıkları yani şahitler huzurunda nikah kıydıkları, mehir verdikleri ve İslami yöntemlerle (üç talakla) boşandıkları da belgelerden görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nde klasik dönemde gayrimüslimlerin aile hukukuna dair konularının cemaatlerin ruhani reislerine bırakılmasının sebebi istismarların önünde geçilmek istenmesidir. Nitekim eşi olmasına rağmen tekrar evlenmek isteyenlerin ve kendi dini inanışına göre evlendikten sonra boşanamama gibi durumların takibinin bizzat ruhani reislerce yapılması özellikle gayrimüslim kadın ve çocukların yararınadır. Dolayısıyla gerek uygulamada birliğin sağlanması gerek suiistimallerin önüne geçilmek

istenmesi sebebiyle aile hukukuna dair hususlar cemaatlerin kendi reisliklerine bırakılmıştır.

Ayrıca yine Tanzimat öncesi klasik dönemde Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslim cemaat mensuplarının farklı bir gayrimüslim cemaat mensubu ile evliliği cemaatlerce mümkün görülmemiş, yasaklanmış ve bu hususun takibi bakımından devletten yardım istenmiştir. Gayrimüslimlerin nikâh ve talak işlemleri ruhani reislerce yapılsa dahi Osmanlı Devleti bu işler için vergi ve harç tahsilini ruhani reisler aracılığıyla almaktan geri durmamıştır. 1917 tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nin yürürlüğe girmesi üzerine ise dağınık yapıdaki Osmanlı aile hukuku sistematığı tek bir yapıda toplanmış ve ruhani reislerin yerine getirdiği işler şer'iyye mahkemelerine tevdi edilmiştir. Ancak Kararnamede Hristiyanlar için ruhani reislerin konumu, özelliğini korumaya devam etmiş, işlemlerin geciktirilmeksizin devlete bildirilip icazet alınması usulü getirilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin vakıf yapmalarında Hanefilerin kurbet yani sevap-hayır ilkesi kıstas alınmıştır. Ancak Tanzimat ile birlikte kurbet prensibinden vazgeçilerek gayrimüslimlerin ibadethanelerine de vakfetmelerine izin verilmiştir.

İslam hukukunda olduğu gibi Osmanlı klasik dönemi uygulamasında da gayrimüslimlerin eşya üzerindeki haklarının korunduğu, özellikle şufa hakkı olmak üzere eşya hukukunun öznelere yönünden Müslümanlar gibi muameleye tabi tutuldukları görülmektedir. Özellikle gayrimüslimlerin; taşınmazlar üzerinde intifa, sükna, mecra, geçit, şufa, vefa, rehin gibi hakların tamamına sahip olduklarına dair pek çok mahkeme kararı mevcuttur.

Osmanlı borçlar hukuku uygulamalarında, Müslümanlar için mal olarak kabul edilmediği için alım satıma konu olamayan şarap, domuz gibi eşyalar gayrimüslimler için mütekavvim mal olarak değerlendirilmiş; gayrimüslimler bakımından alım satım,

vedia (emanet), hibe (bağışlama) gibi akitlerin konusunu teşkil etmiş ve Mahkemelerce huzura gelen uyuşmazlıklarda gayrimüslimler bakımından dava konusu olarak görülmüştür.

Osmanlı Devleti'nde klasik dönemde ceza uyuşmazlıkları dışındaki uyuşmazlıkların tamamının gayrimüslimlerin kendi cemaat mahkemelerinde görüldüğünü söylemek güçtür. Örneğin vasiyetname uyuşmazlıkları, tereke davaları vb. daha karmaşık konular ve ulusal çapta araştırma ve inceleme gerektiren hususlar şeriat mahkemelerine ya da daha sonraları nizamiye mahkemelerinde görülmüştür. Ayrıca cemaat mahkemelerinin verdiği kararlar denetimden geçmeden hemen icraya konulmamıştır.

İslam-Osmanlı vergi hukukunun gayrimüslimler bakımından en önemli başlığı hiç şüphesiz ki gayrimüslimlerden alınan en temel vergi olan cizye konusudur. İslam hukuk teorisinde gayrimüslimlerden cizye alınabilmesi için gayrimüslimlerin zimmet akdi ile İslam devletine tabi olmasının yani zimmi olmasının yanı sıra başka kriterler de aranmıştır. Bu ölçütler arasında kaynaklar genel olarak akıl sağlığı yerinde olmak, ergen olmak, erkek olmak, kör, kötürüm, yaşlı, köle, yoksul ve din adamı olmamak gibi maddeleri saymaktadır. Osmanlı Devleti'nin de bu genel maddelere riayet ettiğini görmekteyiz. Fakat Osmanlı uygulamalarında din adamlarından da cizye alındığına dair örnekler de olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat sonrası vergi toplama, vergi mükelleflerinin belirlenmesi gibi mali işler taşralara atanan muhassıllar kanalıyla takip edilmiş ve bu bağlamda muhassıllık sistemi oluşturulmuştur. Her ne kadar muhassıllar atandıkları yerlerde devletin mali işlerini ve görevlerini yerine getirmiş iseler de Osmanlı Devleti muhassılları, gayrimüslimler de dâhil halkın vergi dışı sorunlarını (asayiş, güvenlik vb.) merkeze bildirmek ve çözüme kavuşturmak için de kullanmıştır.

İslam-Osmanlı usul (yargılama) hukukundaki gayrimüslimlere yönelik hususlarda İslam usul hukuku esaslarının Osmanlı klasik dönem uygulamalarında da belirleyici ve geçerli olduğunu görmekteyiz. Ancak zaman zaman uygulamada farklı yaklaşımlar sergilenmiştir.

Osmanlı Devleti'nin klasik dönemindeki gayrimüslimlere dair İslam hukuku temelli yaklaşım Tanzimat devrinde yerini daha sistematik bir yapıya bırakmış ve bu dönemde her bir gayrimüslim topluluk kendi nizamnamelerine göre idare edilmişlerdir. Tanzimat'ın ilanı ile birlikte gayrimüslimler için hazırlanan nizamnamelerde başat olanlar Rum, Ermeni, Yahudi ve son olarak da Süryani Nizamnameleri'dir. Bu nizamnameler dışındakiler biraz daha az sayıda maddeden oluşan dar kapsamlı nizamnameler olmuştur.

Tanzimat'ın ilanı ile birlikte cemaatlerin kuracakları kendi meclisleri ile millet işlerini idare etmelerinin devletçe istenmesi üzerine Ermeni cemaati kendi genel meclisini kurmuş ve bu meclis 1857 yılında ilk nizamnamesini yapmıştır. Ancak Padişah bu nizamnameyi reddetmiştir. Bunun üzerine 1860 yılında padişahın onayı alınmadan sadece patrik onayıyla Ermeni Milleti Nizamnamesi yürürlüğe konulmuş ve bu Nizamname 1863 tarihine kadar resmi olmasa da fiilen yürürlükte kalmıştır. 1860 tarihli Ermeni Milleti Nizamnamesi Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni toplumuna tam bir özerklik getiren, hiçbir otoriteye karşı sorumluluk taşımayan, devletten izin ve onay alınmasına ilişkin mekanizmalar düzenlemeyen, tüm konuların mecliste ve patrikhanede çözüme kavuşturulacağı şekilde bir anlayış içinde hazırlanmıştır. 1860 yılı Ermeni Milleti Nizamnamesi'ndeki bu otorite tanımazlık 1863 yılı Ermeni Milleti Nizamnamesi'nde yerini hemen her konunun devlete sunularak izin ve onay alınması şeklinde düzeltilmiş ve Osmanlı Devleti'nin irade-i seniyyesi hissedilir şekilde Nizamname'ye yansıtılmıştır.

1916 yılı Ermeni Katoğikosluk ve Patrikliği Nizamnamesi ise 1863 tarihli Ermeni Milleti Nizamnamesi'ne göre daha sert bir nizamname olup I. Dünya Savaşı esnasında yaşanan olaylar nedeniyle devlet otoritesini daha fazla hissettiren bir bakış açısıyla Ermeni topluluğunun fikri sorulmadan devlet tarafından kaleme alınmıştır. Adliye ve Mezahip Nezareti tarafından hazırlanıp yürürlüğe konulan Nizamname, Ermeni topluluğunun tepkileri nedeniyle 1918 yılında kaldırılarak tekrar 1863 tarihli Ermeni Milleti Nizamnamesi yürürlüğe konulmuştur.

1878 tarihli Protestan Cemaati Nizamnamesi'ni diğerlerinden ayıran önemli bir husus vardır. Osmanlı Devleti tarafından millet sistemi içinde değerlendirilmeyerek herhangi bir eskiden gelen ayrıcalıkları veya imtiyazları olmayan Protestanların devletten kendilerinin de resmen tanınmaları yönünde yoğun talepleri sonrası çıkarılan Nizamname'de Osmanlı Devleti, Protestanların gerek İstanbul gerek taşra teşkilatlanmasını bizzat kendisi yapmış ve buralara atanacak vekil ismi verilen din görevlilerini de devlet memuru olarak atamıştır.

Gayrimüslim nizamnamelerinin kendi aralarında öne çıkan özelliklerine de kısaca değinecek olursak; en detaylı ve kapsayıcı şekilde kaleme alınan nizamnamenin Ermeni Milleti Nizamnamesi olduğunu belirtebiliriz. Yine nizamnameler içinde taşradaki en uç noktadaki halkın iradesinin seçimlere yansması ve genel meclisin ruhani üyelerinin bile siviller tarafından seçilmesi yönüyle en demokratik seçim usullerinin ön görüldüğü nizamname Musevi Milleti Nizamnamesi'dir. Merkezi bir otoritenin (genel merkezin) olmaması yönüyle en ademimerkeziyetçi nizamnamenin ise Protestan Cemaati Nizamnamesi olduğunu söyleyebiliriz.

Öte yandan tüm nizamnamelerde, cemaatlerin alacakları kararları ve atacakları adımları Devlet-i Aliye'ye bildirerek izin alması gerektiğini belirtmemiz gerekir. Ayrıca sivil-ruhani üye sayılarının eşit olduğu Süryani Kadim Patrikhanesi Karma Meclisi

hariç diğer tüm cemaatlerin genel ve karma meclislerindeki sivil sayısı ruhani sayısından fazladır. Katolik, Protestan ve Türk Ortodoks cemaatleri; genel, karma, ruhani ve cismani meclisler yerine cemaatin idaresi ile dini işler için tek bir meclis öngörürken diğer nizamnamelerde birden fazla meclis yapısı düzenlenmiştir. Ermeni ve Musevi milletlerinin genel meclise ilaveten ruhani ve cismani diye ayrı ayrı meclisleri de varken Rum ve Süryani milletlerinde ruhani ve cismani meclisler yerine sadece karma meclis vardır. Karma meclisi de bünyesinde bulunduran cemaatler içinde karma meclise, genel meclise göre daha fazla icrailik ve yetki veren cemaat ise Süryani cemaatidir. Süryani Kadim Patrikhanesi Nizamnamesi'ne göre genel meclis istisnai ve olağandışıyken karma meclis aktif ve icraidir. Genel meclisinin üye sayısı en fazla olan cemaat Ermeniler olup üye sayısı en az olan ise Protestanlardır. Tüm cemaatlerin meclislerinde ruhani-sivil ayrımı varken Protestanlarda böyle bir ayrım öngörülmemiştir.

Musevi Cemaati Nizamnamesi hahambaşı olacak kişide alt yaş sınırına ilaveten üst yaş sınırı da aramaktadır. Böyle bir şart diğer nizamnamelerde yoktur. Buna göre otuz ila yetmiş yaş arasındaki kişiler sadece hahambaşı olabilecektir. Ayrıca alt yaş sınırı olan otuz yaş ise nizamnameler içindeki en genç yaş sınırıdır. Yine hahambaşının damat ve kardeşleri de dâhil birinci derece yakınlarının cemaat işlerinde memur olamayacağı (kayırmacılık yasağı) yönündeki hüküm diğer cemaat nizamnamelerinde yer almayan özel bir şarttır.

Gayrimüslim nizamnameleri içinde ruhani reise en geniş yetkiyi veren nizamname Süryani Kadim Patrikhane Nizamnamesi'dir. Bu bağlamda patriğin oyunun eşitlik durumlarında belirleyici olmasına ilaveten patrik tek başına ruhani görevlileri atayıp görevden alabilmektedir. Karma meclis patriğin bu kararına katılmak zorunda

olup, kararı değiştiremez. Diğer cemaatlerde yetkili meclisler aracılığıyla azil yapılırken Süryanilerde patrik doğrudan görevden alma yapabilir.

Cismani meclisler konusunda Musevi Cemaati Nizamnamesi'nde diğer cemaat nizamnamelerinde olmayan bir husus vardır ki o da Osmanlı Devleti'nin ceza kanunlarına göre bir aydan fazla kesinleşmiş hapis cezası mahkûmiyetinin, cismani meclisin her türlü kademesinde görev almaya engel teşkil etmesidir. Bu durum diğer millet nizamnamelerinden farklı olarak modern ceza, disiplin, memurlar ve idare hukuku ilkelerinin Musevi Cemaati Nizamnamesi'ne uygulandığını göstermektedir.

Gayrimüslim cemaatlerin hepsinde ruhani ve cismani meclis diye ayrıma gidilmemiştir. Katolik, Rum, Protestan, Süryani ve Türk Ortodoks Kiliselerine dair nizamnamelerde ruhani ve cismani meclis ayrımı bulunmamaktadır. Bu şekildeki ikili yapının sadece Ermeni ve Musevi cemaatlerde olduğunu belirtmek gerekir. Aynı şekilde komisyon uygulaması da sadece Ermeni Nizamnamelerinde düzenlenmiştir. Ermeniler dışındaki cemaatlerde alt komisyon uygulaması yoktur. Diğer cemaatlerin nizamnamelerinde komisyon işleri meclisler çatısı altında sekretaryalar kanalıyla yerine getirilmiştir. Ermenilerde de 1916 yılı Nizamnamesi'nde komisyonlara yer verilmemiş olsa da 1863 yılı Nizamnamesi'ne geri dönüldüğü için uygulanmaya devam edilmiştir.

1916 yılı Ermeni Nizamnamesi vergi ve mali işler noktasında diğer Ermeni Nizamnamelerinde yer almayan bir hususu düzenlemiştir ki o da dini törenlere karşılık din görevlilerine cemaat mensupları tarafından verilecek ödemeler konusudur. Din adamlarının sundukları hizmetler veya törenler karşılığı aldıkları ödemelerin başıboş bırakılmayıp 1916 yılı Nizamnamesi'nde bir kurala bağlandığı görülmektedir. Aynı durumun Süryani Kadim Patrikhane Nizamnamesi'nde de düzenlendiğini görüyoruz. Orada da din görevlilerine dini törenler nedeniyle verilecek paraların miktarı kurala bağlanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

1- Kitaplar ve Eserler

ADAM, Baki, “Yahudilik”, Dinler Tarihi El Kitabı, Ed. Baki Adam, Grafiker Yay., IV. Baskı, Ankara, 2017.

AFFANE, Hüsameddin, İslam’da Ticaret, Ter. Servet Bayındır, Polen Yay., İstanbul, 2007.

AKYOL, Taha, Medine’den Lozan’a, Doğan Kitap, İstanbul 2010.

ALBAYRAK, Kadir, Keldaniler ve Nesturiler, Vadi Yay., Konya, 1997.

ALBAYRAK, Zarife, Şeyhü’l-İslam Ebu’s-Suud Efendi’nin Fetvalarında Osmanlı Gayrimüslimleri, Libra Yay., İstanbul, 2020.

ALİ HAYDAR, Dürerü’l-Hükkam Şerhu Macelleti’l-Ahkam, DİB Yay., C. III, İstanbul, 2016.

_____, Dürerü’l Hükkam Şerhu Mecelleti’l-Ahkam, C.1, İstanbul, 1330.

_____, Tavzihi’l Müşkûlat fi Ahkamü’l İntikalat, Hukuk Matbaası, İstanbul, 1329 (H.).

ANSAY, Sabri Şakir, Hukuk Tarihinde İslam Hukuku, Turhan Kitabevi, Ankara, 2002.

ARSLANTAŞ, Nuh, İslam Dünyasında Samiriler, İz Yay., İstanbul, 2010.

ARTİNİAN, Vartan, Osmanlı Devleti’nde Ermeni Anayasası’nın Doğuşu (1839-1863), Çev. Zülal Kılıç, Aras Yay., İstanbul, 2004.

ATİYA, Aziz S., Doğu Hıristiyanlığı Tarihi, Çev. Nurettin Hiçyılmaz, Doz Yay., İstanbul, 2005.

AYDIN, Fuat, Dinler Tarihi, Sakarya Üniversitesi Yay., Sakarya, 2012.

AYDIN, M. Akif, İslam-Osmanlı Aile Hukuku, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul, 1985.

_____, Türk Hukuk Tarihi, Beta Yay., İstanbul, 1999.

BAŞ, Mustafa, Türk Ortodoks Patrikhanesi, Aziz Andaç Yay., Ankara, 2005.

BAYINDIR, Abdulaziz, İslam Muhakeme Hukuku, İslami İlimler Araştırma Vakfı Yay., İstanbul, 1986.

BEBİROĞLU, Murat, Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Nizamnameleri, Akademi Matbaası, İstanbul, 2008.

_____, Murat, Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Ermeni Nizamnameleri, Ohan Matbaacılık, İstanbul, 2003.

BEHAR, Cem, Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927, Devlet İstatistik Enstitüsü Tarihi İstatistikler Dizisi, C.2, Ankara, 2011.

BELAZURİ, Fütühü'l-Buldan, II. Cilt, Ter. Zakir Kadiri Ugan, Maarif Basımevi, İstanbul, 1956.

BERKİ, Ali Himmet, İslam Hukukunda Feraiz ve İntikal, DİB Yay., Ankara, 1986.

_____, Ali Himmet, Miras ve Tatbikat, Yargıçoğlu Matbaası, Ankara, (Tarihsiz).

BERKİ, Şakir-Hayrullah Hamidi, İslam Hususi Hukukunun Ana Prensipleri, Güzel Sanatlar Matbaası, Ankara, 1956.

BESALEL, Yusuf, Osmanlı ve Türk Yahudileri, Gözlem Yay., İstanbul, 2004.

BİLGE, Yakup, Geçmişten Günümüze Süryaniler, Zvi-Geyik Yay., İstanbul, 2001.

BİLMEN, Ömer Nasuhi, Hukuku İslamiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu, Bilmen Basım ve Yay., C.III, İstanbul, 1976.

BOZKURT, Gülnihal, Alman ve İngiliz Belgelerinin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.

_____, Gülnihal, Azınlık İmtiyazları- Kapitulasyonlardan Tek Hukuk Sistemine Geçiş, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1998.

BRAUDE Benjamin - Bernard Lewis, Osmanlı Devleti İçerisindeki Hristiyanlar ve Yahudiler, Çev. Halil Erdemir - Hatice Erdemir, <http://www.osar.com/modules.php?name=Encyclopedia&op=content&tid=501434&page=1> (Erişim Tarihi: 29.04.2012).

CİN, Halil, Eski ve Yeni Türk Hukukunda Tarım Arazilerinin Miras Yoluyla İntikali, AÜHF Yay., Ankara, 1979.

_____, Halil, İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., Konya, 1988.

CİN, Halil - Ahmet Akgündüz, Türk Hukuk Tarihi, Selçuk Üniversitesi Yay., C.2, Konya, 1989.

CİN, Halil - Gül Akyılmaz, Türk Hukuk Tarihi, Sayram Yay., Konya, 2003.

ÇARK, Y, Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler (1453-1953), Yeni Matbaa, İstanbul, 1953.

ÇEKER, Orhan, İslam Hukukunda Akidler, A.H.İ. Yay., İstanbul, 2006.

DADYAN, Saro, Osmanlı'nın Gayrimüslim Tarihinden Notlar, Yeditepe Yay., İstanbul, 2011.

DEMİR, Fahri, İslam Hukukunda Mülkiyet Hakkı ve Servet Dağılımı, DİB Yay., Ankara, 2012.

DOĞAN, Hatice, Osmanlı Devleti'nde Hahambaşılık Müessesesi, Gözlem Yay., İstanbul, 2003.

DURAK, Nihat, Süryani Ortodoks Kilisesi'nde İbadet, Rağbet Yay., İstanbul, 2011.

EBU UBEYD, Kitab-ul Emval, Ter. Cemaleddin Saylık, Düşünce Yay., İstanbul, 1981.

EBU YUSUF, Kitabü'l Haraç, (Ter. Muhammed Ataullah Efendi, Sad. İsmail Karakaya), Akçağ Yay., Ankara, 1982.

EKİNCİ, Ekrem Buğra, Osmanlı Mahkemeleri, Arı Sanat Yay., İstanbul, 2017.

EL-MAVERDİ, Ebu'l Hasan, El-Ahkamu's Sultaniyye, Çev. Ali Şafak, Bedir Yay., İstanbul, 1976.

EN-NEBHAN, Muhammed Faruk, İslam Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları, Ter. Servet Armağan, Sönmez Neşriyat, İstanbul, 1980.

ERCAN, Yavuz, Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Azınlık Sorunu, Turhan Kitabevi, Ankara, 2011.

_____, Yavuz, Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluşları Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları, Turhan Kitabevi, Ankara, 2001.

EROĞLU, Ahmet Hikmet, "Hıristiyanlık", Dinler Tarihi El Kitabı, Ed. Baki Adam, Grafiker Yay., IV. Baskı, Ankara, 2017.

_____, Ahmet Hikmet, Osmanlı Devleti'nde Yahudiler, Seba Yayınları, Ankara, 1997.

_____, Ahmet Hikmet, Osmanlı Devleti'nde Yahudiler, Berikan Yay., Ankara, 2013.

_____, Ahmet Hikmet, Ökümenizm ve Fener Patrikhanesi, Aziz Andaç Yay., Ankara, 2005.

ERYILMAZ, Bilal, Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi, Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1992.

_____, Bilal, Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi, Risale Yayınları, İstanbul, 1996.

_____, Bilal, Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme, İşaret Yay., İstanbul, 1992.

FAYDA, Mustafa, Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler, Marmara Üniversitesi Yay., İstanbul 1989.

GALANTİ, Avram, Türkler ve Yahudiler, Gözlem Yay., İstanbul, 1995.

GIDDENS, Anthony, Sosyoloji, Ayraç Yay., Ankara, 2000.

GÖKMENOĞLU, Hüseyin Tekin, İslam'da Şahsiyet Hakları, TDV Yay., Ankara, 1996.

GÖZLER, Kemal, Türk Anayasa Hukuku, Ekin Kitabevi, Bursa, 2000.

GÖZÜBÜYÜK, Şeref-Suna Kili, Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006.

GÜLER, Ali, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Azınlıklar, Berikan Yayınevi, Ankara, 2009.

GÜLLÜ, Ramazan Erhan, Türkiye'de Gayrimüslimlerin Yönetimi, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018.

GÜNAY, H. Mehmet, İslam Hukukunda ve Osmanlı Uygulamasında Kamu Malları, Şule Yay., İstanbul, 2001.

HAMİDULLAH, Muhammed, İslam Anayasa Hukuku, Ed. Vecdi Akyüz, Beyan Yay., İstanbul, 1995.

_____, Muhammed, İslam Peygamberi, Çev. Mehmet Yazgan, Beyan Yay., İstanbul, 2004.

_____, Muhammed, İslam'da Devlet İdaresi, Çev. Hamdi Aktaş, Beyan Yay., İstanbul, 2012.

_____, Muhammed, İslam'ın Hukuk İlmine Katkıları, Ed. Vecdi Akyüz, Beyan Yay., İstanbul, 2012.

İBN KESİR, Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri, Çev. Bekir Karlığa-Bedrettin Çetiner, Çağrı Yay., İstanbul, 1991.

_____, Tefsiru'l Kur'an'il Azim, Ter. Savaş Kocabaş, Polen Yay., C. 5, İstanbul, 2011.

İNALCIK, Halil, Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600), Çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2005.

_____, Halil- Mehmet Seyitdanlıoğlu, Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.

KARAASLAN, M. Abdülmecit, İslam Deniz Ticaret Hukuku, Hikmetevi Yay., İstanbul, 2019.

KARAKOÇ, Sarkis, Külliyyat-ı Kavanin Fihrist-i Tarihi, Haz. M. Akif Aydın...(ve başk.), C.1, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006.

KARAL, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, C. 5-6-7, Ankara, 1983.

KARAMAN, Hayreddin, Mukayeseli İslam Hukuku, İrfan Yay., İstanbul, 1974.

_____, Hayreddin, Mukayeseli İslam Hukuku, C. I-II-III, İz Yay., İstanbul, 2014.

KAVAKCI, Yusuf Ziya, Hisbe Teşkilatı, Baylan Matbaası, Ankara, 1975.

KAVALALI, A. Mümin, Miras Hukuku (Feraiz-Arazi-Vakıflar), Mute Basımevi, Ankara, 1978.

KENANOĞLU, M. Macit, Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek, Klasik Yay., İstanbul, 2012.

KILIÇ, Davut, Tarihten Günümüze İstanbul Ermeni Patrikhanesi, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2008.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad, İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1983.

_____, M. Fuad, Vakıfların Hukuki Mahiyeti, Haz. Yahya Kemal Taştan, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., Ankara, 2013.

KÜÇÜK, Abdurrahman, Dini Azınlıklar ve Türk Hoşgörüsü, Ed. Mehmet Alparslan Küçük, Berikan Yay., II. Baskı, Ankara, 2019.

_____, Abdurrahman, Dönmeler (Sabatayistler) Tarihi, Berikan Yay., Ankara, 2010.

_____, Abdurrahman, Ermeni Kilisesi ve Türkler, Andaç Yay., Ankara, 2003.

KÜÇÜK, Mehmet Alparslan, Türkiye Protestan Ermenileri, Berikan Yay., Ankara, 2009.

LEWIS, Bernard, İslam Dünyasında Yahudiler, Çev. Belgin Çınar, Akılçelen Kitaplar, Ankara, 2018.

_____, Bernard, İstanbul ve Osmanlı İmparatorluğu Medeniyeti, Çev. Ömer Faruk Birpınar, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2006.

MACAR, Elçin, Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi, İletişim Yay., İstanbul, 2003.

MACİT, Yüksel, İslam Anayasa Hukukuna Giriş, Albayrak Matbaası, Tavas, 1990.

MAHLUF, Haseneyn Muhammed, İslamda Miras Hukuku, Ter. Ali Hastaoğlu-Tahsin Feyizli, Nur Yay., Ankara, (Tarihsiz).

MARMARA, Rinaldo, Bizans İmparatorluğu'ndan Günümüze İstanbul Latin Cemaati ve Kilisesi, Çev. Saadet Özen, Kitap Yay., İstanbul, 2006.

NAZIR, Bayram, Dersaadet'te Ticaret, İstanbul Ticaret Odası Yay., İstanbul, 2011.

OĞUZMAN, Kemal-Özer Seliçi-Saibe Oktay Özdemir, Kişiler Hukuku, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2011.

ORTAYLI, İlber, Osmanlı Barışı, Timaş Yay., İstanbul, 2007.

OSMAN NURİ, Mecelle-i Umur-ı Belediye, Matbaa-i Osmaniye, I. Cilt, İstanbul, 1922/1338.

ÖCAL, Yalçın, Tarihin Işığında Gayrimüslim Türkler, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2004.

ÖZDİREK, Recep, İslam Hukukunda Akdin Sınırları, Yedirenk Yay., İstanbul, 2010.

ÖZGÜL, İbrahim-Nazım Kartal, Osmanlıda Yerel Yönetimlerin Gelişimi ve Yerel Yönetim Metinleri, Hiperyayın, İstanbul, 2019.

ÖZTÜRK, İbrahim Sadi, Mondros, Sevr, Lozan Antlaşmaları, ATO Yay., Ankara 2004.

ÖZTÜRK, Nazif, Menşei ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., Ankara, 1983.

_____, Nazif, Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi, TDV Yay., Ankara, 1995.

PAZARCI, Hüseyin, Uluslararası Hukuk, Turhan Kitabevi, Ankara 2003.

REYNA, Yuda – Ester Moreno Zonana, Cemaat Vakıfları, Gözlem Yay., İstanbul, 2003.

ROZEN, Minna, İstanbul Yahudi Cemaati'nin Tarihi (1453-1566), Çev. Serpil Çağlayan, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2010.

SANCAKTAR, Fatih Mehmet, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Anayasa, Seçim ve Meclis Tecrübesi (1876-1923), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2021.

SCHACHT, Joseph, İslam Hukukuna Giriş, Çev. Mehmet Dağ-Abdulkadir Şener, AÜİF Yay., Ankara, 1986.

SERAHSİ, Mebsut, Ed. Mustafa Cevat Akşit, Gümüşev Yay., C. 16-17-18-19-20-21, İstanbul, 2008.

SEYFELİ, Canan, İstanbul Ermeni Patrikliği, Aziz Andaç Yayınları, Ankara, 2005.

_____, Canan, Millet Sistemi Mi?, Çizgi Kitabevi, Ankara, 2019.

ŞAHİN, M. Süreyya, Fener Patrikhanesi ve Türkiye, Ötüken Yay., İstanbul, 1980.

_____, M. Süreyya, Türkiye'deki Patrikhaneler, İlke Yay., İstanbul, 2003.

ŞEKER, Mehmet, Anadolu'da Bir Arada Yaşama Tecrübesi -Türkiye Selçukluları ve Osmanlılar'da Müslim Gayrimüslim İlişkileri-, DİB Yay., Ankara, 2012.

ŞEKERCİ, Osman, İslam Şirketler Hukuku Emek-Sermaye Şirketi (el-Mudaraba), Marifet Yay., İstanbul, 1981.

ŞENER, Abdulkadir, İslam Hukukunda Hibe, AÜİF Yay., Ankara, 1984.

ŞEYBANİ-SERAHSİ, Şerhü's-Siyerî'l-Kebir İslam Savaş Hukuku, Ankara Okulu Yay., C. 1-3, Ankara, 2021.

ŞUAYB, Ahmed, Hukuk-ı İdare, 2. Cilt, Ed. Halit Uyanık, İÜHF İdare Hukuku ve İlimleri Araştırma Merkezi Yay., İstanbul, 2018.

TANYU, Hikmet, Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler, Bilge Yay., C. II, İstanbul, 1979.

TCHİLİNGİRİAN, Hratch, Ermeni Kilisesi, Aras Yay., İstanbul, 2019.

TURNAGİL, Ahmet Reşit, İslamiyet ve Milletler Hukuku, Kenan Matbaası, İstanbul, 1943.

TÜMER, Günay-Abdurrahman Küçük, Dinler Tarihi, Ocak Yay., II. Baskı, Ankara, 1993.

TÜRKAN, Ahmet, Osmanlı Papalık İlişkileri, Kitabevi, İstanbul, 2012.

ÛDEH, Abdulkadir, Mukayeseli İslam Ceza (Suç) Hukuku-Genel Hükümler, Çev. Ali Şafak, Kayıhan Yay., İstanbul, 2012.

URAS, Esat, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Belge Yay., İstanbul, 1987.

ÜÇOK, Coşkun-Ahmet Mumcu, Türk Hukuk Tarihi, Savaş Yay., Ankara 1993.

ÜNAL, Şeref, Uluslararası Hukuk, Yetkin Yay., Ankara, 2005.

YAMAN, Ahmet, İslam Aile Hukuku, Post Yay., Konya, 1998.

(https://www.mehir.org/kitaplar/islam_Aile_Hukuku_1998.pdf; E.T:27.9.2015)

_____, Ahmet, İslam Devletler Hukuku-Uluslararası İlişkiler, FCR Yay., Ankara, 2020.

YAVUZ, Yunus Vehbi, Çalışma Hayatı ve İslam, Tuğra Neşriyat, İstanbul, 1992.

YILDIRIM, Mustafa, İslam Borçlar Hukukunda Vedia, Birleşik Matbaacılık, İzmir, 2005.

YILMAZ, Hüseyin, Kur'an'ın Işığında Müslim-Gayrimüslim Münasebetleri, Kayıhan Yay., İstanbul, 1997.

YÜCEL, Ebubekir S., Salname-i Vilayet-i Sivas, Buruciye Yay., Sivas, 2011.

ZANOBİNİ, Guido, İdare Hukuku, C. I, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., İstanbul, 1945.

ZEYDAN, Abdülkerim, İslam Hukukuna Giriş, (Ter. Ali Şafak), Kayıhan Yay., İstanbul, 2012.

_____, Abdülkerim, İslam Hukukunda Ferd ve Devlet (İslam Anayasa Hukuku), Çev. Cemal Arzu, Kalem Kitapevi, İstanbul, 1969.

_____, Abdülkerim (Hz.Ali-Ebu Yusuf), İslam'da Ferd ve Devlet Münasebetleri, Kayıhan Yay., İstanbul, 1995.

_____, Abdülkerim, Ahkamu'z Zimmiyyin ve'l Müste'minin fi Dari'l İslam, Müessesetü'r Risale, II. Baskı, Şam, 2014.

2- Makaleler

AKBULUT, İlhan, “Osmanlı Devleti’nde Adalet Düzeni”, Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi, C. IV, S. 1-2, 2000.

AKYILMAZ, Gül, “Osmanlı Hukukundaki Düzenlemeler Çerçevesinde Yabancı Ülke Vatandaşlığına Geçen Ermenilerin Gayrimenkullerinin Hukuki Statüsü”, Yeni Türkiye, 60/2014.

ALTUNDAĞ, Şinasi, “Osmanlı İdaresi ve Gürcüler”, IV. Türk Tarih Kongresi (1948), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1952.

ANABRİTANNİCA Genel Kültür Ansiklopedisi, “Nizamname”, Ana Yay., C. 16, İstanbul, 1989.

ARSAVA, Ayşe Füsün, “Azınlık Hakları ve Bu Çerçeve Ortaya Çıkan Düzenlemeler”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt 47, Sayı 1-2, Ankara, 1992.

ARTUK, Mehmet Emin, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Kanunlarından 1840 ve 1851 Tarihli Kanunların İncelemesi”, Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, S. 16, Güz, 2013.

AVCI, Casim, “Rum”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/rum> (E.T:22.10.2024).

AVCI, Mustafa, “Osmanlı Hukukunda Cezaların Tasnifi” Classification of Penalties in Ottoman Law, II. Türk Hukuku Tarihi Kongresi Bildirileri, Oniki Levha Yay., I. Cilt, İstanbul, 2016.

AYTAÇ, Mehlika, “İnsan Hakları Yönünden Türkiye’de Azınlıkların Hukuki Durumu”, Adalet Dergisi, Yıl 90, Sayı 1, Ankara 1999.

BARDAKOĞLU, Ali, “Butlan”, TDV İslam Ansiklopedisi, C.6, 1992.

BERKİ, Şakir, “Kur'an'da Miras Hukuku”, AÜHF Dergisi, C.38, S.1-4, 1981.

BOZKURT, Gülnihal, “Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 43, S. 1-4, Ankara 1993.

BÜYÜK LÜGAT VE ANSİKLOPEDİ, “Nizamname”, Meydan Yay., C. 9, İstanbul, 1972.

CHİHA, Nedjib H., “Osmanlı Devleti’nde Gayrimenkul Mülkiyeti Bakımından Yabancıların Hukuki Durumu”, Çev. Halil Cin, AÜHF Dergisi, C.24, S.1-4, 1967, s.247-274.

DÖNMEZ, İbrahim Kâfi, “Şahıs”, TDV İslam Ansiklopedisi, C.38, 2010.

EKİNCİ, Ekrem Buğra, “Tanzimat Devri Osmanlı Mahkemeleri”, Yeni Türkiye, Ocak-Şubat 2000, Yıl: 6, S. 31.

ELÇİ, İsmail Hakkı, “Osmanlı Diplomasisi ve Gelişim Süreci”, Osmanlı Araştırmaları Dergisi (Külliyat), S. 9, Aralık 2019

EL-MEVDUDİ, Ebu’l-Alâ, “İslam’da Gayrimüslimlere Tanınan Haklar”, Çev. Osman Güner, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.7, Samsun, 1993.

ELÖVE, Mustafa Emil, “Türkiye’de Din İmtiyazları”, Ankara Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 10, S.1-4, 1953.

_____, Mustafa Emil, “Türkiye’de Din İmtiyazları”, Ankara Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 11, S. 1, 1954, s. 247-259.

ERCAN, Yavuz, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar”, Belleten Dergisi, C. 55, S. 213, 1991.

_____, Yavuz, “Türkiye’de Azınlık Sorununun Kökeni Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Gayrimüslimler”, (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi ve Uygulama Merkezi tarafından düzenlenen 19 Mart 2008 tarihli konferansta yazarın sunduğu metindir.)

ERDEM, Mustafa, “Kipti Kilisesi Üzerine Bir Araştırma”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 36, S. 1, 1997.

ERDOĞRU, Mehmet Akif, “On Altıncı Yüzyılda Osmanlı İdaresinde Şam Vilayetinde Samiriler”, XVIII. Türk Tarih Kongresi, III. Cilt, Haz. Semiha Nurdan-Muhammed Özler, TTK Yayını, 2022.

ERTEN, Hayri, “Hz. Ömer Döneminde Toplumsal Değişme”, Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.6, 1996.
(<http://dergipark.ulakbim.gov.tr/>; E.T: 27.9.2015)

ESENER, Turhan, “Borçlar Hukuku Sistemimize Göre Akitlerin İnıkadında İtimat Prensibinin Ehemmiyeti”, AÜHF Dergisi, C.9, S.3, 1952.

ESER, Ümit, “Millet Sisteminin Tarihi Arka Planı: Gayrimüslim Cemaatler İçin Özerk Bir Alan”, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C. 13, S. 24, Aralık 2010.

FAYDA, Mustafa, “Fey”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/fey> (E.T: 10.08.2024).

FİŞEK, Hicri, “Türkiye’de Yabancıların Aynı Haklardan İstifadesi”, AÜHF Dergisi, C.7, S.3-4, 1950.

GEDİKLİ, Fethi, “Osmanlı Devleti’nde Şaraptan Alınan Vergiler”, Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, S.7, 2009.

GÖZLER, Kemal, “İslahat Fermanı”, www.anayasa.gen.tr/islahatfermani.htm; (E.T: 27.11.2012)

GÜLLÜ, Ramazan Erhan, “Osmanlı Devleti’nde Azınlık Var mıydı? Osmanlı Devleti’nin Gayrimüslim Vatandaşlarının 19. Yüzyılda Değişen Hukuki Statüleri Hakkında Bir Değerlendirme”, Bilig Dergisi, S. 95, Güz, 2020, s. 149-176.

GÜNDÜZ, Şinasi, “Sabii Kaynaklarında İslam ve Müslümanlar”, Milet ve Nihal, C.9, S.1, 2012.

_____, Şinasi, “Sabiilik”, TDV İslam Ansiklopedisi, C.35, 2008.

İNALCIK, Halil, “Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfi - Sultani Hukuk ve Fatih'in Kanunları”, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, C. 13, S. 2, 1958.

JENNINGS, Ronald C., “Zimmis (Non-Muslims) in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri”, Journal of the Economic and Social History of the Orient , Oct., 1978, Vol. 21, No. 3 (Oct., 1978).

KALLEK, Cengiz, “Hisbe”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hisbe#1> (E.T: 14.09.2024).

KARA, Cahid, “İslam Coğrafyasında Mecusiler”, dergİabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi), Güz 2013, Cilt:1, Yıl:1, Sayı:2.

KARTAL, Nazım, “Tanzimat’tan Cumhuriyete Osmanlı’da Mülki İdare”, Akademik Yaklaşımlar Dergisi, C. 4, S.1, 2013.

KAYA, Eyyüp Said-Hasan Hacak, “Zimmet”, TDV İslam Ansiklopedisi, 2013, C.44.

KAYA, Remzi, “Kur’an-I Kerim’de Fey Gelirleri Ve Dağılımı”, Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, C. 10, S. 2, 2001.

KELEBEK, Mustafa, “İslam Hukuk Felsefesi Açısından Medine Vesikası”, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 4, S. 1, 2000.

KILIÇ, Davut, “Osmanlı Ermenileri Arasında Katolik Kilisesi’nin Kuruluş Faaliyetleri”, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 5, Elazığ, 2000.

KILIÇ, Muharrem, “Osmanlı Fetva Literatüründe Gayrimüslimlere Tanınan Din ve İbadet Özgürlüğü: Fetava-yi Ali Efendi Örnekleme”, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, S.13, 2009.

KILIÇ, Sami, “Gürcülerin Dini Tarihçesi”, Dini Araştırmalar Dergisi, C.8, S.22, Mayıs-Ağustos 2005.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad, “Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü”, Vakıflar Dergisi, S.2, Ankara, 1942.

KURT, Yılmaz, “Osmanlı Devleti’nde Yahudilerin Filistin’de Toprak Edinmesi”, Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi Bildirileri, C.1, Ankara, 2013.

KÜÇÜK, Mehmet Alparslan, “Türkiye’nin Turistik Dini Mekânlarına Bir Örnek: Süryani Dinî Merkezleri”, Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl: 12, S. 33, Aralık 2019.

OBAN ÇAKICIOĞLU, Raziye, “Levanten Kavramı ve Levantenler Üzerine Bir İnceleme”, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. 22, 2007.

OKUTAN, M. Çağatay, “Teori ve Uluslararası Metinlerde Azınlık Tanımı”, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 59-2, Ankara, 2004.

ONAR, Sıddık Sami, “Osmanlı İmparatorluğunda İslam Hukukunun Bir Kısımının Codification’u: Mecelle”, İÜHFM, C.20, S.1-4, 1955.

ORTAYLI, İlber, “Millet (Osmanlılarda Millet Sistemi)”, TDV İslam Ansiklopedisi, C.30, 2005.

_____, İlber, “Osmanlı Millet Sistemi”, Uluslararası Türk Arşivleri Sempozyumu, İstanbul, 2006.

OSMANAĞAOĞLU KARAHASANOĞLU, Cihan, “Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye’nin Yürürlüğe Girişi ve Türk Hukuk Tarihi Bakımından Önemi”, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM), S.29, 2011.

ÖZEL, Ahmet, “Gayri Müslim”, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 13, İstanbul, 1996.

ÖZKORKUT, Nevin ÜNAL, “2014 Tarihli Meryem Yahya İbrahim İshak Davası’ndan Hareketle İslam Hukukunda Bir Evlenme Engeli Olarak ‘Din Farkı’ ve Osmanlı Uygulamasına Yansımaları”, OTAM, 37/Bahar, 2015.

RUBEN, W., “Buddhist Vakıfları Hakkında”, Vakıflar Dergisi, S.II, Ankara, 1942.

SENCER, Muzaffer, “Osmanlı İmparatorluğunda Tanzimat Sonrası Siyasal ve Yönetmel Gelişmeler”, Amme İdaresi Dergisi, TODAİE, C. 17, S. 3, 1984.

SEYFELİ, Canan, “Osmanlı Devlet Salnamelerinde Hahambaşılık”, Milet ve Nihal Dergisi, C. 7, S. 1, 2010.

_____, Canan, “Osmanlı Devlet Salnamelerinde Süryaniler”, Süryaniler ve Süryanilik-I, Haz. Ahmet Taşğın, Eyyüp Tanrıverdi, Canan Seyfeli, Orient Yay., Ankara, 2010.

_____, Canan, “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin İdari Yapısı: Ermeniler Örneği”, Milet ve Nihal Dergisi, Yıl 2, S.2, Haziran, 2005.

SİNANOĞLU, Mustafa, “Melkâiyye”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://İslamansiklopedisi.org.tr/melkaiyye> (05.10.2024).

SÖYLEMEZ, Mehmet Mahfuz, “İlk Dönem İslam Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri: Haklar ve Hoşgörü”, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 22, 2010, 99-124.

ŞAHİN, M. Süreyya, “Tarih Boyunca İslam’ın Müslüman Olmayanlara Karşı Takındığı Tavr”, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S:7-10, İstanbul, 1995.

ŞEKER, Mehmet, “Süryani Kadim Ortodoks Kilisesi Patrikhane Nizamnamesi”, Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi (SADrD), Eylül 2005, S. 6.

TAŞDEMİR Hakan-Murat Saraçlı, “Avrupa Birliği ve Türkiye Perspektifinden Azınlık Hakları Sorunu”, Uluslararası Hukuk ve Politika, C.2, No.8, 2007.

TUNÇ, Hasan, “Uluslararası Sözleşmelerde Azınlık Hakları Sorunu ve Türkiye”, Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. VIII, S. 1-2, Ankara, 2005.

TÜRK HUKUK LÜGATİ, “Nizamname”, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1991.

ÜÇOK, Coşkun, “Osmanlı Kanunnamelerinde İslam Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C.4, S.1, 1947.

ÜNAL, Mehmet, “Medeni Kanunun Kabulünden Önce Türk Aile Hukukuna İlişkin Düzenlemeler ve Özellikle 1917 Tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C.34, S.1, 1977.

WATT, William Montgomery, “Din Siyaset Bağlantısı”, Islamic Fundamentalism and Modernity kitabından çev. Turan Koç, Bilgi ve Hikmet, S. 12, Güz, 1995.

VELDET, Hıfzı, “Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat”, Tanzimat-I, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.

YANIKDAĞ, Tülin, “Gayrimüslim Azınlıklar Sorunu ve Türkiye”, BİLGESAM, <http://www.bilgesam.org>, (E.T: 29.04.2012).

YEŞİLYURT, Şahin, “Osmanlı Maliye Sisteminde Hınzır Vergisi”, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 24, Sayı: 3, Eylül 2022.

3- Tezler

ÇALIŞKAN, İbrahim, İslam Ceza Hukukunda Gayr-i Müslimlerin Statüsü, Ankara Üniversitesi SBE Doktora Tezi, Ankara, 1986.

ERDEM, Hüseyin, Hristiyanlıkta Kongregasyonalist Akımın Ortaya Çıkışı ve Görüşleri, Ankara Üniversitesi SBE Felsefe ve Din Bilimleri (Dinler Tarihi) ABD Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2009.

GÖKCEN, Ahmet, Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Kanunları ve Bu Kanunlardaki Ceza Müeyyideleri, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE Kamu Hukuku Anabilim Dalı, İstanbul, 1987.

IŞIK, Ramazan, Maruni Kilisesi, Ankara Üniversitesi SBE Felsefe ve Din Bilimleri Dinler Tarihi ABD Yayınlanmış Doktora Tezi, Ankara, 2003.

ŞENER, Sefer, Osmanlı İmparatorluğu'nda Yerel Meclisler (1839-1913), İstanbul Üniversitesi SBE Türk İktisat Tarihi ABD Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1997.

4- Arşiv Kayıtları ve Belgeler

1274/1858 yılı Arazi Kanunnamesi, Düstur, I. Tertip, I. Cilt.

1858 tarihli (H.1274) Ceza Kanunname-i Hümayunu, Düstur, Tertip 1, C. 1, 1289, Matbaa-i Amire, (TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Koleksiyonu)

1858 tarihli Ceza Kanunnamesi, Düstur, Tertip 1, C. 1, 1289, Matbaa-i Amire.

Adliye ve Mezahip Nezareti Nizamname-i Dahiliyesi, Düstur, Tertib II, C. III, s. 467-479.

Arazi Kanunnamesi, Düstur I. Tertip, I. Kısım, s. 165 vd.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Sadaret Divan (Beylikçi) Kalemi Evrakı; Maliyeden Müdevver Defteri.

Bosna-Hersek ile İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu:7, Ankara, 1992.

Bursa Kadı Sicilleri (Bursa Kadı Sicillerine İSAM Kütüphanesi'nden ve <https://www.bursa.bel.tr> resmi internet sitesinden ulaşılmıştır.)

Ceride-i Âdliye, Sene:1, Sayı:1-12, 1338.

CDAB, 3-18-14, Ek-2, 01.05.1337 H.

CDAB, A.{DVNSMHM.d..., 115, 2098.

CDAB, A.{DVNSMHM.d..., 133, 104.

CDAB, A.{DVNSMHM.d..., 78,1655.

CDAB, A.}MKT., 133, 75.

CDAB, Bab-ı Ali Evrak Odası, 16.B.1313 (H.), No:724/54244.

CDAB, Cevdet Adliye, 10.R.1214 (H.), No:11/723.

CDAB, Cevdet Adliye, 12.L.1122(H.), No:67/4047.

CDAB, Cevdet Adliye, 21.C.1230 (H.), No:68/4077.

CDAB, Cevdet Adliye, 21.S.1248 (H.), No:85/5135.

CDAB, Cevdet Adliye, 22.Ca.1207 (H.), No:69/4142.

CDAB, Cevdet Adliye, 22.R.1225, No:58/3498.

CDAB, Cevdet Adliye, 28.Ş.1155 (H.), No:89/5374.

CDAB, Cevdet Adliye, 29 B. 1137 (H.), No:61/3655.

CDAB, Cevdet Adliye, 29.R.1190 (H.), No:80/4816.

CDAB, Cevdet Adliye, 29.R.1226 (H.), No:44/2700.

CDAB, Cevdet Adliye, 8.Ş.1123 (H.), No:51/3102.

CDAB, Cevdet Hariciye, 29.S.1206 (H.), No:38/1886.

CDAB, Cevdet Hariciye, 6.R.1173 (H.), No:119/5931.

CDAB, Dahiliye Mektubi Kalemi, 15.N.1304 (H.), No:1424/75.

CDAB, Dahiliye Mektubi Kalemi, 16.M.1308 (H.), No:1756/85.

CDAB, Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi, 8.Ş.1272 (H.), No:142/62.

CDAB, Hariciye Nezareti, Mektubi Kalemi, 14.Ş.1272 (H.), No:143/7.

CDAB, Hatt-ı Hümayun, 29.Z.1203 (H.), No:19/849.

CDAB, Hattı Hümayun, 29.Z.1250 (H.), No:779/36501.

CDAB, Hatt-ı Hümayün, 29.Z.1248 (H.), No:335/19204.

CDAB, Hattı Hümayün, No:386/20667.

CDAB, HR.TO., 616, 18.

CDAB, İbnülemin Dahiliye, 5.Z.1082 (H.), No:4/386.

CDAB, İrade Hariciye (İ.HR.), 60 – 2912, 06.02.1266 H.

CDAB, İrade Hariciye, 27.Z.1255 (H.), No:3/116.

CDAB, Maliyeden Müdevver Defteri (Kuyud-ı Tezakir-i Ahkâm Defteri),

Gömlek No:9929

CDAB, Maliyeden Müdevver, No:13857.

CDAB, MSB, 110-9-1-3, 55, 0, 180.

CDAB, Müzehheb Fermanlar, 19.3.1194 (H.), No:318/2.

CDAB, Müzehheb Fermanlar, 5.3.1189 (H.), No:265/2.

CDAB, Müzehheb Fermanlar, No: 449/3.

CDAB, Müzehheb Fermanlar, No:449/4.

CDAB, Müzehheb Fermanlar, No:586/2.

CDAB, Sadaret Amedi Kalemî Evrakı, 29.Z.1267 (H.), No:32/90.

CDAB, Sadaret Divan (Beylikçi) Kalemî Evrakı, 10.M.1267 (H.), Dosya No:65,

Gömlek No:23.

CDAB, Sadaret Mektubi Kalemî Evrakı, 11.R.1265 (H.), No:179/37.

CDAB, Sadaret Umum Vilayat Evrakı, 9.L.1266 (H.), No:25/69.

CDAB, Sadaret Mühimme Evrakı, 10.M.1265 (H.), No:6/89.

CDAB, Şura-yı Devlet, 2.M.1323 (H.), No:60/7.

CDAB, Şura-yı Devlet, 10.Ca.1329 (H.), No:78/32.

CDAB, Yabancı Arşivler, 29.Z.1080 (H.), No:2/93.

CDAB, Yer Bilgisi: 123-72-1, Kurum: 30-18-1-2/Kararlar Daire Başkanlığı
(1928-).

Ecanibin Hakk-ı İstimlak Nizamnamesi, Düstur I. Tertip, I. Kısım, s.230 vd.

Ermeni Katoğikosluk ve Patrikliği Nizamnamesi, Düstur, Tertip 2, C. 8, Evkaf Matbaası, İstanbul, s. 1240-1250 (TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Koleksiyonu).

Ermeni Katoğikosluklarına Dair Malumatı Tarihiyye ve Resmiyye, CDAB, Yıldız Esas, Kısım 18, Evrak 530, Zarf 13, Karton 31.

Ermeni Milleti Nizamnamesi, Düstur, Tertip 1, C. 2, s. 938-961, Matbaa-i Amire, (TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Koleksiyonu)

Eşhası Hükmiyenin Emvali Gayrimenkuleye Tasarruflarına Mahsus Kanunu Muvakkatin, Düstur, II. Tertip, C.5.

Evkaf Bankası Kanununun dördüncü maddesinin tadili sürecindeki Meclis-i Mebusan zabıtları, Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 3, C. 2, İct. Senesi 1, 28 Haziran 1330 (1914), s. 130-140.

(<https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MECMEB/mmdbd03icf01c002/mmbd03icf01c002ink030.pdf>, E.T: 29.09.2024)

Hukuk-ı Aile Kararnamesi, Düstur II. Tertip, C.9, s. 762-781.

İstanbul Kadı Sicilleri (İstanbul Kadı Sicillerine İSAM Kütüphanesi'nden ve <http://www.kadısicilleri.org> resmi internet sitesinden ulaşılmıştır.)

Kavanini Mevcudedede Uhudu Atıkaya Müstenit Ahkâmın Lağvine Dair Kanunu Muvakkat, Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 3, Cilt 1, İctima Senesi 1.

Mecelle Komisyonunca Kitabul Buyu'un Tadiline Dair İhzar Olunan Layıha Kanuniye ile Esbab-ı Mucibesi ve tadil sureti, CDAB, Ceride-i Adliye, Sayı:2, Sene:1, Şubat 1338, s.92-93 ve Sayı:3, Sene:1, Mart 1338.

Mecelle-i Ahkâmı Adliye, Düstur, I. Tertip, C.1.

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 3, Cilt 1, İct. Senesi 1.

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 3, Cilt 2, İct. Senesi 1, 28 Haziran 1330 (1914)

Misak-ı Milli Beyannamesi, Türk Tarih Kurumu Osmanlıca metni,
<https://ttk.gov.tr/misak-i-milli-beyannamesi/> (E.T: 17.11.2024).

Musevi Cemaati Nizamnamesi (Hahambaşılık Nizamnamesi), Düstur, Tertip 1,
C. 2, s. 962-975, Matbaa-i Amire, (TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Koleksiyonu)

Protestan Cemaati Nizamnamesi, Düstur, Tertip 1, C. 4, s. 615-616, Matbaa-i
Amire, (TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Koleksiyonu)

Rum Patrikliği Nizamnamesi, Düstur, Tertip 1, C. 2, s. 902-938, Matbaa-i
Amire, (TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Koleksiyonu)

Sultan Fatih Mehmet Han Hazretlerinin Galata Ahalisine Verdiği Ahitnamenin
Sureti, Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası, 1 Nisan 1330, 5. Sene, Sayı: 25, s. 52-53,
(Milli Kütüphane Dijital Arşivi)

ÖZET

Tanzimat Fermanı'nın ilanı Osmanlı Devleti'nde tam bir dönüm noktası olmuştur ki bu sebepten çok fazla çalışmanın konusunu teşkil etmiştir. Tanzimat'ı takip eden her bir adım Tanzimat'ın getirdiği yeni nizamı genişleterek devam etmiş ve bu değişim toplumun her kesimini kapsayarak sürmüştür. Gayrimüslim nizamnameleri de bu dönüşümün meyveleridir. Her bir gayrimüslim cemaatin kendi nizamnamesini hazırlaması sonucu artık gayrimüslimler klasik döneme nazaran daha kurallı ve sistemli bir iç işleyiş elde etmişler; ruhani reislerinin seçiminden okul, hastane vb. kurumlarının idare ve sevkine kadar her alanda hukuki zemine kavuşmuşlardır.

Klasik döneme hâkim olan kuralların bilinmesi yeni düzenlemelerin kapsamının anlaşılmasını kolaylaştıracağından ve ayrıca kökleri bilinmeden geleceğe dair analiz yapmak kolay olmadığından, hukuk bilimi konularının çağdaş tasnifine uygun başlıklar altında İslam dininin ortaya çıktığı döneme kadar geriye giderek gayrimüslimlerin hukuki durumu izah edilmiştir. Konunun bu şekilde ele alınması gayrimüslim nizamnamelerinin daha rahat kavranmasını sağlamış ve nizamnameler tek tek tarihsel arka planıyla incelenerek öne çıkan hususlarına değinilmiştir. Daha sonra da gerek nizamnamelerin bölüm başlıklarından gerekse maddelerin değindiği konulardan hareketle kendimize özgü sınıflandırma yaparak nizamname içerikleri karşılaştırmalı şekilde değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Gayrimüslimler, Nizamnameler, Gayrimüslim Nizamnameleri, Osmanlı Devleti, Zimmet Hukuku, Hukuk Tarihi, Dinler Tarihi.

ABSTRACT

The proclamation of the Tanzimat Edict marked a turning point in the Ottoman Empire, which is why it has been the subject of many studies. Each step following the Tanzimat continued to expand the new order it introduced, and this transformation progressed by encompassing every segment of society. The regulations for non-Muslims are also the fruits of this transformation. As each non-Muslim community prepared its own regulation, non-Muslims gained a more organized and systematic internal structure compared to the classical period. They achieved a legal foundation in every aspect, from the election of their religious leaders to the administration and management of institutions such as schools, hospitals and more.

Since understanding the rules that prevailed during the classical period makes it easier to comprehend the scope of the new regulations introduced, and because analyzing the future without knowing their roots is not easy, the legal status of non-Muslims has been explained by going back to the period when Islam emerged, under headings that align with the contemporary classification of legal science topics. This approach has facilitated a better understanding of the non-Muslim's regulations, which were then examined one by one, addressing their historical background and highlighting key aspects. Subsequently, using both the section titles of the regulations and the topics covered by the articles, a unique classification was created, and the contents of the regulations were evaluated in a comparative manner.

Keywords: Non-Muslims, Regulations, Non-Muslim Regulations, Ottoman Empire, Dhimma Law, History of Law, History of Religions.